

ISSN 0135-0536

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ
ՆԱԿԻԵՍ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

1

2021

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

Պ Ա Տ Մ Ա Բ Մ Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Մ Ն
Տ Ա Ն Դ Ե Ս
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2021, 1 (216)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА

ԵՐԵՎԱՆ

2021

ԵՐԵՎԱՆ

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал выходит с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն ի ն ր հ ն ի ր ղ

Ն ա խ ա գ ա հ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Գ լ խ ա վ ո թ ի խ մ ք ա գ ի ղ՝ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Գ լ խ ա վ ո թ ի խ մ ք ա գ ի ղ տ Ե ղ ա կ ա լ՝ ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Ա ն ղ ա մ ն Ե ղ՝ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ԼԵՎՈՆ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ,

ԲԱՐԴԱԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ԱՄՆ), ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, ԶԵԿԻԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա),

ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ ՄՈՒՐԱԴ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ,

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՆԻԿՈԼԱՅ, ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ, ՏԵՐ-ԴԵՎՈՆԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ,

ՏԵՐՅԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ (ԱՄՆ), ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ (Ֆրանսիա)

Редакционная коллегия

Председатель – АШОТ МЕЛКОНЯН

Главный редактор – АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Заместитель главного редактора – АЭЛИТА ДОЛУХАНИЯН

Члены – АБРАМЯН ЛЕВОН, АВЕТИСЯН ПАВЕԼ, АСРАТЯՆ МУՐԱԴ,

БАРДАКЧЯՆ ԳԵՎՈՐԳ (ՏՄԱ), ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, ԶԵԿԻԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա),

ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ ՄՈՒՐԱԴ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ,

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ, ՏԵՐ-ԴԵՎՈՆԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ,

ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ (Ֆրանսիա)

Պատմաբանասիրական հանդես, 2021

© Историко-филологический журнал, 2021

Հապավումը՝ ՊԲՀ

Аббревиатура – ИФЖ

I

К 100-ЛЕТИЮ ПОДПИСАНИЯ
СОВЕТСКО-ТУРЕЦКОГО
МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА 1921 ГОДА

ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ СОВЕТСКО-ТУРЕЦКОГО
МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА 1921 ГОДА
«О ДРУЖБЕ И БРАТСТВЕ»*

АРМЕН МАРУКЯН

Ключевые слова: Московский договор, Карсский договор, Советская Армения, Советская Россия, Турция, Советский Азербайджан, область Карса, Ардаган, Сурмалинский уезд, Нахичеван.

Вступление

Вопреки распространенному мнению, следует отметить, что на самом деле советско-турецкий Московский договор «О дружбе и братстве» был подписан 18 марта 1921 года, но документ задним числом был датирован 16 марта. Фальсификация даты заключения договора, несомненно, имеет свои причины. Дело в том, что параллельно с Московской конференцией в Лондоне проходила другая международная конференция, в которой принимали участие делегации как кемалистской Турции, так и Советской России. Перед своим полномочным представителем Л. Красиным Советская Россия на Лондонской конференции поставила задачу установить дипломатические отношения с Англией. В Москве, однако, были прекрасно осведомлены, что такие влиятельные деятели британской элиты, как У. Черчилль и Дж. Керзон, для установления отношений с Советской Россией выдвигали предварительные условия, в числе которых требовали пересмотра отношения большевиков к Армении, в частности, их протурецкой позиции в разрешении турецко-армянского конфликта. Тем не менее, 16 марта 1921 года Л. Красину в Лондоне удалось добиться подписания торгового соглашения с Англией¹, что было

* Представлена 15. II. 2021 г., рецензирована 19. III. 2021 г., принята к печати 22. III. 2021 г.

¹ Примечательно, что в торговом соглашении РСФСР с Англией от 16 марта 1921 г. английская сторона возложила на Советскую Россию обязательства не только торгового, но и военно-политического характера: не пытаться военным, дипломатическим или каким-либо иным способом воздействия или пропагандой поощрять какой-либо из народов Азии к враждебным действиям в

существенным достижением советской дипломатии. Подписание данного соглашения, по сути, означало фактическое признание Великобританией Советской России и преодоление сложившейся вокруг нее дипломатической блокады.

Сложнее обстояли дела на Московской конференции. С целью ускорения достижения согласия с турками и подписания с Турцией договора Советская Россия в ходе переговоров обещала оказать ей помощь в виде определенного количества оружия и 10 млн рублей золотом, причем первую половину – сразу после передачи Батумской области. В ответ турецкая делегация выразила согласие подписать договор, если помощь Советской России Турции будет не единовременной, а продолжительной: в течение нескольких лет по 10 млн ежегодно, кроме того турки требовали от наркома иностранных дел Г. Чичерина «письменное заявление» о данном обязательстве Советской России². Характерно, что турки имели наглость выдвинуть подобные требования при том, что, помимо оказания единовременной помощи Советская Россия обещала освободить Турцию от всех финансовых и материальных обязательств по международным договорам, заключенным Турцией с царским правительством, что закрепилось также в 6-й статье Московского договора³.

Чичерин поставил Ленина в известность, что подписание договора с турками может состояться лишь в том случае, если они как можно скорее получат от него письменное заверение о ежегодной помощи Турции в размере 10 млн рублей, замечая, что «ежегодные субсидии дело будущего, а в наши дни ничего не устойчиво»⁴. Последним замечанием Чичерин как бы намекал, что Советская Россия может ограничиться лишь единовременным оказанием помощи и под каким-либо благовидным предлогом отказаться выполнять письменное обязательство по ежегодным субсидиям Турции.

В ходе сложных переговоров большевики сумели договориться с турками лишь после заключения соглашения с англичанами, и Чичерин отдавал себе отчет в том, что подписание договора с турками после заключения российско-английского торгового соглашения может привести к его расторжению и разрыву с таким трудом установившихся отношений с Англией. Для выхода из создавшейся сложной ситуации больше-

отношении британских интересов или Британской империи [см.: Документы внешней политики СССР, т. III (1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.). М., 1959, с. 608].

² Чичерин это «письменное заявление» в письме председателю Совета народных комиссаров РСФСР В. И. Ленину несколько раз называет «бумажкой» (см.: Р. К а з а н д ж я н. К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 г.– «Вестник общественных наук» НАН РА, 1999, № 1, с. 186–187).

³ См.: Документы внешней политики СССР, т. III, с. 599.

⁴ См.: Р. К а з а н д ж я н. Указ. раб., с. 187.

вики прибегли к фальсификации, пытаясь поставить англичан перед «свершившимся фактом», что договор с турками, якобы, был подписан 16 марта, на несколько часов раньше российско-английского соглашения. О фальсификации даты подписания Московского договора свидетельствует письмо Чичерина Ленину, датированное 17 марта, в котором говорится, что договор с турками будет подписан на следующий день, то есть – 18 марта, но в самом договоре будет указано 16 марта, таким образом создавая видимость того, что, подписывая с турками договор, большевики будто еще не знали о заключенном соглашении с Англией⁵. Для «обоснования» данной фальсификации Чичерин отправил телеграмму Красину, в которой в случае возникновения проблем с англичанами давал указание заявить, что российско-турецкий договор был подписан в тот же день, до заключения российско-английского соглашения, не ожидая столь быстрого завершения переговоров в Лондоне. В конце телеграммы Чичерин, как бы оправдывая случившееся, предлагал Красину в качестве «весомого аргумента» заявить англичанам, что в конце концов Англия от Советской России не может требовать расторжения российско-турецкого договора и отмены уступки Карса и Ардагана Турции, что может привести к войне с последней⁶. Предумышленная подмена даты Московского договора является первым, но не последним фактом, ставящим под сомнение легитимность данного документа.

Нарушения принципов международного договорного права и внутреннего законодательства Советской России при подписании Московского договора

На момент подписания Московского договора давно вступили в силу и действовали конвенции Гаагской мирной конференции 1907 года. В числе 13-и конвенций 18 октября 1907 года были подписаны также конвенции «О мирном решении международных столкновений» и «Об ограничении в применении силы при взыскании по договорным долговым обязательствам», согласно которым в основе безопасности и благополучия наций должны были лежать принципы права и справедливости, а государства не должны были прибегать к военной силе или угрозе ее применения в отношении других государств, таким образом заставляя их выполнять свои договорные обязательства⁷. После окончания Первой мировой войны упомянутые положения более четко были зафиксированы в Статуте Лиги Наций, в котором закреплялись принципы уважения и выполнения взятых на себя обязательств в отношениях

⁵ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий, т. 2, ч. 2. Сост., отв. ред., автор пред. и коммент. Ю. Г. Барсегов. М., 2005, с. 428.

⁶ Там же.

⁷ См.: Международное право. Ведение боевых действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов. М., 2001, с. 182–206.

между нациями, а также соблюдения территориальной целостности и политической независимости государств. В случае нарушения этих принципов, согласно Статуту Лиги Наций, организация имела право ввести санкции в отношении государства-нарушителя, вплоть до применения военной силы с целью восстановления справедливости и мира⁸.

Процесс кодификации (систематизации) норм и принципов международного договорного права продолжался и в последующие периоды. На сегодняшний день основным международным документом, обобщающим нормы и принципы международного договорного права является Венская конвенция 23 мая 1969 года «О праве международных договоров», которая кодифицирует данное направление международного права, и в настоящее время вопрос легитимности любого двустороннего или многостороннего международного договора выявляется на основе положений данного документа. В связи с этим возникает вопрос обратной силы Венской конвенции и ретроактивного применения ее положений к Московскому договору. В 4-й статье Венской конвенции, с одной стороны, утверждается, что она не имеет обратной силы и применима «только к договорам, заключенным государствами после ее вступления в силу в отношении этих государств», но, с другой стороны, подчеркивается, что данное ограничение должно применяться «без ущерба для применения любых норм, изложенных в настоящей Конвенции, под действие которых попадали бы договоры в силу международного права, независимо от Конвенции»⁹. Таким образом, фиксируется кодифициционный характер Венской конвенции, признавая, что в данном документе всего лишь собраны и систематизированы те принципы и нормы международного договорного права, которыми до принятия и вступления в силу данной конвенции регулировались договорные отношения между государствами. Соответственно, несмотря на утверждение о том, что Венская конвенция не имеет обратной силы, в 4-й статье делается оговорка, что данный запрет не может ограничивать возможность ретроактивного применения ее положений в отношении ранее заключенных договоров, поскольку в них зафиксированы те принципы и нормы международного обычного права, которые задолго до принятия конвенции широко применялись государствами в процессе заключения международных договоров. Фактически, в Венской конвенции были собраны воедино и повторялись те принципы и нормы, которые в свое время были зафиксированы еще в Гаагских конвенциях 1899 и 1907 годов, в Статуте Лиги Наций и в других международно-правовых документах.

Очевидно, что Московский договор принимался с явными нарушениями не только действующих на момент его подписания норм и принципов международного обычного права, но и норм, позднее кодифици-

⁸ См.: Версальский мирный договор. Полный пер. с фр., под ред. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. М., 1925, с. 7–15.

⁹ Международное право в документах. Сост. Н. Т. Блатова. М., 1982, с. 71.

рованных в международном договорном праве, в частности, недопустимости применения силы или угрозы ее применения, а также недопустимости нарушения территориальной целостности и политической независимости государств, с целью выполнения ими договорных обязательств.

На Московской конференции Турция требовала области Карса, Ардагана и Артвина, «обосновывая» свои претензии результатами «референдума», проведенного в 1918 году¹⁰. Турецкая сторона ссылалась на положения 4-й статьи Брест-Литовского договора (3 марта 1918 г.), по которым Россия должна была вывести свои войска не только из территорий Западной Армении и обеспечить их передачу Османской империи, но и из округов Ардагана, Карса и Батума, обязуясь не вмешиваться в новую организацию государственно-правовых и международно-правовых отношений этих округов, позволив населению путем свободного волеизъявления установить новый строй, в согласии с соседними государствами, в особенности с Турцией¹¹. Если подобные «доводы» территориальных претензий со стороны турок были ожидаемы, то молчаливое согласие российской стороны с этими «аргументами» было странным, поскольку после проведения так называемого «референдума», 20 сентября 1918 года Чичерин направил турецкой стороне ноту протеста, в которой резко осудил вторжение турецких вооруженных сил в области Карса, Ардагана и Батуми, а также осуществление жестоких зверств в отношении местного населения. «Референдум», проведенный турками в условиях военной оккупации этих районов, Чичерин расценивал как издевательство над свободным волеизъявлением запуганного населения этих областей и на основании нарушений турецкой стороной положений 4-й статьи, заявил о недействительности Брест-Литовского договора¹².

Однако, несмотря на это, тот же Чичерин пошел навстречу пожеланиям турецкой делегации и согласился на уступку Турции областей Карса, Ардагана и Артвина, поскольку, как указано в 1-й статье Московского договора, под Турцией подразумеваются территории, включенные в границы данного государства по «Национальному обету» 28 января 1920 года¹³. Примечательно, что согласно «Национальному обету» Батумская область также объявлялась частью Турции, однако, по 2-й статье договора турецкая сторона согласилась уступить ее Советской Грузии, при условии, что Турции предоставлялся свободный, беспошлинный транзит через данную территорию, а также право пользоваться Батумским пор-

¹⁰ Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Հ ա յ Ր Ե Ն Ի Է վ եր ա դ ա ո ճ ա յ ու լ գ աղ ա փ ա Ր Ը և Ժ ա մ ա ն ա կ ա կ Ի ց մ ի ջ ա զ գ ա յ Ի ն իր ա փ ու Ն Ը Ը, Երևան, 2000, էջ 231:

¹¹ Հ ա յ ա ս տ ա ն Ը մ ի ջ ա զ գ ա յ Ի ն դ ի վ ա ն ա գ ի տ ու լ թ յ ա ն և ս օ վ ե տ ա կ ա ն ար տ ա ք Ի ն ք ա դ ա ք ա կ ա ն ու լ թ յ ա ն փ ա ս տ ա թ Ղ թ եր ու մ (1828–1923), խմբ.՝ Զ. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, էջ 426:

¹² Документы внешней политики СССР, т. I (7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г.). М., 1959, с. 491.

¹³ Документы внешней политики СССР, т. III, с. 598.

том без взимания специальных сборов¹⁴. В отличие от Батумской области, Сурмалинский уезд, ранее не входивший в состав турецкого государства, не был включен в состав Турции и по «Национальному обету», следовательно, Советская Россия не должна была уступать его Турции без получения чего-либо взамен. Сравнивая территориальные изменения, произошедшие по Александропольскому (2 декабря 1920 г.), Московскому и Карсскому (13 октября 1921 г.) договорам, д. и. н. Б. Арутюнян отмечает, что по Московскому договору Советская Россия присоединила к Грузии 3000 кв. км, а Сурмалинский уезд Армении, переданный Турции, имел площадь в 3750 кв. км и, сопоставляя факты, приходит к тому заключению, что на Московской конференции стороны согласились на обмен территорий: турки отказались от Батумской области, а взамен получили Сурмалинский уезд¹⁵.

Помимо уступки Турции Карсской области и Сурмалинского уезда, по 3-й статье Московского договора Нахичеванская область в качестве автономной территории передавалась под покровительство Азербайджана, при условии, что Азербайджан не уступит данный протекторат третьему государству¹⁶. При сопоставлении факта передачи Сурмалинского уезда Турции с 3-й статьей договора по передаче Нахичевана Азербайджану, становится очевидным, что турецкая сторона осознанно согласилась обменять Батумскую область на практически граничащий с Нахичеваном Сурмалинский уезд, максимально приближая свою сухопутную границу к территории передаваемого под протекторат Азербайджана Нахичевана. Вполне вероятно, что, воспользовавшись стремлением Советской России оставить Батумскую область, сама турецкая сторона предложила подобный обмен территорий, поскольку это непосредственно вытекало из ее интересов претворения в жизнь пантюранистских планов.

Положения как 1-й, так и 3-й статей Московского договора о передаче Турции и Азербайджану территорий Армении являются грубейшими нарушениями международного договорного права. Согласно 34-й статье Венской конвенции, договор имеет обязательную силу только для подписавших его сторон, а в соответствии с 35-й статьей той же конвенции, договор, подписанный между другими сторонами, может иметь последствия для третьей стороны, только если она в соответствующей письменной форме взяла на себя какие-либо обязательства¹⁷. Советская Армения не только не брала на себя каких-либо обязательств, но и не давала Советской России полномочий от своего имени вести переговоры и, тем более, делать территориальные уступки Турции и Азербайджану.

¹⁴ Там же.

¹⁵ См.: Б. Арутюнян. Московский и Карсский договоры – позорнее Александропольского. – <https://regnum.ru/news/polit/1465891.htm>

¹⁶ См.: Документы внешней политики СССР, т. III, с. 598–599.

¹⁷ Международное право в документах, с. 81.

Более того, после подписания Московского договора, нарком иностранных дел и глава делегации Советской Армении А. Бекзадян, которого не допустили к участию в Московской конференции, 15 апреля 1921 г. представил Чичерину заявление, в котором протестовал против того, что представители Советской Армении были совершенно устранены от участия в работах конференции и даже не были заслушаны при обсуждении тех вопросов, которые касались непосредственно Советской Армении. В ноте протеста армянской делегации Советская Россия обвинялась в том, что с легкостью сделала ряд крупных территориальных уступок туркам за счет Советской Армении, не сделав хотя бы малейшей попытки отстоять территории, имеющие для нее жизненное значение, между тем проявила большую настойчивость, твердость и сопротивление в вопросе Батумской области. Бекзадян отмечал, что передачей Нахичевана Азербайджану Армения лишается возможности нормально управлять принадлежащим ей Зангезуром, а присоединением к Турции Сарыкамыша, Карса, Кагзвана и других территорий Армения лишается своих наиболее важных экономических районов, откуда получала топливо, фураж, соль и пр.¹⁸. Представленное Чичерину заявление армянской делегации выражало позицию руководства Советской Армении, о чем свидетельствует то, что 19 мая пленум ЦК КПА, заслушав отчет Бекзадяна о работе армянской делегации на российско-турецких переговорах, одобрил политическую линию делегации¹⁹.

Право наций на самоопределение было закреплено в одном из первых правовых актов советского правительства – в «Декрете о мире» (26 октября 1917 г.), а 15 января 1918 года в решении III Всероссийского съезда Советов «Об утверждении национальной политики Советского правительства» подчеркивалось, что в национальных вопросах насильственно удерживаемых народов Российской империи советские власти должны безоговорочно руководствоваться принципом самоопределения наций²⁰. На основе этих решений Советская Россия отказалась от территориального наследия Российской империи, вследствие чего Финляндия и Украина получили независимость. А бывшая территория Российской империи – Восточная Армения, в 1918 году провозгласила свою независимость и, независимо от установления советской власти, Республика Армения продолжала оставаться суверенным государством, которое в своих отношениях с Турцией каким-либо документом не признало посредничество Советской России и не давало последней письменного согласия

¹⁸ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1. М., 2003, с. 494–498.

¹⁹ Ա. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 215:

²⁰ См.: Декреты Советской власти, т. I (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). М., 1957, с. 12.

решать судьбу своих территорий²¹. Более того, после февральского восстания 1921 года Армения на время даже вышла из-под политического влияния Советской России. Именно под этим предлогом делегацию Советской Армении не допустили к участию в Московской конференции, тем самым нарушив основополагающие принципы и нормы международного договорного права.

Поскольку Московский договор был подписан без участия Армении, соответственно, уступки армянских территорий Турции и Азербайджану, сделанные Советской Россией по данному договору, не только не возлагали на Армению каких-либо обязательств, но и нарушали право наций на самоопределение²².

Помимо нарушений принципов и норм международного права, подписанием Московского договора Советская Россия нарушила также свое внутреннее законодательство. Не случайно, что в представленном Чичерину заявлении (по сути, ноте протеста) армянской делегации подчеркивается, что при переговорах с турками российская делегация пренебрегла принципом самоопределения народов, торжественно провозглашенных во всех актах и нотах Советской России, имеющих первостепенное государственное и международное значение²³.

В «Декрете о мире» советское правительство осудило аннексию или захват чужих территорий, независимо от того, когда это насильственное присоединение было совершено²⁴. После этого декретом 29 декабря 1917 года «О Турецкой Армении» Советская Россия признавала право армянского населения оккупированной Россией части Западной Армении на свободное самоопределение, вплоть до полной независимости. Согласно данному документу, после вывода из «оккупированных» территорий русских войск, которые на тот момент являлись единственной гарантией безопасности чудом выжившей после Геноцида незначительной части армянского населения этих территорий, предусматривалось образование армянской народной милиции в целях обеспечения личной и имущественной безопасности жителей «Турецкой Армении», возвращение рассеянных в различных странах армянских беженцев, а также насильственно выселенных во время войны турецкими властями в глубь Турции армян и, наконец, образование временного народного правления «Турецкой Армении» в виде совета депутатов армянского народа, избранного на демократических началах²⁵.

²¹ Ա. Հ ա հ ո բ յ ա ն. Указ. раб., с. 215.

²² Շ. Թ ո ռ ի կ ե ա ն. Հ ա յ կ ա կ ա ն հ ա ր ց ք և մ ի ջ ա գ գ ա յ ի ն օր է ն ք ք, Պ է յ ը ու լ թ, 1976, էջ 106:

²³ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 497–498.

²⁴ См.: Декреты Советской власти, т. I, с. 12–16.

²⁵ Образование СССР. Сборник документов (1917–1924). М.–Л., 1949, с. 22.

Подписывая Московский договор, которым территории Карса, Ардагана и Сурмалу передавались Турции, Советская Россия, без учета мнения армянского народа и вопреки декларируемым в своем законодательстве принципам, фактически признавала итоги турецкой экспансии против Армении и легализовала аннексию армянских территорий²⁶.

Анализ содержания статей Московского договора

С учетом того, что, несмотря на нелегитимность, положения Московского договора все же были реализованы, возникает необходимость анализа статей советско-турецкого соглашения 1921 года.

Следует отметить, что отдельные статьи Московского договора находятся в прямом противоречии друг с другом. В его 1-й статье закреплен принцип недействительности договоров, подписанных под принуждением²⁷. Независимо от того, что под подписанными под принуждением мирными договорами стороны Московского договора в первую очередь подразумевали Севрский мирный договор (10 августа 1920 г.), тем не менее, формулировка данного положения имеет не конкретный, а общий характер. Однако, вопреки этому по 15-й статье договора Советская Россия брала на себя обязательство предпринять шаги в отношении закавказских республик, чтобы они обязательно признали непосредственно касающиеся их статьи Московского договора, которые будут закреплены в договоре последних с Турцией²⁸. Содержание 15-й статьи Московского договора явно свидетельствует о том, что Советская Россия и кемалистская Турция прекрасно отдавали себе отчет в том, что подписанный ими с грубейшими нарушениями общепризнанных принципов и норм международного права документ не может иметь какой-либо юридической силы, если Армения письменно не согласится с отторжением своих территорий. Из формулировок данной статьи следует, что подписавшие договор стороны собирались решить этот вопрос не правовым путем, а принуждением, противоречащим принципу, зафиксированному в 1-й статье договора. Из 15-й статьи следует, что Россия посредством давления должна была заставить Армению признать условия советско-турецких московских договоренностей, достигнутых с явными нарушениями не только международного права, но и суверенитета последней. Другие закавказские республики в территориальном плане не только ничего не теряли, но и приобретали. За Грузией закреплялась Батумская область, а Азербайджан получал под свой протекторат Нахичеван.

20 и 31 июля 1921 года соответственно Советская Россия и кемалистская Турция ратифицировали Московский договор, а обмен ратификационными грамотами, согласно 16-й статье договора, состоялся в Карсе

²⁶ Հ. Հաղորդյալ. Указ. раб., с. 236.

²⁷ См.: Документы внешней политики СССР, т. III, с. 597–598.

²⁸ Там же, с. 602.

22 сентября. Сразу после ратификации Советская Россия начала выполнять свои обещания Турции, изложенные в статьях Московского договора, приступив к организации Карсской конференции между Арменией, Грузией и Азербайджаном с одной и Турцией с другой стороны, по итогам которой предусматривалось подписание договора, буквально повторяющего положения московских договоренностей. Следствием выполнения взятого по 15-й статье Московского договора обязательства Советской России стало подписание при участии своего представителя Карсского договора 13 октября 1921 года между закавказскими республиками и Турцией. Карсский договор носил формальный характер, обеспечивая «легализацию» незаконной сделки России и Турции²⁹. Обеспечив участие на Карсской конференции делегации Советской Армении и подписание ее представителями Карсского документа, практически повторяющего положения статей Московского договора, Советская Россия, таким образом, пыталась взятые на себя незаконные обязательства по передаче армянских территорий переложить на Советскую Армению.

Таким образом, Карсский договор был заключен с нарушением основополагающего принципа международного права, зафиксированного в 1-й статье Московского договора, закрепленного позднее в 52-й статье Венской конвенции 1969 года «О праве международных договоров», согласно которой подписанный под принуждением договор с юридической точки зрения считается ничтожным³⁰.

По 8-й статье Московского договора Советская Россия обязалась не допускать образования или пребывания в закавказских республиках организаций или групп, претендующих на территории Турции³¹. Ясно, что под данными формулировками в первую очередь подразумевалось недопущение Советской Россией восстановления и деятельности в Армении армянских национальных партий, в частности, партии Дашнакцутюн, предъявляющей требование освобождения большей части родины армянского народа – Западной Армении, оставшейся в составе Турции. Очевидно, что подобные положения были включены в текст договора по инициативе турецкой стороны с учетом того, что к созыву Московской конференции в результате февральского восстания 1921 года в Армении власть большевиков была свержена, и правление страной перешло к Комитету спасения родины во главе с партией Дашнакцутюн.

В отличие от Советской России, которая выполняла взятые на себя обязательства по Московскому договору, Турция последовательно нарушала свои обязательства по данному документу. Так, согласно 12-й статье, жители районов Карса, Ардагана, Артвина и Сурмалинского уезда, которые до 1918 года находились в составе России, но по договору уступались Турции, получали право свободно покинуть эти территории,

²⁹ Շ. Թ ո ը ի Կ Ե ա ն. Указ. раб., с. 107.

³⁰ Международное право в документах, с. 86.

³¹ См.: Документы внешней политики СССР, т. III, с. 600.

взяв с собой свое имущество или его стоимость³². Турецкие власти, по своему трактуя положения данной статьи, начали осуществлять массовую депортацию христианского, в первую очередь, армянского населения перешедших под их контроль областей Карса, Ардагана и Артвина, предоставляя им всего 10 дней на выезд, в течение которых, разумеется, они не успевали продать свое недвижимое и движимое имущество, которое за бесценок или бесплатно доставалось местным мусульманам³³. Эта практика была, по сути, повторением и продолжением политики геноцида младотурок, когда массовая депортация и истребление армянского населения сопровождалась разграблением всего их имущества.

Помимо этого, во втором приложении, касательно зоны Аракса, Турция на расстоянии восьми верст от железной дороги Александрополь – Эривань в районе Арпачай и на расстоянии четырех верст от этой железнодорожной линии в районе Аракса обязалась не возводить каких-либо фортификационных укреплений и не содержать регулярных войск³⁴. Турция как минимум дважды явно нарушала положения второго приложения Московского договора о зоне Аракса. 1) В декабре 1942 – январе 1943 года на границе с Советской Арменией Турция сконцентрировала свои регулярные войска, которые ждали лишь приказа вторжения, что привело бы к продолжению политики геноцида армянского народа, однако, победа Красной армии в Сталинградском сражении удержала турецкие власти от подобной авантюры. 2) В 1992 году, после военных успехов сил самообороны Нагорного Карабаха в первой Арцахской войне, Турция не удовлетворилась лишь осуществлением блокады Армении и прибегла к «демонстрации силы», разместив на границе свои регулярные войска. На этот раз главнокомандующий объединенными вооруженными силами СНГ маршал Е. Шапошников предупредил Турцию о серьезных последствиях ее прямого участия в армяно-азербайджанском конфликте, заявив, что военное вмешательство третьей стороны поставит ситуацию на грань третьей мировой войны³⁵.

Заключение

В связи с 100-летием подписания Московского договора в средствах массовой информации и в общественных кругах активно обсуждается тема о якобы истечении очередного срока действия этого документа, на основе чего делается предположение о возможности непродления на очередной срок его действия. Нужно отметить, что в Московском договоре отсутствуют положения о каких-либо сроках действия, из чего сле-

³² Там же, с. 601.

³³ См.: Է. Ա. Զոհրաբյան. Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Երևան, 1979, էջ 312:

³⁴ См.: Документы внешней политики СССР, т. III, с. 604.

³⁵ См.: Маршал Шапошников: «Мы рискуем оказаться на грани мировой войны». – «Известия» (М.), 21. V. 1992.

дует, что это бессрочный договор, поэтому утверждения о возможном непродлении сроков его действия не соответствуют действительности.

Недоразумение со сроками действия возникло вследствие того, что Московский договор 1921 года «О дружбе и братстве» путают с другим советско-турецким договором «О дружбе и нейтралитете»³⁶, подписанным в Париже 17 декабря 1925 года, который, в отличие от Московского договора, подписывался сроком на три года, затем в 1931 году продлевался на 5 лет и в 1935 году – на 10 лет. Исходя из того, что в период Второй мировой войны Турция тесно сотрудничала с нацистской Германией и неоднократно нарушала положения договора о нейтралитете с Советским Союзом, 19 марта 1945 года советское правительство отказалось в очередной раз продлевать срок действия советско-турецкого договора 1925 года, как утратившего свое значение.

После денонсации Советским Союзом советско-турецкого договора 1925 года «О дружбе и нейтралитете», 22 июля 1945 года, во время очередной встречи глав правительств стран антигитлеровской коалиции на Потсдамской конференции Советский Союз от имени Советской Армении³⁷ и Грузии поднял территориальный вопрос с Турцией, требуя воз-

³⁶ По советско-турецкому договору 1925 года СССР и Турция в случае нападения третьей страны или стран на одну из них обязались соблюдать нейтралитет, а также не нападать друг на друга, не участвовать в каком-либо союзе или соглашении, направленном против другой страны [см.: Документы внешней политики СССР, т. VIII (1925 г.). М., 1963, с. 766].

³⁷ Примечательно, что нарком иностранных дел Советской Армении С. Карапетян 3 мая 1945 года представил в Министерство иностранных дел СССР официальный доклад под названием «О возвращении бывших армянских территорий, отошедших к Турции», в котором предлагались минимальный, средний и максимальный варианты для территорий, подлежащих возвращению Советской Армении. Минимальным вариантом было восстановление русско-турецкой границы 1878–1914 гг., то есть, области Карса, Ардагана и Сурмалу должны были воссоединиться с Советской Арменией. Средний вариант основывался на Сан-Стефанском договоре 1878 года, по которому требовалось присоединение к Советской Армении территорий, оккупированных российской армией, то есть, не только районов Карса, Ардагана и Сурмалу, но и Алашкертской долины с городом Баязет. По максимальному варианту, помимо земельных претензий среднего варианта, за основу было взято Арбитражное решение президента США В. Вильсона, требующее передачи Армении половины территорий Западной Армении в соответствии с этим документом, на том основании, что потомки иммигрантов – жертв и переживших Геноцид западных армян, приехавшие в Советскую Армению, а также из разных стран будут переселены на эти территории. Из представленных вариантов советское руководство сочло юридически более оправданным минимальный вариант, представленный министром иностранных дел СССР В. М. Молотовым на Потсдамской конференции (см.: Ա. Կիրակոսյան. Հայաստանը և սովետա-թուրքական հարաբերությունները 1945–1946 թթ., Երևան, 1970, էջ 186):

вращения Карса и Ардагана³⁸. Поскольку территории Карса и Ардагана были переданы Турции по 1-й статье Московского договора, соответственно, данный шаг руководства Советского Союза следует расценивать как попытку пересмотра советско-турецкого договора «О дружбе и братстве», а также вытекающего из него Карсского договора. Уже после смерти Сталина, 30 мая 1953 года, советское правительство заявило, что «во имя сохранения добрососедских отношений и укрепления мира и безопасности правительства Армении и Грузии сочли возможным отказаться от своих территориальных претензий к Турции», соответственно, Советский Союз также не имеет никаких территориальных претензий к Турции³⁹.

В международном договорном праве существует принцип эстоппеля, суть которого сводится к тому, что если государство своим поведением молчаливо согласилось с тем, что договор действителен, сохраняет силу или остается в действии, то оно больше не вправе ссылаться на основание недействительности, прекращения договора или приостановления его действия⁴⁰. В связи с этим важно отметить, что советско-турецкий Московский договор сразу после подписания был оспорен нотой протеста 15 апреля 1921 года наркома иностранных дел и главы армянской делегации Советской Армении А. Бекзадяна, а затем 22 июля 1945 года от имени Советской Армении Советский Союз на международной Потсдамской конференции предъявил территориальные претензии Турции. Эти факты свидетельствуют о том, что Советская Армения не смирилась с нарушением своей территориальной целостности и по мере возможности поднимала данный вопрос на международной арене. Из вышесказанного следует, что согласно 45-й статье Венской конвенции Армения не утратила свое право ссылаться на основание недействительности нелегитимного Московского, а также вытекающего из него Карсского договоров, поэтому при благоприятной геополитической и/или региональной ситуации, на основе норм и принципов международного договорного права может оспорить легитимность Московского договора, добившись признания его недействительным и восстановления своих нарушенных прав.

Армен Марукян – д. и. н., проф., заведующий отделом истории Армянского вопроса и Геноцида армян Института истории НАН РА. Научные интересы: история Армянского вопроса и Геноцида армян, проб-

³⁸ См.: *Դաշնակից երեք տերությունների ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դեկլարանների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը (1945 թ. հունիսի 17 – օգոստոսի 2), Երևան, 1989, էջ 168:*

³⁹ История внешней политики СССР (1945–1980 гг.), т. 2. Под ред. А. А. Громыко, Б. Н. Пономарева. М., 1981, с. 677.

⁴⁰ Международное право в документах, с. 85.

лемы преодоления последствий Геноцида. Автор 10 книг и около 50 статей, составитель 4 сборников документов. tararmts@yahoo.com

REFERENCES

- Arutyunyan B. Moskovskiy i Karsskiy dogovory – pozornee Aleksandropol'skogo. – <https://regnum.ru/news/polit/1465891.htm> (In Russian).
- Dashnakits erek terutyunneri SSHM-i, AMN-i yev Meds Britaniayi ghekavarneri Berlini (Potsdami) konferanse (1945 t. hulis 17 – ogostosi 2), Yerevan, 1989 (In Armenian).
- Dekrety Sovetskoy vlasti, t. I (25 oktyabrya 1917 g. – 16 marta 1918 g.). M., 1957 (In Russian).
- Dokumenty vneshney politiki SSSR, t. I (7 noyabrya 1917 g. – 31 dekabrya 1918 g.). M., 1959; t. III (1 iyulya 1920 g.– 18 marta 1921 g.). M., 1959; t. VIII (1925 g.). M., 1963 (In Russian).
- Genotsid armyan: otvetstvennost' Turtsii i obyazatel'stva mirovogo soobshchestva, dokumenty i kommentariy. Sost., otv. red., avtor pred. i comment. Yu. G. Barsegov, t. 2, ch. 1. M., 2003, t. 2, ch. 2. M., 2005 (In Russian).
- Hakobyan A. Khorhrdayin Hayastane Moskvayi yev Karsi paymanagerum, Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Hakobyan H. Hayrenik veradarnalu gaghapare yev zhamanakakits midjazgayin iravunke, Yerevan, 2000 (In Armenian).
- Hayastane midjazgayin divanagitutyan yev sovetakan artakin kaghakakanutyan pastatgherum (1828–1923), khmb. Dj. Kirakosyan, Yerevan, 1972 (In Armenian).
- Istoriya vneshney politiki SSSR (1945–1980 gg.), t. 2. Pod red. A. A. Gromyko, B. N. Ponomareva. M., 1981 (In Russian).
- Kazandzhyan R. K voprosu o datirovke Moskovskogo sovetsko-turetskogo dogovora 1921 g. – “Vestnik obshchestvennykh nauk” NAN RA, 1999, № 1 (In Russian).
- Kirakosyan A. Hayastane yev soveta-turkakan haraberutyunnere 1945–1946 tt., Yerevan, 1970 (In Armenian).
- Marshal Shaposhnikov: “My riskuem okazat'sya na grani mirovoy voyny” – “Izvestiya” (M.), 21. V. 1992 (In Russian).
- Mezhdunarodnoe pravo v dokumentakh. Sost. N. T. Blatova. M., 1982 (In Russian).
- Mezhdunarodnoe pravo. Vedenie voennykh deystviy. Sbornik Gaagskikh konventsii i inyykh mezhdunarodnykh dokumentov. M., 2001 (In Russian).
- Obrazovanie SSSR. Sbornik dokumentov (1917–1924). M.–L., 1949 (In Russian).
- Torikean Sh. Haykakan hartse yev midjazgain orenke, Peyrut, 1976 (In Armenian).
- Versal'skiy mirnyi dogovor. Polnyi per. s fr., pod red. Yu. V. Klyuchnikova i A. Sabanina. M., 1925 (In Russian).
- Zohrabyan E. A. Sovetakan Rusastane yev hay-turkakan haraberutyunnere 1920–1922 tt., Yerevan, 1979 (In Armenian).

1921 թ. «ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ»
ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ
ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ Մոսկվայի պայմանագիր, Կարսի պայմանագիր, Խորհրդային Հայաստան, Խորհրդային Ռուսաստան, Թուրքիա, Խորհրդային Ադրբեջան, Կարսի մարզ, Արդահան, Սուրմալուի գավառ, Նախիջևան:

Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրման 100-րդ տարելիցի հետ կապված և՛ լրատվամիջոցներում, և՛ հասարակական շրջանակներում ակտիվորեն քննարկվում է այդ փաստաթղթի գործողության ժամկետի ավարտվելու հարցը, ինչից էլ ներկայումս տվյալ փաստաթղթի գործողությունը չերկարաձգելու հնարավորության վերաբերյալ ենթադրություններ են արվում: Հարկ է նշել, որ Մոսկվայի պայմանագրում դրա գործողության ժամկետների վերաբերյալ որևէ դրույթ չի պարունակվում, ինչը նշանակում է՝ այն անժամկետ պայմանագիր է, ուստի դրա գործողության ժամկետների հնարավոր չերկարաձգման մասին պնդումներն իրականությունը չեն համապատասխանում:

Միջազգային պայմանագրային իրավունքում գոյություն ունի էսթոպպելի սկզբունքը, որի իմաստն է. եթե պետությունը տևական ժամանակ իր վարքագծով լուռ համաձայնվում կամ համակերպվում է որևէ պայմանագրի վավերականության, դրա օրինական լինելու կամ ուժի մեջ գտնվելու հետ, ապա գրկվում է դրա վավերականությունը, օրինականությունը կամ ուժի մեջ գտնվելը վիճարկելու իրավունքից: Այս առումով կարևոր է նշել, որ Մոսկվայի խորհրդաթուրքական պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո՝ 1921 թ. ապրիլի 15-ին, այն վիճարկվել է Խորհրդային Հայաստանի արտգործոցը և հայկական պատվիրակության ղեկավար Ա. Բեկզադյանի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոցը Գ. Չիչերինին ուղղված հայտարարությամբ (ըստ էության՝ բողոքի նոտայով): Հետագայում Խորհրդային Հայաստանի անունից Խորհրդային Միությունը 1945 թ. հուլիսի 22-ին Պոտսդամի կոնֆերանսում տարածքային պահանջներ է ներկայացրել Թուրքիային:

Այս իրողությունները վկայում են, որ Խորհրդային Հայաստանը չի համակերպվել Մոսկվայի ապօրինի պայմանագրով իր տարածքային ամբողջականության ոտնահարման հետ և հնարավորության սահմաններում այդ հարցը բարձրացրել է միջազգային ասպարեզում: Վերոգրյալի հիման վրա կարելի է փաստել, որ Վիեննայի 1969 թ. «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 45-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանը շարունակում է պահպանել Մոսկվայի, ինչպես նաև դրանից բխող Կարսի (1921 թ. հոկտեմբերի 13) անօրինական պայմանագրերի վավերականությունը վիճարկելու իրավունքը: Ըստ այդմ՝ աշխարհաքաղաքական և (կամ) տարածաշրջանային բարենպաստ իրավիճակի ստեղծման պարագայում, Հայաստանը միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմերի և սկզբունքների հիման վրա կարող է վիճարկել Մոսկվայի պայմանագրի օրինականությունը, հասնել չեղարկմանն ու դրա հետևանքով իր խախտված իրավունքների վերականգնմանը:

Պատմաբանագիտական հանդես 2021 № 1 Историко-филологический журнал

Արմեն Մարուքյան – պ. դ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական Հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի վարիչ: Գիտական հետազոտությունները՝ Հայկական Հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներ: Հեղինակ է 10 գրքի և շուրջ 50 հոդվածի, 4 ժողովածուի կազմող: mararmts@yahoo.com

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE
SOVIET-TURKISH MOSCOW AGREEMENT
OF 1921 “ON FRIENDSHIP AND BROTHERHOOD”

ARMEN MARUKYAN

S u m m a r y

Key words: Treaty of Moscow, Treaty of Kars, Soviet Armenia, Soviet Russia, Turkey, Soviet Azerbaijan, Kars province, Ardahan, district of Surmalu, Nakhichevan.

In connection with the approach of the 100th anniversary of the signing of the Moscow Treaty in the media and in public circles, the topic of the alleged expiration of the validity period is being actively discussed, on the basis of which an assumption is made about the possibility of non-renewal for the next validity period of this agreement. It should be noted that the Moscow Treaty does not contain provisions on any validity periods, from which it follows that this is an open-ended contract, therefore, statements about a possible non-extension of its validity periods do not correspond to reality.

In international treaty law, there is the estoppel principle, the essence of which is that if the state, by its behavior, tacitly agreed that the treaty is valid, remains in force or remains in effect, then it no longer has the right to invoke the ground of invalidity, termination or suspension of the treaty actions. In this regard, it is important to note that the Russian-Turkish Moscow Treaty immediately after signing was contested by an announcement (in essence – a note) of protest on April 15, 1921 by the People’s Commissar for Foreign Affairs and the head of the Armenian delegation of Soviet Armenia A. Bekzadyan, and then on July 22, 1945, on behalf of Soviet Armenia, the Soviet Union on the Potsdam Conference made territorial claims to Turkey.

These realities testify that Soviet Armenia did not accept the violation of its territorial integrity and, as far as possible, raised this issue in the international arena. Based on the above, it can be stated that, according to the 45th article of the 1969 Vienna Convention “On the Law of International Treaties”, Armenia has not lost its right to invoke the grounds for the invalidity of the illegitimate Moscow Treaty, as well as the Treaty of Kars signed as of 13 October, 1921

following from it. This means that with a favorable geopolitical and/or regional situation, on the basis of the norms and principles of international treaty law, Armenia can challenge the legitimacy of the Moscow Treaty, achieve its invalidation and restore its violated rights.

Armen Marukyan – Doctor of Sciences in History, Professor, Head of the “Armenian Question and Armenian Genocide History” Department of Institute of History of NAS RA. Scientific interests: the main issues of Armenian Question and Armenian Genocide history, the problems of overcoming the consequences of the Armenian Genocide. Author of 10 monographs, around 50 articles and compiler of four collections. mararmts@yahoo.com

ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ 1921 Թ. ՄԱՐՏԻ 16-Ի
ՍՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(1991–2020 թթ.)*

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Խորհրդային Ռուսաստան, քեմպական թուրքիա, Ազգային ուխտ, ռուս-թուրքական բանակցություններ, Մոսկվայի պայմանագիր, Հայկական հարց, Արևմտյան Հայաստան, Կարսի մարզ, Սուրմալուի գավառ, Նախիջևան, Ալեքսանդրապոլ:

Նախաբան

Արդեն երեսուն տարի է բաժանում մեզ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից: Այդ ժամանակահատվածում մեր երկիրը միջազգային հարաբերությունների օբյեկտից վերածվել է դրանց սուբյեկտի, ստեղծել իր նյութատեխնիկական բազան, տնտեսական իրավահավասար ու շահավետ հարաբերություններ հաստատել աշխարհի երկրների հետ, փորձում է թղթափել քաղաքական, միջպետական հարաբերությունների ոլորտում Խորհրդային Հայաստանից մնացած ծանր ժառանգությունը: Դրանում ամենաբարդը 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված ռուս-թուրքական պայմանագրի քաղաքական վերաարժեքումն է, քանի որ ռուս-թուրքական «բարեկամությունը» շարունակվում է 1921 թ. ոգով, իսկ Հայաստանն արդեն հարյուր տարի շարունակում է գոյություն ունենալ այդ պայմանագրով իրեն պարտադրված սահմաններում: Մինչդեռ այդ ընթացքում մեր տարածաշրջանում իրավիճակն արմատապես փոխվել է: Ներկայումս, որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, գոյություն չունի պայմանագիրը կնքած Խորհրդային Ռուսաստանը, Հայաստանն անկախ պետություն է, իսկ թուրքիան անթաքույց ձգտում է անդառնալիորեն կտրել վերջինիս Ռուսաստանից, մեկուսացնել և ոչնչացնել իբրև պետություն ու աշխարհագրական հասկացություն:

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ 1920–1921 թթ. հայ-թուրքական հարաբերությունները, դրանցում Խորհրդային Ռուսաստանի ազդեցությունը, 1921 թ. փետրվար–մարտ ամիսներին կայացած ռուս-թուրքական բանակցություններն ու կնքված Մոսկվայի պայմանագիրը, վերջինիս կապը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի և 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերի հետ գնահատվել են խորհրդային պետության ծավալապաշտական ծրագրերի տեսանկյունից՝ դրանք քողարկելով համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության, հայ և խորհրդա-թուրքական բարեկա-

* Ներկայացվել է 14. III. 2021 թ., գրախոսվել է 05. IV. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 08. IV. 2021 թ.:

մության մասին բարձրագույն ու սին գաղափարներով¹: Վերոնշյալ հարցերի նկատմամբ Սիյուռքի ազգային-կուսակցական գործիչների, գիտնականների մոտեցումների հիմքում, ընդհակառակը, դրված են հայ ազգային-պետական շահերը, պատմական արդարությունը սկզբունքն ու գործող միջազգային իրավունքի նորմերը²:

Հիմնախնդրի արդիականությունը և ուսումնասիրվածությունը հայաստանյան պատմագիտության մեջ

Դեռևս 1988 թվականին՝ Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի պատմական օրերին, մամուլում տպագրվեց ՀՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ԳԱ թղթակից անդամ Հրանտ Ավետիսյանի «Պատմությունը մեր հիշողությունն է և հզոր զենքը» վերնագրով հոդվածը, որում առանցքայինը հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված պատմական անարդարությունների, որոնց թվում Մոսկվայի պայմանագրի դեմ հետևողական պայքար մղելու գաղափարն էր³:

Մոսկվայի պայմանագրի նկատմամբ հասարակական հետաքրքրությունն աճեց հատկապես 1991 թվականից՝ նախ կապված պայմանագրի 70-ամյակի և Մոսկվայում ԽՍՀՄ-ի ու Թուրքիայի նախագահների Միխայիլ Գորբաչովի ու Թուրգուլ Օզալի պաշտոնական հանդիպման արդյունքում 1991 թ. մարտի 16-ին խորհրդա-թուրքական բարեկամության, բարիդրացիության և համագործակցության պայմանագրի կնքման, այնուհետև՝ Հայաստանի անկախության վերականգնման ու դրա շնորհիվ հայաստանյան պատմագիտության ազգային ոգով զարգացման հնարավորությունների հետ: Մ. Գորբաչով – Թ. Օզալ հանդիպման առիթով «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթում, ապա «Литературная Армения» ամսագրում տպագրվեց Երվանդ Սարգսյանի «Խորհրդա-թուրքական անդրկուլիսյան բանակցությունները Մոսկվայում 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին և մարտի

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II. М.–Л., 1929; Ա. Ե ս ա յ ա ն. Հայաստանի միջազգային իրավական դրույթությունը (1920–1922), Երևան, 1967, Ս. Ա լ ի ս ա ն յ ա ն. Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917–1921 թթ.), Երևան, 1966, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), խմբ. Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, Մ. Վ. Արզումանյան. Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, է. Ա. Զ ո հ ը ռ ա ղ յ ա ն. Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920–1922 թթ.), Երևան, 1979, Գ. Ա. Գ ա լ ո յ ա ն. Պատմության քառուղիներում: Ազատագրված ժողովրդի վերածնունդը, Երևան, 1982:

² Տե՛ս Ս. Վ ը ա ղ յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, Ա լ. Խ ա տ ի ս յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և զարգացումը, Բեյրութ, 1968, Գ. Լ ա զ ե ա ն. Հայաստան և հայ դատը: Հայկուս յարաբերություններու լոյսին տակ, Երևան, 1991, Շ. Ն ա թ ա լ ի (Յա. Տ է ը Յ ա կ ո բ ե ա ն). Երեք դաշնագրեր (Աղէքսանդրապոլի, Մոսկուայի և Կարսի), Պէյրութ, 1957, Զ. Մ ս ը ը լ ե ա ն. Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի և Կարսի դաշնագրերը 1920–1921 թթ.), Պէյրութ, 1979, Շ. Թ ո ռ ի կ ե ա ն. Հայկական հարցը և միջազգային օրէնքը, Պէյրութ, 1976:

³ Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստ» (Երևան), 11. X. 1988:

16-ի պայմանագիրը» վերնագրով հոդվածը⁴: Այդ հրապարակումներն առաջին քայլերն էին Մոսկվայի պայմանագրի քաղաքական վերաարժեքման, ազգային շահերի տեսանկյունից այն վերազնահատեկու ուղղությամբ:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության տարիներին Երվանդ Սարգսյանը⁵, Էդիկ Զոհրաբյանը⁶ և Գալուստ Գալոյանը⁷ զարգացրին իրենց գիտական մշակումները, իսկ Հրաչիկ Սիմոնյանը⁸, Հրանտ Ավետիսյանը⁹, Լենդրուշ Խուրշուդյանը¹⁰, Բաբկեն Հարությունյանը¹¹, Հակոբ Հակոբյանը¹², Աշոտ Մելքոնյանը¹³, Վլադիմիր Ղազարեցյանը¹⁴, Հայկ Ղազարյանը¹⁵, Արարատ Հակոբյանը¹⁶, Կարեն Խաչատրյանը¹⁷, Արմեն Մարուքյանը¹⁸, Ռեմ Ղազանչյանը¹⁹, Արա Պապյանը²⁰ հիմնախնդրի

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» (Երևան), 16. III. 1991, Ե. Саркисян. За кулисами, как родился Московский договор 1921 г. – «Литературная Армения» (Ереван), 1991, № 1, с. 71–82.

⁵ Տե՛ս Ե. Սարգսյան. Դավադիր գործարք: Հայաստան–Ռուսաստան–Թուրքիա, Երևան, 1995:

⁶ Տե՛ս Է. Ա. Զոհրաբյան. Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920–1921), Երևան, 2010:

⁷ Տե՛ս Գ. Գալոյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999:

⁸ Տե՛ս Հր. Ռ. Սիմոնյան. Թուրք–Հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

⁹ Տե՛ս Հ. Ավետիսյան. Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 330–359:

¹⁰ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան. Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002:

¹¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային ատլաս, պատ. խմբ. Բ. Հարությունյան, հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 110–116:

¹² Տե՛ս Հ. Հակոբյան. Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Երևան, 2002:

¹³ Տե՛ս Ա. Մելքոնյան. Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Երևան, 2013, նույնի՝ Ցեղասպանություն և հայրենագրկում: Ճանաչումից՝ հատուցում (հոդվածներ և հարցազրույցներ), Երևան, 2015:

¹⁴ Տե՛ս Վ. Ղազարեցյան. Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006, նույնի՝ Մոսկվայի ուսուցիչական կոնֆերանսը: 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը. – Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I [Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.)], Երևան, 2010, էջ 324–339:

¹⁵ Տե՛ս Հ. Մ. Ղազարյան. Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան, 2010:

¹⁶ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան. Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, նույնի՝ Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի պատմաիրավական գնահատականը (1920–1921 թթ.) – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2007, № 2, էջ 17–30:

¹⁷ Տե՛ս Կ. Հ. Խաչատրյան. Հայ-ուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Երևան, 2007, նույնի՝ ՀՍԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2010, № 1–2, էջ 36–58: Կ. Խաչատրյան, Հ. Սուքիասյան, Գ. Բաղալյան. Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920–1930-ական թվականներին, Երևան, 2020:

¹⁸ Տե՛ս Ա. Մարուքյան. Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, 2014, էջ 121–137, նույնի՝ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի միջազգա-

Հայաստանյան պատմագրությունը հարստացրին օբյեկտիվ ու անաչառ դիրքերից զրված ուսումնասիրություններով, որոնք աչքի են ընկնում հայեցակարգային նոր մոտեցումներով:

Մոսկվայի պայմանագրի նկատմամբ իրավաքաղաքական հետաքրքրությունը կտրուկ աճեց նախ 2009 թվականին՝ կապված «Հայ-թուրքական սահմանի բացման» նպատակով անապասելիորեն սկսված և հաջող ավարտի իրական հեռանկարից զուրկ բանակցային գործընթացի հետ, այնուհետև՝ 2016 թ. սկզբին, երբ սիրիական ճգնաժամի հետևանքով ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրման պայմաններում Անկարայի նկատմամբ դիվանագիտական ճնշում գործադրելու նպատակով ռուսական կառավարող շրջանակների կողմից ոչ պաշտոնական մակարդակով հնչեցվեց Մոսկվայի պայմանագրի վերանայման հարցը²¹: Ներկայումս մեր տարածաշրջանում առկա ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում այդ խնդիրը որքանո՞վ է հրատապ Հայաստանի Հանրապետության համար: Հայկական պետությունն արդյո՞ք ունի բավարար հնարավորություններ՝ համելու Մոսկվայի պայմանագրի վերանայմանը՝ իրեն ձեռնտու տարբերակով, և ո՞րն է լինելու դրա էությունը:

Ռուս-թուրքական գործակցության պատճառներն ու նախադրյալները

Դեռևս 1919–1920 թթ.՝ Փարիզի հաշտության միջազգային վեհաժողովում օսմանյան «ժառանգությունը» Ասիական Թուրքիան, միմյանց միջև բաժանելու, Հայաստանի ազատությունն ու անկախությունը ճանաչելու Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի դիրքորոշումն առաջ բերեց Թուրքիայում իշխանության համար պայքարող քեմալականների բուռն դիմադրությունը: Հենց այդ պատճառով վեհաժողովի աշխատանքներից մեկուսացված Նորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունում քեմալականներին համարում էին հուսալի դաշնակից թե՛ ընդդեմ Արևմուտքի պետությունների և թե՛ համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության

լին-իրավական զնահատականը.– «Վէմ» համահայկական հանդես (Երևան), 2011, թիվ 2, էջ 129–139:

¹⁹ Տե՛ս Р. Казанджян. К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 г.– «Вестник общественных наук» НАН РА, 1999, № 1, с. 183–187; Ն ու յ ն ի՝ К вопросу об оценке Московского русско-турецкого договора 1921 г.– Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. XX. Ереван, 2001, с. 106–124; Ն ու յ ն ի՝ Русско-турецкие отношения 1920–1921 гг. и вопрос Армении в свете секретных документов московских архивов.– «Современное состояние и перспективы развития арменоведения». Сборник докладов международного симпозиума. Ереван, 2004, с. 201–227.

²⁰ Տե՛ս Ա. Պ ա պ յ ա ն. Հայրենատիրություն: Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2012:

²¹ Տե՛ս <http://eadaily.com/ru/news/2016/02/08/v-gosdume-predlozhili-rastorgnut-moskovskiy-dogovor-o-druzhbe-s-turciyey-ot-1921-goda>; <http://newsarmenia.am/news/politics/mid-rf-izuchit-vopros-rastorzeniya-dogovora-po-kotoromu-gora-ararat-peres-hla-k-turtsii/>

Историко-филологический журнал
2021 № 1
Историко-филологический журнал

Համար մղվող պայքարում: Այդ հեղափոխության՝ իրականում աշխարհի ժողովուրդների ազատագրական ու դասակարգային պայքարի օգտագործմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական գերիշխանությունն Արևելքի երկրներում հաստատելու ուղին անցնում էր Հայաստանով ճիշտ այնպես, ինչպես Համաթուրքական պետության ստեղծման ծրագրում Հայաստանով էր անցնում Բաքուն Կ. Պոլսին միացնող ճանապարհը: Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական փաստաթղթերում, անտեսելով 1918–1920 թթ. հայոց անկախ պետականության փաստը, Հայաստանը դիտվում էր որպես ամբողջի՝ նախկին ռուսական կայսրության և ոչ թե պատմական Հայաստանի մի մասը: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա հաշվի առնելով, որ իմպերիալիզմի դեմ պայքարում Արևելքի ժողովուրդներին կազմակերպողն ու ղեկավարողը Թուրքիան էր՝ խորհրդային կառավարությունը ձգտում էր նախևառաջ միջազգային դիվանագիտության շրջանառությունից հանել Հայկական հարցը և դրանով իսկ ապահովագրել Թուրքիան 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության միջազգային պայմանագրով ու նոյեմբերի 22-ին ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռով «ահազնացած Հայկական վտանգից»: Փաստորեն, խորհրդային կառավարությունը, տարածքային գիշտումներ անելով ի հաշիվ Հայկական հողերի, ձգտում էր Թուրքիան կողմնորոշել դեպի Խորհրդային Ռուսաստան և այն հենակետ դարձնել բոլշևիզմի գաղափարներն Արևելքում տարածելու, Ռուսաստանի քաղաքական գերիշխանությունն ապահովելու համար: Կար մեկ այլ նպատակ ևս: Ինչպես նկատում է Հր. Միմոնյանը, «Թուրքիային և Ադրբեջանին տրվող գիշտումները Մոսկվան դիտում էր իբրև մուսուլմանական աշխարհին տրվող գիշտումներ, որի հետ բոլշևիկյան Ռուսաստանը հույս ուներ ամուր և տևական դաշինք ունենալ՝ ընդդեմ արևմտյան գաղութատեր իմպերիալիստական տերությունների»²²: Գաղափարաքաղաքական այս հենքի վրա էլ 1920 թվականին Անկարայում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) և Մուստաֆա Քեմալի կառավարության կազմավորումից հետո սկզբնավորվեց ռուս-թուրքական գործակցությունը: Թեև Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի արտաքին քաղաքական նպատակները էապես տարբերվում էին, սակայն Անտանտի երկրներին՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու նրանց դաշնակից ԱՄՆ-ի մրցակիցը և հակառակորդը լինելու հանգամանքը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ խորհրդաքեմալական դաշինքի ձևավորման համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո քաղաքական նոր պայմաններում թվում էր, թե հնարավոր էր նոր հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ և հասնել Ալեքսանդրապոլի հաշտության ստորագրուցիչ պայմանագրի վերանայմանը. պայմանագիր, որը, ոչ առանց Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցության, քեմալական Թուրքիան պարտադրել էր 1920 թ. Թուրք-Հայկական պատերազմում պարտություն կրած Հայաստանի Հանրա-

²² Հր. Միմոնյան. Նախիջևանի հարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում. — «Նախիջևանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում» (գիտաժողովի նյութեր), Երևան, 2001, էջ 9:

պետությունը²³: Գ. Գալոյանի համոզմամբ, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո փոխվել էր ոչ միայն իրադրությունն Անդրկովկասում, այլև Հայկական հարցի լուծման մեջ շահագրգիռ տարածաշրջանային պետությունների քաղաքականությունը: Հայաստանի խորհրդայինացումից հետո Ռուսաստանը սկսեց հանդես գալ դաշնակից Հայաստանի շահերի պաշտպանությունում այնքանով, որքանով դա թույլ չէր տա վերջնականապես «հրել» Հայաստանն Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթանակած Գլխավոր դաշնակից տերությունների²⁴ «գիրկը»²⁵: Միևնույն ժամանակ բոլշևիկյան կառավարությունը ձգտում էր չկորցնել քեմալականների հետ ձեռք բերած բարեկամությունը: Ընդ որում, հայ ժողովրդի կենսական շահերը ստորադասվում էին Արևելքում սոցիալիստական հեղափոխությունը տարածելու անփառունակ զաղափարին և այդ հեղափոխության թվացյալ կենտրոն թուրքիայի հակահայկական նկրտումներին: Քեմալական թուրքիան իր հերթին ձգտում էր չկորցնել 1920 թ. Հայաստանի դեմ զավթողական պատերազմի արդյունքում նվաճած տարածքները և «ատամներ էր ցույց տալիս» խորհրդային Ռուսաստանին, երբ վերջինս փորձում էր պաշտպանել Հայաստանին²⁶: Այդ առիթով Ա. Հակոբյանը մատնանշում է քեմալական կառավարության կողմից 1920 թ. Ալեքսանդրապոլի հաշտության բանակցություններին Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցության մերժման փաստը՝ դա բացատրելով Ռուսաստանի միջնորդությամբ բանակցություններում նախապատերազմյան՝ 1914 թ. ռուս-թուրքական սահմանը վերականգնելու նրա պահանջի անցանկալի հավանականությունը²⁷:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմքում դրված էր 1920 թ. հունվարի 28-ին Կ. Պոլսում ընդունված Ազգային ուխտը, որում կենտրոնականը իրրեզենտիզմի, այսինքն՝ թուրքերով բնակեցված բոլոր տարածքները թուրքական պետությանը միավորելու և վերամիավորելու համաթուրքական

²³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ.: Գ. Գալոյան, Վ. Ղազարխանյան, Վ. Մելիքյան, Ս. Միրզոյան, Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2000, վավ. 358, էջ 391–394, Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Сост., отв. ред., автор пред. и коммент. Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 1. М., 2003, док. № 967, с. 291–293; է. Ա. Զ ո հ ր ա բ յ ա ն. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 318–321, Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվաչխ., էջ 294–295:

²⁴ Գլխավոր դաշնակից տերություններն էին՝ Բրիտանական կայսրությունը, ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ժապոնիան, իսկ Դաշնակից տերությունները՝ Պորտուգալիան, Բելգիան, Հունաստանը, Լեհաստանը, Ռումինիան, Սերբա-խորվաթա-սլովենական պետությունը, Չեխոսլովակիան, Հայաստանը, Հեջազը (տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականություն փաստաթղթերում (1828–1923), փաստ. № 338, էջ 676):

²⁵ Գ. Գալոյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., էջ 402–403:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 403:

²⁷ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան. Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, էջ 42:

գաղափարն էր: Իսկ դա նշանակում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի, Կարսի մարզի և այլ տարածքների հայաթափումը բռնի տեղահանության ու կոտորածների միջոցով և այնտեղ մահամեղակալական բնակչության մեծամասնությունն ստեղծելը Թուրքիան օգտագործելու էր ու, ի վերջո, օգտագործեց Հայոց պահանջատիրության դեմ: Փաստորեն, քեմալականների իշխանության գալուց հետո Թուրքիայում փոխվել էր միայն համաթուրքականության նպատակին հասնելու դիվանագիտությունը. Ռուսաստանի դեմ պատերազմելու տակտիկային փոխարինել էր նրա հետ «բարեկամության», «համալրարհային խմբերիալիզմի դեմ պայքարի» տակտիկան: Այդ էր վկայում ԹԱՄԺ նախագահ Մ. Քեմալի նամակն ուղղված Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության (ՌՍՖՍՀ) ղեկավարությունը, որում նա պարտավորվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ պայքարել ընդդեմ խմբերիալիստական կառավարությունների՝ «հանուն բոլոր ճնշված ժողովուրդների ազատագրության», պարտավորվում էր ազդել Ադրբեյջանի վրա, որպեսզի վերջինս ամրապնդեր քաղաքական կապերը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ հուսալով ստանալ նրա աջակցությունը Թուրքիային սպառնացող խմբերիալիստական թշնամիների դեմ պայքարելու համար²⁸: «Կովկասում խմբերիալիստների դեմ» պայքարելու մասին խոսելիս Քեմալ փաշան նկատի ուներ պայքարն ընդդեմ Սևրի պայմանագրի, որի նախագիծը հրապարակվեց 1920 թ. ապրիլին: Քեմալական Թուրքիայի իրական նպատակների մասին էր վկայում նաև Մ. Քեմալի ելույթն Անկարայում 1920 թ. օգոստոսի 14-ին, որում նա նշում էր. «Բոլորին հայտնի է, որ մեր տեսակետը և սկզբունքները բոլշևիկյան չեն, և առ այսօր մենք բացարձակապես ու երբեք չենք մտածել և որևէ ջանք էլ չենք գործադրում, որպեսզի մեր ժողովրդին հարկադրենք ընդունել բոլշևիկյան սկզբունքները: Մենք համոզված ենք, որ մեր ազգի կյանքի ու ապագայի երաշխիքները կապված են իր ազգային իրեալների և սկզբունքների հետ»²⁹: Այս իրողությունը քաջատեղյակ Խորհրդային Ռուսաստանը, այնուամենայնիվ, ճանաչում էր թուրքական Ազգային ուխտը՝ ելնելով իր աշխարհաքաղաքական շահերից, ինչն էլ կանխորոշեց ուս-թուրքական բանակցությունների ելքն ի վնաս հայ ազգային շահերի:

Ռուս-թուրքական հակահայկական գործակցությանը նաև նպաստում էր Արևմուտքի պետությունների նոր դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Հարցն այն է, որ Խորհրդայնացումից հետո Հայաստանն անմիջապես զրկվեց Գլխավոր դաշնակից տերությունների թեկուզ թույլ պաշտպանությունից և հայտնվեց նրանց հակառակորդների ճամբարում: Այս փաստն այլևս ավելորդ դարձրեց քեմալական Թուրքիայի և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև մերձեցման ձգտումները թաքցնելը: Ռուս-թուրքական բանակցությունների սկզբից քեմալականները սկսեցին այդ պետությունների միջոցով ճնշում գործադրել Խորհրդային Ռուսաստանի վրա՝ իրենց ցանկալի

²⁸ Տե՛ս Ա. Ավագյան. Թուրքիայի՝ որպես մահամեղակալանների հովանավորի, դիրքորոշումը Մոսկվայի կոնֆերանսի ընթացքում. — «Նախիջևանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ուս-թուրքական պայմանագրում» (գիտաժողովի նյութեր), էջ 47–48:

²⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 16. III. 1991:

գիշումները ստանալու նպատակով: Թուրքական դիվանագիտությունն իր այս հաշվարկներում չսխալվեց: Ինչ վերաբերում է Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային, Գ. Գալոյանի համոզմամբ, նրանց դիվանագիտության ռազմավարական նպատակը հանգում էր ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրմանը՝ ընդհուպ գինված առճակատում: Եվրոպական ազդեցիկ պետությունները մրցում էին միմյանց հետ, թե ով առաջինը կհրաժարվեր Սևրի պայմանագրից, որպեսզի առավել նպաստավոր պայմաններով ամրապնդեր իր դիրքերը Թուրքիայում³⁰:

1921 թ. ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսը

Այս պայմաններում դեռևս 1920 թ. ապրիլին սկսված ռուս-թուրքական բանակցությունները 1921 թ. փետրվարին թեև կոտրվեցին երկրորդ ավարտական փուլ, որի նպատակն էր՝ կարգավորել ռուս-թուրքական հարաբերությունները, մասնավորապես՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո առաջացած սահմանային հարցերը³¹: Ռուսաստանը ձգտում էր Թուրքիան վերջնականորեն կտրել Անտանտի երկրներից՝ բավարարելով նրա ներկայացրած բոլոր պահանջները հայկական տարածքների վերաբերյալ: Իսկ թուրքական կառավարությունը երկակի խաղ էր խաղում՝ խուսանավելով Ռուսաստանի և Անտանտի պետությունների միջև ու ստիպելով խորհրդային կառավարությանը գնալ նորանոր գիշումների: Մասնավորապես, Անկարայի կառավարությունը կարևորում էր հատկապես Հայաստանի՝ որպես պետության ոչնչացման խնդրում Ռուսաստանից օգնություն ստանալը: Ակնկալվում էր, որ վերջինիս կողմից Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ճանաչումը կարող էր լինել առաջին և կարևոր քայլն այդ գերխնդրի լուծման ուղղությամբ:

Նախապես կոնֆերանսին հրավիրված էին խորհրդային Հայաստանի և խորհրդային Ադրբեջանի պատվիրակությունները: Հայաստանի պատվիրակության կազմում էին արտգործոժողկոմ Ալեքսանդր Բեկզադյանը (նախագահ) և Մոսկվայում Հայաստանի ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը: Նրանք պատրաստել էին «Հայաստանը մինչև վերջին հայ-թուրքական պատերազմի սկիզբը» վերնագրով փաստաթուղթը, որում հայկական կողմն ակնկալում էր Հայաստանի սահմանների որոշում, ըստ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի դրությամբ, այսինքն՝ օրակարգ բերվում էր Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլը և Սուրմալուի գավառը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը:

Թուրքական պատվիրակությունն Անկարա-Մոսկվա ճանապարհն ընդմիջեց Բաքվում, որտեղ զրույցներ ունեցավ Ադրբեջանի ղեկավարների

³⁰ Գ. Գալոյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., էջ 402–403:

³¹ 1920 թ. ապրիլից 1921 թ. մարտն ընկած ժամանակահատվածում քեմալական Թուրքիայի և խորհրդային Ռուսաստանի միջև տեղի է ունեցել միջկառավարական երկու կոնֆերանս՝ առաջինը՝ 1920 թ. հուլիսի 14-ից օգոստոսի 24-ը, որում քննարկվել է երկու պետությունների միջև հարաբերությունները կարգավորող պայմանագիր կնքելու հարցը, իսկ երկրորդը՝ 1921 թ. փետրվարի 26-ից մարտի 16-ը:

Հետ: Նրանց հակահայկական ծրագրերի մասին էին վկայում Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի կողմից 1921 թ. փետրվարին ՌՍՖՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Վլադիմիր Լենինին հասցեագրված երկու նամակները: Դրանց հեղինակը նրբորեն հասկացնում էր, որ եթե Մոսկվայի Հայկական հարցի պատճառով իրենից վաներ թուրքերին, ապա վերջիններս կարող էին Ռուսաստանի դեմ ոտքի հանել մահամեղական աշխարհը կամ հակախորհրդային ապստամբություն բարձրացնել ու նետվել Մեծ Բրիտանիայի գիրկը: Ադրբեջանը պահելու համար, նշում էր Ն. Նարիմանովը, Անկարայի հետ պետք էր ամուր դաշինք կնքել այնպես, որ Հայկական հարցը բանակցություններում դեր չխաղար³²:

Հակահայկական կեցվածք էր որդեգրել նաև Ռուսաստանի ազգությունների գործերի ժողկոմ Իոսիֆ Ստալինը, ով երկրորդ դեմքն էր Ռուսաստանում Վլ. Լենինից հետո՝ որպես պետական քաղաքականությունը մշակող և կենսագործող ղեկավար պաշտոնյա: Կոնֆերանսի նախօրեին նա Վլ. Լենինին նախագրուչացնում էր ՌՍՖՍՀ արտգործոժողկոմ Գեորգի Չիչերինի դիրքորոշման վերաբերյալ, որպեսզի վերջինս Հայկական հարցը չբարձրացներ, ինչպես արել էր 1920 թվականին. «Ընկեր Լենին,— գրում էր Ի. Ստալինը,— ես միայն երեկ իմացա, որ Չիչերինը իր ժամանակին իրոք թուրքերին է ուղարկել Վանը, Մուշը և Բիթլիսը, թուրքերի խոշոր գերակշռությունը թուրքական այդ նահանգները Հայաստանի օգտին դատարկելու տխմար և սաղրիչ պահանջը:

Հայկական իմպերիալիստական այդ պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել: Անհրաժեշտ է Չիչերինին արգելել ազգայնականորեն տրամադրված հայերի թելադրանքով հուշագրեր ուղարկել թուրքերին»³³: Դրանից մի քանի օր անց, դարձյալ մինչև կոնֆերանսի բացումը, Ի. Ստալինն ընդունեց թուրք պատվիրակներին և Հայաստանի տարածքների խնդիրն օրակարգ մտցնելու մասին նրանց հարցին պատասխանեց. «Հայաստանի հարցը դուք ինքներդ լուծել եք: Եթե դեռ չլուծված ինչ-որ բան մնացել է, ապա դա ևս դուք ինքներդ լուծեք»³⁴: Փաստորեն, Խորհրդային Ռուսաստանը բանակցությունները թուրքիայի հետ վարում էր երկու «աստառով»՝ պաշտոնական և անդրկուլիսային: Խորհրդային պետության արտաքին քաղաքականության պաշտոնական «ազնիվ», իսկ իրականում ձևական ձգտումներն արտահայտում էր Գ. Չիչերինը: Նա հմուտ պետական գործիչ էր, ձգտում էր ընդառաջել հայերին, բայց ստիպված էր իր քայլերը համապատասխանեցնել «վերևից» տրված հրահանգներին: Բանակցություններում որոշիչ դեր էին խաղում անդրկուլիսային հանդիպումներն ու գաղտնի գրագրությունը, որոնք անցկացնում և վարում էին Վլ. Լենինը, Ի. Ստալինը, ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչներ Բորիս Լեզրանը (Հայաստան) և Բուդու Մդիվանին (Թուրքիա)³⁵: Այդ հանգամանքով և բանակցությունների ընթացքի

³² Տե՛ս Հր. Միմոնյան. Նախիջևանի հարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում, էջ 9, նաև «Հայաստանի Հանրապետություն», 16. III. 1991:

³³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16. III. 1991:

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Տե՛ս Վ. Ղազարխանյան. Հայաստանը 1920–1940 թթ., էջ 95:

նկատմամբ Ի. Ստալինի անմիջական վերահսկողությունում Գ. Ջիզերինի նահանջը Հայկական հարցում ունեցած նախկին տեսակետից: Նշենք, որ թուրքերի պահանջով վերջինիս տեղակալ հայազգի Լևոն Կարախանը, ով մասնակցել էր նշյալ անդրկուլիսային հանդիպումներին, չընդգրկվեց Ռուսաստանի պատվիրակության կազմում: Կոնֆերանսի նախօրեին թուրքիայի և Ռուսաստանի պատվիրակությունները հայտարարեցին, որ նպատակահարմար չեն գտնում արդեն Մոսկվա ժամանած հայ ներկայացուցիչների մասնակցությունը կոնֆերանսի աշխատանքներին: Դրանով Ռուսաստանն ու թուրքիան ոտնահարեցին հայկական պետության իրավունքները, գրկեցին նրան իր կամքն արտահայտելու հնարավորությունից: Հայկական պատվիրակության չմասնակցելը հիմնավորելու նպատակով կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցություն չունեցավ նաև Ադրբեջանի պատվիրակությունը: Սակայն այդ հանգամանքը որևէ կերպ չէր վտանգում Ադրբեջանի շահերը, քանի որ մոսկովյան կոնֆերանսում նրա շահերը պաշտպանելու էր թուրքական պատվիրակությունը: Ըստ էության, բոլոր խնդիրները վճռված էին նախապես, և կոնֆերանսը միայն պիտի վավերացներ հայկական տարածքների բռնազավթումը թուրքիայի կողմից ու ամրագրեր Հայաստանի առկա սահմանները:

Ահա այսպիսի իրադրության պայմաններում թուրք-ադրբեջանահայ ռուսական միացյալ կոնֆերանսի փոխարեն 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում բացվեց ռուս-թուրքական կոնֆերանսը: Հարց է առաջանում. ինչու՞ չՀայաստանին հնարավորություն չտրվեց մասնակցելու դրան:

Դեռևս 1921 թ. փետրվարի 18-ին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն (ՀԾԴ) գլխավորությամբ Հայաստանում բռնկված հակախորհրդային ապստամբությունը և ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի նախաձեռնությամբ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի (ՀՓԿ) ստեղծումը հայտնի էին դարձել Մոսկվայում: Ավելին, մարտի 12-ին Ս. Վրացյանը Գ. Ջիզերինին հեռագրեց Ալ. Բեկզադյանին լիազորություններից զրկելու մասին: «Մարտի 12» ամսաթիվն ինքնըստինքյան վկայում է, որ Ս. Վրացյանի հեռագիրը չէր կարող օգտագործվել երկու շաբաթ առաջ սկսված բանակցություններից Հայաստանի ներկայացուցիչներին դուրս թողնելու համար: Ինչ վերաբերում է ՀՓԿ-ին, ապա պետք է նկատել, որ նա իշխանություն էր խորհրդային Հայաստանի մի մասում, նրա կողքին շարունակում էր գոյություն ունենալ ու գործել խորհրդային իշխանությունը՝ ի դեմս Սարգիս Կասյանի և Գևորգ Աթարբեկյանի ղեկավարած Հայաստանյան ռազմահեղափոխական երկու կոմիտեների: Այնպես, որ ցանկության դեպքում խորհրդային իշխանությունը կամ ՀՓԿ-ն կարող էին մասնակից դարձվել բանակցություններին: Փաստորեն, Հայաստանում ստեղծված վիճակը ոչ թե պատճառ, այլ առիթ էր՝ նրան զրկելու իրեն վերաբերող հարցերի քննարկումից: Հայաստանի բացակայությամբ՝ ի վնաս նրա, լուծվեցին հայկական տարածքների պատկանելության հարցերը: Տեղի ունեցածը միջազգային իրավունքի պատմության մեջ աննախադեպ փաստ էր. անկախ պետություն համարվող Հայաստանը դուրս մղվեց բանակցություններից՝ թուրքիային ձեռնառու որոշումներ կայացնելու համար: Չնայած միամտություն կլիներ կարծել, թե

Պատմամասնագիտական հանձնաժողովի 2021 № 1 «Историко-филологический журнал»

Հայաստանի մասնակցությունը կարող էր ազդել դրանց ընթացքի վրա: Մանավանդ, որ սկզբունքային որոշումներն ընդունվել էին ոչ թե բանակցությունների միջոցով, այլ մինչ այդ՝ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ու նրա Քաղբյուրոյի կողմից:

Կոնֆերանսի ընթացքում Ռուսաստանի դիվանագիտության ջանքերն ուղղված էին Մեծ Բրիտանիայի հետ Թուրքիայի մերձեցումը կանխելուն. նույն օրերին Լոնդոնում ընթանում էին թուրք-անգլիական բանակցություններ, որոնց առիթով էլ Ռուսաստանի ազգությունների գործերի ժողկոմատի «Жизнь национальностей» պաշտոնաթերթում տպագրվեց ՌՍՖՍՀ ազգությունների ժողկոմատի քարոզչության և Արևելքի ժողովուրդների գործողության խորհրդի անդամ Անատոլի Սկաչկոյի «Հայաստանը և Թուրքիան առաջիկա կոնֆերանսում» վերնագրով հոդվածը: Այն Հայաստանի սահմանային հարցերում Խորհրդային Ռուսաստանի իրական դիրքորոշման արտացոլումն էր: Ա. Սկաչկոն, որին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի նախագահ Գրիգորի (Սերգո) Օրջոնիկիձեն անվանել է «թուրքական իմպերիալիզմի դատապաշտպան»³⁶, գրում է. «Անհրաժեշտ է, որ խորհրդածողովի մասնակից պետությունները միմյանց կատարեն այնպիսի զիջումներ, որոնք թույլ կտան վերացնելու փոխադարձ դժգոհանքի և անվստահության արմատները... Այս բոլոր նկատառումները հիմնականում վերաբերում են Հայաստանին, քանի որ ոչ Ռուսաստանը, ոչ էլ Ադրբեյջանը Թուրքիայի հետ վիճելի ոչ մի հարց չունեն: Խորհրդածողովի գլխավոր հարցը հայկական է, ուրիշ խոսքով՝ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև բոլոր թյուրիմացությունների հարթումը և բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը... Հայաստանը անկասկած պիտի հարկադրվի ղեկավարվել ազգային մեծագույն զոհաբերությունների վերաբերյալ լենինյան սկզբունքով: Նա պիտի հարկադրվի հրաժարվել ոչ միայն Մեծն Հայաստանի վերաբերյալ դաշնակցականների իմպերիալիստական ծրագրերից, այլև, հնարավոր է, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հողատարածքների միավորման ավելի համեստ ցանկությունից... Եվ եթե նույնիսկ Բիթլիսից ու Վանից գաղթականները մերօրյա Հայաստանում աննկարագրելի զրկանքներ են կրում, եթե նույնիսկ Թուրքիայում մնացած հայերն այժմ շարունակում են հետապնդվել ու ճնշումների ենթարկվել կառավարության կողմից, Հայաստանին համենայն դեպս մինչև մի որոշ ժամանակ ուրիշ բան չի մնում անել, քան հաշտվել դրա հետ ու համաչխարհային հեղափոխության շահերին զոհաբերել և՛ իր երբեմնի հողատարածքները, և՛ իր ժողովրդի այնտեղ մնացած հատվածները: Հայաստանը պիտի հարկադրվի հրաժարվել ոչ միայն հողատարածքներից, որոնք արդեն իսկ մտել էին անկախ Հայաստանի կազմի մեջ: Կարսի և Արդահանի նահանգներն այսուհետև պետք չէ կովախնձոր լինեն Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ... »³⁷:

³⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16. III. 1991:

³⁷ «Жизнь национальностей» (М.), 04. III. 1921.

1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը

Մոսկվայի ռուս-թուրքական բանակցություններն ավարտվեցին 1921 թ. մարտի 16-ին: Այդ օրն էլ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիրը: Նշենք, որ Հայաստանի ազգային արխիվում, փաստաթղթերի ժողովածուներում և պատմագիտական աշխատություններում չըջանառության մեջ է եղել պայմանագրի ռուսերեն տարբերակը³⁸:

Մոսկվայի պայմանագիրը բաղկացած է ներածական բաժնից՝ պրեամբուլայից, 16 հոդվածից և մեկ հավելվածից՝ 1 (A), 1 (B), 1 (C) մասերով:

Պայմանագրի պրեամբուլայում հայտարարվում էր, որ ՌՍՖՍՀ և ԹԱՄԺ կառավարությունները, «բաժանելով ազգերի եղբայրության և ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքները, նշելով իրենց միջև գոյություն ունեցող համերաշխությունը իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարում, ինչպես նաև այն իրողությունը, որ երկու ժողովուրդներից մեկի համար ստեղծված ամեն տեսակ դժվարություն վատթարացնում է մյուսի դրությունը և ամբողջովին խանդավառված միմյանց միջև մշտական սրտագին փոխհարաբերությունների ու երկու կողմերի փոխադարձ շահերի վրա հիմնված անխղճի անկեղծ բարեկամություն հաստատելու ցանկությամբ, որոշեցին կնքել բարեկամության և եղբայրության պայմանագիր»³⁹:

Ըստ Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածի, Պայմանավորվող կողմերը համաձայնում էին չճանաչել իրենցից յուրաքանչյուրին ուժով պարտադրված միջազգային-իրավական որևէ ակտ: Ըստ այդմ, ՌՍՖՍՀ կառավարությունը համաձայնում էր չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և պայմանագրի կնքման պահին նրա կառավարության կողմից չճանաչված միջազգային ակտերը: Միևնույն ժամանակ Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի իրավունքները թուրքաբնակ այն բոլոր տարածքներում, որոնք «մտցված են 1920 (1336) թվականի հունվարի 28-ի թուրքական Ազգային ուխտի մեջ»⁴⁰:

³⁸ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 32–40, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), էջ 499–507, Ցավալի պայմանագրեր, կազմ. Տ. Ղ. Սահակյան, Երևան, 2007, էջ 377–383, Документы внешней политики СССР, т. III (1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.). М., 1959, док. № 342, с. 597–604. Ա. Հակոբյանի գնահատմամբ, Ռ. Ղազանչյանի կողմից գիտական չըջանառության մեջ դրված նախկինում հանրությանն անհայտ, գաղտնագրված զգալի թվով արխիվային փաստաթղթերը վկայում են (Р. Казанджян. К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 г, с. 183–187), որ Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվել է ոչ թե մարտի 16-ին՝ Լոնդոնում անգլո-ռուսական առևտրատնտեսական համաձայնագրի կնքման օրը, այլ՝ որոշակի նկատառումներով, երկու օր ուշ՝ մարտի 18-ին, բայց պայմանագրի վրա հետին թվով պաշտոնապես նշվել է մարտի 16-ը: Ա. Հակոբյանն այդ մասին հանգամանալից պարզաբանում է ներկայացրել իր աշխատության մեջ (Ա. Մ. Հակոբյան. Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, էջ 174–178):

³⁹ Տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. III, док. № 342, с. 597.

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 597–598:

Հ. Հակոբյանի և Վ. Ղազախեցյանի գնահատմամբ, ընդունելով այդ հոդվածը, Խորհրդային Ռուսաստանը հրաժարվում էր 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին իր իսկ ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակից և Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթները ճանաչում էր որպես թուրքական տարածքներ⁴¹: Նա նաև հրաժարվում էր ճանաչել 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագիրը, քանի որ այն չէր ճանաչում Թուրքիայի կառավարությունը: Այդպիսով Խորհրդային իշխանությունը տարագիր հայերի առջև փակում էր Հայրենիք վերադառնալու ուղիները՝ «չքանում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև՝ Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի թուրքերի գավթած մասերը, որոնք ճանաչվում էին իբրև Թուրքիայի սեփականությունը»⁴²: Նշենք, որ միևնույն ժամանակ Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի գավթողական շահերից բխող Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Հ. Հակոբյանը նշում է «վերադարձի իրավունքի փոխարեն 1921 թ. Մոսկվայի պայմանագիրը 12-րդ հոդվածով լրացնում էր հայերի բռնագաղթը, շեշտելով, որ «... մինչև 1918 թվականը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող այն տերիտորիաների բոլոր բնակիչները, որպիսիք սույն Պայմանագրի հիման վրա Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական կառավարությունն այսօր ընդունում է որպես Թուրքիայի սուվերենության տակ գտնվող տերիտորիաներ, ունեն իրենց ունեցվածքը կամ դրա արժեքն իրենց հետ վերցնելով Թուրքիայից ազատ հեռանալու իրավունք»⁴³: Այլ կերպ ասած՝ քեմալականների բռնագաղթած տարածքներում մնացած հատուկեմտ հայերին առաջարկվում էր հեռանալ Հայրենիքից: Ոչ մի խոսք մինչ այդ բռնագաղթի ենթարկված հայերի ճակատագրի ու նրանց թողած ունեցվածքի մասին: Մինչդեռ հաջորդ 13-րդ հոդվածը հավաստում էր, որ «Ռուսաստանը պարտավորվում էր իր հաշվին հայրենիք վերադարձնել մինչև Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանը Ռուսաստանում գտնվող բոլոր զինվորական և քաղաքացիական գերի թուրքերին»: Իսկ Թուրքիան նույն պարտավորությունը ստանձնում էր «միայն դեռևս Թուրքիայում գտնվող ռուս զինվորական և քաղաքացիական գերիների վերաբերմամբ»⁴⁴:

Ըստ պայմանագրի նույն հոդվածի, Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանը որոշելիս կողմերը համաձայնեցին, որպեսզի այն անցնի Արփաչայ (Ախուրյան) և Արաքս գետերի հունով սահմանի թուրքական կողմում թողնելով Կարսի մարզը ու Սուրմալուի գավառը⁴⁵: Փաստորեն, առանց հայ ժողովրդի կամքը հարցնելու Թուրքիային զիջվում էին նաև այն տարածքներ

⁴¹ Տե՛ս Հ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 280, Վ. Ղազախեցյան. Հայաստանը 1920–1940 թթ., էջ 96:

⁴² Հ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 295:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 299:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 299–300:

⁴⁵ Տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. III, док. № 342, с. 598. Մոսկվայի պայմանագրում թուրք-հայկական սահմանագծի մանրամասն նկարագրությունը և դրան վերաբերող հարցերի պարզաբանումները տե՛ս պայմանագրի 1 (A) և 1 (B) հավելվածներում ու Պայմանավորվող պետությունների կողմից ստորագրված առդիր քարտեզի վրա:

րը, որոնց մի մասը 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմում նա զավթել էր Հայաստանի Հանրապետությունից, իսկ մյուս մասին էլ տիրացել ուժի սպառնալիքի միջոցով: Նշենք, որ Սուրմալուի գավառը Մեծ և Փոքր Արարատ լեռներով անցավ Թուրքիային Բաթումը Վրաստանին հանձնելու փոխարեն: Թուրքական պատվիրակության պնդմամբ՝ «Թյուրքիմացություններից խուսափելու» նպատակով պայմանագրի Ցրդ հոդվածում ավելացվեց հետևյալ պարբերությունը. «Համարվում է որոշված, որ սույն հոդվածում հիշատակված Թուրքական տարածքի անվան տակ հասկացվում է այն տարածքը, որը գտնվում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության գլխավորական և քաղաքացիական անմիջական կառավարման ներքո»⁴⁶: Պատմաբաններ Կարեն Խաչատրյանը, Համո Սուքիասյանը և Գեղամ Բաղալյանը նշում են, որ 1918–1920 թթ. ՀՀ ստորագրած ոչ մի միջպետական պայմանագրով չէին որոշվել նրա ամբողջական տարածքներն ու սահմանագիծը: Եվ միայն 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին, երբ Հայաստանը պարտություն էր կրում Թուրք-հայկական պատերազմում, Վ. Վիլսոնն իր իրավարար վճռով որոշեց հայ-թուրքական սահմանագիծը⁴⁷: Պատահական չէ, որ Խորհրդային Հայաստանը ժառանգեց անորոշ պետական սահմաններ և տարածքային-սահմանային չլուծված խնդիրներ սահմանակից քեմալական Թուրքիայի, Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի ու Վրացական Հանրապետության հետ: Նկատի ունենալով խորհրդայնացման ազդեցությունը Հայաստանի փաստացի իրավական կարգավիճակի վրա՝ հեղինակները նշում են, որ դրա հետևանքով քեմալական Թուրքիայի բռնագավթած հայկական տարածքների պատկանելության հարցը ստորադասվեց խորհրդա-թուրքական տարածքային սահմանագատման խնդրին՝ չնայած Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների վճռականությունը հայկական տարածքների ու սահմանների խնդիրը հօգուտ հանրապետության լուծելու հարցում: Հանգամանորեն ուսումնասիրելով Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև սահմանագծման հնարավոր չորս տարբերակների վերաբերյալ փաստաթղթերը՝ Կ. Խաչատրյանը, Հ. Սուքիասյանը և Գ. Բաղալյանը նշում են, որ հայկական կողմի հավակնություններն Ախտրյան և Արաքս գետերից արևմուտք, մասամբ հարավ ընկած շուրջ 60 հազ. կմ² տարածքների, այդ թվում՝ Կարսի մարզի, Արդահանի օկրուգի որոշ հատվածների, Բայազետի նկատմամբ հիմնավորված էին ոչ միայն դրանց պատկանելությամբ ՀՀ-ին Թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի դրուկությամբ, այլև՝ Հայաստանի բնականոն զարգացման շահով և Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրված համաձայնագրի Յրդ կետի պայմաններով⁴⁸: Մինչդեռ ուսու-թուրքական «դավադիր գործարքով» Հայաստանից խլվեց և Թուրքիային ու Ադրբեջանին նվիրաբերվեց հայկական տարածքների մի զգալի մասը, խախտվեցին ու ոտնահարվեցին միջազգային իրավունքի

Պատմաբանական հանրագիտություն 2021 № 1 Историко-филологический журнал

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 600:

⁴⁷ Տե՛ս Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson. Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, Washington, November 22nd, 1920. Prepared with an introduction by A. Papiian. Yerevan, 2011, pp. 1–243.

⁴⁸ Տե՛ս Կ. Խաչատրյան, Հ. Սուքիասյան, Գ. Բաղալյան. նշվ. աշխ., էջ 44–45:

հիմնարար սկզբունքները: Ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ էլ Թուրքիան առանց Հայաստանի մասնակցության որևէ իրավասություն չունենին տնօրինելու հայկական տարածքների և հայության ճակատագիրը: Հետևաբար, Հայաստանի տարածքային հարցերին վերաբերող պայմանագրի կետերը չեն կարող առաջացնել իրավական որևէ պարտավորություն Հայաստանի համար: Հարկ է նկատել, որ Կ. Խաչատրյանը դեռևս 2007 թ. լույս ընծայած մենագրության մեջ Մոսկվայի պայմանագիրը դրա 1-ին հոդվածի առնչությամբ իրավացիորեն գնահատել է որպես Հայաստանի բաժանում բոլշևիկյան Ռուսաստանի ու քեմալական Թուրքիայի միջև⁴⁹:

Ըստ Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածի, Նախիջևանի մարզը հավելվածի 1 (C) մասում նշված սահմաններում դառնում էր ինքնավար տարածք Ադրբեջանի խնամակալության ներքո պայմանով, որ այդ խնամակալությունը չզիջվի մի երրորդ պետության: Հասկանալի է, որ որպես «երրորդ պետություն» նկատի էր առնվում Հայաստանը: Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի պատվիրակներից կազմված միացյալ հանձնաժողովը կատարելու էր շտկում Նախիջևանի ու Հայաստանի սահմանի մի հատվածում⁵⁰: Այս առնչությամբ Գ. Գալոյանը նկատում է չնայած խորհրդային կառավարության արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում միանշանակ ընդունվում էր Նախիջևանի՝ Հայաստանի անքակտելի մասը լինելու փաստը, սակայն 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ժամանակ Հայաստանում իշխանության եկած ՀՓԿ-ն, ունենալով հակախորհրդային կողմնորոշում, մտադիր էր հայ-թուրքական հարաբերություններում հիմք ընդունել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Դա նշանակում էր քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին հնարավորություն տալ անմիջականորեն կապելու միմյանց հետ Նախիջևանի միջոցով, ինչն անցանկալի էր Խորհրդային Ռուսաստանի համար: 1921 թ. Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի 3-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը հասավ Նախիջևանի նկատմամբ Թուրքիայի պետական իշխանության դադարեցմանը և վերականգնման անհնարինությունը միջազգային-իրավական տեսանկյունից⁵¹: Ավելին, շուտով Մոսկվայի կառավարության ջանքերով Կարսի պայմանագրից էլ հանվեց Նախիջևանը «մի երրորդ պետության» գիջելու պայմանը: «Այդ գիջումների դիմաց,– ինչպես հետագայում հայտարարեց Կարսի կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակության անդամ Մուխթար բեյը,– մենք Կարսի կոնֆերանսում ստացանք մեզ համար կարևոր իրավունքներ՝ Նախիջևանի շրջանից հարավ ընկնող տարածքները Թուրքիային միացնելու և եղբայրական Ադրբեջանի հետ անմիջական կապ ունենալու համար»⁵²: Նշենք, որ թե՛ ռուս-թուրքական բանակցություններում և թե՛ 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ու հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերում որևէ ձևակերպում չի արվել Ադրբեջանի կազմում Նախիջևանին ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ տալու մասին: Երկրամասը

⁴⁹ Տե՛ս Կ. Հ. Խաչատրյան. Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., էջ 142:

⁵⁰ Տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. III, док. № 342, с. 598–599.

⁵¹ Տե՛ս Գ. Գալոյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., էջ 447:

⁵² Կ. Խաչատրյան, Հ. Սուքիասյան, Գ. Բադալյան. նշվ. աշխ., էջ 50:

լինելու էր ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալության ներքո: Սակայն դա երկար չտևեց. 1924 թ. փետրվարի 9-ին կուսակցական որոշումների հիման վրա Նախիջևանին տրվեց ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ՝ Ադրբեջանի կազմում⁵³: Ի դեպ, Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի դրույթների բազմաթիվ խախտումներից սա ամենամեծն է, և այն գործել է Ադրբեջանը:

Պայմանագրի 6-րդ հոդվածով Պայմանավորվող կողմերն ընդունում էին, որ նախկինում երկու երկրների միջև կնքված բոլոր պայմանագրերը չեն համապատասխանում փոխադարձ շահերին: Ուստի նրանք համաձայն էին այդ պայմանագրերը համարել վերացված և ուժը կորցրած: Ավելին, ՌՍՖՍՀ կառավարությունը Թուրքիային համարում էր ազատ՝ նախկինում ցարական կառավարության հետ կնքած միջազգային ակտերի վրա հիմնված դրամական կամ որևէ այլ պարտավորությունից⁵⁴: Այդպիսով Թուրքիան նաև ազատվում էր ապագայում Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի վերականգնման հնարավոր սպառնալիքից:

Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին արգելել իրենց սահմաններում և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններում այնպիսի կազմակերպությունների ու խմբերի գոյությունը, որոնք կհավակնեին կառավարության դեր ստանձնել կամ պայքար մղել մյուս երկրի դեմ: Սա նշանակում էր ՀՅԴ և ազգային այլ կուսակցությունների գոյության ու գործունեության արգելում Հայաստանում, քանի որ վերջիններս կարող էին հանդես գալ հայ ժողովրդի ազգային շահերի պաշտպանության մեջ, հողային պահանջատիրության մեջ:

1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը կնքելիս թուրքական կառավարությունը կասկածում էր, որ Հայաստանի խորհրդային հանրապետությունը ռուս-թուրքական խորհրդածողովին չմասնակցելու հիմնավոր պատճառաբանության մեջ կարող էր չընդունել իրեն վերաբերող հոդվածները: Դա կանխելու հեռահար նպատակով թուրքական կողմը պնդեց՝ պայմանագրում ավելացնել հոդված, ըստ որի Ռուսաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր դիմել քայլերի, որպեսզի Անդրկովկասի հանրապետությունները Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրում անպատճառ ճանաչեին ռուս-թուրքական պայմանագրի իրենց վերաբերող հոդվածները: Ռուսական կողմն ընդունեց առաջարկը. պայմանագրում այն ձևակերպվեց որպես 15-րդ հոդված⁵⁵: Այդպիսով Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանին պարտադրված պայմանների կատարման համար Թուրքիային տրվեց միջազգային-իրավական որոշակի երաշխիք: Եվ սա այն դեպքում, երբ միջազգային իրավունքում «գոյություն ունի այլ պետությունների միջև կնքված իրավաչափ պայմանագրերը հարգելու և ճանաչելու պարտականություն, եթե դրանք չեն խախտում երրորդ պետությունների իրավունքները: Եթե պետությունը համարում է, որ այլ պետությունների միջև կնքված պայմա-

⁵³ Сб'у Документы внешней политики СССР, т. III, док. № 342, с. 598–599, т. IV (19 марта – 31 декабря 1921). М., 1960, док. № 264, с. 423.

⁵⁴ Сб'у Документы внешней политики СССР, т. III, док. № 342, с. 599.

⁵⁵ Сб'у նույն տեղում, էջ 602:

նագիրն առնչվում է իր շահերին, ապա կարող է հայտարարել այն չճանաչելու մասին և այդ դեպքում իրավասու կլինի գործել այնպես, ինչպես պայմանագրի չգոյություն ժամանակ»⁵⁶:

Ահա այս բովանդակությունը մարտի 16-ի պայմանագիրը ստորագրել են՝ ՌՍՖՍՀ կառավարության անունից՝ արտգործոց Գեորգի Չիչերինը և Համառուսաստանյան Կենտրոնական անդամ Ջեյալ-էդ-Դին Կորկմասովը, իսկ ԹԱՄԺ կառավարության անունից՝ տնտեսության նախարար Յուսուֆ Քեմալը, լուսավորության նախարար Ռիզա Նուր բեյն ու Ռուսաստանում Թուրքիայի լիազոր դեսպան Ալի Ֆուադ փաշան (Ջեբեսոյ):

Մոսկվայի պայմանագրի գործողությունը սահմանափակված է ժամկետով: Պայմանագրի պաշտոնական տեքստը կազմվել է ֆրանսերեն: Դրա ռուսերեն թարգմանությունը պայմանագրի կնքումից կարճ ժամանակ անց հրատարակվել է առանձին գրքուկով:

Խորհրդային կառավարությունը վավերացրել է պայմանագիրը 1921 թ. հուլիսի 20-ին, իսկ Թուրքիայի Ազգային ժողովը՝ հուլիսի 31-ին: Անդրկովկասի հանրապետությունների կառավարությունները մեծ ուշացումով մարտի 31-ին Մոսկվայից ստացան ռուս-թուրքական պայմանագրով որոշված սահմանների քարտեզը: Պայմանագրի վավերացումից հետո Ռուսաստանը և Թուրքիան առանց պարզելու, թե Մոսկվայի պայմանագրի ո՞ր դրույթներն են անընդունելի Անդրկովկասի հանրապետությունների համար, սեպտեմբերի 22-ին Կարսում փոխանակեցին վավերագրերը: Այնուհետև Մոսկվայի պայմանագրի՝ Հայաստանին ու մյուս հանրապետություններին վերաբերող հոդվածները չնչին տարբերությամբ իրենց վերահաստատումը գտան 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Թուրքիայի և անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունների միջև ստորագրված Կարսի պայմանագրում:

Մոսկվայի պայմանագրի պատմագիտական գնահատականը

Հ. Ավետիսյանի գնահատմամբ, 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը ոչ թե բոլշևիկյան Ռուսաստանի, այլ քեմալական Թուրքիայի դիվանագիտական խոշոր հաղթանակն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմից դուրս գալով որպես պարտված պետություն՝ Թուրքիան կարողացավ հասնել Սևրի պայմանագրի սառեցմանը, տեղ դարձավ նախկինում իրեն չպատկանած, բայց Հայաստանի Հանրապետությունից զավթած ընդարձակ տարածքներին՝ Կարսի մարզին, Սուրմալուի և Օլթիի գավառներին, Արդահանին, Սարիղամիշին, Կաղզվանին, Իգդիրին ու այլ տարածքները: Դրանով Հայաստանին հասցվեց տնտեսական մեծ վնաս. երկիրը զրկվեց վառելիքի, հացահատիկի, աղի և օգտակար այլ հանածոներով հարուստ կենսական շրջաններից, սպառնալիքի տակ դրվեց Հայաստանի անվտանգությունը, անհնար դարձավ հայ գաղթականության տունդարձի կազմակերպումը: Արևմտյան Հայաստանի գոյության մասին խոսք անգամ չեղավ: Ռուսաստանը հեշտորեն Թուրքիային հանձնեց հայկական տարածքները,

⁵⁶ Տե՛ս Վ. Քոչարյան. Միջազգային իրավունք: Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, 2002, էջ 114:

որոնք նվաճելու համար XIX դարում երկարատև ու դժվարին պայքար էր մղել Պարսկաստանի և Թուրքիայի դեմ կրելով մարդկային ու նյութական հսկայական կորուստներ: Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դեմ թուրքական ռազմական ուժի և դիվանագիտության փոխկապակցված ու տրամաբանական հաջորդականություններ իրականացրած քայլերի շարքում Մոսկվայի պայմանագիրը հերթականն էր՝ նպատակաուղղված Հայկական հարցի վերջնական լուծմանը թուրքական տարբերակով, այսինքն՝ Հայաստանը, իբրև համաթուրանական պլաններն արգելակող պատվար, վերացնելուն: Պայմանագրով թուրքերը նաև հասան Ադրբեջանի օգտին՝ Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի և Արցախի բռնակցմանը՝ Հայաստանին գրկելով Զանգեզուրի հետ լիարժեք կապի հնարավորությունից: Զուգահեռաբար չրջանառության մեջ դրվեց արևմտահայկական տարածքների ու Կարսի մարզի՝ ի սկզբանե թուրանական լինելու թեզը: Թուրանական ցեղեր համարվեցին մինչև անգամ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները՝ բիայնացիները, դրանով իսկ բացառվեց հայերի իրավունքն այդ տարածքի նկատմամբ, «վերացվեց» Հայկական հարցը: Սկիզբ դրվեց բռնազավթված և դրանց կից հայկական տարածքների վրա թուրքերի «իրավունքները» տարածելու քաղաքականությունն ու քարոզչությունը⁵⁷:

Մոսկվայի պայմանագիրը գնահատելով որպես թուրքական դիվանագիտության և, մասնավորապես, թուրքական պատվիրակության հաղթանակը՝ Վ. Ղազախեցյանը միևնույն ժամանակ նշում է, որ Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսի արդյունքներում բացասական դեր են ունեցել ներքին ու արտաքին մի քանի գործոններ՝ Թուրքիայի հաղթանակը Հայաստանի առաջին հանրապետության դեմ պատերազմում և 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի թուրք-հայկական հաշտության պայմանագիրը, հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի գլխավորած ՀՓԿ-ի Մոսկվա՝ խորհրդային Հայաստանի դեմ ուղղված դիմումները, ինչպես նաև Ռուսաստանի պարտությունը Լեհաստանի դեմ պատերազմում: Նրա կարծիքով, Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո Թուրքիան հույս ուներ Հայաստանի հետ կնքել առանձին՝ ավելի ծանր պայմանագիր, որով կվերադառնար Ալեքսանդրապոլի հաշտության մարագրված պայմաններին: Սակայն իրադարձությունները չընթացան Թուրքիային ցանկալի հունով: Նախ՝ ՀՓԿ-ն պարտվեց Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ պայքարում, ապա՝ խորհրդային Ռուսաստանը վճռական ու հետևողական գտնվեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և գավառը քեմալական զորքից 1921 թ. ապրիլի 22-ին մաքրելու հարցում: Վ. Ղազախեցյանը հիմնավորում է, որ Թուրքիայի հետ Անդրկովկասի հանրապետությունների Ռուսաստանի մասնակցությամբ Կարսի կոնֆերանսին Հայաստանի մասնակցության հարցը լուծվել է ՌՍՖՍՀ համառ պայքարի արդյունքում: Դրա շնորհիվ է ձախողվել Հայաստանը դիվանագիտորեն մեկուսացնելու և նրա հետ հարցերն առանձին լուծելու թուրքական պլանը⁵⁸:

⁵⁷ Հ. Ա. վե տի սյ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 358:

⁵⁸ Տե՛ս Վ. Ղազախեցյան. Հայաստանը 1920–1940 թթ., էջ 102–103:

Քննական վերլուծության ենթարկելով հայ ժողովրդի՝ Հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը՝ Հ. Հակոբյանը թվարկում է հինգ պատճառ, որոնցով Մոսկվայի պայմանագիրը հակասում է միջազգային իրավունքին և, իբրև ապօրինի գործարքի արդյունք, պետք է չեղյալ հայտարարվի: Մասնավորապես, նշվում է պայմանագրի ստորագրումն առանց Հայաստանի մասնակցության այն դեպքում, երբ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունն Ա. Բեկզադյանի գլխավորությամբ գտնվում էր Մոսկվայում: Սակայն նրան թույլ չտվեցին մասնակցել ո՛չ կոնֆերանսին և ո՛չ էլ բանակցություններին ու պայմանագրի ստորագրմանը, թեև տարածքային զիջումները Թուրքիային կատարվում էին Հայաստանի հաշվին⁵⁹: Այնուհետև Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն ինքնակամ հրաժարվել էր Ռուսական կայսրության ազգային ծայրամասերի նկատմամբ իշխանությունից: Ավելին, Ռուսական կայսրությունն այլևս գոյություն չուներ և նախկինում նրա մասը կազմող Արևելյան Հայաստանն էլ de jure՝ իրավականորեն, անկախ, ինքնիշխան խորհրդային հանրապետություն էր: Հետևաբար, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն իրավունք չուներ մեկ այլ ինքնիշխան պետության տարածքները տնօրինել՝ իբրև Ռուսական կայսրության ծայրագավառի և, առանց այդ պետության համաձայնության, հանձնել նրա իշխանության ներքո գտնվող տարածքները մեկ այլ պետության՝ Թուրքիային⁶⁰: Ապա, Հ. Հակոբյանը շեշտում է, որ իր արտաքին քաղաքական առաջին փաստաթղթում «Հաշտության մասին» հրովարտակում, Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը սկզբունքորեն դատապարտել էր անեքսիան՝ այն բնութագրելով ոչ միայն իբրև օտարի տարածքի զավթում, այլև որևէ ազգի՝ հակառակ նրա ազատորեն արտահայտված կամքի, բռնությամբ այլ պետության կազմի մեջ պահում, այսինքն՝ ինքնորոշման իրավունքի ոտնահարում: Հետևաբար, Մոսկվայի պայմանագրով Թուրքիայի տարածք ճանաչելով Կարսն ու Արդահանը, ինչպես նաև Սուրմալուն, որը պատմականորեն երբեք չէր եղել Թուրքական տիրույթ և 1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրով Պարսկաստանից անցել էր Ռուսաստանին, խորհրդային կառավարությունը ճանաչում էր Թուրքական զավթումները՝ մերժելով իր իսկ ընդունած սկզբունքը զավթումների վերաբերյալ⁶¹: Հ. Հակոբյանի գնահատմամբ ևս, Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը հակասում է միջազգային իրավունքին, քանի որ «... Ռուսաստանը պարտավորվում էր ճնշման և ահաբեկման միջոցով ստիպել Անդրկովկասի ինքնիշխան պետություններին ճանաչել ու վավերացնել Թուրքիայի հետ իր ապօրինի գործարքը: Իսկ ճնշման և սպառնալիքի ներքո ընդունված պայմանագրերը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից չեն կարող համարվել օրինական ուժ ունեցող»⁶²: Սա հիմք է՝ պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու համար:

Անդրադառնալով Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրած կողմերի իրավական կարգավիճակին՝ Ա. Պապյանը և Ա. Հակոբյանը նշում են, որ պայ-

⁵⁹ Տե՛ս Հ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 302:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302–303:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 303:

մանագրի կնքման պահին ՌՍՖՍՀ-ն միջազգայնորեն ճանաչված չէր աշխարհի որևէ պետության՝ օրինականորեն ճանաչված միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կողմից (առաջինը Մեծ Բրիտանիան է, որը 1924 թ. փետրվարի 1-ին ճանաչել է ՌՍՖՍՀ իրավահաջորդ ՍՍՀՄ-ին): Ճանաչված չէր նաև Թուրքիայի քեմալական կառավարությունը: Բացի այն, որ վերջինս միջազգային պայմանագրերը կնքում էր ոչ թե իր, այլ ԹԱՄԺ-ի անունից, նրան վերագրելով անօրինական իրավասություն, կառավարության ղեկավար Մ. Քեմալն էլ երկրի անօրինական իշխանության՝ սուլթան-խալիֆի դեմ ապստամբած և Մուղղոսի զինադադարը ոտնահարող, փախուստի մեջ գտնվող քրեական հանցագործ էր, որը կայսրության բարձրագույն կրոնավորի՝ շեյխ-ուլ-իսլամի 1920 թ. ապրիլի 11-ի հրամանով մահվան էր դատապարտվել⁶³: Ա. Պապյանի գնահատմամբ, միջազգային իրավունքի խախտում է նաև Մոսկվայի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող մասը, քանի որ վերջինս չի մասնակցել դրա ստորագրմանը: Հետևաբար, Մոսկվայի պայմանագիրը որևէ պարտավորություն կամ իրավունք չի ստեղծում դրան մաս չկազմող երրորդ կողմի համար առանց նրա համաձայնության: Որպես այդպիսին, պայմանագիրն անօրինական է ու անվավեր⁶⁴: Հիմք ընդունելով վերը ներկայացված փաստերն ու հիմնավորումները՝ պատմաբաններ Ա. Մելքոնյանը, Ա. Մարուքյանը և Ա. Պապյանը նշում են, որ Մոսկվայի պայմանագրով որոշված Ախուրյան ու Արաքս գետերով անցնող խորհրդա-թուրքական սահմանի հայաստանյան հատվածը լոկ բաժանարար գիծ է: Այն չունի հայ-թուրքական պետական սահմանի կարգավիճակ, քանի որ չկա դրա վերաբերյալ օրինականորեն ուժի մեջ մտած և գործող միջազգային որևէ պայմանագիր: Նրանք շեշտում են, որ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև գոյություն ունեցող միակ de jure սահմանը վիլսոնյանն է, իսկ Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի ու Կարսի անօրինական պայմանագրերը չեն կարող օրինական սահմանի հիմք լինել⁶⁵:

⁶³ Տե՛ս Ա. Պապյան. Հայկական հարցի լուծման իրավական հիմքերն ու ուղիները. – Հայրենատիրություն, էջ 25–26, Ա. Մ. Հակոբյան. Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, էջ 216–217:

⁶⁴ Տե՛ս Ա. Պապյան. Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի (16 մարտի, 1921) փորձաքննությունը՝ ըստ միջազգային իրավունքի. – Հայրենատիրություն, էջ 39:

⁶⁵ Տե՛ս Ա. Մելքոնյան. ՀՀ Ազգային ժողովում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանի ելույթը հայ-թուրքական արձանագրությունների կապակցությամբ (2009 թ. հոկտեմբեր). – Ցեղասպանություն և հայրենագրվում: Ճանաչումից՝ հատուցում (հոդվածներ և հարցազրույցներ), էջ 274–278, ն ու յ ն ի՝ Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, էջ 482, 486–487, Ա. Մարուքյան. Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, էջ 106–111, ն ու յ ն ի՝ Թուրքիայի միջազգային-իրավական պատասխանատվության հիմնախնդիրը: Ամփոփում և առաջարկներ. – «Վէմ» համահայկական հանդես, 2010, թիվ 1, էջ 11–28, Ա. Պապյան. Հայոց պետականության գաղափարական հիմքը. – Հայրենատիրություն, էջ 157, ն ու յ ն ի՝ Նախկին սովետական Հանրապետությունների ճանաչման, ինքնորոշման և սահմանների մասին. – նույն տեղում, էջ 83–86:

Չնայած Հայաստանին վերաբերող հողվածների մասով անօրինական լինելու իրողությունը՝ Մոսկվայի պայմանագիրը հիմք է հանդիսացել Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանից խլելու ու Ադրբեջանին բռնակցելու համար: Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ գործված անարդարությունը վերացնելու փոխարեն, 1921 թ. հուլիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի հինգ անդամների վճռով «Արևելքում խորհրդային իշխանության առաջապահիկ» Ադրբեջանին մատուցվեց Լեոնային Ղարաբաղը⁶⁶:

Եզրակացություն

Հայաստանի ղեկավարները Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո միայն դժգոհություն ձայն բարձրացրին ուս-թուրքական կոնֆերանսում հայկական շահերի անտեսման կապակցությամբ: 1921 թ. ապրիլի 15-ին ՀՍՍՀ պատվիրակությունը բողոքի հուշագիր ուղղեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին ու Խորհրդային պետության ղեկավար Վ. Լենինին: Դրանում մասնավորապես նշված էր. «Կոնֆերանսի արձանագրություններից չի երևում, թե արվել է գոնե մի չնչին փորձ պահպանելու այն հողերն ու շրջանները, որոնք կենսական նշանակություն ունեն երիտասարդ և փոքր Խորհրդային Հայաստանի համար»⁶⁷: Սակայն Խորհրդային Հայաստանին պարտադրված փուլ ու անհեռանկար համաշխարհային հեղափոխության գաղափարախոսության պայմաններում հանրապետության ղեկավարությունը պրոլետարական ինտերնացիոնալիստականից բացի այլ կեցվածք չէր կարող որդեգրել. հայաստանյան իշխանությունների կողմից հայկական ազգային շահերին հետամուտ լինելը կենտրոնի Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից կարող էր որակվել որպես ազգայնականություն՝ նացիոնալիզմ: Հետագայում ևս Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն առիթը բաց չէին թողնում իրենց դժգոհությունը հայտնելու համար: Կարսի պայմանագրի տակ իր ստորագրությունը դրած ՀՍՍՀ արտգործոց Կոմ Ասքանյազ Մուսկյանը նշել է. «Մենք չենք կարող երբևիցե հրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»⁶⁸: Ճիշտ է, 1921 թ. «կորցրած հողերի» վերադարձման հարցը խորհրդային կառավարությունն առաջ քաշեց Պոտսդամի միջազգային խորհրդաժողովի օրերին՝ 1945 թ. հուլիսին, սակայն 1953 թ. մայիսի 30-ին Մոսկվան Հայաստանի ու Վրաստանի անունից հրաժարվեց Թուրքիայի հանդեպ տարածքային պահանջներից՝ «բարիդրացիական հարաբերությունները պահպանելու և անվտանգությունն ու խաղաղությունը ամրապնդելու համար»⁶⁹:

Բացի այդ, որոշակի հակասություն է առկա Մոսկվայի պայմանագրում «ազգերի եղբայրության և ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքներին» Թուրքիայի ու Ռուսաստանի հավատարմության վերաբերյալ ձևակերպման

⁶⁶ Հ. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 358:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 355, Կ. Խաչատրյան, Հ. Սուքիասյան, Գ. Բաղալյան. նշվ. աշխ., էջ 46:

⁶⁸ Կ. Խաչատրյան, Հ. Սուքիասյան, Գ. Բաղալյան. նշվ. աշխ., էջ 50–51:

⁶⁹ Նույն տեղում:

և պայմանագրի 3-րդ, 15-րդ հոդվածների ու հավելվածի 1 (A), 1 (B) մասերի միջև: Այսպես, Ռ. Ղազանչյանը, վկայակոչելով ռուսական արտաքին քաղաքականության դիվանագիտական վավերագրերը, նշում է, որ դեռևս 1921 թ. մարտին, երբ ընթանում էին ռուս-թուրքական բանակցությունները, խորհրդային կառավարությունում, հայկական տարածքները թուրքիային գիջելով հանդերձ, չէին բացառում ռուսական զորքերի հարձակման հնարավորությունն ինչպես Կարսի, այնպես էլ Օլթիի և էրզրումի ուղղությամբ⁷⁰: Բացի այդ, թուրքիայի կողմից էապես խախտվել և խախտվում են Հայաստանի ու թուրքիայի միջև երկաթուղով, հեռագրով և այլ միջոցներով անխափան հաղորդակցություն, ինչպես նաև մարդկանց ու բեռների առանց ձգձգման փոխադրում ապահովելու վերաբերյալ Մոսկվայի պայմանագրի 9-րդ և Կարսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածները: Ավելին, խնդրո առարկա պայմանագրի կնքումից հետո անցած հարյուրամյակի ընթացքում թուրքիայի կառավարությունը նաև խախտել է հավելվածի 1 (B) մասում ամրագրված իր պարտավորությունը թուրքական բյուրոկրատների (ամրոցների) գիծը Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղու՝ Արփաչայի շրջանում նրա առկա ուրվագծից ութ և Արաքսի շրջանում վերոհիշյալ երկաթուղուց չորս վերստ (1 վերստը 1066,9 մետր է) հեռավորության վրա տեղակայելու վերաբերյալ. դրանք աստիճանաբար մոտեցվել են թուրք-հայկական պետական սահմանագծին: Ի հավելումն նշվածի, պատմաբաններ Ստ. Պողոսյանը և Կ. Պողոսյանը Մոսկվայի պայմանագրի խախտում են համարում նաև 1994 թ. թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև կնքված բարեկամության և համագործակցության ուխտը, որն ունի հակահայկական ուղղվածություն⁷¹:

Ներկայումս թուրքիան Մերձավոր Արևելքի վերածննդի համար հետաառապատերազմյան ժամանակաշրջանում շարունակվող պայքարի գլխավոր ակտորներից է: Այդ պայքարի առանցքային գործողությունը Հայաստանն իբրև պետություն վերացնելն ու այդպիսով Հայոց պահանջատիրությունից վերջնականորեն ազատվելն է: 2020 թ. Արցախի Հանրապետության տարածքի 75 %-ը բռնազավթելուց հետո թուրքիան և Ադրբեջանը նպատակադրվել ու հետևողական գործողություններով Հայկական հարցի լուծումը տեղափոխում են Հայաստանի Հանրապետության տարածք: Եվ սա այն դեպքում, երբ Արցախի չօկուպացված հատվածում տեղակայված են ռուսական խաղաղապահները, իսկ Ռուսաստանի Դաշնությունը և Հայաստանի Հանրապետությունը ռազմավարական դաշնակիցներ են: Այս պայմաններում ՀՀ-ն նախևառաջ պարտավոր է պատրաստ լինել դիմադրավելու թուրք-ադրբեջանական վերահաս ռազմական փտանգը, պաշտպանելու իր և ողջ հայ ժողովրդի օրինական շահերն ու իրավունքները միջազգային իրավունքի ընձեռած հնարավորություններով, կանխելու փաստացիորեն Մոսկվայի պայմանագրով կարգավորվող թուրք-հայկական բաժա-

⁷⁰ Տե՛ս Р. К а з а н д ж я н. К вопросу об оценке Московского русско-турецкого договора 1921 г., с. 109.

⁷¹ Տե՛ս Ստ. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան. Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. III (Հայկական հարցը 1920–1922 թվերին), գիրք II, Երևան, 2003, էջ 447–449:

նարար գծի վերանայումն ի վնաս հայ ժողովրդի ու հայկական պետականության:

Լիլիթ Յովհաննիսյան – պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության ու պատմագրության հարցեր: Հեղինակ է 2 մենագրության, 5 գիտամեթոդական ձեռնարկի և շուրջ 40 հոդվածի: lilithovannisian@yahoo.com

REFERENCES

- Alikhanyan S. Sovetakan Rusastani dere hay zhoghovrdi azatagrman gordsum (1917–1921 tt.), Yerevan, 1966 (In Armenian).
- Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson. Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia, Washington, November 22nd, 1920. Prepared with an introduction by A. Papian. Yerevan, 2011.
- Arzumanyan M. V. Arhavrakits veradsnund, Yerevan, 1973 (In Armenian).
- Avagyan A. Turkiayi` vorpes mahmedakanneri hovanavori, dirkoroshume Moskvayi konferansi entatskum. – “Nakhidjevani himnahartse Moskvayi 1921 t. marti 16-i rus-turkakan paymanagram” (gitazhoghovi nyuter), Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Avetisyan H. Haykakan hartse 1918 tvakanin, Yerevan, 1997 (In Armenian).
- Bor`yan B. A. Armeniya, mezhdunarodnaya diplomatiya i SSSR, ch. II. M.–L., 1929 (In Russian).
- Dokumenty vneshney politiki SSSR, t. III (1 iyulya 1920 g. – 18 marta 1921 g.). M., 1959; t. IV (19 marta – 31 dekabrya 1921 g.). M., 1960 (In Russian).
- Esayan A. Hayastani midjazgayin iravakan drutyune (1920–1922), Yerevan, 1967 (In Armenian).
- Galoyan G. A. Patmutyan karughinerum: Azatagr vads zhoghovrdi veradsnunde, Yerevan, 1982 (In Armenian).
- Galoyan G. Hayastane yev meds terutyunnere 1917–1923 tt., Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Genotsid armyan: otvetstvennost` Turtsii i obyazatel`stva mirovogo soobshestva. Dokumenty i kommentariy. Sost., otv. red., avtor pred. i comment. Yu. G. Barsegov, t. 2, ch. 1. M., 2003 (In Russian).
- Ghazaryan H. M. Moskvayi yev Karsi 1921 t. paymanagrern u nrants voghbergakan dere hay zhoghovrdi jakatagram, Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Ghazakhetsyan V. Hayastane 1920–1940 tt., Yerevan, 2006 (In Armenian).
- Ghazakhetsyan V. Moskvayi rus-turkakan konferanse: 1921 t. marti 16-i paymanagire.– Hayots patmutyun, h. IV, girk I [Noraguyn zhamanakashrdjan (1918–1945 tt.)], Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Hakobyan A. M. Khorhrdayin Hayastane Moskvayi yev Karsi paymanagrern, Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Hakobyan H. Taragir hayutyan hayrenik veradarnalu pahandji patmakan u iravakan himkere, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Hayastane midjazgayin divanagitutyan yev sovetakan artakin kaghakakanutyan pastatgherum (1828–1923), khmb. J. S. Kirakosyan, Yerevan, 1972 (In Armenian).

- Hayastani azgayin atlas, pat. khmb. B. Harutyunyan, h. B, Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Hayastani azgayin arkhiv, f. 113, ts. 3, g. 56, t. 32–40 (In Armenian).
- “Hayastani Hanrapetutyun” (Yerevan), 16. III. 1991 (In Armenian).
- Hayastani Hanrapetutyune 1918–1920 tt. (kaghakakan patmutyun), pastatgheri yev nyuteri zhoghovatsu, kazm.՝ G. Galoyan, V. Ghazakhetsyan, V. Melikyan, S. Mirzoyan, A. Virabyan, Yerevan, 2000 (In Armenian).
- “Hayastani komunist” (Yerevan), 11. X. 1988 (In Armenian).
- Kazandzhyan R. K voprosu o datirovke Moskovskogo sovetko-turetskogo dogovora 1921 g.– «Vestnik obshchestvennykh nauk» NAN RA, 1999, № 1 (In Russian).
- Kazandzhyan P. K voprosu ob otsenke Moskovskogo russko-turetskogo dogovora 1921 g.– Strany i narody Blizhnego i Srednego Vostoka. XX. Yerevan, 2001 (In Russian).
- Kazandzhyan R. Russko-turetskie otnosheniya 1920–1921 gg. i vopros Armenii v svete sekretnykh dokumentov moskovskikh arkhivov.– «Sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya armenovedeniya». Sbornik dokladov mezhdunarodnogo simpoziuma. Yerevan, 2004 (In Russian).
- Khachatryan K. H. Hay-rusakan haraberutyunnere 1920–1922 tt., Yerevan, 2007 (In Armenian).
- Khachatryan K., Sukiasyan H., Badalyan G. Haykakan taratskneri brnaktsume Turkiayin yev Khorhrdayin Adrbejanin 1920–1930-akan tvakannerin, Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Khatisyan Al. Hayastani Hanrapetutyun dsagume yev zargatsume, Beyrut, 1968 (In Armenian).
- Khurshudyan L. Hayastani bazhanume 1920 tvakanin, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Kocharyan V. Midjazgayin iravunk: Usumnakan dzernark, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Lazian G. Hayastan yev hay date: Hayevrus yaraberutyunneru loysin tak, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Marukyan A. Hayots tseghaspanutyun hetevankneri haghtaharman himnakhndirner n u patmairavakan himnavorunnere, Yerevan, 2014 (In Armenian).
- Marukyan A. Moskvayi yev Karsi paymanageri midjazgayin-iravakan gnahatakane.– “Vem” hamahaykakan handes (Yerevan), 2011, tiv 2 (In Armenian).
- Marukyan A. Turkiayi midjazgayin-iravakan patasxanatvutyun himnakhndire: Ampopum yev arajarkner.– “Vem” hamahaykakan handes, Yerevan, 2010, tiv 1 (In Armenian).
- Melkonyan A. Hayots patmutyan dasern u patgamnere, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Melkonyan A. Tseghaspanutyun yev hayrenazrkum: Janachumits՝ hatutsum (hodvadsner yev hartsazruytsner), Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Mserlean Z. Ereկ dashnagirer (Aleksandrapoli, Moskuayi yev Karsi dashnagirere, 1920–1921 tt.), Peyrut, 1979 (In Armenian).
- Natali Sh. (Ter-Yakobyan Ya.). Ereկ dashnagrer (Agheksandrapoli, Moskuayi yev Karsi), Peyrut, 1957 (In Armenian).
- Papyan A. Hayrenatirutyun: Hayots pahanjatirutyun iravakan himunknere yev harakits hartser (Hodvadsneri zhoghovadsu), Yerevan, 2012 (In Armenian).
- Poghosyan St., Poghosyan K. Haykakan hartse yev hayots tseghaspanutyun patmutyun, h. III (Haykakan hartse 1920–1922 tverin), girk II, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Sargsyan E. Davadir gordsark: Hayastan–Rusastan–Turkia, Yerevan, 1995 (In Armenian).
- Sarkisyan E. Za kulisami, kak rozhdalsya Moskovskiy dogovor 1921 g.– “Literaturnaya Armeniya» (Yerevan), 1991, № 1 (In Russian).

- Simonyan Hr. Nakhidjevani hartse Moskvayi 1921 t. marti 16-i rus-turkakan paymanagrum.– “Nakhidjevani himnahartse Moskvayi 1921 t. marti 16-i rus-turkakan paymanagrum” (gitazhoghovi nyuter), Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Simonyan Hr. R. Turk-haykakan haraberutyunneri patmutyunits, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Tsavali paymanagrer, kazm. T. Gh. Sahakyan, Yerevan, 2007 (In Armenian).
- Torikian Sh. Haykakan hartse yev midjazgayin orenke, Peyrut, 1976 (In Armenian).
- Vratsyan S. Hayastani Hanrapetutyun, Yerevan, 1993 (In Armenian).
- “Zhizn’ natsional’nostey” (M.), 04. III. 1921 (In Russian).
- Zohrabyan E. A. 1920 t. turk-haykakan paterazme yev terutyunnere, Yerevan, 1997 (In Armenian).
- Zohrabyan E. A. Nakhidjevanyan himnahartse (1920–1921), Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Zohrabyan E. A. Sovetakan Rusastane yev hay-turkakan haraberutyunnere (1920–1922 tt.), Yerevan, 1979 (In Armenian).
- <https://eadaily.com/ru/news/2016/02/08/v-gosdume-predlozhili-rastorgnut-moskovskiy-dogovor-o-druzhbe-s-turciyey-ot-1921-goda>.
- <https://newsarmenia.am/news/politics/mid-rf-izuchit-vopros-rastorzheniya-dogovora-po-kotoromu-gora-ararat-pereshla-k-turtsii/>.

РУССКО-ТУРЕЦКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И МОСКОВСКИЙ
ДОГОВОР ОТ 16 МАРТА 1921 Г. ПО ОЦЕНКЕ АРМЯНСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
(1991–2020 гг.)

ЛИЛИТ ОГАНИСЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Советская Россия, кемалистская Турция, Национальный обет, русско-турецкие переговоры, Московский договор, Армянский вопрос, Западная Армения, Карсская область, Сурмалинский уезд, Нахичеван, Александрополь.

В настоящее время армяно-турецкая государственная граница регулируется русско-турецким «Договором о дружбе и братстве», подписанным 16 марта 1921 г. в Москве. Если в советской армянской исторической науке он был оценен с точки зрения политико-идеологических интересов советского государства, то умозаключения ученых Армянской диаспоры были и остаются основанными на национально-государственных интересах армян.

После восстановления независимости Армении в 1991 г., армянские историки получили свободу переоценки русско-турецких переговоров 1920–1921 гг. и подписанного в их результате Московского договора. Историки Е. Саркисян, Э. Зограбян, Г. Галоян провели фундаментальные научные исследования по этим вопросам, а труды Гр. Симоняна, Г. Аветисяна, Л. Хуршудяна, А. Мелконяна, В. Казахецяна, А. Акопяна, К. Хачатряна, А.

Марукяна, Р. Казанджяна, А. Папяна и других историков отличаются новыми концептуальными подходами.

Выводы армянских историков дополняют друг друга и приводят к следующему: в 1920–1921 гг., имея разные политико-идеологические и военные интересы, Советская Россия и кемалистская Турция, тем не менее, стремились к сотрудничеству во внешнеполитических отношениях, а Московский договор, подписанный в результате русско-турецких переговоров, стал новой дипломатической победой Турции на пути разрешения Армянского вопроса по турецкому варианту. По этому договору Турция укрепила свое господство над Западной Арменией. Отторгнутые от Республики Армения Карсская область и Сурмалинский уезд отходили к Турции. Отделялись от Армении и в качестве автономной территории передавались под протекторат Советского Азербайджана Нахичеванский уезд, большая часть Шарур-Даралагызского уезда и небольшая часть Ереванского уезда.

Лилит Оганисян – к. и. н., доцент, старший научный сотрудник отдела истории Армянского вопроса и Геноцида армян Института истории НАН РА. Научные интересы: вопросы истории и историографии Армянского вопроса и Геноцида армян. Автор 2 монографий, 5 научно-методических пособий и около 40 статей. lilithovannisian@yahoo.com

THE RUSSIAN–TURKISH COOPERATION AND THE MOSCOW TREATY AS OF MARCH 16, 1921, ACCORDING TO THE ASSESSMENT OF THE ARMENIAN HISTORICAL SCIENCE (1991–2020)

LILIT HOVHANNISYAN

Summary

Key words: Soviet Russia, Kemalist Turkey, National covenant, Russian–Turkish negotiations, Moscow Treaty, Armenian Question, Western Armenia, Kars province, Surmalu district, Nakhichevan, Alexandropol.

At present, the Armenian-Turkish state border is regulated by the Russian-Turkish “Treaty of friendship and brotherhood” signed on March 16, 1921 in Moscow. If in the Soviet Armenian historical science it was evaluated from the perspective of the political and ideological interests of the Soviet state, then the conclusions of the scientists of the Armenian Diaspora were and remain based on the national and state interests of the Armenians.

After the restoration of Armenia’s independence in 1991, the Armenian historians received freedom of reevaluation of Russian-Turkish negotiations 1920–1921 and the Moscow Treaty signed as a result of them. Historians Ye. Sargsyan, E. Zohrabyan, G. Galoyan conducted fundamental scientific researches on these

issues, and the works of Hr. Simonyan, H. Avetisyan, L. Khurshudyan, A. Melkonyan, V. Ghazakhetsyan, A. Hakobyan, K. Khachatryan, A. Marukyan, R. Kazanjyan, A. Papyan and other historians stand out with new conceptual approaches.

The conclusions of Armenian historians complement each other and lead to the following: in 1920–1921, having different political, ideological and military interests, Soviet Russia and Kemalist Turkey, nevertheless, strove for cooperation in foreign policy relations, and the Moscow Treaty, signed as a result of the Russian–Turkish negotiations, became a new diplomatic victory for Turkey on the way of the resolution of the Armenian Question according to the Turkish version. According to this Treaty, Turkey strengthened its dominance over Western Armenia. Kars province and Surmalu district, torn away from the Republic of Armenia, were passed to Turkey. Nahkichevan province, most of Sharur–Daralagyaz district and a small part of Yerevan province were separated from Armenia and transferred as an autonomous territory under the protectorate of Soviet Azerbaijan.

Lilit Hovhannisyan – Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Senior Researcher at the Department of History of the Armenian Question and Armenian Genocide at the NAS RA Institute of History. Scientific interests: the main issues of history and historiography of the Armenian Question and Genocide of Armenians. Author of 2 monographs, 5 methodical textbooks and over 40 articles. lilithovannisian@yahoo.com

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԸ, ՎՐԱՍՏԱՆԸ,
ՏԱՐԱՆՑԻԿ ՆՈՐ ՆԱԽԱԳԾԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ*

ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Վրաստան, Արցախյան գոյապայքար, չեզոքություն, օղախն տարածք, բեռնատար ինքնաթիռներ, եռակողմ հայտարարություն, տրանսպորտային ապաշրջափակում, հաղորդակցություններ, Կարա-Իգլիլը-Նախիջևան երկաթուղի, շրջափակում, թուրք-ադրբեջանական մեծապետական շահեր:

Նախաբան

2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի դեմ Ադրբեջանի կողմից ու թուրքիայի լայն աջակցությամբ սանձազերծված արյունալի պատերազմին Վրաստանի «մասնակցությունը» (խոսքը, իհարկե, դիրքորոշման, չեզոքության պահպանման կամ կողմերից ինչ-որ մեկին այս կամ այն կերպ աջակցելու մասին է) տեղիք տվեց հայ և օտար շրջանակներում բազմաթիվ քննարկումների, մեկնաբանությունների, անգամ որոշ մեղադրանքների: Զուգահեռ կրկին ակտիվացան նաև հակամարտող կողմերի զինամատակարարման և զինտեխնիկայի փոխադրման տարանցիկ ուղիների վերաբերյալ պաշտոնական հայտարարությունները, որոնք ոչ միշտ էին համահունչ մասնագիտական ու հանրային շահագրգիռ շրջանակների ձեռքերում հայտնված փաստերին:

Վրաստանը տնտեսական, էներգետիկ, ռազմական, տարանցիկ և այլ ոլորտներում խորը կախվածություն ունի հարևաններ թուրքիայից ու Ադրբեջանից: Եթե այս ամենին գումարենք նաև երբեմն ծայրահեղության հասնող արևմտամետ, դեպի ՆԱՏՕ ձգտող, միևնույն ժամանակ հակառուսական քաղաքականությունը, ապա «Վրաստանն ինչպե՞ս կզրսևորի իրեն՝ ուժերի «ուղղահայաց» և «հորիզոնական» առանցքների օղակների (ՀՀ-Արցախ, Ադրբեջան) միջև ընթացող արյունալի պատերազմի օրերին, երբ Վրաստանը վաղուց ներքաշված է «հորիզոնական» ուժային վեկտորի մեջ» հարցադրումը միանգամայն հասկանալի էր:

Պատերազմի նախօրե

Նախապատերազմական շրջանում թուրքիայի ու Ադրբեջանի ռազմաօղախն ուժերի ինքնաթիռները Վրաստանի օդային տարածքով հաճախակի թռիչքներ են կատարել երկու երկրների միջև: Հայկական և միջազգային փորձագիտական շրջանակները, սակայն, պատերազմի նախօրյակին բարձրաձայնել էին, որ, սկսած սեպտեմբերի 23-ից, այդ թռիչքների թիվը կտրուկ

* Ներկայացվել է 11. III. 2021 թ., գրախոսվել է 19. III. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 30. III. 2021 թ.:

ակտիվացել էր: Նշված օրերին Թուրքիայի Կայսերի, Թեքրիզաղ և այլ քաղաքների օդակայաններից Վրաստանի օդային տարածքով դեպի Ադրբեջանի Գյանջա (Գանձակ), Եվլախ ու Բաքու քաղաքների օդակայաններ և հակառակ ուղղություններով գերակտիվ թռիչքներ են իրականացրել ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ադրբեջանի ռազմաօդային ուժերին պատկանող ինքնաթիռները՝ հավանաբար, դեպի Ադրբեջան տեղափոխելով մեծաքանակ զինտեխնիկա: Ավելին, ինչպես Ադրբեջանի ռազմաօդային ուժերին, այնպես էլ ադրբեջանական մասնավոր “Silk Way West Airlines”¹ ավիափոխադրողին պատկանող բեռնատար ինքնաթիռները նշված օրերին կրկին Վրաստանի օդային տարածքով ակտիվ թռիչքներ են իրականացրել նաև Ադրբեջան–Թուրքիա–Իսրայել և հակառակ երթուղով: Եթե հաշվի առնենք պատերազմի ողջ ընթացքում կիրառված իսրայելական արտադրություն անօդաչու թռչող սարքերն ու այլ տեսակի զինտեխնիկայի ահույի քանակը, ինչպես նաև այն իրողությունը, որ Իսրայելն Ադրբեջանին զենք մատակարարող հիմնական երկրներից մեկն է, պարզորոշ է պատերազմի նախօրյակին թռիչքների նման ակտիվացումը խոսում է զինտեխնիկայի փոխադրման քանակական աճի մասին: Ըստ այդմ՝ Իսրայելը ևս, Թուրքիայի հետ մեկտեղ, մասնակցել է Արցախի դեմ ակտիվ ռազմական գործողությունների նախապատրաստմանը:

Պատերազմ, քաղաքական հայտարարություններ

Պատերազմի առաջին իսկ օրերին Վրաստանի նախկին նախագահ Մ. Սահակաշվիլին հայտնեց, որ «... իր դիրքորոշումը լիովին ակնհայտ է, այն հիմնված է տարածքային ամբողջականության սկզբունքի վրա, ուրեմն Լեռնային Ղարաբաղը հանդիսանում է Ադրբեջանի հանրապետության ինքնիշխան տարածք և որևէ բան չի փոխի այդ հանգամանքը»²: Որևէ նորություն չպարունակող, իրերի վրա ոչ մի ազդեցություն չունեցող, այդուհանդերձ, պատերազմի զգայուն օրերին աղմուկ հանած այդ հայտարարությունը Վրաստանի պետական այրերը շտապեցին արձագանքել՝ միաժամանակ ներկայացնելով Վրաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը, երկրի տեղն ու դերն արցախա-ադրբեջանական պատերազմում: Մ. Սահակաշվիլու հայտարարության հրապարակման հենց հաջորդ օրը (սեպտեմբերի 29-ին) նշված հայտարարությունը սաղրանք որակեց Վրաստանի խորհրդարանի առաջին փոխխոսնակ Գիա Վոլսկին: Հայտարարելով, որ Վրաստանն առավելագույնս ձեռնպահ և չեզոք պետք է լինի նա ասել էր. «Ապակայունացման և վնաս

¹ “Silk Way West Airlines”-ը “Silk Way Holding”-ին պատկանող կազմակերպություն է, որի 3 սեփականատերերից մեկը Իլհամ Ալիևի դուստր Արզու Ալիևան է (սեփականատեր է դարձել դեռևս 2010 թ.՝ 21 տարեկան հասակում): “Silk Way West Airlines”-ն ունի ռազմական տեխնիկա տեղափոխելու թույլտվություն ու բավական հարուստ փորձ. դեռևս 2005 թ., երբ ընթանում էր աֆղանական պատերազմը, ԱՄՆ ղեկավարությունը պայմանագիր էր կնքել “Silk Way West Airlines”-ի հետ՝ Աֆղանստանում գտնվող ամերիկյան և միջազգային ուժերին ռազմական սպառազինություն մատակարարելու համար:

² Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի ինքնիշխան տարածք է, և որևէ բան չի փոխի այդ հանգամանքը. Սահակաշվիլի. – <https://www.yerkir.am/news/view/214587.html>, դիտվել է 12.10.2020 թ.:

պատճառելու դրսևորում է մի կողմին աջակցություն հայտնելը և դիրքորոշում արտահայտելն այն ժամանակ, երբ Վրաստանի շահն է հարևանութամբ միայն խաղաղություն ունենալը: Սահակաշվիլիի նպատակը վրացիների հետ հարյուրավոր տարիներ խաղաղ բնակվող հայ ու ադրբեջանական էթնիկ խմբերի բախումներ առաջացնելն է: Ու եթե Սահակաշվիլի երազանքը կատարվի, այս ամենը կվերածվի հակամարտության: Այս հայտարարությունն այլ բան չի կարող նշանակել»³:

Չնայած այդ հայտարարությանը՝ պատերազմի առաջին իսկ օրերին տեղեկություններ չըջանառվեցին, որ Վրաստանի օդային տարածքով Ադրբեջան են տեղափոխվում ոչ միայն թուրքական ու իսրայելական զինտեխնիկա, այլև ահաբեկչական խմբեր՝ Սիրիայից և այլն: Դրությունը Վրաստանում լարվեց հատկապես այն ժամանակ, երբ երկրի սահմանային ծառայության աշխատակիցները թույլ չտվեցին ջավախահայության մարդասիրական բեռները Նինոծմինդա-Բավրա սահմանային անցակետով տեղափոխել Երևան: Ի պատասխան՝ սեպտեմբերի 29-ին Ախալքալաքի ու Նինոծմինդայի շրջանների բնակիչները հավաքվել էին սահմանային Կարծախ գյուղում և փակել Թուրքիա-Վրաստան նորակառույց միջպետական ճանապարհը: Ինչպես պարզվեց՝ ջավախահայության նախաձեռնած հանրահավաքի նպատակներից մեկն է եղել նաև Վրաստանի ցամաքային ճանապարհով Թուրքիայից դեպի Ադրբեջան գնալու ու զինամթերք տեղափոխել կանխելը:

Սեպտեմբերի 29-ին այդ ամենը փորձեց հերքել Վրաստանի խորհրդարանի անվտանգության և պաշտպանության հանձնաժողովի ղեկավար Իրակլի Սեսիաշվիլին՝ հայտարարելով, որ Վրաստանը ռազմական տարանցման երկիր չի դառնա: «Վրաստանը Ղարաբաղյան հակամարտության հարցում չեզոք է և բարիդրացիական հարաբերություններ ունի ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Ադրբեջանի հետ: Երկու պետություններն էլ գնահատում են Վրաստանի դիրքորոշումը, քանի որ հարցը երկրի տարածքով ռազմական տեխնիկայի տեղափոխմանն է վերաբերում: Մենք կտրականապես մերժել ենք բոլորին: Դա գիտեն մեր հարևաններն ու հարգանքով են վերաբերվում: Մենք վերլուծում ենք իրավիճակը, հետևում գործընթացին ու պատրաստ ենք ցանկացած սցենարի»⁴, – ասել է Սեսիաշվիլին՝ ընդգծելով, որ Վրաստանը կողմ է հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը և կոչ արել կողմերին դադարեցնել կրակը: Սեպտեմբերի 30-ին հայտարարություն տարածեց նաև Վրաստանի վարչապետ Գիորգի Գախարիան՝ նշելով, որ իր երկիրը պատրաստ է ցանկացած ձևաչափով օգնել դուրս գալ ստեղծված իրավիճակից, այդ թվում՝ հակամարտող կողմերի ներկայացուցիչներին երկխոսության նպատակով ընդունել Թբիլիսիում: Հետաքրքրական է Վրաստանի վարչապետն իր հայտարարության մեջ Ադրբեջանի սանձազերծած լայնածավալ

³ Վ. Ս ա ռ գ ս յ ա ն. «Տրանսպորտային ապաշրջափակման» առաապելը կամ Այսրկովկասից ՀՀ-ի լիակատար վտարումը. – «Դրոշակ» (Երևան), 2021, փետրվար, № 2, էջ 16:

⁴ Грузия поддерживает мирное урегулирование конфликта и призывает стороны к прекращению огня, заявил глава парламентского комитета. – <https://sputnik-georgia.ru/politics/20200929/249580859/Deputat-Gruziya-otkazala-Armenii-i-Azerbaydzhanu-v-tranzite-oruzhiya.html>, դիտվել է 15. 10. 2020 թ.:

պատերազմն Արցախի դեմ անվանել էր «Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև հերթական ռազմական առճակատում», հավանաբար, Ադրբեջանին ցույց տալու համար, որ Վրաստանը չի ճանաչում Արցախի գոյությունն ու չի ընդունում վերջինիս ինքնորոշման փաստը: Այսպես. «Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև հերթական ռազմական առճակատման արդյունքում ստեղծվել է բարդ իրավիճակ, կան շատ գոհեր և, ցավոք, մինչ այժմ չի հաջողվել դադարեցնել ռազմական գործողությունները և վերսկսել երկխոսությունը: Բոլորս էլ լավ հասկանում ենք, որ իրավիճակի հետագա սրումը խիստ բացասական ազդեցություն կունենա տարածաշրջանի անվտանգության վրա: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներն ու միջազգային դերակատարները պետք է առավելագույնը օգտագործեն իրենց հնարավորությունները էսկալացիայի դադարեցման և երկխոսության վերականգնման համար: Ինչպես գիտեք, մեր երկիրը բարիդրացիական հարաբերություններ ունի երկու երկրների՝ Ադրբեջանի ու Հայաստանի հետ: Պատմականորեն, Վրաստանում ապրող մեր ադրբեջանցի և հայ քաղաքացիները միշտ մեծ դեր են խաղացել մեր երկրի, ինչպես նաև ընդհանուր առմամբ տարածաշրջանի զարգացման գործում: Միևնույն ժամանակ, նրանց համակեցությունը լավ օրինակ է, որ վրացիները, հայերն ու ադրբեջանցիներն ունեն ներուժ ամբողջ Հարավային Կովկասը դարձնել խաղաղության և զարգացման տարածք»⁵:

Վրաստանի օդային տարածքով թռուքական և խրայելական զինտեխնիկայի, ինչպես նաև սիրիացի ահաբեկչական խմբերի՝ Ադրբեջան տեղափոխման մասին բավական փաստարկված հրապարակումները հոկտեմբերի 3-ին փորձեց հերքել Վրաստանի պետանվտանգության ծառայության ղեկավար Գրիգոր Լիլուաշվիլին՝ հայտարարելով, թե նման տեղեկատվության տարածման նպատակը տարածաշրջանն ապակայունացնելն է⁶: Իսկ Վրաստանի ներքին գործերի նախարար, Անվտանգության խորհրդի քարտուղար Վախթանգ Գոմելաուրին երկրի տարածքով զենք-զինամթերքի փոխադրման վերաբերյալ նշել էր հետևյալը. «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ռազմական գործողությունների պատճառով (նաև կրկնում է վարչապետ Գ. Գախարիային՝ համարելով, որ պատերազմն ընթանում է ՀՀ-ի ու Ադրբեջանի միջև. – Վ. Ս.): Վրաստանի կառավարությունը ժամանակավորապես դադարեցրել է իր տարածքով ցամաքային ու օդային երթուղիներով, դեպի երկու երկրներ ռազմական նշանակության բեռների փոխադրման թույլտվություն տրամադրելը: Այդ մասին կողմերին տեղեկացվել է: Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական բեռների փոխադրմանը, այդ ուղղությամբ Վրաստանն ամբողջությամբ կատարում է ստանձնած միջազգային պարտավորությունները»⁷:

⁵ Гахария пригласил представителей Армении и Азербайджана на переговоры в Тбилиси.– <https://www.ekhhokavkaza.com/a/30866383.html>, դիտվել է 15. 10. 2020 թ.:

⁶ Грузия опровергла слухи о движении через страну в Азербайджан боевиков.– <https://www.interfax.ru/world/729806>, դիտվել է 20. 10. 2020 թ.:

⁷ Грузия запретила транспортировку грузов военного назначения в Армению и Азербайджан.– <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9619131>, դիտվել է 21. 10. 2020 թ.:

Այդուհանդերձ, Վրաստանի օդային տարածքով դեպի Ադրբեջան ուղ-մական նշանակության բեռների փոխադրման վերաբերյալ փաստարկված հրապարակումները շարունակեցին երևալ նաև նշյալ հայտարարություններից հետո: Անդրադառնալով դրանց՝ Վրաստանի ԱԳ փոխնախարար Լաշա Դարսալիան հոկտեմբերի 13-ին հայտարարեց. «Մենք ցանկանում ենք կրկ-նել, որ Վրաստանի տարածքով ուղևորական տրանզիտ չի իրականացվում: Ըստ Վրաստանում առկա փաստաթղթերի՝ Վրաստանի օդային տարածքում իրականացվող թռիչքները միայն մարդասիրական ու քաղաքացիական բնույթ ունեն և լիովին համապատասխանում են ICAO-ի չափանիշներին»⁸:

Փաստենք, որ այս հայտարարությունը ևս չփարատեց շահագրգիռ շրջա-նակների մոտ առկա կասկածանքները, որոնք արդեն փաստական հիմք ստա-ցան հոկտեմբերի 22-ին: Եթե մինչ այդ տարբեր հարթակներում խոսվում էր ուղևորական բեռների տեղափոխման թույլտվություն ունեցող ադրբեջա-նական «Silk Way West Airlines» ընկերության բեռնատար ինքնաթիռներով դեպի Ադրբեջան զինտեխնիկայի փոխադրման շարունակականության մա-սին (դրանք վրացի պաշտոնյաներն իրենց հայտարարություններում ան-վանել էին «մարդասիրական» կամ «քաղաքացիական» բնույթի թռիչքներ), ապա հոկտեմբերի 22-ին Վրաստանի երկնքում արդեն հատկորեն երևաց Ադրբեջանից դեպի Թուրքիա թռչող, Թուրքիայի ուղևորային ուժերին (ՌՕՈւ) պատկանող TUA512 (Airbus A400M-180) ուղևորական բեռնատար ինքնաթիռը: Հայկական մամուլը փաստական հենքի վրա բարձրաձայնեց այդ մասին⁹, այդուհանդերձ, Թբիլիսի պաշտոնական որևէ մեկնաբանում չուն չտվեց այդ առիթով:

Հայ-ադրբեջանական «հակամարտություն» Վրաստանում՝ քաղաքա-կան հողի վրա

Վրաստանի խորհրդարանի երկու պատգամավոր՝ «Միացյալ ազգային շարժումից» Ազեր Սուլեյմանովը և «Վրացական երազանքից» Ռուսլան Գա-ջիևը, պատերազմի հենց հաջորդ օրն իրենց ֆեյսբուքյան էջերում անդրա-դարձել են արցախա-ադրբեջանական պատերազմին¹⁰: Ա. Սուլեյմանովը Հայաստանին մեղադրել է Այսրկովկասում անկայունություն մտցնելու և Ադրբեջանի տարածքի 20 տոկոսի օկուպացման, Վրաստանի դեմ հանցագոր-ծություն կատարելու մեջ: Նա նաև բաց նամակով դիմել է Ադրբեջանի նա-խագահ Իլհամ Ալիևին և նշել, որ «վերջինիս որոշիչ քայլերով իրենց հողերը

⁸ В Тбилиси опровергли причастность к транзиту военных грузов в Армению и Азербайджан. – <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9702715>, դիտվել է 26. 10. 2020 թ.:

⁹ Ինչ կարելի է Ադրբեջանին, չի կարելի Հայաստանին. Վրաստանի երկինքը փակ է միայն Հայաստանի համար. – <http://www.yerkir.am/news/view/217681.html?fbclid=IwAR0ciQ1CbjXVomUeRnqGhkUYdvd3rFECzb0kmrlnIRCfTiXarf0emnVOeB8>, դիտվել է 26. 10. 2020 թ.:

¹⁰ Депутаты Парламента Грузии из числа этнических азербайджанцев вы-разили поддержку Баку на фоне конфликта в НК. – <https://civil.ge/ru/archives/371330>, դիտվել է 26. 10. 2020 թ.:

վերջնականապես կազատագրվեն»։ Ռ. Գաղիկը նույնպես իր աջակցությունն է հայտնել Ադրբեջանին և նշել՝ «Ադրբեջանի գինված ուժերի հաջող ռազմական գործողությունները՝ նրա տարածքային ամբողջականությունը հաստատելու համար, հիմք են տալիս ասելու, որ մեր տարածաշրջանում նման հակամարտությունները պետք է շուտափուլյթ լուծում ստանան»։

Բնականաբար, Ադրբեջանը լավագույնս է գիտակցում Վրաստանի տեղն ու դերը Հայաստանի համար՝ ռազմավարական, տարանցիկ և այլ առումներով։ Արդյունքում ամեն ինչ արվել և արվում է՝ ՀՀ-Վրաստան առանց այն էլ փխրուն հարաբերություններում առավել խոր վիճեր ստեղծելու համար, իսկ այդ քաղաքականության լավագույն գործիքը Վրաստանում ապրող ադրբեջանական զանգվածն է։ Բարեբախտաբար, Վրաստանի պետական-հասարակական շրջանակները հաշվի առնելով այդ ամենը՝ հնարավորինս արագ չեզոքացրին ադրբեջանական սադրանքները։

Այսպես, նախկին պետնախարար Պաստա Զաքարեիշվիլին Վրաստանի խորհրդարանի անդամների կողմից արված հայտարարությունն ամոթալի է որակել և նշել, որ կուսակցությունները պարտավոր են պարզաբանել կատարվածը. «Դա բացարձակ ամոթալի փաստ է։ Նրանք վրացական խորհրդարանի անդամներ են ու չգիտեն՝ ինչպես իրենց պահեն։ Դա անթույլատրելի է, դա պետք է կուսակցություններում մտորումների առիթ տա։ Փաստն այն է, որ այդ մարդիկ իրենց չեն ընկալում որպես Վրաստանի պատգամավորներ, նրանք իրենց պատկերացնում են իբրև այլ երկրի պատգամավորներ, քաղաքացիներ կամ շահերի պաշտպաններ։ Հայտարարություններով պետք է հանդես գան ինչպես «Վրացական երազանք»-ից, այնպես էլ՝ «Ազգային շարժում»-ից։ Այդ մարդկանցից ես ոչ մի սպասելիք չունեմ, բայց ակնկալում եմ պարզաբանող հայտարարություններ կուսակցություններից։ Նրանք պետք է մեզ բացատրեն՝ ինչպես կարող են Վրաստանի քաղաքացիներն ու խորհրդարանի պատգամավորները հանդես գալ նման ամոթալի հայտարարություններով։ Վրաստանում կա խոսքի ազատություն, բայց կա նաև քաղաքական գործիչների պատասխանատվություն պետական քաղաքականության վարման համար։ Պետության խնդիրն է կարգավորել հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով, պահպանել կայունությունը տարածաշրջանում, իսկ ներկայումս այդ քաղաքական գործիչների դիրքորոշումը լրիվ հակառակն է։ Չի երևում, թե նրանց հուզում է տարածաշրջանի կայունությունը։ Նրանք ակներևաբար մտածում են տարածաշրջանն անկայունացնելու մասին։ Սակայն որոշ պատգամավորների այդ հայտարարությունը խոսում է այն մասին, որ այդ մարդիկ ամենևին չեն գիտակցում, թե որ երկրի քաղաքացիներ են»¹¹։

Նշյալ սադրանքների չեզոքացման խնդրում իրենց կարևոր միջամտություն ունեցան նաև Զավախքի հասարակական-քաղաքական շրջանակները։ Սամցխե-Զավախքի և Քվեմո Քարթլիի հայկական հասարակական կազմա-

¹¹ “სრულიად სამარცხვინო ფაქტია” – შეფასება მოქმედი დეპუტატების ღია მხარდაჭერაზე.– [https://publika.ge/sruliad-samarckhvin o-faqtia-shefaseba-moq-medi-deputatebis-ghia-mkhardacheraze/?fbclid=IwAR0-B0728laoIQpvnDsOGCkeP0laLd_0YbRwixX9TISOoNewaEFzx9p0YGC](https://publika.ge/sruliad-samarckhvin-o-faqtia-shefaseba-moq-medi-deputatebis-ghia-mkhardacheraze/?fbclid=IwAR0-B0728laoIQpvnDsOGCkeP0laLd_0YbRwixX9TISOoNewaEFzx9p0YGC), գիտվել է 27. 10. 2020 թ.:

կերպությունների խորհուրդը, Վրաստանի խորհրդարանի՝ Ջավախքից ընտրված երկու պատգամավորները, Ջավախքի առանձին շրջանների տեղական ինքնակառավարման մարմինների (ՏԻՄ) ներկայացուցիչները, Վրաստանի խորհրդարանական ընտրություններին Ջավախքից իրենց թեկնածությունն առաջադրած մի շարք քաղաքական այրեր իրենց հայտարարություններով անվերապահորեն աջակցեցին Արցախյան գոյապայքարին, դատապարտեցին Ադրբեյջանի կողմից Արցախի դեմ սանձազերծած պատերազմը՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ ՀՀ-Վրաստան հարաբերությունների վատացմամբ չափազանց ադրբեյջանական ուժերն ու անձինք որևէ կերպ հաջողության չեն հասնելու:

Հոկտեմբերի 5-ին հաստով կոչ-ուղերձով է հանդես եկել նաև Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու եպիսկոպոս, Ախալքալաքի ու Գումբուրդոյի վարդապետ Նիկողոզ Պաշուաշվիլին: Հայտարարելով Վրաստանի կողմից չեզոքություն դրսևորելու անհրաժեշտության մասին՝ նա կողմերին կոչ է արել դադարեցնել գինված հակամարտությունը և գտնել ընդհանուր լեզու. «Ես՝ վարդապետ Նիկողոզ Պաշուաշվիլիս, ապրում եմ Ախալքալաք, Գումբուրդո, Կարս կոչվող թեմում: Իմ թեմում հայերը ճնշող մեծամասնություն են կազմում՝ ավելի քան 97%, ես ապրում եմ հայերի մեջ, շփվում եմ նրանց հետ, ես հոգ եմ տանում նրանց մասին, սիրում եմ նրանց: Եվ, հետևաբար, այն, ինչ կատարվում է այժմ Ղարաբաղում, ինձ համար շատ ցավոտ է: Սա բաց վերք է ոչ միայն ադրբեյջանցիների ու հայերի, այլ նաև Վրաստանի, և, հուսով եմ, ամբողջ աշխարհի համար: Ջավախքում, անհիշելի ժամանակներից, բոլոր հովիվները ադրբեյջանցիներ են (հոգևորականը նկատի ունի Ջավախքի լեռնային արոտավայրերը վարձակալող անասնապահներին, ովքեր ամառներն այս վայրեր են գալիս Վրաստանի ադրբեյջանաբնակ շրջաններից – Վ. Ս.), և երբեք հակամարտություն չի եղել ադրբեյջանցի ու հայ բնակիչների միջև: Հետևաբար մենք, անձամբ ես, և վրացիները և վրացական պետությունը իրավունք չունենք որևէ կողմին սատարելու: Մենք պետք է ամեն ինչ անենք հաշտեցման համար: Որպես քրիստոնյա՝ ես ուզում եմ ձեզ հորդորել սիրել մարդուն և սիրել սեփական թշնամուն: Իր հայրենիքի պաշտպանը չպետք է վերածվի մարդապանի, ես բոլորին կոչ եմ անում գտնել ընդհանուր լեզու և դադարեցնել ուղիղ մական գործողությունները»¹²:

Վրաստանն Իրանի «կարգավիճակում»

Ինչպես Իրանի հյուսիսային շրջանների պարագայում, Վրաստանի Ադրբեյջանին սահմանակից վայրերը ևս «առնչվեցին» պատերազմին. հոկտեմբերի 7-ին, գրեթե նույն ժամին Վրաստանի Արտակարգ իրավիճակների ծառայությունը հրթիռի ու անօդաչու թռչող սարքի մասին հաղորդագրություն է ստացել: Պարզվել է, որ Ադրբեյջանի կողմից արձակված հրթիռն ընկել է Կախեթի նահանգի Ղվարեյիի շրջանի (սահմանակից է ՌԴ-ին) Կուճատան

¹² Ախալքալաքի և Կումբուրդոյի թեմի եպիսկոպոսը հայտարարություն է արել Ղարաբաղում տիրող իրավիճակի մասին. – <https://jnews.ge/am/?p=48126>, դիտվել է 27. 10. 2020 թ.:

գյուղի խաղողի այգում, իսկ կրկին աղբբեջանական անօդաչու թռչող սարքը ընկել է նույն մարզի Սազարեջոյի շրջանի՝ Աղբբեջանին սահմանամերձ Ուղբբնո գյուղում (գյուղի մոտ է գտնվում նաև Դավիթ Գարեջիի Հայտնի վանական Համալիրը)¹³: Երկրի ներքին գործերի նախարարությունն անմիջապես հետաքննություն է սկսել:

«Տրանսպորտային ապաշրջափակման» քողի տակ Թուրքիան ու Աղբբեջանն ամբողջացնում են Վրաստանով անցնող և ՀՀ-ն շրջափակող նախագծերը

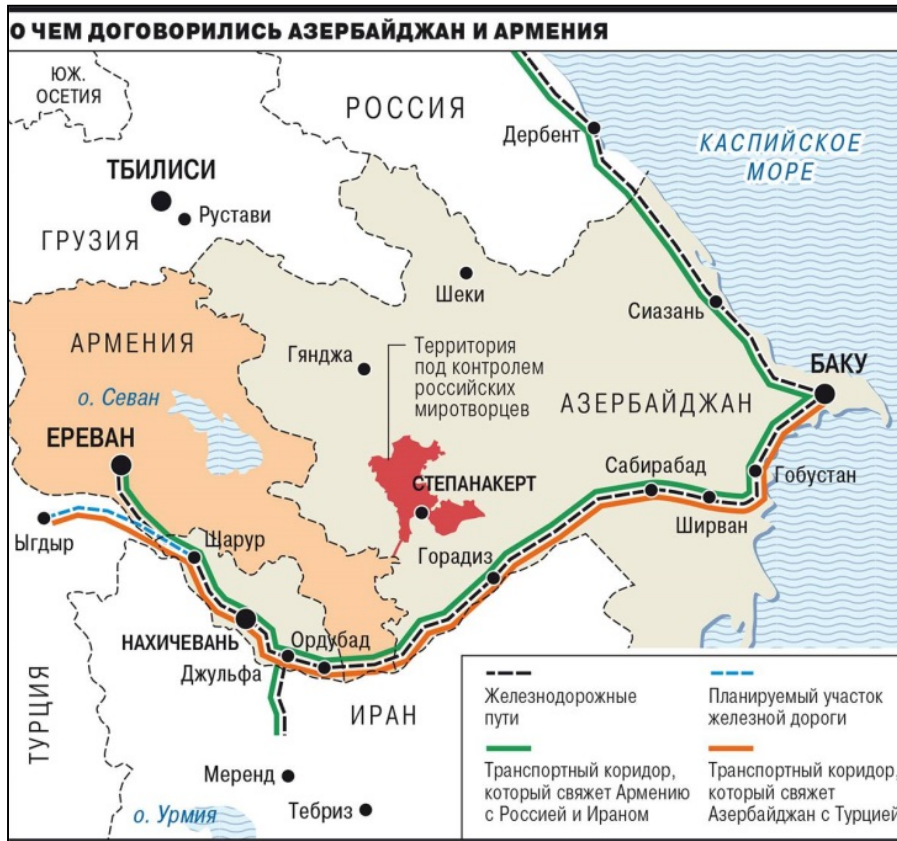
Հայաստանի, Ռուսաստանի և Աղբբեջանի ղեկավարների՝ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության 9-րդ կետի (տարածաշրջանում տնտեսական և տրանսպորտային բոլոր կապերի ապաշրջափակում և ՀՀ-ի վրայով տրանսպորտային կապ՝ Աղբբեջանի արևմտյան շրջանների ու Նախիջևանի միջև)¹⁴ և 2021 թ. հունվարի 11-ին Մոսկվայում կրկին եռակողմ հայտարարության (նշյալ կետի իրականացման նպատակով փոխվարչապետների համատեղ նախագահությունը եռակողմ աշխատանքային խումբ ստեղծելու մասին)¹⁵ համաձայն՝ Այսրկովկասում կտրուկ փոխվում է իրադրությունը: Մոսկվայի հանդիպումից հետո ռուսական «Коммерсантъ»-ը, անդրադառ-

¹³ Արդո՞ք Դավիթ Գարեջիի Համալիրի մոտ ընկած անօդաչու թռչող սարքն (ԱԹՄ) էր պատճառը, թե՞ ոչ, այդուհանդերձ, դեպքից 3 օր անց՝ հոկտեմբերի 10-ին, «Վրացական քայերթ» ազգայնական կուսակցությունը (կազմավորվել է 2020 թ., մինչ այդ, շուրջ 4 տարի գործել է որպես ծայրահեղական խմբերի միավորում) «նախագգուշական» բողոքի ակցիա է անցկացրել Դավիթ Գարեջի վանական Համալիրի մոտ՝ Աղբբեջանի իշխանություններին վերջնագիր ներկայացնելով: «Քայերթի» 50-ից ավելի ներկայացուցիչներ «Գարեջին Վրաստան է» և «Կեցցե՛ Վրաստանը» վանկարկումներով երթ են անցկացրել, որից հետո «Վրացական քայերթի» առաջնորդ Սանդրո Բրեգաձեն կոչ է արել հարևան Աղբբեջանին՝ Դավիթ Գարեջիի հետ կապված կայացնել «ընկերական որոշում»: «Մենք Աղբբեջանի իշխանություններին 10-օրյա վերջնագիր ենք ներկայացնում. կարծում ենք՝ Աղբբեջանը մեր ընկեր երկիրն է, ու որպես ընկեր՝ նա դուրս կբերի իր գինված կազմավորումները՝ մեր սուրբ տարածքներից», – ասել է Բրեգաձեն: Վերջնագրի չկատարման դեպքում «Վրացական քայերթը» սպառնացել էր «խաղաղ» զբաղեցնել վիճելի տարածքը: Ըստ Բրեգաձեի՝ Դավիթ Գարեջին «վաճառվել է»՝ Վրաստանի երրորդ նախագահ Մ. Սահակաշվիլու և Վրաստանի նախկին արտգործնախարար (2008–2012 թթ.) Գ. Վաչագանի կողմից (շղթան՝ Վրաստանի «յնտելիգենցիա»-ի «Սոցիալական քայերթ»-ի ղեկավարը): <https://www.Radiotavisupleba.ge/a/30884797.html>, դիտվել է 27. 10. 2020 թ.):

¹⁴ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի, Աղբբեջանի Հանրապետության նախագահի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի հայտարարությունը. – <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/>, դիտվել է 28. 01. 2020 թ.:

¹⁵ Նիկոլ Փաշինյանի, Վլադիմիր Պուտինի և Իլհամ Ալիևի հանդիպման արդյունքներով ընդունվել է համատեղ հայտարարություն. – <https://www.Primeminister.am/hy/press-release/item/2021/01/11/Nikol-Pashinyan-Moscow-meeting-Announcement/>, դիտվել է 28. 01. 2020 թ.:

նալով արդյունքներին, հրապարակեց նոր տրանսպորտային հաղորդակցուղու ստորև ներկայացվող քարտեզը:

Պատմամանրագրական համալիր 2021 № 1 Историко-филологический журнал

Քարտեզից պարզորոշ է, որ եռակողմ հայտարարության Գրդ կետի առաջին նախադասությունը («Տարածաշրջանում տնտեսական և տրանսպորտային բոլոր կապերն ապաշրջափակվում են») տարածվում է միայն Երևան–Ջուլֆա (Ջուլֆա)–Հորադիզ–Բաքու–Դերբենտ, Իգդիր–Ջուլֆա (Ջուլֆա)–Հորադիզ–Բաքու–Դերբենտ երկաթուղային և ավտոմոբիլային, ինչպես նաև Իգդիր–Ջուլֆա (Ջուլֆա)–Հորադիզ–Բաքու ավտոմոբիլային հաղորդակցուղիների վրա: Ի դեպ, Նախիջևանի Շարուր քաղաքի կայարանից մինչև Թուրքիայի Իգդիր քաղաք երկաթուղի երբեք չի անցել, և այն պլանավորվում է կառուցել առաջիկայում:

ՀՀ իշխանությունները, բնականաբար, «տրանսպորտային ապաշրջափակումը» ներկայացնում են որպես բարեկեցիկ կյանքի ու տնտեսական վերելքի գրավական՝ կա՛մ թաքցնելով, կա՛մ չհասկանալով «ապաշրջափակման» իրական նպատակներն ու կործանարար հետևանքները:

Իհարկե, Ադրբեյջանի և Հայաստանի հարավով հաղորդակցուղիների վերաբացմանն առաջնայնություն տալը բացատրվում է հայտարարության Գրդ կետով նախատեսված դրույթներով, սակայն նույն կետի առաջին նախադասության ձևակերպումից («Տարածաշրջանում տնտեսական և տրանսպորտային բոլոր կապերն ապաշրջափակվում են»)

տային բոլոր կապերն ապաշրջափակվում են») հարց է առաջանում ինչո՞ւ, ընդհանրապես, խոսք չի գնում, օրինակ, Երևան–Իջևան–Աղստե–Եվլախ–Բաքու–Դերբենդ երկաթուղու վերաբացման մասին: Այս հաղորդակցուղու վերագործարկման ծախսերը, ի դեպ, անհամեմատ ավելի քիչ են, քանի որ վերագործարկման ենթակա Հրազդան–Դիլիջան–Իջևան–Ղազախ հատվածն անհամեմատ կարճ է և ավելի քիչ է վնասված (Ադրբեջանի երկաթուղային քարտեզներում նշված է, որ երկաթուղու՝ Աղստե–Ղազախ–ՀՀ սահման հատվածը գործող է կամ էլեկտրաֆիկացված), քան հարավային ուղղության Հորադիզ–Ջուլֆա (Ջուլա) և Շարուր–Երևան հատվածները, որտեղ, տարբեր հաշվարկներով, անհրաժեշտ է շուրջ 400–500 մլն դոլար ներդրում:

Ադրբեջանի երկաթուղային սխեման՝ 2018 թ. դրությամբ (ըստ ադրբեջանական տեղեկագրերի):

Պարզորոշ է՝ վերակառուցվող ու կառուցվող հաղորդակցուղիները «ապաշրջափակվում են» միայն այն ուղղություններով, որը բխում է Թուրքիայի ու Ադրբեջանի աշխարհաքաղաքական շահերից, և այստեղ տեղին կլինի նշել, որ վերաբացվող հաղորդակցուղիներով «փոխադրվելու են» ոչ թե բեռներ կամ մարդիկ, այլ Թուրք-ադրբեջանական մեծապետական շահերը:

Կանխատեսումները, որ Ադրբեջանն ամենաժիզաբեկ պատրվակներով խոչընդոտելու է նշված հաղորդակցուղիով հայկական կողմի բեռնափոխադրումների իրականացմանը, իսկ հայ ուղևորները պարզապես խուսափելու են ադրբեջանական կայարաններով անցնելով մեկնել ՌԴ, միանգամայն փաս-

տարկված են: Ադրբեջանի՝ եռակողմ հայտարարությունների ստորագրումից հետո Արցախի ու ՀՀ-ի հանդեպ ցուցաբերած ծայրահեղ թշնամական (նախկինում եղած) վարքագիծն ու քայլերը, Ի. Ալիևի՝ ծաղրանքներով, սպառնալիքներով ու շանտաժներով լի ելույթները հագիվ թե այլ կերպ մեկնաբանվեն:

Պատմությունը կրկնվում է ամենաճշգրիտ կերպով: Ի՞նչ նկատի ունենք: Թուրքիան Ադրբեջանի հետ ցամաքային հաղորդակցուղու միջոցով միանալու համար պայքարել է տասնամյակներ շարունակ: 1993 թվականից (Քարվաճառի ազատագրումից) ի վեր նա փակեց Գյումրի-Կարս երկաթուղին և ՀՀ-Թուրքիա սահմանը: Տասնամյակներ շարունակ փակ պահելով այն և տնտեսական խոչոր վնաս պատճառելով ՀՀ-ին՝ փոխարենը խոչոր միջոցների ներդրմամբ կառուցվեց Հայաստանը շրջանցող Կարս-Ախալքալաք-Բաքու (ԿԱԲ) երկաթուղին (ի դեպ, այս երկաթուղու կառուցման մոլի ջատագովներից է եղել «Օրագիր» թերթի խմբագիր, ներկայումս ՀՀ վարչապետ Ն. Փաշինյանը, ով իր թերթի էջերում ժամանակին մեղադրել է Չավախա-հայությունը՝ ԿԱԲ երկաթուղային նախագծին դեմ դուրս գալու համար)¹⁶:

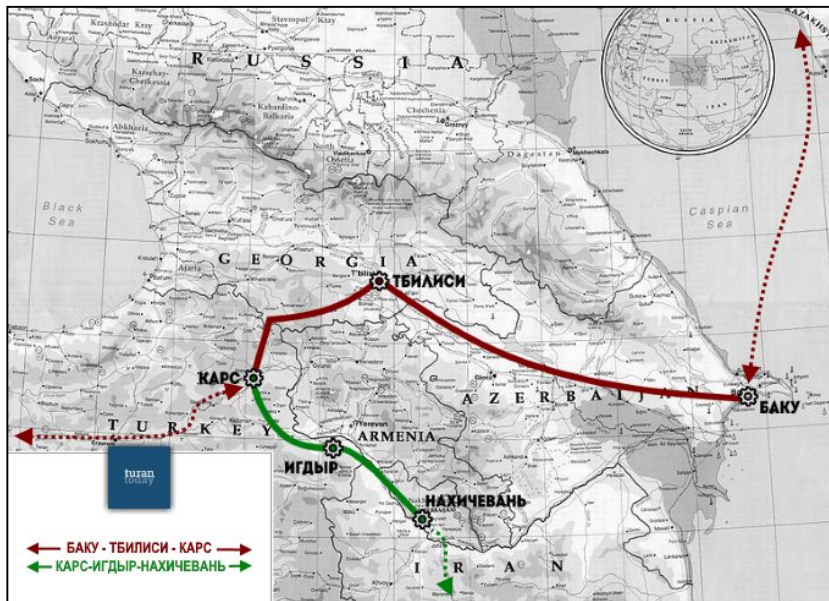
27 տարի անց Քարվաճառը հանձնվեց Ադրբեջանին, սակայն Գյումրի-Կարս երկաթուղին չվերաբացվեց: Եվ համոզված կարելի է պնդել, որ այն երբեք չի վերաբացվի, իսկ ՀՀ-ն կշարունակի մնալ շրջափակման խորխորատներում, քանի որ Թուրքիայի իրական նպատակը ոչ այնքան Քարվաճառի հետ ստանալն էր, այլ ՀՀ-ի շրջափակումը: Ավելին, Թուրքիային ու Ադրբեջանին հաջողվեց վերստին ևս մի ուղղություն շրջափակել Հայաստանին. Կարս-Գյումրի-Արմավիր-Երասխ-Շարուր-Նախիջևան երկաթգծի վերագործարկման փոխարեն շուտով կկառուցվի Իգդիր-Շարուր երկաթգիծը, և Թուրքիան, առանց ՀՀ-ից կախում ունենալու, ցամաքով կանցնի դեպի Ադրբեջան (Նախիջևան և Բաքու), Իրան (Ջուլֆա կայարանից) ու Ռուսաստան (Բաքվից դեպի Դերբենտ): Մեղրիի հատվածում ՀՀ-ն որևէ ազդեցություն չի կարող ունենալ թուրք-ադրբեջանական հաղորդակցության վրա, քանի որ. 1. տրանսպորտային հաղորդակցության հսկողությունն իրականացնում են ՌԴ Անվտանգության դաշնային ծառայության (ԱԴՄ) Սահմանապահ ծառայության մարմինները, 2. ի դեմս արևելյան հատվածի ողջ անվտանգության համակարգի՝ ՀՀ-ն Ադրբեջանի ձեռքում պատանդ է հանձնել Արցախի բեկորները, Սյունիքի և ՀՀ արևելյան սահմանների կարևորագույն ռազմավարական այլ դիրքեր:

Շարուր (Նախիջևան)-Իգդիր երկաթուղին, որի կառուցման մասին 2012 թ. հայտարարել էր նաև վարչապետ Ռ. Էրդողանը¹⁷, Թուրքիան դիտարկում է Բաքու-Ախալքալաք-Կարս երկաթուղու շարունակությունը հանդիսացող Կարս-Իգդիր-Նախիջևան (ԿԻՆ) երկաթուղային խոչոր նախագծի մի մասը: ԿԻՆ երկաթուղային նախագիծը քննարկվել է մշտապես՝ Կարս-Ախալքա-

¹⁶ «Օրագիր» (Երևան), № 12, հոկտեմբեր 8, 1998:

¹⁷ Турция объявила о намерении построить железную дорогу в Азербайджан. - <https://www.rbc.ru/politics/12/11/2020/5fad07149a7947f689ccce79?fbclid=IwAR23QMcCQOLHue-7mwvrYdrvkMC9h37YRcrM4eGUJ28f7muKmc32ECY0MPQ>, դիտվել է 10. 01. 2021 թ.:

լաք–Բաքու նախագծի իրականացմանը զուգահեռ: Թուրքիայի տրանսպորտի, նավագնացությունից և հաղորդակցությունից նախարար Ահմեդ Արալանը 2017 թ. հայտարարել էր¹⁸, որ ԿԻՆ-ի միջոցով Թուրքիան դուրս կգա ոչ միայն պարսկական շուկա, այլև կկապվի Պակիստանի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի հարավի հետ: 224 կմ երկարությամբ ԿԻՆ երկաթուղու նախագծի վրա աշխատանքները, ըստ նույն նախարարի՝ 2018 թ. մեկ այլ հայտարարությամբ¹⁹, մեկնարկելու էին 2018 թ. վերջ–2019 թ. սկիզբ ժամանակահատվածում:

ՀՀ-ն շրջափակող Թուրք-ադրբեջանական հաղորդակցուղիները ներկայացնող քարտեզ:

Միանգամայն սպասելի էր, որ, Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար նոր ու խիստ ցանկալի իրողությունների պայմաններում, հրատապ կարգով կրկին օրակարգ էր բերվելու ԿԻՆ երկաթուղային նախագիծը. նոյեմբերի 9–10-ի եռակողմ հայտարարությունից տառացիորեն երկու օր անց՝ նոյեմբերի 12-ին, Թուրքիայի տրանսպորտի և ենթակառուցվածքների նախարար Ադիլ Բարախամայիլօղլին հայտարարեց, որ Թուրքիան ծրագրում է երկաթուղի կառուցել դեպի Նախիջևան: Այն, վերջինիս խոսքերով, որոշվել է կառուցել տարածաշրջանում վերջին իրադարձություններից հետո²⁰:

¹⁸ Азербайджан, Иран и Турция обсуждают проект новой железной дороги.–<https://www.turantoday.com/2017/05/baku-tbilisi-kars-igdir-nakhichevan.html>, դիտվել է 12. 01. 2021 թ.:

¹⁹ Турция построит железную дорогу до границы с Азербайджаном.– <https://www.turantoday.com/2018/06/turkey-azerbaijan-railway.html>, դիտվել է 13. 01. 2021 թ.:

²⁰ Турция объявила о намерении построить железную дорогу в Азербайджан.–<https://www.rbc.ru/politics/12/11/2020/5fad07149a7947f689ccce79?fbclid> =

Եզրակացություն

Չնայած Վրաստանի պատկան բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ չեզոքության մասին բազմաթիվ հայտարարություններին և վստահեցումներին, այդուհանդերձ, հավաստի փաստերի համաձայն՝ Վրաստանի օդային տարածքով դեպի Ադրբեջան գինտեխնիկայի մատակարարման գործընթացն ինտենսիվորեն շարունակվել է պատերազմի ողջ ընթացքում: Զինամատակարարումն իրականացվել է կա՛մ Թուրքիայի և Ադրբեջանի՝ Վրաստանի հետ ունեցած ներքին պայմանավորվածությունների շրջանակներում, կա՛մ ստիպողաբար, այն է՝ Վրաստանի վրա ճնշումների գործադրման միջոցով:

Չնայած հրապարակված որոշ տեսանյութերին, այդուհանդերձ, Թուրքիայի կողմից Վրաստանի ցամաքային ճանապարհով դեպի Ադրբեջան գինտեխնիկայի փոխադրման փաստերը չհաստատվեցին: Կարծիք կա, որ Վրաստանը դա թույլ չի տվել՝ կանխելով ջախսահայտության շրջանում հնարավոր ընդվզումները, ինչի դեպքում փխրուն կայունությունը կարող էր վերաճել անգամ քաղաքացիական (հայ-ադրբեջանական) բախումների²¹: Չնայած Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների կողմից տարիներով օտարված լինելու հանգամանքին, ինչպես նաև սեփական հողի վրա բազում ազգային-քաղաքական հիմնահարցերի առկայությանը, ջախսահայտությունը, փաստորեն, Թուրք-վրաց-ադրբեջանական «հորիզոնական» առանցքի հակահայ գործողությունների զսպման գործում ունեցավ անառարկելի դեր:

Հպանցիկ հայացք նետելով Այսրկովկասի՝ արդեն գործող և նախանշված նոր ուղիներին՝ կարող ենք փաստել, որ Հրազդան-Դիլիջան-Իջևան-Ղազախ-Աղստե-Եվլախ-Բաքու և Գյումրի-Կարս երկաթուղիների չվերագործարկումը՝ մի կողմից, ԿԻՆ նախագծի շուտափուլ իրականացումն ու նրա շարունակությունը հանդիսացող Նախիջևան-Իրան և Նախիջևան-Մեղրի-Հորադիզ-Բաքու-Դերբենտ երկաթուղային հաղորդակցուղիների շուտափուլ վերակառուցումը՝ մյուս կողմից, հավելյալ անգամ շրջափակում են Հայաստանի Հանրապետությունը՝ վերջինիս վերածելով երկաթուղիներով շրջափակված յուրօրինակ կզդու:

«Տարածաշրջանում տնտեսական և տրանսպորտային բոլոր կապերի ապաշրջափակումը»՝ պայմանավորված վերջին իրողություններով, ոչ այլ ինչ է, քան Հայաստանի ու Արցախի մնացյալ բեկորների լիակատար շրջափակում: Այս ամենի հետևանքով Հայաստանի Հանրապետությունը որպես պետություն վերջնականապես կզաղարի Այսրկովկասում գործոն հանդիսանալուց, ձեռք կբերի «վտարվածի» կամ «մեկուսացվածի» (ռուս.՝ «изгой»)

IwAR23QMcCQOLHue-7mwvrYdrvkMC9h37YRcrM4eGUJ28f7muKmc32ECY oMPQ, գիտվել է 17. 01. 2021 թ.:

²¹ Հիշենք, որ Վրաստանի իշխանությունները մեծ դժվարությամբ և ջախսահայտության բողոքի հուժկու ալիքի ներքո թույլ տվեցին մարդասիրական օժանդակության առաջին բեռնատարների ելքը երկրից: Նինոծմինդա-Բավրա սահմանային անցակետի մոտ հավաքվել էր շուրջ 3.000–5.000 ջախսահայ, ինչն աննախադեպ էր: Վրաստանի իշխանությունները գիտակցեցին, որ լարված այդ օրերին յուրաքանչյուր քայլ կարող էր անկառավարելի իրադրության ստեղծման տեղիք տալ:

կարգավիճակ, և աշխարհը կկորցնի իր բոլոր հետաքրքրությունները Հայաստանի հանդեպ:

Վահե Սարգսյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավյուռ. քի և Հայ գաղթօջախների պատմության բաժնի գլխավոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Վրաստանի Հայության, մասնավորապես՝ Ջավախահայության խնդիրները, Հայաստան-Վրաստան հարաբերություններում առկա բազմաբնույթ հիմնահարցերը, Վրաստանի տեղաբնիկ ժողովուրդների ու ազգային փոքրամասնությունների խնդիրները: Հեղինակ է 1 մենագրության և ավելի քան 20 հոդվածի: Vsargsyan83@gmail.com

REFERENCES

- Azerbaydzhana, Iran i Turtsiya obsuzhdayut proekt novoy zheleznoy dorogi.– <https://www.turantoday.com/2017/05/baku-tbilisi-kars-igdir-nakhichevan.html> (In Russian).
- Akhalkalaki yev Kumurdoyi temi episkopose haytararutyun e arel Gharabaghum tirogh iravichaki masin. – <https://jnews.ge/am/?p=48126> (In Armenian).
- Deputaty Parlamenta Grizii iz chisla etnicheskikh azerbaydzhantsev vyrazili podderzhku Baku na fone konflikta v NK.– <https://civil.ge/ru/archives/371330> (In Russian).
- Gakhariya priglasil predstaviteley Armenii i Azerbaydzhana na peregovory v Tbilisi. – <https://www.ekhokavkaza.com/a/30866383.html> (In Russian).
- Gruziya podderzhivaet mirnoe yregulirovanie konflikta i prizyvaet storony k prekrashcheniyu ognya, zayavil glava parlamentskogo komiteta. – <https://sputnik-georgia.ru/politics/20200929/249580859/Deputat-Gruziya-otkazala-Armenii-i-Azerbaydzhanu-v-tranzite-oruzhiya.html> (In Russian).
- Gruziya oprovergla slukhi o dvizhenii cherez stranu v Azerbaydzhana boevikov. – <https://www.interfax.ru/world/729806> (In Russian).
- Gruziya zapretila transportirovku gruzov voennogo naznacheniya v Armeniyu i Azerbaydzhana.– <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9702715> (In Russian).
- Hayastani Hanrapetutyun varchapeti, ADRBEJANI Hanrapetutyun nakhagahi yev Rusastani Dashnutyan nakhagahi haytararutyune. – <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/> (In Armenian).
- Inch kareli e ADRBEJANIN, chi kareli Hayastanin?. Vrastani yerkinke pak e miayn Hayastani hamar. – <http://www.yerkir.am/news/view/217681.html?fbclid=IwAR0ciQ1CbJXVomUeRnqGhkUYdvd3rFECzb0kmrlnIRCfTiXarf0emnVOeB8> (In Armenian).
- Lernayin Gharabaghe ADRBEJANI inknishkhan taradsk e, yev voreve ban chi pokhi ayd hangamanke. Sahakashvili. – <https://www.yerkir.am/news/view/214587.html> (In Armenian).
- Nikol Pashinyani, Vladimir Putine yev Ilham Aliyevi handipman ardyunknerov endunvel e hamategh haytararutyun. – <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2021/01/11/Nikol-Pashinyan-Moscow-meeting-Announcement/> (In Armenian).
- “Oragir” (Yerevan), № 12, hoktember 8, 1998 (In Armenian).
- Sargsyan V. “Transportayin apashrjapakman” araspele kam Ayrsrkovkasits HH-iliakatar vtarume. – “Droshak” (Yerevan), 2021, petrvar, № 2 (In Armenian).

- Turtsiya ob`yavila o namerenii postroit` zheleznuyu dorogu v Azerbaydzhan. <https://www.rbc.ru/politics/12/11/2020/5fad07149a7947f689ccce79?fbclid=IwAR23QM cCQOLHue-7mwvrYdrvkMC9h37YRcrM4eGUJ28f7muKmc32ECY oMPQ> (In Russian).
- Turtsiya postroit zheleznuyu dorogu do granitsy s Azerbaydzhanom.– <https://www.turantoday.com/2018/06/turkey-azerbaijan-railway.html> (In Russian).
- V Tbilisi oprovergli prichastnost` k tranzitu voyennykh gruzov v Armeniyu i Azerbaydzhan. – <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9702715> (In Russian).
- “სრულიად სამარცხვინო ფაქტია” – შეფასება მოქმედი დეპუტატების ღია მხარდაჭერაზე.– https://publika.ge/sruliad-samarckhvin-o-faqtia-shefaseba-moq-medi-deputatebis-ghia-mkhardacheraze/?fbclid=IwAR0-B0728laoIQpvnDsO GC keP0la Ld_0YbRwiwX9TISoNewaEFzx9p0YGc
- ულტრანაციონალისტური „ქართული მარში“ აზერბაიჯანს ემუქრება და ულტიმატუმს უყენებს.– <https://www.radiotavisupleba.ge/a/30884797.html>.

ПОСЛЕДНЯЯ АРЦАХСКАЯ ВОЙНА, ГРУЗИЯ, НОВЫЕ ТРАНЗИТНЫЕ ПРОЕКТЫ И ПРОЦЕСС БЛОКАДЫ АРМЕНИИ

ВАЭ САРКИСЯН

Резюме

Ключевые слова: Грузия, Арцахская война, нейтралитет, воздушное пространство, грузовые самолеты, трехстороннее заявление, транспортное разблокирование, коммуникации, железная дорога Карс–Игдир–Нахиджеван, блокада, турецко-азербайджанские великодержавные интересы.

В течение последней Арцахской войны, которая длилась с 27 сентября по 9 ноября 2020 г., официальные круги Грузии делали заявления о сохранении нейтралитета. Отрицалась также достоверная информация, что по воздушному пространству Грузии в Азербайджан перевозятся не только турецкая и израильская военная техника, но и террористы из Сирии. Тем не менее, на разных площадках упорно говорилось об азербайджанской компании «Silk Way West Airlines», имеющей разрешение на военные перевозки, грузовыми самолетами которой в Азербайджан регулярно поставлялась военная техника (в своих заявлениях грузинские официальные лица это называли «гуманитарными» или «гражданскими» полетами). А 22 октября в небе Грузии был зафиксирован грузовой самолет ВВС Турции TUAF512 (Airbus A400M-180), который летел в Азербайджан. По этому поводу никакого официального объяснения от Тбилиси не было.

9-й пункт заявления руководителей Армении, России и Азербайджана от 9 ноября 2020 г. (о разблокировании всех экономических и транспортных связей в регионе и создании через Армению транспортного коридора, связывающего западные районы Азербайджана с Нахиджеваном) и трех-

стороннее заявление от 11 января 2021 г. резко меняют ситуацию в Закавказье. «Транспортное разблокирование» не подразумевает перезапуск железных дорог Раздан–Дилижан–Иджеван–Казах–Агстев–Евлах–Баку и Гюмри–Карс, вместо этого Турция и Азербайджан провернули крупный железнодорожный проект Карс–Игдир–Нахиджеван (КИН), который будет продолжением обходящей Армению железной дороги Баку–Ахалкалак–Карс. Запуск КИН и поспешное восстановление железнодорожных коммуникаций Нахиджеван–Иран и Нахиджеван–Мегри–Горадиз–Баку–Дербент довершают блокаду Армении со стороны Турции и Азербайджана.

Ваэ Саркисян – к. и. н., научный сотрудник отдела истории диаспоры и армянских колоний Института истории НАН РА. Научные интересы: проблемы армянства Грузии, в частности, Джавахка, разные вопросы отношений Армения–Грузия, проблемы коренных народов и национальных меньшинств Грузии. Автор 1 монографии и более 20 статей.

Vsargsyan83@gmail.com

THE LAST ARTSAKH WAR, GEORGIA, NEW TRANSIT PROJECTS AND THE END OF THE RA BLOCKADE PROCESS

VAHE SARGSYAN

S u m m a r y

Key words: Georgia, Artsakh war, neutrality, airspace, cargo planes, tripartite declaration, unblocking of transport, communications, Kars-Igdir-Nakhichevan railway, blockade, Turkish-Azerbaijani great-power interests.

Throughout the Artsakh war, which lasted from September 27 to November 9, 2020, Georgian official circles made statements about maintaining neutrality. The reliable tidings that not only Turkish and Israeli military equipment, but also terrorist groups from Syria were being transported to Azerbaijan through Georgian airspace were also denied. Nevertheless, various platforms persistently talked about the continuity of the transportation of military equipment to Azerbaijan by cargo planes of the Azerbaijani “Silk Way West Airlines” company, which is authorized to transport military cargo (which Georgian officials called “humanitarian” or “civilian” flights). And on October 22, the TUA512 (Airbus A400M-180) military cargo plane belonging to the Turkish Air Force was clearly seen in the Georgian airspace flying from Azerbaijan to Turkey. Tbilisi did not make any official comment on the matter.

Point 9 of the statement of the leaders of the Republic of Armenia, Russia and Azerbaijan as of November 9, 2020 (unblocking of all economic and transport links in the region and transport corridor through the Republic of

Armenia connecting the western regions of Azerbaijan and Nakhichevan) and the trilateral declaration of January 11, 2021, drastically change the situation in the Cis-Caucasus. Under the guise of “unblocking of transport” there is no talk of reopening the Hrazdan–Dilijan–Ijevan–Kazakh–Aghstev–Yevlakh–Baku and Gyumri–Kars railways, instead Turkey and Azerbaijan are implementing the major Kars–Igdir–Nakhichan (KIN) railway project in full swing which is a continuation of the Baku-Akhalkalaki-Kars railway blocking the RA. The launch of KIN and the speedy reconstruction of the Nakhichevan–Iran and Nakhichevan–Meghri–Horadiz–Baku–Derbent railway lines complete the process of blockade of the RA by Turkey and Azerbaijan.

Vahe Sargsyan – Candidate of Sciences in History, Researcher at the Department of the History of Diaspora and Armenian Colonies of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: the problems of Armenians of Georgia, particularly Javakhk, various issues on relations between Armenia-Georgia, issues of indigenous peoples and national minorities of Georgia. Author of 1 monograph and over 20 articles. Vsargsyan83@gmail.com

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅՏՆԻ ԴԵՄՔԵՐԸ ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՍԱՍԻՆ*

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Խրիմյան Հայրիկ, Եղիա Տեմիրճիպաչյան, Հայր Ղևոնդ Ալիշան, Մինաս Զերազ, Կոմիտաս, Հովհ. Թումանյան, պատրիարք, կաթողիկոս, «Սիրաք եւ Սամուէլ», «Դրախտի ընտանիք», «Վանգոյժ», «Հայգոյժ»:

Նախաբան

Ազգային-հասարակական, հոգևոր-մշակութային նշանավոր գործիչ, 1893 թ-ից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը (Մկրտիչ Ա. Վանեցի, 1820, Վան-1907, Վաղարշապատ) իր գործունեության հենց սկզբից անբասիր վարքով, ազգասիրական ու հայրենասիրական գործերով մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել ժողովրդի մեջ: Նրա մասին դրվատական ու, պարզապես, հիացական շատ խոսքեր են գրել բազմաթիվ հայտնի դեմքեր, հիշատակել Հայրիկի հետ կապված հետաքրքրական դեպքեր և պատմություններ¹: Դեռևս 1874 թվականին՝ հինգ տարվա Կ. Պոլսո պատրիարքությունից հետո, թուրքական կառավարության և որոշ հայ ընդդիմադիրների հարուցած խոչընդոտների հետևանքով, նա հրաժարվել էր այդ բարձր պաշտոնից՝ ժողովրդին ավելի մոտիկից, գործնականում ծառայելու մտադրությամբ: Խրիմյան Հայրիկին նվիրած «Մշակ» բանաստեղծության մեջ, հայրենի հողի մշակի խորհրդանշական կերպարով Բաֆֆին ակնարկում էր նաև նրան հետևյալ տողերով.

... Եվ նրա ազնիվ ճգանց փոխարեն
Տգետը փշյա պսակ է հյուսում,
Իսկ նա լի հույսերով յուր սերմն է ցանում
Եվ ապագայում հունձքի է սպասում²:

Իր վերոհիշյալ մտադրության մասին վկայում է նաև Խրիմյան Հայրիկը: «Պիտի դառնամ հայրենիքս, – մի նամակում գրել է նա, – լուեմ, բերանս հողին տամ, թուղթ ու գրիչ սիրեմ. վասն զի փորձառությամբ հասկցա, որ այս աշխարհին մեջ մարդ մեծ պաշտոնի գլուխ անցնելով կարող չէ այնպես մեծագործել, ինչպես յուր և ազգին փափազն է»³: Հատկանշական է, որ Խրիմյանի մասին նման միտք է հայտնել նաև ժամանակի հայտնի դեմ-

* Ներկայացվել է 22. I. 2021 թ., գրախոսվել է 02. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 30. II. 2021 թ.:

¹ Տե՛ս Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1969, 260 էջ:

² Բաֆֆի. Երկերի ժողովածու տասներկու հատորով, հ. 1, Երևան, 1983, էջ 189:

³ Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր, Երևան, 1992, էջ 7:

քերից մեկը՝ Շուշիում ծնված խմբագիր, հրատարակիչ, հասարակական գործիչ Տիգրան Նազարյանը: Համոզված լինելով, որ Խորհրդային ու Ալիշանը հավասարազոր մեծություններ են ազգի համար ունեցած իրենց նշանակությունը՝ նա գրում է, թե «... ճակատագիրը իսկ նրան հայրիկից նրա իսկական կոչումը: Բերեցին Վե՛ՀԱՓԱՌ տիտղոսը տվին, Վե՛հափառի չորս պատի մեջ շղթայեցին, պահանջելով, որ ջինջ եթերում սավառնող ԱՐԾԻՎԸ թառ լինի Աթոռի վրա»⁴: Այդուհանդերձ, 1876 թ. Վանի մեծ հրդեհի ազդեցության տակ գրած «Վանգոյթ», ապա նաև 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի աղետալի հետևանքների արձագանքը հանդիսացող «Հայգոյթ» արձակ քնարերգական գործերի համար նա իրավամբ հռչակվել էր «ԺԹ դարու Խորենացին»⁵: Ուշագրավ է նաև մեծն Կոմիտասի վկայությամբ մեզ հասած պատմություններից մեկը. «Գերմանացի մի հնախույզ հետաքրքրվում է հնագիտական արժեք ունեցող իրերով: Երբ էջմիածնում նրան ներկայացնում են Խորհրդային, վերջինս դիմում է թարգմանչին:

– Ըսեք, որ ես թանկագին հնություն մը ունիմ. քանի՞ տարվան կենթադրե:

- Հինգերորդ դարի, – փորձում է գուշակել հնագետը:
- Անկեց ալ հին, – հուշում է կաթողիկոսը:
- Քրիստոսի ժամանակվա:
- Անկեց ալ հին:

Հնախույզի աչքերը վառվում են հետաքրքրությունից, որ աստիճանաբար փոխվում է ոգևորություն.

– Տեսնեմ, Վե՛հափառ, ինչ է այդ թանկագին հնությունը:

– Իմ ազգս է, – կշտամբող շեշտով պատասխանում է Խորհրդային Հայրիկը, – Քրիստոսեն ալ հին, Մովսեսեն ալ. իմ թշվառ ազգը: Անտեսած այս թանկագին հնությունը հին քար մը կամ առարկա մը փնտրելու կելլեք»⁶:

Չափազանց ուշագրավ է նաև Կոմիտասի աշակերտներից Աղավնի Մեսրոպյանի հուշային մի դրվագ՝ Հայոց երեք մեծերի հոգեմտավոր կապերի տեսանկյունից: «1907 թվի գարնան, երբ առաջին անգամ Փարիզի Հայոց առաջնորդարանը գացինք, – պատմում է նա, – այնտեղ Կոմիտասի առանձնասենյակին պատին տեսանք Խաչատուր Աբովյանի մեծադիր լուսանկարը: ... Այդ օրերեն մեկը, Աբովյանի լուսանկարով հետաքրքրվող հյուրերուն Կոմիտաս հետևյալը ըսավ. «Այս Խաչատուր Աբովյանի լուսանկարը իմ ամենասիրած իրս է. իմ էություն հետ մաս կազմելով ... Մոտ կամ հեռու ուր որ ճամփորդեմ՝ հետս կտանիմ զայն: Այս թանկագին նվեր-հիշատակը ինձ տվավ Խորհրդային Հայրիկը՝ իր կաթողիկոսության առաջին օրերուն»⁷:

Համազգային մտածողության տեր գործիչը

Խորհրդային Հայրիկը համազգային մտածողության տեր գործիչ էր: Նրա համար ամենից կարևորն աշխարհասփյուռ հայության համախմբումն ու

⁴ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 163:

⁵ Խորհրդային Հայրիկ. նշվ. աշխ., էջ 8:

⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

⁷ Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, 1960, էջ 236:

միասնականությունն էր՝ հանուն հայրենի ժողովրդի և հայրենիքի առջև ծառայած բարդ ու դժվարին խնդիրների լուծման: Ահա թե ինչու, ամեն առիթով նա հրավեր էր կարգում հայրենիքը լքած բոլոր կարող ուժերին, համոզում, բարոյապես շահագրգռում էր վերադառնալ՝ միասնաբար շենացնելու Հայոց տունը: Մի որոշ ժամանակ Փարիզ տեղափոխված և մեկուսի կյանք վարող անվանի իմաստասեր ու բանաստեղծ Խաչատուր Մխաբյանին գրած նամակում նա նշում էր՝ «Այդ հրաշալիք մի է Փարիզի դրախտին մէջ այդպէս ճգնաւորական կեանք վարել», բայց նաև հորդորում էր վերադառնալ հայրենիք՝ վստահեցնելով, որ անհիմն են նրա կասկածները, «թե Հայր տակաւին անսիրող է իմաստութեան»: «Սիրեմ զքեզ, վերցո՛ւր այդ կասկածը, — գրում է նա, — ... Խրիմեան Հայրիկ իւր կերած հացէն քեզ նման իմաստասիրաց բաժին կը հանէ. նա սովոր է պատուել իմաստութիւն:»

Չեմ մոռնար, կը յիշեմ տակաւին, դու Օաղկոցածորի սովորական երկասիրող մշակն ես: Ես ալ քեզ նման սիրահար եմ այդ Անույ պարտիզին: Արի՛, ե՛կ որ միասին մշակենք մեր հայրենի պարտէզ: Քեզ նման ես եւս խմբագիր եմ, քան թէ Պատրիարք»⁸:

Երբ 1887 թ. հուլիսի 27-ին Զեյթունում բռնկված հրդեհի ճարակ դարձավ 1.000 տուն՝ անապատան թողնելով 8000 զեյթունցիների, սեպտեմբերի 12-ին Հայրիկը նամակ հղեց նաև հեռավոր Սանկտ Պետերբուրգի նորաբաց «Արաքս» հանդեսի խմբագիր Սեմյոն Գուլամիրյանցին. «Ուրախ եմ շատ որ ձեռնարկած էք մի թերթ հրատարակել և անունը «Երասխ» մկրտած էք: Ո՛հ, հայու տարագիր որդիքներ. Նեվա գետէն Երասխ կ'յիշեն: Կ'օրհնեմ ձեր այդ ձեռնարկ որ յաջողիք արդիւնաշատ գործել: ... Աշխատի՛ր ուրեմն դու ևս քո անձնուիրութեանդ պարտք կատարել: «Երասխիդ» գետով ջուր հասուր ջուր, որ մարենք Զեյթունին կրակ և վերստին կանաչեն Զեյթունին խանձողած մարդատունկ անտառներ»⁹ (ընդգծումը մերն է. — Պ. Դ.):

Հովհ. Թումանյանը, պատմելով Խրիմյան Հայրիկի հետ թիֆլիսում հաճախակի հանդիպումներից մեկում նրանից ստացած իր տպավորությունների մասին, վկայում է, որ նա «... շատ էր սիրում ոտանավոր» գրելը և իրեն նշանավոր բանաստեղծ էր համարում: — Գիշերները քունս չի տաներ, — ասում էր, — սենյակում կըրճեմ, կծխեմ ու կգրեմ»: Մի օր մտնելով Թիֆլիսի առաջնորդարան՝ տեսնում է այնտեղ հավաքված մի խումբ խնդրատուների: Ամեն մեկը՝ ծեր թե մանուկ, մի-մի խնդիրք ուներ սիրելի Հայրիկին: Եվ վերջինս, համբերատար լսելով բոլորին, կարգադրում է լուծել նրանց խնդիրները՝ «Եվ այսպես ամբողջ օրը», զարմանքով արձանագրում է բանաստեղծը¹⁰: Մեկ ուրիշ մանրապատումում 1896-ի կոտորածից մազապուրծ, Սասունի կողմերից մի խումբ փախստականների հետ էջմիածին հասած Ա. գյուղի ծերունի տեր Սարգսի քսան հոգանոց իր գերդաստանի զոհվելու մասին գույժին Խրիմյանը պատասխանում է. «Դու քսան որդի ես կորցրել, իսկ ես քսան հազար, ... այդ էլ քսան՝ եղավ քսան հազար ու քսան ... Ո՛ւմն է շատ, տեր Սարգիս» ... Եվ երբ քահանան ցնցվում է և լուռ, Հայ-

⁸ Տե՛ս Թեոդիկ Ամենուն տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, 1916–1922, էջ 14–15:

⁹ «Արաքս» (Ս. Պետերբուրգ), 1887, գիրք Ա, էջ 145–146:

¹⁰ Հովհ. Թումանյան. Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հ. 5, Երևան, 1994, էջ 71–74:

րիկն առաջարկում է մոտենալ իրեն, աջը դնել գլխին և օրհնել, որպեսզի այդ մեծ վշտին դիմանա: «Ասավ ու գլուխը խոնարհեց, – գրում է Թումանյանը: – Քահանան շտապեց առաջ, աջը դրավ իր Հայրապետի գլխին, սկսավ աղոթք մրմնջալ ու աչքերը լցվեցին արտասուքով ... Նա օրհնում էր Հայոց կաթողիկոսին ... Նրա առջև խոնարհած էր Հայոց Հայրիկը ...»¹¹:

Խրիմյանի «Երկեր»-ի կազմող և առաջաբանի հեղինակներ Ա. Մադույանն ու Հ. Պետրոսյանը իրավացիորեն նշում են, որ պաշտոնյաների և մտավորականության ուշադրությունը «դեպի երկիր» ուղղելու Սրբազան Հայրիկի ջանադիր գործերակերպը հող նախապատրաստեց «հասարակական-գրական այն շարժման համար, որ 90-ական թվականներին Հայտնի դարձավ «գավառական գրականություն» հորջորջումով և փոքր-ինչ ավելի ուշ ձևավորվեց իբրև գրական հոսանք»¹²: Հակոբ Օշականը ևս հավաստում է, «թե իր աշակերտ Սրուանձտեանցով, իրեն գործակից, իր խոսակցին հաւատարիմ արուեստագէտներու որոշ խումբի մը կողմէ հրապարակ նետուած գաւառական գրականութիւն վարդապետութեան իբր թելադրիչ, այս մարդը ծառայում է Հայոց գրականութեան դարձյալ դուրս է տարակոյսէ»¹³:

Խրիմյան – Ալիշան փոխհարաբերությունը

Վերը շարադրվածի համատեքստում կարևոր է անդրադառնալ նաև Խրիմյան–Ալիշան փոխհարաբերությանը: Խրիմյան Հայրիկը բարձր էր գնահատում «Մխիթարյան գրավաստակ Հայրերի» ծառայությունները: Նա առանձնակի սիրով էր կապված իր «ծննդակից և սննդակից» Հայր Ղևոնդ Ալիշանի հետ, ու այդ վերաբերմունքը փոխադարձ էր: Ազգային գործիչ Միքայել Զալյանը «Մխիթարյան մենաստանում» վերնագրված իր տպավորություններում վկայաբերում է արդեն գրեթե ութսունամյա Ալիշանի հետ հանդիպման հետևյալ գրվազը.

«– Յոթնասունինն տարիս լրացավ, «Ձեր» Խրիմյան ինձնից հարյուր օրով մեծ է, – ասաց նա հմուտ հնագետի ճշտությամբ:

– Ինչո՞ւ «մեր», և ոչ թե «ձեր», – նկատեցի ես:

– Ինչպե՞ս թե «մեր»:

– Ձէ՞ որ նա էլ տաճկաստանցի է:

Այո՛, ճիշտ է, – պատասխանեց նա ծիծաղելով»¹⁴:

Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ ուսում առած Արփիար Արփիարյանը համոզված էր, որ «... երկու եկեղեցականք կան, որոց դեմքը նայելով երբեք հայ մը չը կրնար հագենալ Խրիմյան և Ալիշան»¹⁵ (ընդգծումը մերն է. – Պ. Դ.): Իսկ Տիգրան Նազարյանը յուրահատուկ համեմատական է անցկացնում հայ ազգի այդ երկու հսկաների միջև. «Եթե համայն Հայություն մեջ անխտիր բոլոր խավերում անկետայի ենթարկվեր թե ո՞վ է ԺԹ դարու ամենախոշոր, ամենահեղինակավոր, ամենասիրելի, պաշտելի մարդը, որի խոսքը,

¹¹ Նույն տեղում, էջ 69–71:

¹² Խրիմյան Հայրիկ. նշվ. աշխ., էջ 15:

¹³ Յ. Օշական. Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Անթիլիաս, 1956, էջ 309:

¹⁴ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 83:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

կամքը, տենչանքը ու մտորումը համայն հայության բաղձանքի ամփոփումը իր սրտում-հոգում ամբարած լինելը, – գրում է նա, – անշուշտ, միաձայն երկու մարդի վրա կանգ կառնեին՝ ՆՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ... և ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ: Իսկ սրանցից որի՞ն կտար առավելությունը, միաձայն ձեռնպահ կմնար և չէր կարող ձեռքը խղճին ասել, իրիմյան Հայրի՞կ թե Հայր Ղեռնդ Ալիշան մի-մի պայծառ, կենսարար, բուժիչ ու սննդարար ճառագայթներ եղած են, համայն հայության սիրտ-հոգի-միտք-զգացում դաստիարակող, կոող կոփողներ: Գրագետը կարդացել է սրանց հրաբորբոք երկերը, անգրագետը լսել է աշուղի տաղերը, իրիմյան Հայրիկին ու Հայր Ղեռնդ Ալիշանին ձոնված, և հավատում-պաշտում է նրանց իբրև իր հայրենիքի նախախնամություն»¹⁶:

Ինչ մնում է Հայր Ղեռնդ Ալիշանի նկատմամբ իրիմյան Հայրիկի վերաբերմունքին, ապա դա լավագույնս արտացոլված է բանասեր, պատմաբան, խմբագիր Հովհաննես Թորոսյանի հուշերի մի դրվագում, որտեղ պատմվում է Թիֆլիսում 1901 թ. նոյեմբերին վախճանված, «հավատով կաթողիկ» Հայր Ղ. Ալիշանի հոգեհանգստի կարգը կատարելու հարցի շուրջ առաջադիմականների («Աղբյուր-Տարագ», «Մշակ») և պահպանողականների («Նոր Դար») կատաղի պայքարի ու երկարատև վիճաբանությունների մասին: Հիշյալ ժողովածուն կազմող գրականագետ Սուրեն Շտիկյանը ծանոթագրում է, որ «կոնսիստորիայի նախանդամ և ս. Սարգիս եկեղեցու վանահայր Գարեգին Հովսեփյանը ոչ միայն արգելում է հոգեհանգիստը կազմակերպելու համար տարվող նախապատրաստական աշխատանքները, այլև կարգադրում, որ տվյալ օրվա պատարագի ժամանակ ննջեցյալների անունները հիշատակելիս Ալիշանի անունը չհիշատակվի»: Թիֆլիսում հրավիրված մշակույթի գործիչների ընդհանուր ժողովում որոշվում է հարցը հասցնել կաթողիկոս իրիմյանին, որն էլ կայացնում է վերջնական որոշումը: «Իրեն հատուկ ուղղակիությամբ իրիմյանը, իրազրույթյանը ծանոթանալուց հետո, կարգադրում է հայկական բոլոր եկեղեցիներում հոգեհանգիստ կատարել Ալիշանի հիշատակին, – գրում է Ս. Շտիկյանը, – պատճառաբանելով, որ հավատով կաթողիկ լինելը չի կարող արգելք լինել մեկի համար, որն ամբողջ հայ ժողովրդի նահապետն է»¹⁷ (ընդգծումը մերն է. – Պ. Դ.):

Իրիմյան Հայրիկը Եղիա Տեմիրճիպաչյանի գնահատմամբ

Իրիմյան Հայրիկի հետ ժամանակի մեկ այլ ինքնատիպ դեմքի՝ գրող, հրապարակագիր, իմաստասեր, մանկավարժ ու խմբագիր Եղիա Տեմիրճիպաչյանի առաջին անմիջական շփումները տեղի են ունեցել դեռ XIX դարի 60-ական թթ. սկզբներին՝ Հասգյուղի (Կ. Պոլիս) Ս. Ներսիսյան վարժարանում ուսանելու տարիներին: Ի դեպ, վարժարանում նրա դասընկերներն էին հետագայում հանրահայտ ազգային-մտավորական գործիչներ Ռեթեոս Պերպերյանը, Մինաս Չերազը և ուրիշներ: Հիշատակելի է, օրինակ, ժողովրդի հետ նաև նրանց մեծ ոգևորությունը 1869 թ. իրիմյան Սրբազանի՝ Կ. Պոլսո պատրիարք ընտրվելու կապակցությամբ: Մ. Չերազը նույնիսկ հինգ տնից և

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 163:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 244:

կրկներգերից բաղկացած ծավալուն բանաստեղծություն էր գրել՝ նվիրված նորընծա պատրիարքին՝ «Հայրենանուէրն Խրիմեան. Պատրիարք Պօլսոյ ՈՂՋՈՅՆ» վերնագրով:

... Քաղցր Աստուծոյ մ'անո՛յշ պատգամ,
Դո՛ւ, խաչակիր խաղաղութեան,
Շանթից փոխան՝ մեղր հոսէ՛ մեզ:
Հեզութեամբդ, ո՛հ, բարձրացո՛՛ղ մեզ ...
Եւ, մութի մէջ, Հայաստանցին
Թէ կորնչի հեծեծազին՝
Հասցո՛ւր անոր՝ ջահ լուսաւոր.
Զ՛ե՞ս մի լուսոյ Դու վե՛հ զինուոր ...¹⁸

Կ. Պոլսի «Մասիս» օրաթերթը տեղեկացնում էր նաև, որ «Խասգիւղի Նուպար-Շահնազարեան վարժարանի աշակերտ արգոյ Պ. Մինաս Չարագլեան պատանույն յօրինած եւ լրագրոյս 924 թուոյն մէջ հրատարակուած գեղեցիկ երգը՝ արգոյ Պ. Տիգրան Չուխաճեանի աշխատասիրութեամբ եղանակաւորուած եւ ձայնագրութեամբ տպուած է՝ Ամեն. Խրիմեան սրբազանի ոսկեզօծ պատկերովը հանդերձ»¹⁹:

1885 թվականին «Հիւանդութիւնս» գրութեան մեջ՝ իր բուժող բժիշկներին՝ Սիմոն Սեղբոյանին ու Տիրան Գաբամաճյանին երախտագիտութեան խոսքեր ուղղելուց հետո, Եղիա Տեմիրճիպաշյանն ավելացնում է՝ «Հուսկ ուրեմն յաւէտ շնորհապարտ պիտի մնամ այն անձանց՝ ոյց գլուխն ամենասիրելի Խրիմեան Հայրիկն՝ որք անձամբ կամ գրով սփոփեցին զիս հիւանդութեանս միջոցին»²⁰ (ընդգծումը մերն է.՝ Պ. Դ.): Նույն թվականին Եղիան մեծ ափսոսանքով է նշում, որ «տկարութեան պատճառաւ» չի կարողացել մասնակցել Հասգյուղի Ս. Ներսիսյան վարժարանի («իւր բարոյական որորանին», ուր «երբեմն ուսանող եւ այժմ ուսուցիչ» էր ինքը) Արբոց Թարգմանչաց և իր պաշտպան սուրբերին՝ Ներսես Ծնորհալուն և Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված «մեծագոյն տօնին», քանզի Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի մահից հետո, այդ տարի Խրիմյան Սրբազան Հայրիկին էին հրավիրել պատարագելու, օրհնելու և ղեկավարելու հանդիսությունները: Նա իր «Շարժում»-ի մեջ մեծ պատկառանքով է արձանագրում, որ «Հայրիկն օրհնեց եւ խրախուսեց ըզ Ներսիսեան սանունս: Հետեւեալ օրն ալ բարեհաճեցաւ Նորին Ամենապատուութիւնն՝ ներկայ գտնուիլ Ներսիսեան սանուց պատուանիչներու բաշխման, ի խրախոյս աշակերտաց, ուսուցչաց եւ պատուարժան Հոգաբարձութեան ...»²¹: Երկու տարի անց Հայրիկը մասնակցում է նաև Եղիայի հորեղբորորդու՝ ծանր հիվանդութեանից հետո 26 տարեկանում մահացած Գալուստ Տեմիրճիպաշյանի հուղարկավորութեանը՝ իր

¹⁸ «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1869, թիւ 924:

¹⁹ Տե՛ս «Մասիս», 1869, թիւ 927:

²⁰ «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում» (այսուհետ՝ ԳԻՇ) (Կ. Պոլիս), 1885, տետր տասներորդ եւ մեսոսասներորդ, էջ 178:

²¹ Նույն տեղում, էջ 178–179:

դամբանական խոսքում «սրտառուչ բանիւք» հիշատակելով նրա բոլոր «բարի բարի յատկութիւնները»²²:

Հատկանշական է յուրովի արձագանքելով իր մեղամաղձոտ խառնվածքի և հուլիան մասին տարածված կարծիքին՝ Եղիան վկայակոչում է Նրիմյան Հայրիկին, որն օրեր առաջ հարցրել էր իրեն՝ «Դո՞ւ տրտմութիւնը կը փնտռես, թէ տրտմութի՞ւնը՝ քեզ»: Եվ ինքը պատասխանել էր՝ «Վերջինն աւելի ճշմարիտ է, Սրբազան Հայրի՛կ», ըստ հուլիան՝ խոստովանելով, որ իր տխրության, տրտմության թե մեղամաղձության բուն աղբյուրը կամ պատճառն ազգի անմխիթար, ցավազին վիճակն է²³: Կարծում ենք՝ այստեղ ավելորդ չէ նշել նաև Ե. Տեմիրճիպաշյանի այն խոստովանությունը, թե Պերպերյան վարժարանի «մեծարդիւն Հիմնադիր—Տնօրէն» Ռ. Պերպերյանը «ինձ հետ վարժապետ ունեցաւ Հայոց մեծագոյն Պատրիարքն եւ Հայոց մեծագոյն ուսուցիչն, Տ. Ներսէս Վարժապետեանն եւ Տ. Մատաթիա Գարագաշեանն. Որ ինձ հետ ներշնչօղ ունեցաւ Հայաստանեայց երկու հոգեշունչ վարդապետներ ու վարժապետներ, Եղիշէն եւ Նրիմեան Հայրիկն»²⁴:

Ե. Տեմիրճիպաշյանը մեծ ակնածանք էր տածում Նրիմյան Հայրիկի նկատմամբ՝ նրան գնահատելով ոչ միայն որպես ժամանակի ազգային ու կրոնական արտակարգ գործիչներից, այլև ստեղծագործական ճիրքով օժտված անհատականություններից մեկը, թեև նրա կարծիքները մինչ այժմ գրեթե չեն հիշատակվել: Դեռ 70-ական թվականների վերջին թվարկելով իմբազիր-հրատարակիչ Ղուկաս Պալտազարյանի «Արշալոյս»-ից հետո հրատարակ ելած պարբերականները՝ նա նշում է նաև. «Ունեցանք Արծուի Վասպուրական, ոյր սրբազան հեղինակն իբր արծիւ կը սաւառնի այսօր Հայ հորիզոնին վրայ»²⁵: Տարիներ անց իր կրկնակ հերոսներից մեկի՝ Կատուի բերանով Ե. Տեմիրճիպաշյանը հաստատում է. «Անտարակոյս գիրքեր կան որք գործքեր են, եւ այսպէս են Սրբազան Հայրիկի գրքերն ընդհանրապէս. սակայն Նրիմեան միայն գրիչով չէ ճարտար, այլ լեզուով ալ, այլ ձեռքով ալ ճարտար ու զօրաւոր է: Ինք այն Սահմանադրական պատրիարքն եղաւ, որ այլ եւ համարձակեցաւ, այլ եւ կարօղացաւ նոր թուական բանալ Հայոց Պատրիարքութեան, Հայոց ազգութեան համար. ... Նրիմեան կը մնայ ժողովրդական»²⁶: Ասվածի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանը Նրիմյանին արժանի էր համարում եկեղեցական ամենաբարձր դիրքերին: «Սրբազան Հայրիկ Նար-պէյ Սրբազանի տեղ Ատենապետ ընտրուեցաւ Կրօնական Ժողովոյ, — ազգարարում է նա, և ապա ավելացնում, — Բայց ասի բարձրացո՞ւմ մ'է Հրաւիրակին համար. էջմիածնայ գահն, ահա հոն պարտէր բարձրանալ Նրիմեան, Հայ եկեղեցականաց ամենէն ժողովրդականն»²⁷ (ընդգծումը մերն է.— Պ. Դ.): Իհարկե, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, նա չէր սխալվում, ընդամենը մի քանի տարի անց՝ 1892 թվականին,

²² ԳԻՇ, 1887, տետր վեցերորդ, էջ 115:

²³ «Երկրագունտ» (Կ. Պոլիս), 1886, թիւ 4, էջ 159:

²⁴ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 7, էջ 297:

²⁵ «Նոր կեանք» (Կ. Պոլիս) 1879, էջ 35:

²⁶ ԳԻՇ, 1886, տետր իններորդ, էջ 172:

²⁷ ԳԻՇ, 1886, տետր ութերորդ, էջ 159:

չնայած եղած բոլոր խոչընդոտներին, Խրիմյան Հայրիկն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

1886 թ. մեծ շուքով տեղի է ունենում Ազգային Սահմանադրության 26-րդ տարեդարձի հանդեսը: «Եւ թէպէտ Հայ երիտասարդութեան մեծապանծ ներկայացուցիչք բոլոր չէին գտնուէր հանդիսավայրն, – գրում է Ե. Տեմիրճիպաշյանը, – այլ բացակայից կը փոխանակէր բարձրաշնորհ Խրիմեան Սրբազան Հայրիկ, որ պատարագեց, քարոզեց ու բանախօսեց, հոգւոց ու սրտից ու մտաց վրայ այնպիսի ներգործութիւն մ'ընելով, զոր անտարակոյս ոչ մին ի Հայ եկեղեցականաց այսօր կ'ընէ»: Սրբազան Հայրիկի արտաքին ու ներքին հմայքն այնքան մեծ էր, որ Եղիան չի կարողանում զսպել իր ոգևորութիւնն այդ պահի ազդեցութիւնը նկարագրելիս. «Դիմաց անմասն վեհութիւն, լուսամտութիւն մը՝ որ չը տեսնուիր յԵւրոպա կրթուած Հայ եկեղեցականաց վրայ, ձայն մը՝ որ երաժշտութեան կը նմանի, խօսքեր՝ որք սրտի փափկութիւն ու մտաց նրբութիւն կը յայտնեն միանգամայն, եւ հասակ մը բարձր՝ որ արդէն կը կորանայ եւ որ պատկառանք ու միանգամայն տրտմագին խոհանք կ'ազդէ. Այս ամենն եզական տպաւորութիւն մը, այո՛, կ'ընէ մարդուն վրայ, Հայուն վրայ, զի այդ եկեղեցականն իրաւամբ կոչուած է հրեշտակ Հայաստանեայց»²⁸:

Այս կարծիքն ու գնահատականը երբեք չի լքել Եղիային: Երկու տարի անց՝ խոսք բացելով Կ. Պոլսո չորս նշանավոր պատրիարքների՝ «ալեւոր այլ անձերանայի» Մկրտիչ Խրիմյանի, Ներսես Վարժապետյանի, Խորեն Աշքեյանի և Հարություն Վեհապետյանի մասին, նա դարձյալ նշում էր, որ «... ընդհանուր Հայութեան վերաբերեալ խնդրոց մէջ ոչ ոք աւելի ձեռնհասութիւն ու հեղինակութիւն ունի քան Խրիմեան: Իր ժողովրդակա՛նութիւնն իր վարդապետութեան օրերէն սկսեալ՝ անհուն է ...»²⁹:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի համոզմամբ, Խրիմյան Հայրիկի անհատականութեան մեծութիւնը չափելի էր ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային մասշտաբների մեջ: 1885-ին հիշատակելով Վիկտոր Հյուգոյի ցավալի մահվան մասին՝ նա անմիջապես էլ անցում է կատարում Հայրիկի այցին Կ. Պոլիս. «Մինչդեռ ֆռանսացիք ի Բարիզ աստուածավայել մեծարանօք կը շրջապատէին իրենց մեծագոյն բանաստեղծին դագաղն, – գրում է նա, – Հայք ալ ի Կոստանդնուպօլիս կ'երթային ընդ առաջ եկեղեցականի մը, որ թերեւս Հայ ազգին համար այն եղած է ինչ որ Վիգորու Իւլիօ ֆռանսական ազգին համար»: Այնուհետև նշելով Խրիմյանի բազում արժանիքները՝ խոսքն ավարտում է հետևյալ բառերով. «... համայն Հայութեան մէջ չը կայ ոք որ Հայրիկի չափ սէր ազդած ու լոյս սփռած ըլլայ իւր շուրջ. Ամենուրեք ուր Հայ կայ, Հայրիկին հետքն հոն կայ. համայնուրեք իբրեւ հրեշտակ երեւցած է նա, քարոզելով լուսաւոր եւ ոգևոր լեզուով Ավետարանի բանն, զոր ոչ ոք է թափանցած այնքան խորին կերպիւ – եթէ ոչ մեծն Հիւլիօ ...»³⁰:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի ծածկանուններից մեկը՝ Մելանիան, «Աղջկան մը օրագիր»-ում անթաքույց հիացմունքով է հիշատակում Խրիմյան Հայրիկի

²⁸ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 5, էջ 240:

²⁹ «Երկրագունտ», 1888, թիւ 11, էջ 482:

³⁰ ԳԻՇ, 1885, տետր եօթերորդ, էջ 132–134:

հետագայում հանրահայտ դարձած «Խնձորի ճառն», որը, ըստ էության, մի գեղեցիկ մանրապատում է ինքնին: «Խնձորի պատմությունն: Ո՞վ չը գիտէ գայն, – գրում է նա: – Սրբազան Հայրիկ, այն նստին մէջ ուր պիտի կատարուէր Պատրիարքական ընտրությունն, ի բեմ կ'ելնէ եւ կը սկսի մին հոգեխանդ ու մտազուարճ միանգամայն այն ատենաբանություններէն, որոց գաղտնիքն ինք միայն ունի. եւ ոյց յանդգնությունք Հայրիկի մը միայն կրնան ներուիլ: Հայրիկ Հայ գաւառաց վիճակին վրայ խօսելով, դոցա միոյն մէջ կը կենայ, զմայելով կը զմայլի իր մէկ անուանի բերքին վրայ: Եւ ահա Վասպուրականի արծիւն՝ պարզելով իր փայլակնարագ թեւերն՝ ակնթարթի մը մէջ Իտալիա կը հասնի. այդ բերքն հոն ալ կ'արտադրի: Եւ Խրիմեան կը զուգակիչն Հայկական խնձորն եւ Իտալական խնձորն: Այնքան լաւ կը նկարագրէ մին թէ՛ միւսն, որ Երեսփոխան Տեառք տենչ կ'ունենան ճաշակել երկու խնձորներն ալ: Հայրիկ կ'իջնէ բեմէն: Երեսփոխանաց տենչն, ատենաբանութեան նման տարօրինակ, անիրանալի էր անշուշտ. մարդս խնձոր մը միայն կրնայ ճաշակել միանգամայն: Այս անհնարութեան առջեւ, ժողովոյն տենչն ալ փոխուեցաւ, վերածուեցաւ, վերածխեցաւ: Եւ Ազգն նոր Պատրիարքէն գոհ է ...»³¹:

Հայտնի է, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանը կրոնի, եկեղեցու բարեշրջության խնդիրն անջատ չէր դիտարկում կրթությունից: Նա համոզված էր՝ աշխարհականներն ու եկեղեցականներն ամենևին էլ «գատ մարմին չեն», ավելին՝ ազգային կյանքի այդ կարևորագույն ոլորտները (նա ավելացնում էր նաև տնտեսությունը) «անձկագույն յարաբերություն ունին» միմյանց հետ, որը, սակայն, թերևս, «չերեւիր» կամ «չը թուիր» առաջին հայացքից³²: Ահա թե ինչու՝ հայտարարելով, թե «... պատկերք, երգք, սաղարթք, ճառագայթք, ծաղկունք, բուրմունք աւելի հարկաւոր են, այո՛, մանկանց դպրատան քան Աստուծոյ տան մէջ», նա համոզված էր՝ «Արծրունի քահանայն գիտ չը պիտի յանդիմանէ սոյն բանիցս համար, ո՛չ ալ պիտի յանդիմանէ գիտ Խրիմեան Սրբազան Հայրիկ, եւ ոչ երբեք անշուշտ Խորէն Նար-Պէյ Սրբազան, որ արտասանած է անուանի, անմոռանալի խօսքն. «Եկեղեցւոյն նախագաւիթն է դպրոցն»։ Եւ այդ երեք եկեղեցականաց հաւանությունն ինձ բաւ է»³³ (ընդգծումը մերն է. – Պ. Դ.):

Բնորոշ է, որ Խրիմյան Հայրիկը, որպես կանոն, տարվա գրեթե բոլոր կրթական հանդեսների «անհրաժեշտ նախագահն» էր և շատ անգամ իր ելույթներում վեր էր հանում նաև ազգային կրթության թերի կողմերը, օրինակ, փափագ հայտնելով՝ «գուտ գրական ու գիտական կրթութեան զուգընթաց ըլլար արհեստագիտական կրթությունն որ գոյությունն չունի տակաւին յոյժ տարաբաղդաբար»³⁴: Սակայն նրա այդ ճառերը երբեմն միանշանակ չէին ընդունվում ժողովրդի տարբեր խավերի կողմից: Նման իրավիճակների ներկայացման համար Ե. Տեմիրճիպաշյանը դիմում էր նաև իր սիրած գրական հնարքներից՝ Ընթերցող–Խմբագիր երկխոսությունը: Դրանցից մեկում Ընթերցողը, օրինակ, իր վիրավորանքն է հայտնում այն

³¹ «Երկրագունտ», 1888, թիւ 11, էջ 513:

³² ԳԻՇ, 1883, տետր Ե, էջ 90:

³³ ԳԻՇ, 1886, տետր ութերորդ, էջ 147:

³⁴ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 7, էջ 316:

բանի համար, որ ինչ-ինչ շրջանակներում «դրին վերցուցին Հայրիկը. Քիչ մնացել է ժողովուրդը պուսայ պիտի եղեր որ՝ ա՛լ Խրիմեան Հայրիկը պարզե-
լաբաշխութեան հանդէսներուն մէջ բերանը չի բանայ», որովհետև քննա-
դատում է դպրոցների վիճակը: Խմբագիրը նկատում է. «Բայց ես ալ քանի
տարիէ ի վեր կ'ընեմ նոյն բանն օրագրաց մէջ թէ՛ պարզեաբաշխութեան
հանդէսներու մէջ. եւ դեռ ոչ ոք համարձակեցաւ ի մասնաւորի կամ ի հրա-
պարակի պարսաւել կամ քննադատել զիս»: Սակայն Ընթերցողը բա-
վարարված չէ. «Ձեր ետեւէն ալ շատ բան խօսող կայ, – ասում է նա, – Բայց՝
ըսածնուդ պէս՝ երեսնուդ ընելու են, կամ՝ աւելի աղէկ՝ գրելու են, որ վէճ մը
բացուի ու ժողովուրդը լուսաւորուի»: Եվ առաջարկում է Խմբագրին՝ շա-
րադրել իր տեսակետները ազգային կրթութեան շուրջ, որպեսզի կարողանա
նրան և Խրիմյան Հայրիկին պաշտպանել³⁵:

Պետք է ասել, որ կրթութեան, տնտեսութեան և ազգային կյանքի այլ
կարևորագույն հարցերի շուրջ Խրիմյան Հայրիկի նման հայացքները պատա-
հական չէին: Իրանք արդյունք էին նրա բացառիկ լայնախոհութեան և ազա-
տամտութեան, ինչն ամենից շատ էր շահագրգռում Ե. Տեմիրճիպաշյանին:
Երբ Կ. Պոլսի՝ Ասիական ընկերութեան լսարանում Ռեթեոս Պերպերյանի
«Կին» խորագրով բանախոսութեան համար, «ուր ինչ ինչ դիտողութիւններ
ըրած է Ս. Գրքին դէմ», կրօնական տեսուչը պահանջում է «քննութիւն մը»
անցկացնել, դա առաջ է բերում Ե. Տեմիրճիպաշյանի անկեղծ տարակու-
սանքն ու ընդվզումը. «Հայաստանեայց ազատ եկեղեցւոյ ծոցն, ազատա-
մտութեամբն հռչակաւոր Խրիմեան Ս. Հայրիկի (ընդգծումը մերն է. – Պ. Դ.):
Ատենապետութեան ներքեւ գտնուած Կրօնական Ժողովոյ մ'օրով, – բացա-
կանչում է նա, – իննեւտասներորդ դարու վերջին քառորդին մէջ, Հայ ազգին
Կրօնական Տեսուչն հաւատաքննութիւն կը խնդրէ: Եւ որո՛ւ դէմ: Ազգային
փառացն ու պատուոյն ամենէն նախանձախնդիր բազմարդիւն գործիչի մը
դէմ»: Ապա նաև եզրափակում հեզնական տոնով «Յառաջադիմութեան մէջ
ենք ...»³⁶: «Սիրաք եւ Սամուէլ (Կրթական դասեր)» գրվածքում Խրիմյանը
ներկայացնում էր քաղաքակրթութեան գլխավոր չափանիշները, որոնց պետք
է ձգտի նաև հայ ազգը: «Ինններորդ դասով կը ճառէ Սիրաք թէ ինչպէս
ինքնաշխատութիւն, հանճար եւ ընկերական գորութիւն, այս երեք հզօր դաշ-
նակիցներ միանալով քաղաքակրթեցին զաշխարհ, – գրում է նա, – ինքնաշ-
խատ հանճար ծնաւ գիւտեր, արուեստներ, այլ ընկերական գորութիւն գար-
գացուց. եւ այսպէս այս երեք անգէն դաշնակիցներ աշխարհիս տիրեցին»³⁷:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի համար շատ զնահատելի էին նաև Խրիմյան Հայրի-
կի արդիական հայացքներն ազգային կյանքում ընտանիքի դերի ու նշա-
նակութեան վերաբերյալ: Նրան հատկապես հոգեհարազատ էին «Դրախտի
ընտանիք (Ի պէտս Հայոց ընտանեաց)» հայտնի գրվածքի՝ ընթերցողներին
ուղղված «Նախաբան»-ում Հայրիկի արտահայտած այն մտքերը, թե «ա-
ռանց մտաւոր եւ նիւթական հարստութեան» հնարավոր չէ «Եւրոպական
ժողովրդոց ճոխ կեանքը վայելել»: Ուրեմն, կոչ էր անում Սրբագանը՝

³⁵ «Երկրագունտ», 1886, թիւ 8, էջ 345:

³⁶ «Երկրագունտ», 1887, թիւ 5–6, էջ 203:

³⁷ Ամբողջական երկեր Խրիմեան Հայրիկի, Նիւ Եօրք, 1929, էջ 309:

«Ծանիր, այդ կեանքը, այդ յառաջադիմութիւնը», որ դարերի ընթացքում ձեռք է բերվել «ճակատի անխոնջ քրտինքով» և բազում զոհերով: Հորդորում էր չհետևել օտարների՝ նորութեան անվան տակ տարածվող զեղխ ու անբարո բարքերին, այլ «ազնիւ ժողովրդոց բարի ու պարկեշտ օրինակին», որոնց «լոյս եւ առաջնորդ՝ ուսումն, դաստիարակութիւն եւ տնտեսութիւնն է», որովհետեւ, ըստ նրա, «ուսման լուսով հաց կը գտնեն, դաստիարակութեամբ հոգին եւ սիրտ կրթելով բարի ընտանիք կը կազմեն, իսկ տնտեսութեամբ հացին սեղան եւ այլ կեանքի պիտոյքները չափով ու կշռով կը մատակարարեն միշտ հոգալով ապագայի անստոյգ օրերն»: Քանզի, համոզված էր Նրիմյան Հայրիկը, «մարդ իւր ներկային մէջ կամ զգաստութեամբ կամ ապշութեամբ իւր ապագայ օրերն ինքնին ձեռք կը պատրաստէ. զի ներկան ապագային հիմն է եւ ապագան ներկային յաջորդութիւն եւ շէնք»³⁸: «Աղջկան մը օրագիր»-ում անդրադառնալով այդ խնդրին՝ Մելանիան գրում է. «Ընտանիքն ըստինքեան ցամաք նիւթ մը կը թուի, սակայն քանի կը յառաջանամ ընթերցմանս մէջ այնքան կը համոզուիմ, թէ նիւթոց ամենահարուստն է ընտանիքը: Նրիմեան Հայրիկ Սահմանադրութեան պահպանութեան համար ուխտին ժամանակ մեր ազգային օրինաց ծագման վրայ խօսած եւ զայն անուանած էր քրիստոնէութեան արգասիք, արգասիք Հայաստանեայց ազատ եկեղեցւոյն»³⁹:

Ե. Տեմիրճիպաշյանը հայ ազգի «մեծ արշալոյսի» ավետյալն էր համարում Նրիմյան Հայրիկին, ըստ նրա, միանգամայն հասկանալի ու բացատրելի էին «այն սրտեռանդն մեծարանքն, որք կը մատուցուին ազգովին Սրբազան Հայրիկին ...»⁴⁰: Ուրեմն և պատահական չէ, որ «Մակրինէ» նորավեպի հերոսներից մեկը՝ Պետրոս աղան, որին Եղիան բնութագրում է որպէս իր բարի հոր վաղեմի բարեկամը, խոստովանում է, թէ «Շահնազարեանէն ու Նրիմեանէն սորվեցանք որ՝ ազգութիւն ունինք, ու այս ազգութիւնը պահելը մեր ամենէն մեծ պարտը կանոնութիւնն է: Ասանկ կամաց-կամաց արթնցանք ...»⁴¹ (ընդգծումը մերն է. – Պ. Դ.):

Յուրատեսակ համեմատական անցկացնելով ժամանակի հայտնի դեմքերից մեկի՝ աստվածաբան, խմբագիր Հովհաննես Տերոյենցի (Հովհաննես պատվելի) և Նրիմյան Հայրիկի միջև՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանն ընդգծում էր, որ նրանք «տրամագծօրէն ներհակ ձգտումներ» էին ներկայացնում: Եթէ Տերոյենցի համար «Միշտ մեծ ուսումն էր ... ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնն», ապա Նրիմյանի համար «մեծագոյն ուսումն էր եւ է յաւէտ Ազգային պատմութիւնն, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութիւնը»: Եվ ապա, եթէ «Տերոյենցի տիեզերական եկեղեցին իսկ իր տան չափ մեծ է միայն. մինչ Նրիմեանին համար ... եկեղեցին մեծ է տիեզերքին չափ. Նրիմեանի եկեղեցւոյն մէջ ոչ միայն Աստուած կայ, այլ կայ մարդն ալ, եւ կայ մարդն՝ որ կը յայտարարէ թէ անկարող է ըմբռնել զԱստուած ...»⁴²:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 184–185:

³⁹ «Երկրագունտ», 1985, թիւ 9, էջ 462:

⁴⁰ ԳԻՇ, 1885, տետր երկոտասաներորդ, էջ 198:

⁴¹ ԳԻՇ, 1884, տետր հինգերորդ, էջ 91:

⁴² «Երկրագունտ», 1888, թիւ 6, էջ 285:

Ժամանակակիցների բազմաթիվ վկայություններից հայտնի է, որ Ե. Տեմիրճիպաչյանը ևս XIX դ. վերջին քառորդի ամենից անվանի, սիրված ու մեծահամբավ դեմքերից էր: Բնորոշ է, օրինակ, գրող, հրապարակախոս, խմբագիր Սուրեն Պարթևյանի հուշային դրվագներից մեկը, ըստ որի՝ Եղիայի մահից երկու տարի անց նա երանությամբ էր հիշում ամեն տարի Ազգային Սահմանադրության տոնի խանդավառ հանդեսներից մնացած իր տպավորությունները: «Հայրիկին ձեռքէն բռնած կ'երթայինք Պոլիս, Սիրքէճիէն շրմէն-սըֆէն»⁴³ կը նստէինք, Ետի-Գուլէ դուրս կ'ելլէինք. Ս. Փրկիչի մատուռը կը մտնէինք,— գրում է նա,— յետոյ պարտէզը սարքուած շքասեղանին կը մասնակցէինք, ու յաւիտենական ձէթով կանկառն ու խորոված միսի կտորը ծամելով՝ անհանդարտ աչքեր կը պտտցնէինք չորս դիմիս... Ու բաժակաճառերը կը սկսէին շքասեղանին վերին ծայրէն:

- Խօսողը ո՞վ է, հայրի՛կ ...
- Խրիմեան Հայրիկն է, տղաս ...
- Այս մարդը ո՞վ է ...
- Մինաս Չերազն է, տղաս, մե՛ծ մարդ է, ազգասէ՛ր, խելացի՛ ...
- Ա՞ս ...
- Ռէթէոս Պէրպէրեանը ...
- Ա՞ս ...
- Եղիա Տէմիրճիպաչեանը ...

... Ու հոստորներու շարքը կ'երկարաձգուէր անվերջ ու հոյապանծ ... Ու մենք՝ յափշտակուած՝ մտիկ կ'ընէինք ազգին մտաւորական առաջնորդներուն... Ի՛նչ հսկաներ կը թուէին անոնք մեզի և ի՛նչ պատկառանք մը կար անոնց բոլորտիքը, զանոնք շրջապատող, անոնց շրթներէն կախուող ամբոխին վրայ: ... Մեծին ու մեծութեան յարգանքն ունէր մեր ժողովուրդը, ու արժանիքին ու գեղեցկութեան առջեւ հիացումի վսեմ ընդունակութիւնը»⁴⁴ (ընդգծումները մերն է.— Պ. Դ.):

Թերևս ավելորդ է որևէ բան ավելացնել այդ գնահատականին:

Եզրակացութիւն

Խրիմյան Հայրիկը ոչ միայն ժամանակի ազգային ու կրօնական նշանավոր գործիչներից էր, այլև համազգային մտածողության տեր անձնավորություն, ում համար ամենից կարևորն աշխարհասփյուռ հայության համախմբումն ու միասնականությունն էր՝ հանուն հայրենի ժողովրդի և հայրենիքի առջև ծառայած բարդ ու դժվարին խնդիրների լուծման: Այդ հարցում նա բարձր էր գնահատում Վենետիկի Մխիթարյանների, մասնավորա-

⁴³ Յրանս՝ գնացք:

⁴⁴ «Դաշինք» (Զմիւռնիա), 1910, թիւ 247:

պես՝ Հայր Ղևոնդ Ալիշանի ծառայություններն ու վաստակը. այդ վերաբերմունքը փոխադարձ էր: Խրիմյան Հայրիկն օժտված էր նաև բացառիկ ստեղծագործական ձիրքով: Ժամանակի մեծահամբավ դեմքերից՝ գրող, հրապարակագիր, իմաստասեր, խմբագիր Եղիա Տեմիրճիպալյանի համոզմամբ, նրա անհատականության մեծությունը չափելի էր ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային մասշտաբների մեջ:

Պետրոս Դեմիրճյան — ք. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղար: Գիտական հետաքրքրությունները դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, բազմաթիվ հոդվածների: pdemirchyan@mail.ru

REFERENCE

- Alishane zhamanakakitsneri husherum, Yerevan, 1969 (In Armenian).
 “Araks” (S. Peterburg), 1887, girk A (In Armenian).
 Amboghdkakan yerker Khrimyan Hayriki, Niu Eork, 1929 (In Armenian).
 “Dashink” (Zmivrnia), 1910, tiv 247 (In Armenian).
 “Grakan yev Imastasirakan Sharzhum” (K. Polis), 1883, tetr E; 1884, tetr hingerord; 1885, tetr eoterord; tasnerord; metasanerord; erkotasanerord; 1886, tetr uterord; innerord; 1887, tetr vetserord (In Armenian).
 Khrimyan Hayrik. Yerker, Yerevan, 1992 (In Armenian).
 “Masis” (K. Polis), 1869, tiv 924; tiv 927 (In Armenian).
 “Nor keank” (K. Polis), 1879 (In Armenian).
 Oshakan Y. Hamapatker arevmtahay grakanutean, Antiliyas, 1956 (In Armenian).
 Raffi. Yerkeri zhoghovadsu tasnerku hatorov, h. 1, Yerevan, 1983 (In Armenian).
 Teodik. Amenun taretsoytse, K. Polis, 1916–1922 (In Armenian).
 Tumanyan Hovh. Yerkeri liakatar zhoghovadsu 10 hatorov, h. 5, Yerevan, 1994 (In Armenian).
 “Yerkragund” (K. Polis), 1886, tiv 4; tiv 5; tiv 6; tiv 7; tiv 8; 1887, tiv 5–6; 1888, tiv 6; tiv 11; 1985, tiv 9 (In Armenian).
 Zhamanakakitsnere Komitasi masin, Yerevan, 1960 (In Armenian).

ВИДНЫЕ ДЕЯТЕЛИ ВРЕМЕНИ О ХРИМЯНЕ АЙРИКЕ

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Хримян Айрик, Егия Темирчипашян, Отец Гевонд Алишан, Минас Чераз, Комитас, Ов. Туманян, патриарх, католикос, «Сирак и Самуил», «Райская семья», «Вангуйж», «Айгуйж».

Выдающийся национально-общественный, духовно-культурный деятель Католикос Всех Армян Хримян Айрик (Мкртич А. Ванеци, 1820–1907) с самого начала своей деятельности снискал широкую известность в народе своим безупречным поведением, патриотическими поступками. Многие известные деятели писали в его адрес хвалебные и восторженные слова, отмечая интересные эпизоды и истории, связанные с Айриком (Г. Алишан, Раффи, Е. Темирчипашян, М. Чераз, Комитас, Ов.Туманян и другие).

Хримян Айрик был общенациональным мыслителем. Самым главным он считал сплочение и единство армян всего мира для решения сложных проблем, стоящих перед родным народом и Родиной. Он постоянно обращался к покинувшим родину армянам, уговаривая их вернуться, чтобы вместе обустроить Армянский дом. Хримян Айрик высоко оценивал заслуги мхитаристов Венеции, особенное уважение испытывал к Отцу Гевонду Алишану, и это отношение было взаимным.

К Хримяну Айрику с высоким благоговением относился также один из самых известных деятелей того времени – писатель, публицист, философ, редактор Егия Темирчипашян, считая его не только одним из выдающихся национальных и религиозных деятелей своего времени, но и человеком, наделенным яркими творческими способностями, писательским талантом. По убеждению Егии Темирчипашяна, величие личности Хримяна Айрика измеримо не только в национальном, но и в мировом масштабе.

Петрос Демирчян – д. филол. н., старший научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абегяна НАН РА, секретарь правления Союза писателей Армении. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 3 монографий, многочисленных литературоведческих и литературно-критических статей.
pdemirchyan@mail.ru

PROMINENT FIGURES OF THE TIME ABOUT KHRIMYAN HAYRIK

PETROS DEMIRCHYAN

Summary

Key words: Khrimyan Hayrik, Yeghia Temirchipashyan, Ghevond Alishan, Minas Cheraç, Komitas, Hovh. Tumanyan, patriarch, catholicos, “Sirak and Samuel”, “Paradise Family”, “Vanguyzh”, “Ayguyzh”.

An outstanding national, public, spiritual and cultural figure Catholicos of All Armenians Khrimyan Hayrik since 1893 (Mkrtich A. Vanetsi, 1820–1907), from the very beginning of his activity gained wide popularity among the people for his impeccable behavior, patriotic deeds. Many famous people wrote words of praise and admiration to him (G. Alishan, Raffi, Ye. Temirchipashyan, M. Cheraç, Komitas, Hovh. Tumanyan and others), noting interesting episodes and stories connected with Hayrik.

Khrimyan Hayrik was a nationwide thinker. For him, the most important thing was the rallying and unity of the Armenians of the whole world to solve the complex and difficult problems facing his native people and homeland. Therefore, every time he sent out invitations to all Armenians who had left their homeland, persuaded them to return in order to improve the Armenian house together.

Khrimyan Hayrik highly appreciated the merits of the Mkhitarists of Venice; he was especially fond of Father Ghevond Alishan, and this relationship was mutual.

Khrimyan Hayrik was also highly valued by one of the most famous figures of that time – writer, publicist, philosopher, editor Yeghia Temirchipashyan, not only as one of the outstanding national and religious figures of his time, but also endowed with bright creative abilities and writing talent. Unfortunately, his opinions have hardly been mentioned so far. According to Yeghia Temirchipashyan, the greatness of Khrimyan Hayrik’s personality is measurable not only on a national but also on a global scale.

Petros Demirchyan – Doctor of Sciences in Philology. Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Literature of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghian, Executive Secretary at Writers’ Union of Armenia. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 3 monographs, numerous literary, literary-critical articles. pdemirchyan@mail.ru

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
«ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ
(1908–1914 թթ.)*

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ «Երիտասարդ Հայաստան», Ստեփան Սապազ-Գյուլյան, արևմտահայություն, Թուրքիա, բռնապետություն, ազատագրական պայքար, սոցիալիզմ, հեղափոխական շարժում:

Նախաբան

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Հայ քաղաքական կյանքի գլխավոր խնդիրն արևմտահայերի ազատագրումն էր թուրքական տիրապետությունից, որին ուղղված էին Հայ ազգային-քաղաքական ուժերի հիմնական ջանքերը:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո առաջացած քաղաքական իրադրությունը նոր խնդիրներ առաջադրեց նաև Հայ ազգային-քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը ստանձնած ուժերին: Ստեղծված իրավիճակում ազատագրական պայքարի նախորդ շրջանի վերլուծությունն ու վերաիմաստավորումը, ինչպես նաև պայքարի նոր ուղիների և միջոցների փնտրումը իր արտահայտությունն էր գտել ու լայնորեն քննարկվում էր ժամանակի Հայ քաղաքական մամուլի էջերում: 1908–1914 թթ. ընթացքում Հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական կառավարության վարած քաղաքականության, Հայկական Հարցին, սոցիալիզմի գաղափարախոսության ու քարոզչության, միջազգային սոցիալ-դեմոկրատական շարժման, ինչպես նաև Հայ ազգային կյանքին առնչվող բազմաբնույթ Հարցերն արծարծում էր նաև Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության (ՄԴՀԿ) ԱՄՆ-ի օրգան «Երիտասարդ Հայաստան» պարբերականը:

Պարբերականի ընդհանուր բնութագիրը

Որպես շաբաթաթերթ պարբերականի հրատարակությունը սկսվել է 1903 թ. Բոստոնում, ապա՝ Նյու Յորքում (1906–1912 թթ.), Պրովիդենսում (1913, 1916–1917 թթ.), Փարիզում (1914 թ.), Չիկագոյում (1917–1923 թթ.), Բոստոնում (1923–1927 թթ.), այնուհետև՝ կրկին Նյու Յորքում՝ մինչև 1973 թ.:

Պարբերականի գլխավոր խմբագիրը հնչակյան կուսակցության Հայտնի գործիչ, տեսաբան Ստեփան Սապազ-Գյուլյանն էր: Լինելով կուսակցության ԱՄՆ-ի շրջանի օրգանը՝ բնականաբար, պարբերականի նպա-

* Ներկայացվել է 11. IX. 2020 թ., գրախոսվել է 17. IX. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 29. I. 2021 թ.:

տակների շարքում առաջնային տեղ էր գրավում հնչակյան կուսակցութ-
յան գաղափարների քարոզչությունը: Թեպետ Սապահ-Գյուլյանը համոզ-
ված սոցիալիստ էր, և այս հանգամանքը լուրջ ազդեցություն ուներ պար-
բերականի ընդհանուր բովանդակության վրա, սակայն դրա հետ «Երիտա-
սարդ Հայաստանի» 1903–1908 թթ. գործունեությունն ակնհայտորեն ցույց
է տալիս, որ պարբերականի գլխավոր մտահոգությունն օսմանյան տի-
րապետությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունն էր, որը շա-
րունակում էր մնալ հայ ազգային-քաղաքական կյանքի գլխավոր խնդիրը:

Պարբերականն ուներ «Քաղաքական», «Գրական», «Կենսագրական»,
«Նամականի», «Թղթակցություններ», «Ամերիկահայ կեանք» բաժինները:
«Քաղաքական» բաժնում լուսաբանվում են միջազգային ընթացիկ իրա-
դարձությունները, «Ամերիկահայ կեանք» բաժնում ներկայացված են բա-
րեգործական հանգանակությունների, հնչակյան հրապարակային ժողով-
ների, ամերիկահայության ազգային, կրթական ու կրոնական խնդիրները:
Պարբերականի 1908 թ. համարների «Գրական» բաժնում տպագրվում է Վ.
Վասակունու «Սաբիրէ» վեպը, որում ներկայացված է տվյալ ժամանակա-
շրջանի թուրք իրականությունը, Կ. Պոլսի քաղաքային կյանքը, մարդկա-
յին փոխհարաբերությունները:

«Երիտասարդ Հայաստանի»՝ 1908 թ. բազմաթիվ համարներում կան
հոդվածներ, հաղորդումներ հնչակյան կուսակցության 20-ամյակի առթիվ
կազմակերպված ժողովների, միտինգների, հանդեսների վերաբերյալ:

Պարբերականի «Կենսագրական» բաժնում առանձին ուշադրություն է
դարձված երիտասարդ հնչակյանների գործունեությանը¹: «Երիտասարդ
Հայաստանին» թղթակցում էին հնչակյան կուսակցության մի շարք հայտ-
նի գործիչներ, տեսաբաններ, որոնց շարքում էին՝ Տաշիրը (Սիմոն Հովյան),
Գրիգոր Եղիկյանը, Սուրբատ խան Գելոֆյանցը, Հակոբ Արծրունին, Վարազ-
դատը (Գրիգոր Անպարճյան), Արտեմիոսը (Հարություն Գասպարյան), Շ.
Շահումյանը և ուրիշներ: Շաբաթաթերթի՝ 1908 թ. հուլիսի 8-ի համարում
Տաշիրը հանդես է գալիս «Նոր տարեշրջան» խմբագրական հոդվածով, ուր
ձևակերպում է ստեղծված պայմաններում «յեղափոխական-քաղաքական
մամուլի դերը», որը, ըստ նրա, ազգային-ազատագրական ու սոցիալիստա-
կան գաղափարների սերմանումն է ժողովրդական մասսաների մեջ: Նշված
ուղղություններն էլ կազմում են Տաշիրի հոդվածների առանցքը: Նա
հանդես է գալիս նաև եվրոպական մեծ պետությունների վարած քաղաքա-
կանության վերլուծություններով²: «Ուխտագրուժ բռնակալ» խմբագրա-
կան հոդվածում Տաշիրը քննադատում է Պարսկաստանի շահին, որը ուս-
սական ցարի պաշտպանության տակ հանդես է գալիս երկրի իրական առա-
ջադիմության դեմ³: Դատապարտում է Ռուսաստանի 3-րդ պետական
դոմայի հարմարվողական, հաշտվողական գործելակերպը՝ այն համարե-

¹ «Երիտասարդ Հայաստան» (Նիւ-Եօրք), 08. I. 1908, 05. II. 1908, 18. III. 1908, 13. V. 1908:

² «Երիտասարդ Հայաստան», 24. VII. 1908:

³ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. VII. 1908:

լով պարտվողական ու հետադիմական⁴: Տաշիրի ուշադրության կենտրոնում էր նաև եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատների գործունեությունը⁵:

«Երիտասարդ Հայաստանը» լայն տեղ է հատկացրել սոցիալիզմի քարոզչությանը: Այս հարցերի լուսաբանմամբ աչքի է ընկնում հատկապես Սոկրատ խան Գելոֆյանցը: Նրա գրչին է պատկանում «Կապիտալիզմի չարիքները» հոդվածաչարը⁶: Գելոֆյանցը ներկայացրել է ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի գործադուլային շարժումները: Հեղինակն անդրադարձել է սոցիալիզմի գաղափարախոսության⁷, ինչպես նաև եկեղեցու և սոցիալիզմի առնչության հարցերին: «Բաց ու գոց», «Եկեղեցի և ընկերվարություն» հոդվածներում Գելոֆյանցը գաղափարական բանավեճի մեջ է մտնում դաշնակցության հետ⁸: «Սոցիալիզմը և Թուրքիան» խմբագրական հոդվածում նա չափազանցության մեջ է ընկնում՝ գրելով, որ կապիտալիզմն արդեն մտել է այդ երկիրն ու այնտեղ դասակարգային պայքար գոյություն ունի, հետևաբար, պարարտ հող կա նաև սոցիալիստական գործունեության համար⁹: Ընդգծենք՝ այս տեսակետն էր պաշտպանում նաև գլխավոր խմբագիր Սապահ-Գյուլյանը, ով կապիտալիզմի զարգացման առումով Թուրքիան համեմատում է Ռուսաստանի և այլ երկրների հետ¹⁰:

Հնչակյան հայտնի գործիչ Հակոբ Արծրունու հոդվածներում և թղթակցություններում առաջնային են ազգային-քաղաքական խնդիրները: Այս հարցերի շուրջ նա «Արձագանքներ» հոդվածաչարով բանավեճ է ծավալում «Երկրի ձայն», «Վտակ» պարբերականների հետ: Ընդհանրապես, «Երիտասարդ Հայաստանի» 1908 թ. համարները լի են «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր դար», «Վտակ» պարբերականների հետ գաղափարական բանավեճերով: Արծրունին աչքի է ընկնում վաղամեռիկ երիտասարդ հնչակյանների գործունեությունը նվիրված իր հաղորդումներով¹¹: Հայ քաղաքական կյանքի վերլուծություններին նվիրված իր հոդվածներում ընդգծվում է Արծրունու հակադաշնակցական դիրքորոշումը¹²:

Հայկական հարցին, ազատագրական պայքարի և հայ ազգային խնդիրներին նվիրված հոդվածներով պարբերականում հանդես են գալիս Շ. Շահումյանը, Բ. Վարազդատը, Արտեմիուսը:

«Երիտասարդ Հայաստանի» ակտիվ թղթակիցներից Գ. Եղիկյանն այս հարցերից գատ իր «Մահմեդական աշխարհը» հոդվածաչարում արծարծել է իսլամի գաղափարների ազդեցության, մուսուլմանների առանձնահատկությունների, կենցաղի, ոչ մուսուլմանների հետ ունեցած փոխհարա-

⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 12. VIII. 1908:

⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. VII. 1908:

⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. XII. 1910, 14. XII. 1910, 21. XII. 1910, 28. XII. 1910:

⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. VII. 1911, 12. VII. 1911:

⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 07. IX. 1910, 14. IX. 1910:

⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 31. VIII. 1910:

¹⁰ «Հնչակ» (Փարիզ), 1907, № 9–10 (սեպտեմբեր-հեկտեմբեր), էջ 122:

¹¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. I. 1908, 05. II. 1908, 18. III. 1908:

¹² «Երիտասարդ Հայաստան», 06. V. 1908, 13. V. 1908:

բերությունների հարցերը¹³: Լուսաբանել է նաև Թուրքիայի պատմութ-
յանն ու երիտթուրքական շարժմանն առնչվող հարցեր¹⁴:

Ազգային-քաղաքական խնդիրները պարբերականում

«Երիտասարդ Հայաստանի» 1908 թ. հունվարի 1-ի համարում «Անցնող տարին» խմբագրական հոդվածում հանրագումարի բերելով 1907 թ. հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձությունները, Շ. Շահումյանը գրում է, որ նոր տարին յուրատեսակ ինքնահաշվետվության օր է, երբ մարդիկ պարտավոր են իրենց հարց տալ, թե ի՞նչ են արել անցնող տարում, որպեսզի օգտակար լինեին իրենց ազգին: Առաջնորդող հոդվածն ուշադրություն է հրավիրում դեպի «իրական դժոխքը - դեպի Տաճկահայաստան, որտեղից ողբի ձայները չեն կտրուում երբեք, այլ ընդհակառակը՝ տիրող ընթացի վատթար հալածանքն առաւել ճգմում է իրաւագուրկ հայ ժողովրդին»: Հոդվածագիրն առաջ է քաշում այն գաղափարը, որ հայ ժողովրդի դեպի ազատութիւն տանող միակ ճանապարհը, միակ միջոցը նրա հավաքական ըմբոստութիւնն ու վճռական պայքարն է, և այդ ճանապարհին նրան չեն օգնելու «ո՛չ արտասուտաւառն պաղատանքները, ո՛չ գետնատարած աղօթքի մրմունջները», քանի որ դրանք երբեք չեն օգնել. «Վրեժինդիր բազուկ, հատու սուսեր, սեղմ շարքեր ... ահա միակ իսկական ճանապարհը դեպի ազատութիւն»: Այս համատեքստում հոդվածագիրը «Մակեդոնիտ երկունքը» խմբագրականում ողջունում է մակեդոնացիների և մյուս ժողովուրդների ազատագրական պայքարն օսմանյան բռնապետութ-
յան դեմ¹⁵: Շահումյանը միխիթարական չի համարում նաև արևելահայ իրականութիւնը՝ գրելով, որ ուսական ինքնակալութիւնը «բիւրօկրատիան հալածանքի մտրակը ձեռքն առած անխնայ հարուածում է բոլոր նրանց, որոնք յեղափոխական են ճանաչուում»¹⁶: Ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ «այս տեսակէտից հալածանքի մրուրը քամողը, որպէս մարտնչող տարր, ներկայանում է հայութիւնը»¹⁷: Հայութիւն հետ կապված մյուս նշանավոր իրադարձութիւնը «Պարսկաստանի յեղափոխական շարժումն է և ձեռք բերած անկատար սահմանադրութիւնը»¹⁸: Հոդվածագիրը գտնում էր, որ պարսկահայաստակ հայութիւնը պետք է «համընթաց լինի» այդ շարժմանը, որպեսզի կարողանան օգտվել նաև ձեռք բերվելիք արտոնութիւններից: Կարևորվում է հնչակյանների մասնակցութիւնը, որոնց վրա «պարտա-
կանութիւն է ծանրանում աւելի մեծ չափով մասնակցութիւն ունենալու այդ դեմօկրատիկ շարժման մեջ»¹⁹: Հայ քաղաքական կյանքի մյուս կարևոր երևույթը, որի վրա ուշադրութիւն է սևեռում խմբագրականը, «համերաշ-
խութեան» գաղափարն էր՝ հնչակյան կուսակցութիւն կենտրոնն առա-

¹³ «Երիտասարդ Հայաստան», 27. VII. 1910, 31. VIII. 1910, 07. IX. 1910, 14. IX. 1910, 21. IX. 1910:

¹⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 25. I. 1911:

¹⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 13. V. 1908:

¹⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 01. I. 1908:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում:

Ղազրեց ազգային կուսակցություններին: Հողվածում քննադատության են ենթարկվում «Հայ ազգային կոնգրեսի» գաղափարը վաղաժամ համարող ուժերը (խոսքը վերաբերում է ՀՅԴ-ին): Առաջ քաշելով և պաշտպանելով «Ոյժը միլիթան մէջ է» կարգախոսը՝ խմբագրականը հույս է հայտնում, որ դա կարող է դառնալ հայության «նոր տարու նուերը»²⁰: Հողվածում հարգանքի տուրք է մատուցվում հանգուցյալ կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին և հույս հայտնվում, որ հայոց նոր Հայրապետն իր նախորդի օրինակով «տողուրած լինէր գուտ ժողովրդական գաղափարներով»²¹:

«Երիտասարդ Հայաստան» անդրադառնում է 1907 թ. Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում տեղի ունեցած հնչակյան հրապարակային ժողովում Մուրատի (Հ. Պոյաճյան) արտասանած ճառին, ուր հայտնի գործիչն անդրադարձել է հայ ազատագրական պայքարի անցած շրջանի անհաջողությունների պատճառներին: Մուրատը նշում է, որ «բռնութեան դէմ գործնականապէս կուղղներուն թիւը շատ սահմանափակ եղաւ. և հայ ժողովրդին մեծ մասը որք հոգով թոյլ գտնւեցան, խոհեմութեան քարոզ կարողալով» ջլատեցին կռիվող ուժերը և մեծ վնաս պատճառեցին գործին: Մյուս պատճառը պայքարի ելած ուժերի մեջ միասնականության բացակայությունն էր. «Կուսակցութեանց անհամաձայնութենէն և համերաշխ չգործելէն մեծ մասամբ օգտւեցաւ թշնամին և ատկէ յառաջացած անցեալ տխուր դեպքերը ...»²²: Մուրատն իր ճառում կոչ է անում «Յեղափոխական գործէն քաշող չեզոք հայրենակիցներին» ոտքի կանգնել և պաշտպանել իրենց իրավունքները, հեռու մնալ օտար երկրներ գաղթելուց, քանզի, իր իսկ բնորոշմամբ՝ «Հայուն հողը, տեղը, բնակարանը Հայաստանն է»²³: Զարգացնելով այս միտքը՝ «Յաղթանակը պատույ իրաւունքի ժողովրդինն է» խմբագրականում Շահումյանը դատապարտում է «անասնական համբերատարութիւնը», որի հետևանքով հայ ժողովրդի մի զգալի հատված, թողնելով «պապերի գերեզմանները» լքեց հայրենի հողը, սկսեց «վատաբար բաղդ փնտռել օտար երկրներում»²⁴: Կարևորելով ազգային արժանապատվության հարցը՝ նա գրում է. «Պատիւ... Ի՞նչ կայ դրանից աւելի թանկ, աւելի բարձր և աւելի սուրբ, սակայն հայ ժողովրդի դատապարտութեան արժանի անտարբերութեան շնորհիւ թէ՛ մարդկային և թէ՛ իր ընտանեկան այդ սրբութիւնը պղծուել է դարեր շարունակ ու անպատիժ կերպով»²⁵: Խմբագրական հողվածում շեշտվում է այն միտքը, որ ազատ հայրենիք ստեղծելու միակ ճանապարհը համընդհանուր զինված պայքարի ուղին է: Մեկ այլ խմբագրականում Շահումյանը պատասխանում է հայության չեզոք հատվածի այն պնդմանը, թե իբր ժողովուրդն «աւելի բաղդաւոր» կլիներ, եթե ազատագրական շարժում չձափալեր: «20 տարուց ի վեր պայքարում ենք այս համոզմունքի սխալականութեան դէմ», – գրում է հեղինակը: Ըստ նրա, նման մտայնության կրողները չուզեցին ըմբռնել,

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

²² «Երիտասարդ Հայաստան», 08. I. 1908:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. I. 1908:

²⁵ Նույն տեղում:

«Թէ դամոկլեան սրի պէս տաճկահայ ժողովրդի գլխին կախուած է «օսմանեան ազգային քաղաքականութեան» արհաւիրքը», որի արդյունքում հայ ժողովրդին սպառնում էր իսլամացման վտանգը²⁶:

«Յետադարձ ուղղութիւն» խմբագրական հոդվածը «յեղափոխական գործունեութիւնը»²⁷ համարում է հայ ժողովրդի համար «միակ ուղին», իսկ բոլոր նրանց, ովքեր նպատակ ունեն շեղել նրան այդ ուղուց և զբաղեցնել «բացառապէս լէգալ գործերով», անվանում է «յետադարձ ուղղութեան պաշտպաններ», որոնց տեսակետը հայտարարում է ժամանակավրէպ ու վնասակար ընդհանուր գործին²⁸:

«Երիտասարդ Հայաստանը» տպագրում է Թավրիզի հնչակյանների կազմակերպած հանդեսում Արտեմիուսի արտասանած ճառը, որի եզրափակիչ մասում բանախոսը կոչ է անում կուսակիցներին «անվեհերութեամբ մասնակցելու գալիք թէ՛ Ռուսաստանի և թէ՛ արիւնլայ Տաճկահայաստանի ապստամբութիւններին», կոչել բռնակալների դեմ հանուն ճնշված ու հարստահարված հայ ժողովրդի²⁹: Ինչպես տեսնում ենք, բանախոսը ուսական և թուրքական վարչակարգերը դիտարկում է նույն հարթութեան մեջ՝ կոչ անելով մասնակցել իշխանութիւնների դեմ բարձրացված ապստամբութիւններին:

Արտեմիուսի ճառը, որն ավարտվում է «Կորչի՛ն աշխարհի բոլոր բռնակալները», «Կորչի՛ Կարմիր սուլթանը», «Կեցցե՛ Միջազգային Սօցիալ-դեմօկրատիան», «Կեցցե՛ փրկարար Սօցիալիզմը», «Կեցցե՛ հնչակյան կուսակցութիւնը» կոչերով, տվյալ ժամանակաշրջանի հնչակյան տեսաբանների մտայնութեան ու գործելակերպի տիպիկ արտահայտութիւնն է: «Հեղափոխականութեամբ» տողորված հնչակյան գործիչներն անտեսում կամ աչքաթող են անում այն կարևոր հանգամանքը՝ դրա իրագործման ընթացքում անխուսափելիորեն տեղի կունենա հայութեան ազգային ուժերի պառակտում, որն էլ ավելի անիրատեսական կղարձնի արևմտահայութեան ձգտումը. այն է՝ թուրքական տիրապետութիւնից ազատագրվելու հայութեան իրական գերինդիքը: Գաղափարական դուալիզմը դարձավ կուսակցութեան պառակտման պատճառներից մեկը: Այս համատեքստում անդրադառնալով հնչակյան կուսակցութեան ներքին դրուլթեան հարցերին՝ «Արձագանքներ» վերլուծական հոդվածում Արծրունին սուր քննադատութեան է ենթարկում հնչակյան այն հատվածին, որոնք ձգտում են «ուրանալ տասնեակ տարիներով իրենց դաւանած սկզբունքներն ու գաղափարները, մէկ հարւածով դէն շարտել ... տանջված ժողովրդի սրբազան դատը»³⁰:

Արծարծելով կուսակցութեան այս հատվածի մտայնութիւնը՝ Արծրունին հեգնանքով գրում է. «Չէ՞ որ Ռուսաստանի նոր կեանքը նրանց համար մօտնի սօցիալ-դեմօկրատիզմ է քարոզում, չէ՞ որ նրանց հայեացքով

²⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. II. 1908:

²⁷ Ժամանակի տերմինաբանութեամբ արևմտահայերի «հեղափոխական գործունեութիւնը» ասելով՝ պետք է հասկանալ ազգային-ազատագրական պայքարը:

²⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. I. 1908:

²⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. I. 1908:

³⁰ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. II. 1908:

ազգութիւնը դատարկ բան է... Չէ՞ որ մեր պարոնները Մարքսից աւելի մարքսիստ ու Պապից աւելի կաթոլիկ են»³¹:

Նկատենք, որ Հայ ազգային-քաղաքական կյանքում ապագա սոցիալ-լիստական հասարակութեան մասին տարաբնույթ և աղոտ պատկերացումները, սոցիալիզմի գաղափարախոսութեան դոգմատիկ ընկալումն ու քարոզչութիւնը պատմական իրականութեան անտեսման պայմաններում ծանր և անդառնալի հարված հասցրին Հայ ազգային ուժերի միասնութեան ու համաձայնութեան և ազգային խնդիրների իրականացման գործին:

Հայ ժողովրդի ու, հատկապես, նրա արեւմտահայ հատվածի սոցիալ-տնտեսական վիճակի հարցերը լայնորեն լուսաբանվում են պարբերականի «Նամականի» և «Թղթակցութիւններ» բաժիններում: Տպվում են ինչպես Արեւմտյան Հայաստանի, այնպես էլ արտասահմանի տարբեր երկրների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակի մասին հաղորդումներ: Դրանք կրում են «Նամակ Բաքվից», «Նամակ Սոֆիայէն», «Նամակ Թավրիզէն» խորագրերը և այլն: Օրինակ՝ «Նամակ Գուդաուտէն» հաղորդման մեջ խոսվում է Սև ծովի Կովկասյան ափերը գաղթած համաշխարհային ծանր տնտեսական դրութեան մասին, որոնց կեղեքում, շահագործում են «հողատէր անկուշտ կենսագները, վաշխառուները, ցարիզմի անկուշտ չինովնիկները»: Հեղինակը (Գոռ-Իշխանիկ) ցավով նշում է, որ օտարներից առավել «կեղեքում են Հայ չորբաճիները»³²:

Պարբերականի «Թղթակցութիւններ» բաժնում անփոփոխ տպագրված է «Տարոնցի» ծածկանունով թղթակցի «Նամակ Մշոյ դաշտէն» հաղորդումը, որում ներկայացված է Տարոն գավառի հայութեան իրական դրութիւնը, թուրք-քրդական բռնութիւնների սաստկացումը Սասնո դեպքերից և հայ դուկային շարժման վայրէջքից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Նամակը լի է ողբերգական շեշտադրումներով և ավելի շատ անելանելի վիճակից դուրս գալու աղերսանք է հիշեցնում: Դրա հեղինակը փորձում է առաջ տանել այն միտքը, որ թուրք-քրդական հալածանքների ուժգնացումն ուղղակիորեն պայմանավորված էր Հայ «յեղափոխականների» գործունեութեամբ, որոնցից յուրաքանչյուրի հետ իրենք մեծ հույսեր էին կապել: Նշվում են Մ. Տամատյանի, Մուրատի, Սերոբի, Անդրանիկի անունները: Հեղինակն ի ցույց է դնում Տարոնի հայութեան հավաքական վերաբերմունքն ազատագրութեան գործին, վեր է հանում ոչ թե պայքարելու, այլ դաժան իրականութեան, դառը ճակատագրի հետ համակերպվելու, իրենց փրկութիւնն առանձին հայրուկների կամ օտար միջամտութեան հետ կապելու հայ աշխատավորի մեջ իշխող ցավալի մտայնութիւնը³³:

Ուշագրավ է նամակագրի կողմից «յեղափոխականների» գործելակերպը բնորոշող այն վկայութիւնը, ըստ որի՝ վերջիններս զենք գնելու նպատակով գյուղացիներին համոզում էին կամ նույնիսկ ստիպում ծախելու իրենց անասունը, բայց շատ դեպքում թե «զենք ինչ եղաւ չէմք գիտէր»³⁴: Նամակի հեղինակը, մասնավորապես, գանգատվում է Անդրանիկից, սա-

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում:

³³ «Երիտասարդ Հայաստան», 06. V. 1908:

³⁴ Նույն տեղում:

կայն մեզ համար հասկանալի է դառնում այն հանգամանքը, որ, չբացառելով առանձին ծայրահեղ քայլերը, վերջինս իրեն բնորոշ մեթոդներով փորձել է հայ աշխատավորի գիտակցության մեջ մտցնել ամեն զինվելու, իր տունը, ունեցվածքը, պատիվն իր ձեռքով պաշտպանելու գաղափարը³⁵:

Տարոնի հայության դեմ գործած քրդական վայրագությունների նկարագրությունն է տրված պարբերականի «Նամակ Մուշէն» թղթակցության մեջ³⁶:

Պարբերականը տպել է Ասօի (Տիգրան Օտյան) հոդվածը Ուրմիա լճի մոտ գտնվող ասորաբնակ Մավանա գյուղի մասին, որը հերոսաբար դիմադրել է թուրք-քրդական հրոսակներին ու ոչնչացվել³⁷:

«Երիտասարդ Հայաստանի» ուշադրություն կենտրոնում էին Պարսկաստանի ներքաղաքական իրավիճակին վերաբերող հարցերը³⁸: Պարսկական խնդրին է նվիրված նաև Ս. Հովյանի «Նորասանի նամականի» հոդվածը³⁹: «Նամակ Թավրիզէն» հաղորդման մեջ ներկայացվում է 1908 թ. Թավրիզի խառն ու վտանգավոր իրավիճակը՝ ամեն օր բախումներ, սպանություններ, կոռիվներ շահի և սահմանադրական շարժման կողմնակիցների միջև⁴⁰: Հեղինակն (Artemius) արձարժում է «Պարսկաստանը բաժան-բաժան անելու նենգաւոր Ալբիոնի-Անգլիայի, գիշատիչ ուսկաւաւարութեան և կարմիր գազանի սուլթան Համիտի դիտաւորութիւնների» հարցը⁴¹:

Շաբաթաթերթը մեծ տեղ է տալիս միջկուսակցական հարաբերություններին վերաբերող հարցերին: Պարբերականի բազմաթիվ հոդվածներում ու հաղորդումներում լուսաբանվում են միջկուսակցական համագործակցության, ինչպես նաև՝ միջկուսակցական պայքարի խնդիրները: Ընդհանուր առմամբ, «Երիտասարդ Հայաստան» արտահայտված հակադաշնակցական ուղղությունն ուներ: 1908 թ. դեկտեմբերի մի շարք համարներում կան արտատպված հոդվածներ «Իրավունք», «Երկրի ձայն», «Մշակ», «Լուսաբեր» թերթերից, որոնցում դատապարտվում է թուրք-դաշնակցական համագործակցությունը՝ այն որակելով «ոչ միայն ցաւալի, այլև ամոթալի երևույթ»⁴²:

1908 թ. մարտի 4-ի համարի խմբագրական հոդվածում քննադատություն է եսթարկվում դաշնակցությունը, որը, մերժելով Մուրատի առաջ քաշած ազգային կուսակցությունների համերաշխության գաղափարը, Փարիզում համաձայնություն է կնքում Երիտասարդ թուրքերի հետ սուլթանական կարգերը տապալելու հարցի շուրջ: «Ժէօն թիւրքերը լինելով համասոման շարժման կուսակիցներ Հայկական վեց նահանգների ազատութեան իրավունքը չեն ճանաչում ...», – գրում է Շ. Շահումյանը:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. VII. 1911:

³⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. I. 1908:

³⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. II. 1908, 26. II. 1908:

³⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 01. IV. 1908:

⁴⁰ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. I. 1908:

⁴¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 29. I. 1908:

⁴² «Երիտասարդ Հայաստան», 19. II. 1908, 26. II. 1908, 04. III. 1908:

Ըստ նրա, թուրք-ղաշնակցական համերաշխությունը տապալում է հայկական նահանգների բարենորոգումների ծրագիրը և նրա փոխարեն առաջ է մղվում «Թիւրքիան նորագոյն պետութեան վերածելու նպատակը, մի կոչում որ մենք (հայերը – Գ. Հ.) բնաւ չենք ստանձնած»:

1908 թ. մայիսի 20-ի խմբագրականում քննադատության է ենթարկվում Մարսելում հրատարակվող «Արմենիա» թերթի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուզալյանը, որը երիտթուրք-ղաշնակցության համագործակցությանը հնչակյանների դեմ լինելը պատճառաբանել է միջկուսակցական մրցակցությամբ: Ցույց է տրվում, որ իրականում հնչակյաններն առաջնորդվում են ազգային շահով:

Պարբերականի համարներում կան Վանից ստացված նամակներ, ուր նկարագրված են զաշնակցականների և արմենականների զինված բախման դեպքերը⁴³: Մի կողմ թողնելով կուսակցական խնդիրները՝ պարբերականը հարգանքի տուրք է մատուցում և ցավում «ազնիւ ու համեստ անձնավորութեան, արմենականների անմոռաց պարագլուխ Երվանդ Քեոսէանի (Սեպուհ) մահը»⁴⁴: «Մշակից» արտատպվում է «Արփիարյանի սպանութեան շուրջը» հոդվածը, ուր դատապարտում են այդ ոճրագործությունը: Թեպետ նշվում է, որ հնչակյանների ու Արփիարյանի միջև լուրջ տարաձայնություններ են եղել, սակայն ազգային գործիչների սպանությունը պարբերականը դատապարտում է⁴⁵:

«Ազնիվ պայքարը» հոդվածաչարով հնչակյան գործիչ, տեսաբան Սուրատ խան Գելոֆյանցը բանավեճի մեջ է մտնում սահմանադրական-ռամկավարների հետ: Նա առաջ է մղում և պաշտպանում դասակարգային պայքարի ու ընկերվարության գաղափարը և ճիշտ չի համարում հասարակության տարբեր խավերի համերաշխության ու ազգի իրավունքների համար համատեղ պայքարի սահմանադիր-ռամկավարների տեսակետը⁴⁶:

«Երիտասարդ Հայաստանի» քննադատության թիրախում էին նաև վերակազմյալ հնչակյանները, որոնց կազմից պարբերականն առանձնացնում էր հատկապես Ա. Արզուլյանին ու նրա համախոհներին, որոնք կազմում էին այդ կուսակցության արմատական թևը⁴⁷:

Միջկուսակցական հարաբերությունների համատեքստում պարբերականը նաև արժարժում է հայոց եկեղեցու ու ազգային կուսակցությունների փոխհարաբերությունների հարցը⁴⁸:

«Երիտասարդ Հայաստանի» արժարժած թեմաների շարքում առանցքային նշանակություն ունեն հայկական բարենորոգումներին և երիտթուրքերի շարժմանը վերաբերող հարցերը, որոնց լուսաբանմամբ աչքի է ընկնում Ստ. Սապահ-Գյուլյանը: «Թուրք բռնապետութիւնը եւ Երիտասարդ թուրքերը» հոդվածաչարում անդրադառնալով երիտթուրքերի գաղափարախոսությանը, նրանց նպատակներին ու գործունեությանը նա գրում է,

⁴³ «Երիտասարդ Հայաստան», 25. III. 1908, 15. IV. 1908:

⁴⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. IV. 1908:

⁴⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 18. III. 1908:

⁴⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. II. 1911, 22. II. 1911, 01. III. 1911:

⁴⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 31. VIII. 1910:

⁴⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. VII. 1908:

որ 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում կայացած Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի կոնգրեսի կազմակերպիչ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ներկայացուցիչները հրաժարվեցին ճանաչել կայսրությունում ապրող ժողովուրդների՝ հույների, ալբանացիների, մակեդոնացիների, արաբների, հայերի «միջազգայնորէն ճանչցուած դատերի գոյութեան իրողութիւնը և իրաւունքը»⁴⁹: Հեղինակը գտնում է, որ դաշնակցականների մասնակցելը կոնգրեսի աշխատանքներին և համագործակցությունը Իթիթհատի հետ հայ ժողովրդի համար որևէ դրական տեղաշարժ չի առաջացնելու և «Տաճկահայ դատը նորից առաջ կերթայ իր ինքնուրոյն ճանապարհովը ինչպես որ մինչև ցարդ»⁵⁰: Համեմատության համար Սապահ-Գյուլյանը բերում է ռուսական բռնակալության դեմ ոտքի ելած քաղաքական ուժերի՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության և ռուս սահմանադրական-դեմոկրատական կուսակցության (կադետներ) օրինակները, որոնք նոր Ռուսաստանի ստեղծման ճանապարհին ընդունում էին երկրի բաղկացուցիչ ժողովուրդների ազգային-հավաքական գոյության ու տեղական ինքնավարության իրավունքը: Այդ կուսակցությունների հետ Ռուսաստանի տարբեր ժողովուրդների ազգային կուսակցությունների համագործակցությունը ցարիզմի դեմ պայքարում հողվածագիրը հասկանալի է համարում⁵¹:

Սապահ-Գյուլյանը գրում է, որ երիտթուրքերը հպատակ ժողովուրդներին առաջարկում են «գէնքը վայր դնել»՝ անորոշ և անստույգ խոստումներ տալով, սակայն հայ ժողովուրդը չի կարող հրաժարվել մեծ զոհողությունների գնով ձեռք բերված և միջազգայնորեն ճանաչված իր իրավունքից. մի իրավունք, որը «սուլթան Համիտը, ինքը բռնավորը ստիպել է ճանաչել»⁵²: Հողվածում հեղինակը նշում է, որ երիտասարդ թուրքերը մինչև վերջ չճանաչեցին Հայկական խնդիրը և նրա դեմ պայքար մղեցին «Ծերունիներից» ոչ պակաս թափով: Ըստ նրանց Բեռլինի 61-րդ հողվածը, Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրն օսմանյան պետության անկախությունը ոտնահարող գործողություններ էին, հետևաբար, նրանք մշտապես հանդես են եկել այդ սկզբունքները պաշտպանող պետությունների դեմ⁵³: Սապահ-Գյուլյանը մերժում է երիտթուրքերի առաջ քաշած այն թեզը, թե 1890-ական թվականներին հայկական կոտորածների միակ պատասխանատուն սուլթան Համիդն է: Նա հայտարարում է, որ այդ կոտորածների «պատճառը և պատասխանատու ազդակը թրքական նացիոնալիզմն է եղած», ու այդ կոտորածների ընթացքում «իրենց բաժինը ունեցան և՛ թուրք գործերը, և՛ ինքը թուրք ժողովուրդը»⁵⁴: Նրա համոզմամբ՝ երիտթուրքերը պարտավոր էին դա խոստովանել և ոչ թե ողջ պատասխանատվությունը դնել միայն սուլթանի վրա:

⁴⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 11. III. 1908:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² «Երիտասարդ Հայաստան», 18. III. 1908:

⁵³ «Երիտասարդ Հայաստան», 25. III. 1908:

⁵⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 29. IV. 1908:

Սապահ-Գյուլյանը հերքում է երիտթուրքերի այն հայտարարությունը, թե Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներն էլ նույն հալածանքներին են ենթարկվել ինչպես հայերը և հիմնավոր փաստերով (հայերի հողերի ապօրինի գավթումներ, ազատ տեղաշարժի արգելք, բազմաթիվ հարկեր ու այլն) ի ցույց է դնում այդ հայտարարության հիմնագուրկ լինելը: Հողվածագիրը պարզաբանում է, որ, «հեղափոխություն» ասելով, ըստ էության, երիտթուրքերը «պալատական դավադրությունամբ անձի փոփոխություն են հասկանում»: Նրանց իրական էությունը ցույց տալու համար Սապահ-Գյուլյանը վկայակոչում է իթթիհատական օրգան «Մեշվերեթի» 1908 թ. հունվարի 1-ի համարը, որում թերթը Իթթիհատի հետ չհամագործակցող ուժերին համարում է «ներքին թշնամի»⁵⁵: Այս փաստարկներից հետո Սապահ-Գյուլյանը եզրակացնում է.

1) «Երիտասարդ թուրքերը» ձգտում են «խեղդել ինչպես ուրիշ նույնպես և Հայկական Դատը և սահմանադրության կիրառությունամբ իրականացնել թուրք նացիոնալիզմը և թուրք ազգային քաղաքականությունը՝ իր բոլոր հետևանքներով»:

2) «Իրենք յեղափոխականներ չեն և համագործակցության գաղափարը իրենց համար մի միջոց է ներքին շարժումների առաջն առնելու, որպեսզի արտաքին միջամտություն չլինի»:

3) ««Երիտասարդ թուրքերի» հետ համագործակցության մէջ կարելի է մտնել միայն այն ժամանակ, երբ իրենք օսմանեան կայսրության ամբողջական վերանորոգման գաղափարը պաշտպանած ժամանակին՝ միատեղ կրպաշտպանեն և՛ ինքնավար Հայաստանի գաղափարը»:

4) «Նոր Թիւրքիայի շինութեան և վերանորոգութեան մէջ բոլոր ազգերը և դասակարգերը համահաւասար ձայն և իրաւունք պիտի ունենան ինչպես և նույնանման պարտականութիւններ»: Եթե այս նախապայմանները չեն իրագործվելու երիտթուրքերի կողմից, ապա «մեզ համար չկայ ընդհանուր Թիւրքիայի վերանորոգութեան օսմանեան համապետական խնդիր: Մեզ համար կա միայն Հայաստան և Հայկական խնդիր: Քսան տարուայ թափած արիւնից յետոյ մենք չենք կարող ձեռք վեր առնել մեր իրաւունքներից և ընկնել ստուերների յետևից»⁵⁶:

Խոսելով երիտթուրքի հետ համագործակցության մասին «Համերաշխությունը ճեղքւում է» խմբագրականում՝ Շահումյանը գրում է, որ երիտթուրքերն այդպես էլ չճանաչեցին Հայկական հարցի գոյությունը և նրա դեմ պայքար մղեցին «հին թուրքերից ոչ պակաս թափով»: Եվրոպական միջամտությունը բացառելու նպատակով Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեցող Հայկական, Մակեդոնական, Արաբական, Ալբանական և այլ հարցերը ժխտելու դիրքորոշման որդեգրումը հողվածագիրը համարում է «ժէօն թուրքերի հաւատոյ հանգանակը»⁵⁷:

Հեղինակը հավատ չի ներշնչում երիտթուրք-դաշնակցություն համագործակցությանը: Հակադրվելով դաշնակցականների այն պնդումներին,

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 06. V. 1908:

Թե համագործակցելով երիտթուրքերի հետ իրենք չեն հրաժարվել ո՛չ Հայկական հարցից և ո՛չ էլ եվրոպական միջամտությունից՝ Շահումյանը վկայակոչում է երիտթուրքերի օրգան «Մեշվերեթի» խմբագիր Ահմեդ Ռեզայի խոսքերը, որը, պատասխանելով «L'Humanité» և «Pro Armenia» թերթերի այն հրապարակումներին, թե երիտթուրքերն «ընդունել են յեղափոխական ամեն միջոցները»՝ ընդգծել է՝ իրենք մերժում են օտար պետությունների միջամտությունը և հեղափոխությունների այն բնույթն ու ընթացքը, որոնք տեղի ունեցան Ֆրանսիայում և Ռուսաստանում:

Խմբագրականը եզրակացնում է, որ, հակառակ դաշնակցականների բուլոր հավաստիացումներին, «ժէօնթրքօ-դաշնակցական» համերաշխությունն ապագա չունի, քանի որ հիմնված է «անվստահութեան ու կեղծիքի վրայ և չի վայելում ընդհանուր հայ ժողովրդի համակրությունը»⁵⁸: Ժամանակը ցույց տվեց այս եզրակացության հիմնավոր լինելը:

1908 թ. հուլիսին երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո թուրքիա վերադարձան սուլթանական վարչակարգին ընդդիմադիր շատ գործիչներ, այդ թվում՝ Հնչակյաններ: Օգոստոսի 16-ին Հնչակյան պատվիրակները (Սապահ-Գյուլյան, Մուրատ, Հ. Ճանկյուլյան, Մ. Տամարյան) պաշտոնական այցելություն կատարեցին Կ. Պոլսի իթթիհատական կոմիտեի կենտրոնատեղին, որտեղ նրանց ընդունեց ղոկտոր երիտթուրքերի պարագլուխներից Բեհաէդդին Շաքիրը⁵⁹: Հնչակյանները ողջունեցին երկրում հռչակված Սահմանադրությունը և հույս հայտնեցին, որ այն հնարավորություն կընձեռի խորհրդարանական պայքարով հետզհետե ընդլայնել դեմոկրատական կարգերը: Թեպետ Հնչակյանները ողջունեցին օսմանյան Սահմանադրության վերահաստատումը՝ այն համարելով առաջադիմական, կարողացան դուրս գալ ընդհատակից և անցնել լեգալ գործունեության, այնուամենայնիվ շարունակում էին անվստահությամբ ու թերահավատորեն վերաբերվել երիտթուրքերի խոստումներին: Պատահական չէր հետևյալ հանգամանքը. երբ Կ. Պոլիս վերադարձած Փարամազը, Ասօն և ուրիշ գործիչներ ձգտում էին կուսակցության կենտրոնը Փարիզից Կ. Պոլիս տեղափոխել, դրան դեմ է արտահայտվում Սապահ-Գյուլյանը: Նա մինչև վերջ համոզված մնաց «թուրքի անհավատարմութեան, հայաջինջ քաղաքականութեան իր սկզբունքին և երբեք չէր ուզիլ, որ կեդրոնը փոխադրուեր Պոլիս»⁶⁰:

«Թուրքական սահմանադրութեան առթիւ» խմբագրականում Սուրատ Գելոֆյանցը վերլուծության է ենթարկում սուլթանի կողմից 1908 թ. հուլիսի 24-ին արած հայտարարությունն օսմանյան Սահմանադրության հռչակման մասին: Ո՞րն էր դրա շարժառիթը, ինչո՞ւ «երեսուն տարուց ի վեր, Միդհատի հետ գերեզման իջած Սահմանադրութիւնը» սուլթանը կրկին կյանքի է կոչում: Հոգվածում ցույց է տրվում, որ դրա բուն պատճառը ոչ թե սուլթանի հանկարծահաս բարեհաճությունն է, այլ այն՝ նա

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ «Ազգ» (Բոստոն), 26. IX. 1908:

⁶⁰ Սապահ-Գիւլյան Բերուզ. Կենսագրութիւն Ստեփան Սապահ-Գիւլեանի, Նիւ-Եօրք, 1936, էջ 88:

տեղի է տվել «յեղափոխական գրոհի առաջ՝ պաշտպանելու համար օսմանեան բռնակալական գահի երերուն հիմքերը»⁶¹: Խմբագրականում մեկ այլ հանգամանք էլ է նշվում. Վիլհելմ կայսրն անհանգստանալով Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ռազմաքաղաքական մերձեցումից, Թուրքիայի վրա ունեցած իր ազդեցությունը պահպանելու, Թուրքիայում Գերմանիայի տնտեսական ու ռազմավարական շահերը պաշտպանելու մտայնությունը՝ խորհուրդ է տվել սուլթանին՝ «Մակեդոնիան չտալու և եվրոպական միջամտություն չունենալու համար մի անգամ ևս հրապարակ նետել Սահմանադրության լէչը», որի շուրջն առաջացած «տգետ ու տղայական ամբոխի խրախուճանքը» ժամանակ շահելու հնարավորություն կրնձեռի և կխոչընդոտի Մակեդոնիայի անջատումն ու եվրոպական միջամտությունը⁶²:

Լինելով հնչակյան կուսակցության օրգան՝ «Երիտասարդ Հայաստանը», բնականաբար, պետք է արտահայտեր կուսակցության որդեգրած գործունեության նոր ուղղությունը: Այսինքն՝ պարբերականը տպագրում է Կ. Պոլսում կայացած ՄԴՀԿ Երդ Ընդհանուր պատգամավորական ժողովի (1909 թ. հուլիս) հայտարարությունը, որում ողջունելով օսմանյան Սահմանադրությունը՝ հայտարարում էր՝ կուսակցությունը հրաժարվում է ընդհատակյա գործունեությունից և «կանգնում գործունեության լէզալ հողի վրայ»: Ինչ վերաբերում էր Ռուսաստանին, ապա ժողովն որոշեց շարունակել նախկին անլեզալ գործունեությունը, մինչև «կը խորտակին ներկայ միապետական-բռնապետական կարգերը ...»⁶³: Մինչ այդ հնչակյան կուսակցությունը հայերեն և թուրքերեն հայտարարություն տարածել էր, որում ողջունում էր «օսմանեան հայրենակիցները Խորհրդարանին բացման առթիւ»⁶⁴:

«Տաճկական Յեղափոխությունը եւ մեծ պետությունները» հոդվածում Տաշիրը հույս է հայտնում, որ Երիտասարդ թուրքերը չպետք է բավարարվեն ձեռք բերածով, այլ պետք է ընդարձակեն, ընդլայնեն իրենց գործունեությունը խորհրդարանի գումարմամբ, մինչև որ կայսրության բոլոր ժողովուրդները նույն իրավունքներն ու արտոնությունները, նույն քաղաքական ու գինվորական պարտականություններն ունենան, «քանի որ ազգությունների և ժողովուրդների ինքնաւարտութեան խնդիր կա մեր տեսակետից»: Հոդվածագիրն իրավացիորեն կարծում է, որ այդ դեպքում եվրոպական մեծ պետությունների կողմից ազգային հարցերի շահարկումներին վերջ կտրվի: Տաշիրը ճիշտ էր նաև այն հարցում, որ ամեն մի մեծ պետություն «կամենում է խանգարել, որպեսզի որևէ ուրիշ Մեծ պետություն պարտւած Թուրքիայի հաշուով առաւել ուժեղ չդառնայ»⁶⁵:

1909 թ. ապրիլին տեղի ունեցավ կիլիկիահայություն սոսկալի կոտորածը, որին զոհ գնաց շուրջ 30 հազ. մարդ: Երիտթուրքերը ցույց տվեցին իրենց հրեշավոր էությունը: Կիլիկիահայություն կոտորածների կապակցությամբ

⁶¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. VIII. 1908:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ «Երիտասարդ Հայաստան», 12. I. 1910:

⁶⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 06. I. 1909:

⁶⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 02. IX. 1908:

«Նոր Ջարդը» խմբագրականում Բ. Վարազդատը գրում է. «Հազիւ ինն ամիսներ էին անցած «Ազատութիւն, Հավասարութիւն և Եղբայրութիւն» հրատարակիչ խորագրերու տակ Թիւրքիոյ մէջ ներկայացւած թատերգութեան վրայէն, ահա՛, անոր տխուր դերակատարներէն կիսավայրենի թիւքը վար առնելով դիմակը՝ բեմին վրայ դուրս կուգայ իր իսկական պատկերով»⁶⁶: Նա մատնանշում է այն հանգամանքը, որ օսմանյան Սահմանադրութեան հռչակումից հետո, հակառակ հայ ժողովրդի զինաթափ լինելու «փառանքի, պնակալեզների և բուրժուազիայի խնկարկումներ ու բարբառանքներին», հնչակյանները շարունակեցին նրանց զինելու իրենց գործը՝ «կազմ ու պատրաստ գտնւելու համար գալիք բեաքսիոնէրական շարժումներու դէմ»: Հողվածում առաջ է մղվում մի կողմից կիլիկիահայութեան «նիւթական օգնութիւն հասցնելու» և մյուս կողմից՝ «ինքնապաշտպանութեան» անհետաձգելի գործը⁶⁷:

«Սուլթանին գահընկեցութիւնը» խմբագրական հողվածում Սուրբատ խան Գելոֆյանցը պահանջում է խստորեն պատժել կիլիկիահայութեան կոտորածի հեղինակներին, որի համար նա մեղադրում ու դատապարտում է և՛ սուլթանին, և՛ երիտթուրքերին: Վկայակոչելով երիտթուրքերի պարագլուխներից Ահմեդ Ռեայի «եթե հայերդ հանգիստ չմնաք պիտի կոտորուիք» հայտարարութիւնը՝ հողվածի վերջում Գելոֆյանցը գրում է. «Եւ այս բոլորը հակառակ հայ տարրի անկեղծ ցանկութեան, որի միակ բաղձանքն է Թիւրքիան եւ իր Հայրենիքը տեսնել ինքնազարգացման շաւղին մէջ, առանց օտարի, առանց Եւրոպայից եկած օգնութեան»⁶⁸:

Բալկանյան թերակղզու ժողովուրդների դեմ թուրքական կառավարութեան գործադրած բռնութիւնների կապակցութեամբ պարբերականի «Թիւրքիոյ տազնապը» հաղորդման մէջ ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ «ժէօն Թիւրքերը, որ այնքան հռչակ ստացեր էին իրենց «անկեղծութեան, ազատամտութեան և արդարասիրութեան» համար, հետզհետէ կը վարկաբեկին իրենց որդեգրած ներկայ պժգալի սիստէմին համար»⁶⁹:

«Նօթեր նոր Թիւրքիոյ իրականութենէն» խմբագրականում Հմայակ Արամյանցը գրում է, որ հակառակ սահմանադրական Թուրքիայի իշխանութիւնների հավաստիացումներին, թե օսմանյան պետութեան քրիստոնյաների «ցարդ վայելած իրաւունքները պիտի մնան անձեռնմխելի, նոյն այդ վարչութիւնը գործնական կեանքի մէջ ամեն կերպ կաշխատի հակառակն ընել»: Նա փաստերով ցույց է տալիս, որ «Նոր Թիւրքիան հաւատարիմ հետապնդողն եղաւ համիտեան քաղաքականութեան»⁷⁰:

«Ազգային իրավունքներ եւ ոչ թէ առանձնաշնորհումներ» հողվածում Սապահ-Գյուլյանը հերքում է իշխանութեան այն մտայնութիւնը, թե հայ ժողովուրդը ձգտում է առանձնաշնորհումներ ստանալ և արտոնյալ դիրքում հայտնվել: Նա շեշտում է, որ «կարծեցյալ արտօնութիւնները, առանձնաշնորհումները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ազգային անհրաժեշտ իրա-

⁶⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 28. IV. 1909:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. V. 1909:

⁶⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. I. 1910:

⁷⁰ «Երիտասարդ Հայաստան», 16. VI. 1909:

վունքներ», առանց որի հայ ժողովուրդը չի կարող գոյատևել, իրավունքներ, որոնք պետք է հարգել և ընդլայնել «դա է պահանջում թուրք պետության իրական շահը»: Հողվածագիրը գտնում է, որ սահմանադրական թուրքիայի ներքին անկայուն վիճակի հիմնական պատճառը ոչ թե հայերն են, այլ «թուրքական նացիոնալիզմը»⁷¹:

«Երիտասարդ Հայաստան» անդրադառնում է նաև թուրքական կառավարության կազմած բարենորոգումների ծրագրին: Սուլթանի հրովարտակով հաստատված ծրագիրը, որը պիտի ներկայացվեր օսմանյան խորհրդարանի քննարկմանը, պարբերականը «աչքակապուլթիւն» է համարում: Անիմաստ է համարում նաև դրա կետերի մասին խոսելը, նրան գնահատական տալը: Ընդգծվում է այն միտքը, որ այդ ծրագրով կառավարությունը նպատակ ուներ «այս անգամ այլ թաղել հայերու իրական դժգոհությունները եւ վերստին մոռացութեան ու խաբկանքի մէջ ծրարել Հայկական Հարցը»⁷²: Ըստ պարբերականի խնդիրը լավ ու վատ ծրագրերի կազմությունը չէ, այլ այն «եթե գոյություն ունեցող օրենքները իրապէս գործադրուէին, ապա վաղուց վերացված կլինէին հայ ժողովրդին գանգատներն ու դժգոհությունները» և պետությունն էլ քայքայված ու կազմալուծված չէր լինի: Գործող կառավարությունը վստահություն չի վայելում այն պատճառով, որ «հին մտայնությունն ու գործելակերպը կրտիրէ երկրին ու մասնաւորապէս պաշտոնեութեան մեջ»: Այսպիսով, բարենորոգումների թուրքական ծրագիրը Սապահ-Գյուլյանը համարում է «թուրքական աչքակապուլթիւն», քանի որ այն զուրկ էր նաև եվրոպական վերահսկողությունից⁷³:

«Չարիքին կեդրոնը» խմբագրականն ավելորդ է համարում «Բարեկարգիչ յանձնախմբերու» կազմության գաղափարը, քանի որ կառավարության համար այն սոսկ ժամանակ շահելու, ըստ էության, խաբելու միջոց է, իսկ խաբելը խմբագրականի բնորոշմամբ՝ «Իթիհատի համար քաղաքական առաքինություն դարձած է»⁷⁴:

Հնչակյանները հայկական նահանգներում բարենորոգումների ծրագրի իրականացման իրական երաշխիք էին համարում եվրոպական վերահսկողությունը: Պարբերականի թղթակիցներ Ս. Հովյանն ու Ե. Սաֆարյանը թերահավատ էին բարենորոգումների ծրագրերի նկատմամբ և գտնում էին, որ դրանք գործնականում օգուտ չտալուց բացի՝ հայությունը նոր վտանգների առաջ կանգնեցրին⁷⁵:

«Երիտասարդ Հայաստանի» 1912 թ. օգոստոսի 10-ի համարի առաջնորդող հողվածում առաջ է քաշված այն միտքը, ըստ որի, եթե թուրքիայում բարենորոգումների գաղափարը չի դառնալու պետական սկզբունք, ապա թուրքիայի ճնշված ժողովուրդները «միայն յեղափոխությունով և ապստամբությունով կրնան պարտադրել թուրք կառավարության տեղական բարենորոգումները»:

⁷¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 12. IV. 1911:

⁷² «Երիտասարդ Հայաստան» (Փրովիդենս), 13. V. 1913:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. V. 1912:

⁷⁵ «Երիտասարդ Հայաստան» (Փարիզ), բացառիկ, 10. V. 1914:

1914 թ. հունվարի 26-ին Կ. Պոլսում կնքված ուռա-թուրքական համաձայնագրի և հայկական բարենորոգումների նոր ծրագրի ընդունումից հետո «Հայաստանի իղձը» հոդվածում «Կայծունի» կեղծանունով թղթակիցը (Աբրահամ Բրուսյան) Վանից գրում էր, որ «ոեֆորմներու ծրագրի ստորագրելը շատ բացասական տրամադրություններ է լարած դէպի հայուլթիւնը: «Գեալուր», «ուայ», «միլլեթ խայինի»⁷⁶ բառերը դարձեալ սկսած են մեծ թափով շրջան ընել»⁷⁷: Հոդվածագիրը գրում է, որ տեղական առաջնորդների սաղրանքով թուրք և քուրդ բնակչության անունից բողոքի հեռագրեր են ուղարկվում՝ «բարձր Դուանը ոեֆորմ չենք ուզում» բովանդակությամբ: Նշում է՝ Վասպուրականի հայությունը խիստ հոռետեսորեն էր տրամադրված բարենորոգումների ծրագրի նկատմամբ, որովհետև բոլորն էլ համոզված էին՝ «ոեֆորմների անվան տակ թաքնված են այս կամ այն պետութեան շահերը»: Իր վիճակի բարելավումը ժողովուրդը կապում է «օտար գրավման կամ ազգային կուսակցությունների կողմից յեղափոխական ուժեղ շարժման» հետ⁷⁸:

Սրա հետ ընդգծում է այն իրողությունը, ըստ որի «թուրք և քիւրտ խուժանը դարձեալ թալանի և կոտորածի ախորժակ կրսրէ շնորհիւ օրուայ կառավարութեան գաղտնի ազէնտներու: ... Ռուսական միջամտութեան վախն է միայն, որ կը սանձէ կատաղութիւններ և պատրուակ կըլլայ բաղխումներու»⁷⁹:

«Ոտհեմութեան ասպետներին» հոդվածում հնչակյան գործիչ Աբրահամ Բրուսյանը XVI–XVII դդ. սկսած թուրքական իշխանությունների գործադրած հալածանքներն ի ցույց դնելով հնազանդության կոչ անողներին՝ հիմնավորում է հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը⁸⁰:

Սուլրատ խան Գելոֆյանցը 1910 թ. գրում էր, որ Իթիհատի վարած հետադիմական քաղաքականությունը ստիպում է հայ ժողովուրդին լրջորեն խորհել ինքնապաշտպանության անհրաժեշտության մասին⁸¹:

Իսկ 1913 թ. «Հայ ինքնապաշտպանութեան առթիւ» խմբագրականում Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Մեր յեղափոխական պատմութիւնը որոշակի ցույց է տալիս, որ կոտորածներ տեղի չունեցան կամ եղածներն էլ շատ մեծ ծավալ չստացան այն վայրերում, ուր ժողովուրդը զինուած էր և կանգնել էր ինքնապաշտպանութեան գծի վրայ»: Նույնիսկ հայերից ավելի բարվոք դրություն մեջ գտնվող մուսուլման ժողովուրդները շարունակ գինվում են ժամանակակից ու կատարելագործված զենքերով: Հոդվածագիրն ընդգծում է, որ նրանք կարող են իրենց ունեցվածքը վաճառել, նույնիսկ պարտքի տակ ընկնել, որպեսզի «զէնքի կողմից մի ուրիշից յետ չմնան»: Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա, ըստ հոդվածագրի, «հայը դրամ է փոխ տալիս մուսուլմանին, բայց զենք չունի»: Սապահ-Գյուլյանը

⁷⁶ Նշանակում է «դավաճան ժողովուրդ»:

⁷⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 10. V. 1914:

⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 17. VIII. 1910:

եզրակացնում է: «Խաբուսիկ հույսերով չտարվինք, տակավին շա՛տ փոթորիկների պիտի հանդիպինք: ... Հային ուզում են սպաննել, ցանկանում է նա ապրել – ուրեմն պետք է զինուկ, պետք է ինքնապաշտպանութեան ամուր հիմքերի վրա կանգնի, ինչ գնով էլ որ լինի»⁸²:

«Անխուսափելի պայքարը» խմբագրականում վերլուծելով Իթթիհատի անցած ուղին՝ պարբերականի խմբագիրն առաջ է քաշում այն միտքը՝ անխուսափելի է թուրք ազգայնականությունը մարմնավորող ուժի՝ Իթթիհատի ու հայության բախումը, և որ հայերը պետք է պատրաստ լինեն դրան: «Եվրոպայից վտարվող և Ասիայի մէջ ամփոփւող Թիւրքիայի ճակատագիրը դարձեալ «Իտտիհատն» է, որ վարել պիտի ուզի: Նա պիտի գործի ազգայնական փրփուրը բերանին, օրհասական սաստկութեամբ: Պայքարը Իթթիհատի և հայութեան միջև լինելու է անողոք ու վճռական, – գրում է Սապահ-Գյուլյանը, – և այդ պայքարն է որոշելու հայութեան ճակատագիրը»⁸³: Նա կոչ է անում «օտար ասիերում հաստատված հայ գաղութներին» չեզոք, կրավորական դիրք չբռնել, այլ բոլոր հնարավոր միջոցներով սատարել հայոց ինքնապաշտպանության գործին⁸⁴:

Ավագ, «Երիտասարդ Հայաստանի» մուսլ կանխատեսումները շուտով իրականացան: 1914 թ. սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմը երիտթուրքական կառավարությունը դիտեց ամենահարմար պահ՝ իրագործելու Հայկական հարցի լուծման իր ոճրագործ ծրագիրը:

Եզրակացություն

Այսպիսով, 1908–1914 թթ. Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության ԱՄՆ-ի օրգան «Երիտասարդ Հայաստան» շաբաթաթերթում տպագրված հոդվածների ու հաղորդումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պարբերականի ուշադրության կենտրոնում էին եվրոպական մեծ պետությունների քաղաքականության, միջազգային սոցիալ-դեմոկրատական շարժման, Պարսկաստանի սահմանադրական, Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման, հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական դրություն, հայ գաղթօջախների խնդիրներին ու միջկուսակցական հարաբերություններին վերաբերող հարցերը: Նկատելի է այն հանգամանքը, որ միջկուսակցական հարաբերությունների հարցերում պարբերականն աչքի է ընկնում իր հակադաշնակցական ուղղվածությամբ:

Արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունն ի ցույց դնելուն մեկտեղ՝ պարբերականը հային իր հայրենիքում պահելու գաղափարի ջերմ կողմնակիցն ու քարոզիչն էր:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո հայության շրջանում առաջացած ոգևորությունը կարճ ժամանակում իր տեղը գիջեց հիասթափությանը: Արտահայտելով հնչակյան կուսակցության տեսակետը՝ պարբերականի հոդվածներում առաջ է քաշվում ազգային խնդիրների լուծման համար հույսը սեփական ուժերի վրա դնելու ու այս համատեքստում նաև ազգային-քա-

⁸² «Երիտասարդ Հայաստան», 27. V. 1913:

⁸³ «Երիտասարդ Հայաստան», 26. III. 1913:

⁸⁴ Նույն տեղում:

ղաքական կուսակցությունների համախմբման գաղափարը: Աչքի է զարնում այն, որ «Երիտասարդ Հայաստանի» ազգային-քաղաքական կյանքին վերաբերող հոդվածներում կարմիր թելի պես անցնում է Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության ու արևմտահայության ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գաղափարը:

«Երիտասարդ Հայաստան» պարբերականն իր մնայուն հետքն է թողել Հայ ազատագրական շարժման, հասարակական-քաղաքական մտքի և հրապարակախոսության պատմության մեջ:

Գեղամ Հովհաննիսյան – պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, ՀԱԱՀ հասարակական գիտությունների ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ ազգային կուսակցությունների և հասարակական-քաղաքական մտքի պատմություն: Հեղինակ է 2 մենագրության և շուրջ 30 հոդվածի: gegham.hovhannisian@mail.ru

REFERENCES

- “Azg” (Boston), 26. IX. 1908 (In Armenian).
 “Hnchak” (Pariz), 1907, № 9–10 (september-hoktember) (In Armenian).
 Sapah-Giulean Beruz. Kensagrutivn Stepan Sapah-Giuleani, Niv-York, 1936 (In Armenian).
 “Yeritasard Hayastan” (New-York), 01. I. 1908; 08. I. 1908; 15. I. 1908; 22. I. 1908; 29. I. 1908; 05. II. 1908; 19. II. 1908; 26. II. 1908; 04. III. 1908; 11. III. 1908; 18. III. 1908; 25. III. 1908; 01. IV. 1908; 15. IV. 1908; 29. IV. 1908; 06. V. 1908; 13. V. 1908; 20. V. 1908; 08. VII. 1908; 15. VII. 1908; 22. VII. 1908; 24. VII. 1908; 12. VIII. 1908; 19. VIII. 1908; 02. IX. 1908; 06. I. 1909; 28. IV. 1909; 05. V. 1909; 16. VI. 1909; 12. I. 1910; 19. I. 1910; 27. VII. 1910; 17. VIII. 1910; 31. VIII. 1910; 07. IX. 1910; 14. IX. 1910; 08. XII. 1910; 14. XII. 1910; 21. XII. 1910; 28. XII. 1910; 25. I. 1911; 19. II. 1911; 22. II. 1911; 01. III. 1911; 12. IV. 1911; 05. VII. 1911; 12. VII. 1911; 22. V. 1912; 10. VIII. 1912 (In Armenian).
 “Yeritasard Hayastan” (Providens), 26. III. 1913; 13. V. 1913; 27. V. 1913 (In Armenian).
 “Yeritasard Hayastan” (Pariz), batsarik, 10. V. 1914 (In Armenian).

АРМЯНСКИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ В ПЕРИОДИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ «ЕРИТАСАРД АЙАСТАН» (1908–1914 гг.)

ГЕГАМ ОГАННИСЯН

Резюме

Ключевые слова: «Еритасард Айастан», Степан Сапах-Гюлян, западные армяне, Турция, тирания, освободительная борьба, социализм, революционное движение.

В начале XX века главной задачей армянской национально-политической жизни было освобождение западных армян от турецкого ига. На ее осуществление были направлены усилия армянских национальных партий. После младотурецкого переворота в 1908 г. и принятия конституции в Османской империи перед армянскими политическими силами встала новая задача – выбор путей дальнейших действий для защиты прав армянского народа. Политика младотурецкого правительства, а также многие вопросы армянской национально-политической жизни широко обсуждались на страницах периодического издания Социал-демократической партии Гнчак «Еритасард Айастан» («Молодая Армения»), которое являлось главным партийным органом на территории США. Издание еженедельника началось в 1903 г. в Бостоне, затем он издавался в Нью-Йорке (1906–1912 гг.), в Провиденсе (1913, 1916–1917 гг.), в Париже (1914 г.), в Чикаго (1917–1923 гг.), в Бостоне (1923–1927 гг.), затем вновь в Нью-Йорке, до 1973 г. В газете освещались вопросы армянских колоний, межпартийных отношений, а также проблемы, касающиеся истории и деятельности партии Гнчак. Широко обсуждался вопрос реформ, намеченных для проведения в армянских областях Турции. В статьях о национально-политической жизни, печатавшихся в «Еритасард Айастан», превалирует идея автономии Западной Армении и подготовки самообороны западных армян. Периодическое издание оставило неизгладимый след в истории армянского освободительного движения, общественно-политической мысли и общественного дискурса.

Гегам Оганнисян – к. и. н., доцент, старший научный сотрудник Института истории НАН РА, преподаватель кафедры общественных наук АНАУ. Научные интересы: история армянских национальных партий и общественно-политической мысли. Автор 2 монографий и около 30 статей. gegham.hovhannisian@mail.ru

ARMENIAN NATIONAL-POLITICAL ISSUES IN
“YERITASARD HAYASTAN” PERIODICAL
(1908–1914)

GEGHAM HOVHANNISYAN

S u m m a r y

Key words: “Yeritasard Hayastan”, Stepan Sapah-Gulian, Western Armenians, Turkey, tyranny, liberation struggle, socialism, revolutionary movement.

The main issue of the Armenian national-political life in the early 20th century towards which the efforts of Armenian national parties were directed was the liberation of the Western Armenians from the Turkish yoke. After the

Young Turkish coup in 1908 and the adoption of the Constitution in the Ottoman Empire, the Armenian political forces faced a new task – choosing ways of further actions to protect the rights of the Armenian people. The policy of the Young Turkish government, as well as many issues of the Armenian national-political life, were widely discussed in the pages of “Yeritasard Hayastan” (“Young Armenia”) periodical of the Hnchak Social Democratic Party which was the main party organ in the United States. The weekly started to be published in Boston in 1903, then in 1907–1912 in New York, in 1913 in Providence, in 1914 in Paris in Chicago (1917–1923), in Boston (1923-1927) then again in New-York up to 1973. The newspaper covered issues of the Armenian colony, inter-party relations, as well as issues related to the history and activities of the Hnchak party. The issue of reforms planned for carrying out in the Armenian regions of Turkey was widely discussed. In “Yeritasard Hayastan” (Young Armenia) periodical the idea of autonomy of Western Armenia and the preparation of self-defense of Western Armenians prevails in articles on national-political life. The periodical left an indelible mark on the history of the Armenian liberation movement, socio-political thought and public discourse.

*Gegham Hovhannisyán – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of New History of the NAS RA Institute of History, lecturer at the Chair of Social Sciences of National Agrarian University of Armenia. Scientific interests: history of Armenian national parties and national-political thought. Author of 2 monographs and about three dozen articles.
gegham.hovhannisian@mail.ru*

II

ԳՈՎԱԶԴԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՐՈՂԻԱ ԹԻՖԼԻՍԱՅԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ (XIX դ. 90-ական թվականներ – XX դարասկիզբ)*

ՏԱՐՈՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, ՀԵՐՄԻՆԵ ԲԱԲՈՒՌՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ «Խաթաբալա», «Հայելի», «Տարազ», «Նոր-Դար», Հայ պարբերական մամուլ, երգիծանք:

Նախաբան

XIX դարի 80-ական թվականներից թիֆլիսահայ իրականության մեջ գովազդը բավական մեծ տարածում էր ստացել և որպես սոցիալ-մշակութային երևույթ կայուն տեղ ուներ թիֆլիսեցու առօրյայում: Գովազդների բովանդակությունն ու գովազդային գործունեության քննադատությունը ստանում էին տեսական սահմանումներ, որոնց մի մասը, ըստ էության, հիմնված էր ուղևորության տեսաբանների, ոլորտի աշխատակիցների հայեցակարգերի վրա, մյուս մասն էլ ուղղված էր թիֆլիսյան իրականության գովազդային հաղորդակցության իմաստավորմանը:

Գովազդի կայացման փաստը վկայում է նաև այն հանգամանքը, որ սովյալ ժամանակաշրջանում գովազդի ձևաչափը հայկական պարբերականներում դառնում է արդիական որևէ խնդրի լուսաբանման համար գեղարվեստահրապարակախոսական ժանրի արտահայտչամիջոց: Այս երևույթը լայն կիրառություն էր գտել ուղևորական ու արևմտյան երկրներում հրատարակվող պարբերականներում, ինչպես նաև՝ արևմտահայ պարբերականների խմբագրությունների կողմից: Օրինակ՝ 1862 թ. Զեյթունի ապստամբության օրերին Զմյուռնիայում հրատարակվող «Դիմակ» հանդեսը տպագրում է «Արյունահեղ դերասանությունն ի Զեյթուն» վերնագրով երգիծական թատերազուլը (№ 3, էջ 23), որտեղ արյունալի իրադարձությունների իսկական մեղավորին՝ «զրացի մարդասպաններին» է ակնարկում նկատի ունենալով թուրքական բռնապետությունը¹:

Հայ պարբերական մամուլը, հանրային կյանքի արտացոլման հայելի լինելուց բացի, ծիծաղի ու զվարթ տրամադրության ապահովման միջոց է ծառայել. «... այդ համեմունքը կարծես մի տեսակ հրապուրանք է ծառայել մամուլին՝ ընթերցող լայն շրջաններ ունենալու համար: Նման բնույթի

* Ներկայացվել է 01. XII. 2020 թ., գրախոսվել է 09. XII. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 02. II. 2021 թ.:

¹ Հայ պարբերական մամուլի պատմություն XVIII–XIX դարեր, հ. 1, Գահիրէ, 2006, էջ 538:

նյութերն էլ գուրկ չեն հասարակական արժեքից»² և ուշագրավ են նաև հետազոտողների համար:

Գրական պարողիայի (նմանակման) տեսության հիմնադիրներից Յու. Տինյանովն առանձնացնում է պարողիայի երկու տեսակ՝ բովանդակութայան ու ձևի՝ դրանց հիմքում դնելով գործառույթային տարբերությունը³:

Լրագրային պարողիան դիտարկվում է որպես երգիծական փոքրածավալ ժանրային ձև, ինչպիսիք են՝ անեկդոտը, երգիծական բառարանն ու այբուբենը, երազահանը, գովազդը, հայտարարությունը և այլն⁴:

Պարբերական մամուլում երգիծական ժանրերն անկախ համակարգ են ու ըստ արտահայտչամիջոցների՝ բաժանվում են երկու խմբի՝ տեքստային և պատկերային: Տեքստային երգիծական ժանրերն իրենց հերթին կարող են լինել տեղեկատվական (երգիծական լուր, ռեպորտաժ, մեկնաբանություն) և գեղարվեստահարապարակախոսական (ֆելիետոն, պամֆլետ): Պատկերային երգիծական ժանրերի հիմքերն են ծաղրանկարը, երգիծական լուսանկարը, ֆոտոկոլաժը⁵:

Կարող ենք արձանագրել, որ սրանց մեծ մասը, անկախ ժանրային պատկանելությունից, համապատասխանում է ձևի պարողիային: Դրանցում հայտնային սկզբունքով օգտագործվում են լրագրային ու գովազդային ժանրային համակարգերը, որոնք զանգվածային հաղորդակցության միջոցների և տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ընթացքում փոխազդեցության են ենթարկվում, փոխառում մեկը մյուսի կառույցներն ու գործառույթները⁶:

Սակայն երգիծանքի փոքր ժանրերի վերարտադրությունը տեղի է ունենում հարացուցային այլ տիրույթում, որտեղ ժանրակերտման հիմնական հատկանիշը իրականության գեղարվեստական արտացոլման ձևն է. այն թելադրվում է երգիծական տիպավորման հատուկ սկզբունքներով ու երգիծական պատկերի (կերպարի) յուրահատկությամբ: Երգիծական հաղորդանյութի մեջ գիտակցաբար խեղաթյուրվում է (լիտոտա, գրոտեսկ) պատկերվող առարկայի կոմիկական քողարկված էությունը: Հեղինակային վարքագիծը պայմանավորված է առարկայի նկատմամբ ունեցած միանշանակ քննադատական և բացասական վերաբերմունքով, որին հակադրվում է նրա ունեցած դրական իդեալը⁷:

² Ս. Ի շ խ ա ն յ ա ն. XX դարի սկզբի հայ քաղաքական երգիծանքը: («Խաթաբալա» հանդեսը), Երևան, 1972, էջ 196:

³ Ю. Т и н я н о в. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977, с. 293–294.

⁴ М. Привалова. Из истории малых форм сатиры в русской журналистике XVIII–XIX веков. – Русская журналистика XVIII–XIX веков (из истории жанров). Л., 1969, с. 102.

⁵ Н. З ы к у н. Сатирические жанры в жанровой палитре журналистики: обобщение современных научных подходов. – «Известия Южного федерального университета. Филологические науки» (Ростов-на-Дону), 2014, № 3, с. 205–206.

⁶ В. У ч е н о в а, Т. Г р у н б е р г, К. К о н а н ы х и н, М. П е т р у ш к о, С. Ш о м о в а. Реклама: палитра жанров. М., 2004, с. 59.

⁷ Н. З ы к у н. Сатирические жанры журналистики: проблемы типологии. – «Вестник Томского государственного университета. Филология», 2015, № 1, с. 181–191.

Երգիծական ժանրերի առարկա են դառնում սոցիալական, քաղաքական, բարոյաէթիկական փաստերը, երևույթներն ու գործընթացները, որոնք պահանջում են բացահայտում, ծաղր, պարսավանք⁸:

Անկախ նրանից՝ օգտագործվում է պարողիայի ձևը, թե բովանդակությունը, պարողիկ հնարքի կիրառումն ինքնին դառնում է միջտեքստայնության տեսակ, երբ «նոր գրվող ստեղծագործությունը անպայման ենթադրում է նախորդի գոյությունը»⁹, իսկ միջտեքստային կապերի աստիճանն ու ձևերը պայմանավորված են պարողիայի տեսակով և հեղինակի անհատական ոճով¹⁰:

Հոգվածի նպատակն է ներկայացնել գովազդային պարողիայի թեմատիկ ընդգրկումները թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում, իսկ խնդիրն է՝ դրանց միջոցով բացահայտել գովազդային պարողիայի ժանրակերտման առանձնահատկություններն ու տեսակները:

Գովազդային պարողիայի տեսակները

Ուսումնասիրել ենք 120 գովազդային պարողիա, այդ թվում՝ նաև ժանրին համապատասխանող ծաղրանկարներ՝ տպագրված «Խաթաբալա», «Հայելի», «Տարագ», «Նոր-Դար» պարբերականներում:

Նկատենք, որ գովազդային պարողիաները սկզբնական շրջանում տպագրվում էին «Թերթ Թերթի մեջ» ձևաչափով: Այսպես, 1890-ական թվականներից սկսած «Նոր-Դար» լրագրում առանձին բաժնով տպագրվում էր «Հայելի», իսկ «Տարագ» ամսագրում՝ «Մոծակ» երգիծական բաժինը, որոնցում պարբերաբար օգտագործվում էին գովազդի նմանակումներ:

«Խաթաբալա» շաբաթաթերթի առաջին թողարկումներում գովազդային պարողիաները տպագրվում էին վերջին էջերում: Հետագայում դրանք սկսում են տպագրվել առաջին էջում, քանի որ վերջին էջերը տրամադրվում էին թերթի գովազդային բաժնին: Այնուհետև «Խաթաբալա»-ն նախորդների փորձի նման նոր խորագրերով բաժիններ է ստեղծում՝ «Թերթ Թերթի մեջ» ձևաչափով, և գովազդային պարողիաները տպագրվում են բաժիններում, որոնք տարբեր տարիների տարբեր անուններ են ունեցել՝ «Ռուբը», «Զիբիլ», «Բիբառ», «Հտպիտ», «Օձ», «Շիլափլավ», «Հարիսա», «Գյուլ-Բահար» («Գարնանային վարդ»):

Գովազդային պարողիաները տպագրման հստակ պարբերականություն չունեին, այդուհանդերձ, գովազդի ու հայտարարության բովանդակային շերտերը բազմազան էին՝ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլն:

⁸ Л. Кройчик. Система журналистских жанров. – Основы творческой деятельности журналиста. СПб., 2000. – <http://evartist.narod.ru/text5/64.htm>

⁹ Ժ. Քալանթարյան. Միջտեքստայնություն. – Գրականության տեսության արդի խնդիրներ, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, 2016, էջ 150:

¹⁰ Е. Кармалова. Пародия в рекламном дискурсе: к постановке проблемы. – Российская пиарология–2: тренды и драйверы: сборник научных трудов в честь профессора А. Д. Кривоносова. СПб., 2016, с. 31–33.

Ուսումնասիրված 120 հաղորդանյութերից բովանդակությունը գովազդային պարոդիայի օրինակները 6-ն են, իսկ ձևի գովազդային պարոդիայինը՝ 114-ը:

Բովանդակության գովազդային պարոդիա

Բովանդակության գովազդային պարոդիան հայ պարբերական մամուլում քանակական առումով անհամեմատ քիչ է հանդիպում: Ինչպես նշվեց, դրանք թվով 6-ն են, որոնց հիմքում ժամանակի «ռեկլամային խաչագողության» օրինակների վարիացիաներն են:

«Ռեկլամային խաչագողություն» հասկացությունը 1900-ական թվականների սկզբին հայ պարբերական մամուլում շրջանառության մեջ դրեց թիֆլիսահայ տարբեր լրագրերի թղթակից Արտաշես Օհանջանյանը՝ մի քանի հոդվածներ տպագրելով ակնհայտ մոլորեցնող գովազդների մասին, որոնք «միամիտներին իրանց թակարդի մեջ գցելով՝ նրանց գրպանները դատարկելու»¹¹ համար տպագրվում էին Ռուսական կայսրության տարածքում հրատարակվող գրեթե բոլոր լրագրերում:

Պարոդիայի այս տեսակներում փոփոխության էր ենթարկվում ապրանքի անունը կամ ծառայության տեսակը՝ փոխարինվելով մտացածին առարկաներով կամ ծառայություններով, իսկ գովազդային հաղորդանյութի տեքստն ամբողջությամբ համապատասխանում էր մոլորեցնող և «անբարեխիղճ» գովազդների հաղորդանյութերին:

Բովանդակության գովազդային պարոդիայի տեսակետից հումորի օբյեկտը լսարանն էր, քանի որ նրա դյուրահավատությունից օգտվելով բազմաթիվ գովազդատուներ առաջարկում էին զանազան ապրանքներ ու ծառայություններ, որոնց գոյությունը շատ հեռու էր իրականությունից կամ կիրառության արդյունավետությունը ներկայացվում էր չափազանցված: Օրինակ՝ «Գտել եմ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ թագնուած այն մեծ գաղտնիքն, որի շնորհիվ կարելի է ամենաապուշ ընդունակ աշակերտներին ուղղել, որ բոլոր առարկաներից 5 թւանշան ստանան: Ունեմ բազմահազար շնորհակալութեան նամակներ ստացած: Սովորել ցանկացողներն թող շտապեն 7 հատ 7 կ. մարկաներ ղրկելու»¹², կամ «Հնարել եմ մի ԱՊԱՐԱՏ, որի յարմար անունը դեռ չեմ գտել, այդ ապարատի շնորհիվ հասարակ հողից կարելի է պատրաստել միս, հաց, իւղ, պանիր, կարագ, գինի, մինչև անգամ Սմիրնովի օղի: Ունեմ ստացած բազմաթիւ շնորհակալութեան նամակներ Մոծակից, Գասպարից, Մարգարից, Օզգեալից և այլն: Այդ բոլորն սովորելու համար բաւական է ուղարկել չորս հատ եօթը կոպ. մարկաներ, անմիջապէս կուղարկւի ուզած ապարատը առաջին փոստով»¹³:

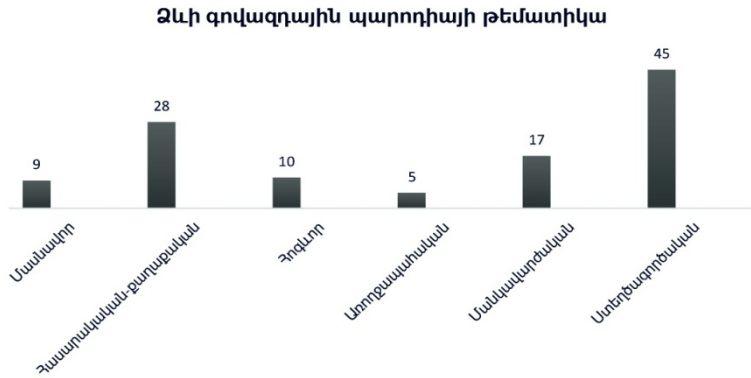
¹¹ Ա. Օհանջանեան. Զգուշացեք ռեկլամային խաչագողութիւններից.— «Մշակ» (Թիֆլիս), 30. XI. 1910:

¹² «Խաթաբալա» (Թիֆլիս), 23. VI. 1912:

¹³ Նույն տեղում:

Ձևի գովազդային պարողիա

Այս տեսակի նմանակումների թեմատիկ ընդգրկվածության և քանակական հարաբերակցությունն ունի հետևյալ պատկերը.

Մասնավոր հայտարարությունների հաղորդանյութի ձևի նմանակման միջոցով լրագրերը շեշտադրում էին հանրության մեջ առկա վնասակար երևույթները, ծաղրում այն արատները, որոնք տարածված էին թիֆլիսեցիների առօրյայում և հաճախ դառնում էին ասեկոսների նյութ (անառակություն, արտասանական ծնունդներ և այլն): Օրինակ՝ «Ցանկանում եմ ամուսնանալ հասակաւոր (մինչ 60 տ.), բայց հարուստ պարոնի հետ, ինչ ազգութեան կողքէ լինի – միւսնոյն է: Ցանկալի է որ ունենա կոնդիտերսկայ կամ մոդնի կրպակ: Կարող է շատ սիրուն էլ չլինել – այդ վնաս չունի: Ես 17 տարեկան եմ, սիրուն ու անուշիկ, ինչպէս մայիսի վարդը, հիւանդ չեմ ոչ դալկութեամբ, ոչ ... , սակայն աշխարհից այնքան էլ բէխաբար չեմ ... Ապրում եմ Շան թաղ, տ. № 13/Ա մանսարդայում»¹⁴, «Տի-Կին Բեմուրագեանը սիրեկանի հետ բանդեվիւ նշանակած ժամանակ կորցրել է արտասահմանեան պողոթի կարօթկան: Գտնողներին խօստանում է մեծ վարձատրութիւն»¹⁵:

Հասարակական-քաղաքական թեմատիկայի նյութերում ծաղրանքի առարկա էին դառնում քաղաքական կուսակցությունների, թիֆլիսի քաղաքային վարչության, հայկական բարեգործական ընկերությունների, ոստիկանական բռնություններին վերաբերող թեմաները: Օրինակ՝ «Անվտանգ մասսաթ ամեն հասակի և ազգի քաղաքացիների համար: Հարցնել ոստիկանատներում»¹⁶, «Արանով պատիւ ունեմ յայտնելու կուսակցութիւնների ընկերապատիւ ներկայացուցիչներին, որ ես ստացել եմ ընտրողական թերթ որպէս իրաւատէր և որոշել եմ ծախել քուես: Որ կուսակցութիւնը որ աւել կվճարի, նրան քէ կը տամ: Քւէիս աճուրդը կը լինի 27-ին յունւարի, Երևանեան հրապարակում, «Փարոս» քիօսկի մօտ, 10 ըուբլուց սկսելով, ուստի խնդրում եմ չը ծուլանալ ներկայ գտնելու»¹⁷:

¹⁴ «Խաթաբալա», 23. VII. 1911:
¹⁵ «Խաթաբալա», 09. VI. 1912:
¹⁶ «Խաթաբալա», 23. IX. 1906:
¹⁷ «Հայելի» (Թիֆլիս), 26. I. 1907:

Որոշ պարողիաներ անդրադառնում էին ազգային խնդիրներին ու հայ ժողովրդի մոլորություններին, որոնք վերաբերում էին Օսմանյան կայսրութ-
յունում Հայկական հարցի դրական լուծմանը: Օրինակ՝ «ԲԱՐՁՐԱՀԱՍԱԿ ՄԻ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ԱՍՊԵՏ ԶԱՆԱԶԱՆ ՕՐԴԷՆՆԵՐԻ առաջարկում է իր
ձեռքն ու սիրտը և գրպանն էլ հետը բոլոր կուսակցութիւններին ձեռնտու
պայմաններով սատարելու դրանց ծրագրները, եթէ միայն պաշտպանեն իրա
կաթողիկոսական թեկնածութիւնը: Դիմել՝ Թիֆլիզ «Վտակ»-ի խմբագրա-
տուն՝ Բաբելէն վարդապետին կամ Էջմիածին՝ Մեսրոպը վարդ. մագիստրոսին՝
յանձնելու Տեղակալ Սուրենեացին»¹⁸, «Հայոց ազգասէրների ակումբը սրա-
նով պատիւ ունի յայտարարելու, որ մօտիկ ապագայում Տաճկահայքում
ինքնավարութիւն է հաստատելու և առայժմ պահանջում են պաշտօնեաներ
հետեւեալ ուժիկներով / ... / սահմանակալ-մարզպան ամէն մեկին 12000 հայ-
կադրամ (հայկադրամը արծաթէ դրամ է և արժէ 3 ռուբ.) պալատը իր պարա-
գայքով ճրի / ... / Պայմանների համար դիմել տաճկաց սուլթանին մեր վե-
զիրի միջոցով»¹⁹:

Հոգևոր թեմատիկայի հաղորդանյութերում գովազդային նմանակում-
ների են ենթարկվում անբարեխիղճ հոգևորականները, որոնց գործու-
նեությունը հակասում է նրանց կոչմանը: Օրինակ՝ «Խեղագար, կով, անբան
անասուն կլինի այն կօշկակարը, որ կկարդայ իստորև մեր յայտարա-
րութիւնը և չչտապիլ օգտուել: Գայանեի 18 հազարանոց պաղվալներում
բաց են արուել կաշուեղէնի գործարան, մեր ապրանքներն են – շատ ընտիր
պաղոշ պատրաստած Հաջի-Ջաֆարի երեսի կաշուց իւր հաստութեամբ,
պնդութեամբ ու դիմացկունութեամբ գերազանց Համբուրգի, ի՞նչ եմ ա-
սում, նոյն իսկ Բիրմինհամի փղի կաշուց պատրաստած պաղոշներից: Եթե
Հաջի-Ջաֆարի երեսի կաշին 3 տարի չդիմանայ, մենք պատրաստ ենք յետ
տալ մեր ստացած փողը, կասկածողի հետ նոտարական պայման կարող ենք
կնքել...»²⁰: Ինչպես նաև սուր ծաղրանքի են ենթարկվում ընտրություն-
ները հոգևորականության շրջանում. օրինակ՝ «Իբրև ազիտատոր զանազան
եկեղեցիներում թրև գալու ժամանակ կորցրել եմ մի քանի տպած անուա-
նական թերթիկներ, ծաղկաքաղ նամակներ, պաշտոնական հրահանգներ:
Գտնողին խնդրում ենք յանձնել մեզ, որի համար կստանայ առատ վարձա-
տրութիւն: Ապագայ ընտրութիւնների համար շատ կարևորագոյն թղթեր
են, քանի որ բոլոր օրինակները սպառուել են. խոնարհաբար խնդրում եմ
գտնողին խնամքով պահել: Մեր հասցէն – Թիֆլիս՝ Սուրբ Նշան եկեղեցու
գաւիթ»²¹:

Առողջապահական թեմատիկայի գովազդային պարողիաները մեծ թիվ
չեն կազմում: Մեկ հայտարարության մեջ հետևյալ կերպ՝ «Հա՛յ, հարա՛յ,
հա՛յ, երևանում հիւանդանոց է բացւել»²², ներկայացվում է նահանգային
հիվանդանոցի բացման իրադարձությունը, երկուական գովազդ էլ համա-
պատասխանաբար բժիշկների մասնագիտական սիրողական մակարդակը և

¹⁸ «Խաթաբալա», 12. IV. 1908:

¹⁹ «Հայելի», 09. III. 1907:

²⁰ «Հայելի», 12. IV. 1907:

²¹ «Նոր-Դար» (Թիֆլիս), 04. IV. 1892:

²² «Տարագ» (Թիֆլիս), 03. III. 1891:

խոլերայի տարածումն ու դրա նկատմամբ պատկան մարմինների անտարբերությունը: Օրինակ՝ «Բժիշկ Մահ-Տեսեան – Բժշկում է ամեն տեսակի հիւանդություններ: Կարճ ժամանակում վերջ է տալիս ամենախիստ ցաւերին: Ընդունելութիւնը մինչև հիւանդի մահը»²³, «Խաթաբալիստներ բոլոր երկրների միացէք!!! ԽՕԼԵՐԸ ԳԱԼԻՍ Է ԵՒ ԵԿԵԼ Է: Այդ պատճառով հում ջուր մի խմեք, այլ գործածեցեք Սան-Ռաֆայել և Շամպայն (Եթե փող ունիք)...»²⁴:

Մանկավարժական թեմատիկայի գովազդային պարողիաներում քննադատության հիմնական թիրախ էին դառնում հայկական դպրոցների հոգաբարձուները, մանկավարժների անառողջ մրցակցությունը, ուսուցիչների անգրագիտությունը, դպրոցական ֆոնդի գրպանումը և այլն: Օրինակ՝ «Հայկական համալսարան աւարտած և փորձած մանկավարժ գրագէտ մի ուսուցիչ պաղատում է հայ հոգաբարձութեան՝ ուսուցչական մի պաշտօն տալ իրան. կարող է յանձն առնել շաբաթական 66 դաս՝ ամեն տեսակ առարկաներից. կարող է նոյնպէս միաժամանակ վերակացութիւն, տեսչութիւն, դաստիարակութիւն, ծայրահեղ դէպքում նաև ծառայութիւն, խոհարարութիւն, դժօրնիկութիւն, ժամկոչութիւն և այլն ազգօգուտ գործեր կատարել այդ մի և նոյն ուսումնարանում: Իսկ այդքան ծառայութեանց համար հոգաբարձութեան հետ շատ և շատ հեշտութեամբ կարող է պայմանավորւել. միայն հասարակութիւնը ամենախիստ յարգանք պիտի տածէ դեպի սա վարժապետը: Հասցէն՝ Բյուրո Ուսուցիչ Միութեան»²⁵, «Երևանայ թեմական դպրանոցի մանկավարժական և հոգեբանական առարկաները աւանդելու համար հրաւիրում է մասնագէտ քիմիկոս կամ մեքենագէտ: Ցանկացողները թող բարեհաճեն դիմել «Քեչկիլի» խմբագրութեան»²⁶:

Ստեղծագործական թեմատիկայի գովազդային պարողիաների խմբում ներառված են այն նմանակումները, որոնց պարողիկ կերպարավորման հիմքում են եղել պարբերական մամուլի, գրականության, արվեստի վերաբերյալ երգիծական հաղորդանյութերը: Օրինակ՝ «Արդէն սկսել ենք չինարէնից հայերէն թարգմանել «Էվէլինա» վէպը, խնդրում ենք ուրիշները նեղութիւն չը կրեն միևնոյնը թարգմանելու»²⁷:

Առանձին մեծ խումբ են կազմում ինքնազուգուները, որոնց միջոցով հայ պարբերական մամուլի հիմնական խնդիրները ներկայացվում են հումորի միջոցով: Օրինակ՝ «Յայտարարութիւնները տպւում են ձրի»²⁸, «Բիբառ» օրաթերթի համար հարկաւոր են աշխատակիցներ, որոնք միևնոյն թերթում կարողանան իռառ միս ուտել, հայհոյել, իրենց արարքներն իրար երեսով տալ, իսկ երեկոները պաղւալներում մէկ-մէկու կենացներ վայելել»²⁹:

²³ «Խաթաբալա», 23. I. 1910:

²⁴ «Խաթաբալա», 26. VI. 1910:

²⁵ «Խաթաբալա», 12. VIII. 1906:

²⁶ «Տարագ», 03. III. 1891:

²⁷ «Նոր-Դար», 24. I. 1892:

²⁸ «Նոր-Դար», 02. II. 1894:

²⁹ «Խաթաբալա», 05. II. 1911:

Գովազդի տեսակները որպես արտահայտչամիջոց

Գովազդային պարոդիաների մեջ գովազդի տեսակները դառնում էին արտահայտչամիջոց՝ շնորհիվ իրենց միջտեքատային հատկանիշների: Տարբեր թեմատիկայի հաղորդանյութերը մատուցվում էին մասնավոր հայտարարությունների, առևտրային, սոցիալական, քաղաքական գովազդների տեսքով, որոշ դեպքերում արտահայտչամիջոց էին դառնում ինքնագովազդը, մահազդը: Այսպես, քաղաքական թեմատիկայի պարոդիկ գովազդը մատուցվում է որպես մասնավոր հայտարարություն: Օրինակ՝ «ՆԱԽԿԻՆ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԳՈՒԲԵՐՆԱՏՈՐ կարող է մի ամսում մի քանի տասնեակ գիւղեր քանդել և հազարաւոր անմեղ մարդիկ կոտորել, յայտնի ПОПРОШУЮՔ ռուբլերից ապահոված առաջարկում է իրեն Ռուսաստանի մի որևէ նահանգի համար: Հասցէն բոլորին յայտնի է»³⁰:

Ծաղրանկար 1. «Էժան վաճառք»:
Սուլթանը և բուլղարական իշխան-թագավորը:
— Հաւատա ինձ աւելի թանգ է նստել:
— Դէհ, խալիֆ, սուր հարիւր միլիոնով:
— Թող ալդպէս լինի, բայց թագն աւելի արժէ: Ես ձեր խաթրու կը ծախեմ 125 միլիոնով և ալդ ժամանակ իստակ թագաւոր կը լինեմ:

Ծաղրանկար 2. «Թիֆլիսի քաղաքային վարչության կարգադրությունը ժանտախտի պատճառով մկների դեմ պատերազմ մղելու առթիվ»:
Մկները, առնետները կարդում են.
— Հի՛, հի՛, հի՛, հի՛, մենք էլ ինչ պտուղներ ենք...

Ծաղրանկար 3. «Ունիվերսալ խանութ Մյուր և Մերիլիզ»:
Ալեքսանդր Խատիսյանը ներկայացվում է որպես ունիվերսալ խանութի վաճառող: Վաճառքում են հոգաբարձու, ճառագետ, ծխական, բժիշկ, դեմոկրատ, քաղաքպետարան, ժուռնալիստ, քաղաքագլուխ, իրավաբան, բյուրոկրատ և այլն:

Կամ որպես մահազդ արձանագրվում է որևէ մրցակից լրագրի հրատարակությունը դադարեցումը. «Ամօթահար Գէորգ Մելիք Կարագետոզեանը և Լևոն Ալեքսանդրովիչ Մանթաշևը յայտնում են ազգականներին, յարգողներին և ընթերցողներին առաջնի օրպակաս մտքածնունդի և երկրորդի փողակուլ որդէգիր լրագիր «ԱՐՇԱԼՈՅՄ» սպասելի մահաւան մասին: Հոգեհանգիստ կատարում են ամեն օր, առաւօտ, ճաշին և երեկոյեան վոնդւած գրաշարները և աշխատակիցները: Յուղարկաւորութիւնը Մելիք Ղարագետո

³⁰ «Խաթաբալա», 1906, թիվ 2:

զեանի բնակարանից դէպի Մանթաշեանի ս. Դրամանոցը. թաղումը օր պահանների տոհմական դամբարանում»³¹:

Գովազդային պարողիաներում մասնավոր անձանց ու հանրային գործիչների անունները մեծ մասամբ չէին նշվում, և միայն համատեքստից կարելի էր հասկանալ, թե ում մասին է խոսքը: Բայց պատահում էր նաև, ինչպես վերը բերված օրինակում, խմբագրություններն առանց թաքցնելու թիրախավորած նշում էին անձի անունը. «Խմորուած ու էփուած Նոր-Դարական, Ներս. դպ. աստուածաբանութեան Ուսուցչապէտ Արտաշես Աբեղեանը տալիս է սօցիալական գիտութիւնների դասեր: Ապագայում կարող է և ուրիշ գիտութիւնների դասեր տալ: Ունի խոշոր ընդունակութիւններ և փայլուն տաղանդ շատախօսութեան»³²:

Ձևի գովազդային պարողիայի համար ոչ պակաս կարևոր էր պատկերային արտահայտչամիջոցը՝ արտահայտված հիմնականում ծաղրանկարների միջոցով (տե՛ս ծաղրանկար 1. «Էփան վաճառք»³³, 2. «Թիֆլիսի քաղաքային վարչության կարգադրությունը ժանտախտի պատճառով մկների դեմ պատերազմ մղելու առթիվ»³⁴, 3. «Ունիվերսալ խանութ Մյուր և Մերիլիզ»³⁵):

Եզրակացություն

Կարող ենք արձանագրել, որ XIX դ. 90-ական թվականներից – XX դարակզբին թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում ձևավորվել էր փոքրածավալ ստեղծագործությունների միջոցով արդիական հարցերին անդրադառնալու մշակույթ: Պարողիայի միջոցով արձագանքում էին հանրային կյանքի հրատապ խնդիրներին, ուշադրություն էին հրավիրում բազմաթիվ հարցերին և ուղղորդում հանրային կարծիքը:

Գովազդային պարողիկ տեքստերի և պատկերների հեղինակները լիարժեքորեն երգիծական շրջանառության մեջ էին դնում գովազդի կառուցվածքային տարրերը՝ սոցիալական դիմումը, գովազդվող ապրանքի կամ ծառայության առանձնահատկությունների շեշտադրումը, ձեռքբերման վայրն ու արժեքը, ինչպես նաև գովազդի տեսակներն ու ձևերը:

Տարոն Դանիելյան – ք. գ. թ., Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ գանգվածային հաղորդակցության միջոցների և լրագրության տեսություն, պատմություն: Հեղինակ է 1 մենագրության և 42 հոդվածի: t5plus@yandex.ru

Հերմինե Բաբուրյան – ք. գ. թ., Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնակատար: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ գրականության պատմություն և գրականության տեսություն: Հեղինակ է 15 հոդվածի: herminebaburyan@yandex.ru

³¹ «Խաթաբալա», 1906, թիվ 3:
³² «Խաթաբալա», 1906, թիվ 6:
³³ «Խաթաբալա», 07. II. 1909:
³⁴ «Խաթաբալա», 29. I. 1911:
³⁵ «Խաթաբալա», 03. IV. 1910:

REFERENCES

- “Hayeli” (Tiflis), 26. I. 1907; 09. III. 1907; 12. IV. 1907 (In Armenian).
- “Khatabala” (Tiflis), 1906, tiv 2–3, 6; 12. VIII. 1906, 23. IX. 1906; 12. IV. 1908; 07. II. 1909; 23. I. 1910, 03. IV. 1910, 26. VI. 1910; 29. I. 1911, 05. II. 1911, 23. VII. 1911; 09. VI. 1912, 23. VI. 1912 (In Armenian).
- “Nor-Dar” (Tiflis), 24. I. 1892; 04. IV. 1892; 02. II. 1894 (In Armenian).
- “Taraz” (Tiflis), 03. III. 1891 (In Armenian).
- Hay parberakan mamuli patmutiun XVIII–XIX darer, h. 1, Kahire, 2006 (In Armenian).
- Ishkhanyan S. XX dari skzbi hay kaghakakan ergidzanqe: (“Khatabala” handese), Yerevan, 1972 (In Armenian).
- Kalantaryan Zh. Mijtekstaynutyun. – Grakanutyun tesutyun ardi khndirner, usumnakan dzernark, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Karmalova Ye. Parodia v reklamnom diskurse: k postanovke problemy. – Rossiyskaya piarologiya –2: trendy i drayvery: sbornik nauchnykh trudov v chest professora A. D. Krivosova. SPb., 2016 (In Russian).
- Kroychik L. Sistema zhurnalistskikh zhanrov.– Osnovy tvorcheskoy deyatel’nosti zhurnalista. SPb., 2000. –<http://evartist.narod.ru/text5/64.htm> (In Russian).
- Ohanjanean A. Zgushatseq reklamayin khachagoghutyunnerits. – “Mshak” (Tiflis), 30. XI. 1910 (In Armenian).
- Privalova M. Iz istorii malykh form satiry v russkoy zhurnalistike XVIII–XIX vekov. – Russkaya zhurnalistika XVIII–XIX vekov (iz istorii zhanrov). L., 1969 (In Russian).
- Tynyanov Yu. Poetika. Istoria literatury. Kino. M., 1977 (In Russian).
- Uchenova V., Grunberg T., Konanykhin K., Petrushko M., Shomova S. Reklama: palitra zhanrov. M., 2004 (In Russian).
- Zygun N. Satiricheskie zhanry zhurnalistiki: problemy tipologii. – “Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologia”, 2015, № 1 (In Russian).
- Zygun N. Satiricheskie zhanry v zhanrovoy palitre zhurnalistiki: obobshchenie sovremennykh nauchnykh podkhodov. – “Izvestia Yuzhnogo federal’nogo universiteta. Filologicheskie nauki” (Rostov-na-Donu), 2014, № 3 (In Russian).

РЕКЛАМА КАК ПАРОДИЯ В АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ
ПЕЧАТИ ТИФЛИСА
(90-е годы XIX в. – начало XX в.)

ТАРОН ДАНИЕЛЯН, ЭРМИНЕ БАБУРЯН

Резюме

Ключевые слова: «Хатабала», «Айели», «Тараз», «Нор-Дар», армянская периодическая печать, сатира.

В 90-е годы XIX в. – начале XX в. в армянской периодической печати Тифлиса сформировалась культура освещения актуальных вопросов действительности в малых жанровых формах сатиры. С помощью пародии редакции газет отображали многие аспекты насущных проблем, обличали национальных общественно-политических деятелей, политику государства и зарубежных стран, а также задавали тон общественному мнению.

Пародия на рекламу создавалась по принципу вариации: изменялся лишь объект рекламы (продукт или услуга), а текст, в основном, совпадал с подлинниками рекламных сообщений, которые печатались в прессе.

Пародия рекламных форм имела конвергентный характер: сатирическое содержание, объектом которого были реальные факты, явления и лица, создавалось благодаря интертекстуальности структуры, формы и вида рекламного текста и используемых в нем выразительных средств.

Тарон Даниелян – к. филол. н., доцент кафедры армянского языка и литературы Ванадзорского государственного университета им. Ов. Туманяна. Научные интересы: теория и история масс-медиа и журналистики. Автор 1 монографии и 42 статей. t5plus@yandex.ru

Эрмине Бабурян – к. филол. н., доцент, и. о. заведующего кафедрой армянского языка и литературы Ванадзорского государственного университета им. Ов. Туманяна. Научные интересы: история армянской литературы и теории литературы. Автор 15 статей. herminebaburyan@yandex.ru

ADVERTISEMENT AS A PARODY IN THE
ARMENIAN PERIODICAL PRESS OF TIFLIS
(THE 90S OF THE 19TH C. – THE EARLY 20TH C.)

TARON DANIELYAN, HERMINE BABURYAN

S u m m a r y

Key words: “Khatabala”, “Hayeli”, “Taraz”, “Nor-Dar”, Armenian periodical press, satire.

In the 90s of the 19th c. – the 10s of the 20th cc., the Armenian periodical press of Tiflis developed a culture of covering topical issues of reality in small genre forms of satire. With the help of parody, newspaper editorial offices reflected many aspects of pressing problems, denounced national public and political figures, the policy of the state and foreign countries, and also set the tone for public opinion.

A parody of advertising was created according to the principle of variation: only the object of the advertisement (product or service) was changed, and the text basically coincided with the originals of advertising messages that were printed in the press.

The parody of advertising forms had a convergent character: satirical content, the object of which was real facts, phenomena and faces, was created due to the intertextuality of the structure, form and type of the advertising text and the expressive means used in it.

Taron Danielyan – Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor at the Chair of Armenian language and literature of Vanadzor State University named after Hovh. Tumanyan. Scientific interests: theory and history of mass media and journalism. Author of 1 monograph and 42 articles. t5plus@yandex.ru

Hermine Baburyan – Candidate of Sciences in Philology, Head of the Department of Armenian Language and Literature of Vanadzor State University named after Hovh. Tumanyan. Scientific interests: theory of literature and history of Armenian literature. Author of 15 articles. herminebaburyan@yandex.ru

КОЛЛЕКЦИИ ВОТИВНЫХ ДАРОВ XVIII–XX ВВ.
МУЗЕЯ ИСТОРИИ АРМЕНИИ*

АСТХИК ИСРАЕЛЯН

Ключевые слова: обет, подношение, святое место, лечение, благодарность, железные человеческие фигурки, части тела, шейная гривна, крест.

Вступление

В собраниях Музея истории Армении часто встречаются такие предметы, которые проливают свет на примечательные явления народных традиций, верований и ритуалов.

Люди во все времена совершали обряды жертвоприношения духам, богам, святым, когда нуждались в помощи или в знак благодарности за достигнутую цель. Наряду с животными и птицами они приносили в жертву различные предметы – начиная с необработанных камней до высокохудожественных произведений декоративного искусства, как например, вышитые покрывала, завесы, полотенца, скатерти, драгоценные ювелирные изделия и пр. Несколько отличается от этих обрядов заранее обещанное жертвоприношение. Его суть заключалась в том, что в святилища приносили *предметы по обещанию – вотивные дары* – и обращались с ними не так, как было обычно принято. Например, в уезде Гохтан паломники босиком шли в церкви Св. Степаноса, Св. Карапета и прочие святы места, где молились с просьбой о рождении ребенка. Затем брали с реликвария кольцо, пообещав возвратить его и преподнести крест в придачу, когда святой исполнит желание – родится ребенок. Когда ребенок рождался, они ходили по домам, выпрашивали деньги, на которые покупали цепочку и крестик, и надевали на шею ребенка. Спустя 3 или 4 года крестик с цепочкой выплавляли и изготавливали крест (по крупнее), брали кольцо, которое обещали возвратить, а также две свечи с рост ребенка и отправлялись в святилище, где с благодарственной молитвой зажигали свечи, привешивали крест и кольцо к реликвариям и возвращались¹. Итак, в святилища не только приносили, но и брали оттуда чудотворные жертвенные предметы, так как при необходимости подношения, принесенные в знак благодарности, помогали людям осуществлять свои мечты. Но в конце концов, в обязательном порядке возвращали все, что брали в святилищах.

* Представлена 12. II. 2021 г., рецензирована 19. II. 2021 г., принята к печати 12. III. 2021 г.

¹ Ե. Լ ա լ ա յ Ե ն. Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան եւ կամ Գողթն. – «Ազգագրական հանդէս» (Թիֆլիս), 1904, գիրք XII, էջ 135–136:

В этнографических фондах отдела этнографии Музея истории Армении хранятся три примечательные коллекции votivных предметов: 1) железные модели человеческих фигурок и частей тела, 2) металлические шейные гривны и 3) серебряные и металлические кресты.

Железные модели человеческих фигурок и частей тела

Первая коллекция в основном состоит из железных фигурок человеческого тела, его частей, веревок и гривен. Некоторые votivные подношения были приобретены Музеем истории Армении в 1934–1935 гг. Они были собраны в Лорийской области экспедициями известного этнографа С. Лисициана. В этой коллекции хранятся две группы подношений из часовни Св. Саргиса в селе Вардаблур Лорийской области: первая состоит из ватных вошенок веревок с колечками по краям (5314), вторая – из двух человекообразных плоских железных фигурок², веревок и гривны (4436-1-4). В экспедиционном дневнике отмечается, что такие предметы приносили в церковь, часовню и в те дома, где находились *священные углы*, как например, в доме у Татула Харатяна в с. Дсег (Лори). Здесь *красный угол* представлял собой нишу, в которой хранились вышитые покрывала, священный агатовый камень, а также подношения из железа и бумажных веревок, которые приносились, когда дома кто-либо болел, хворало животное или грозила опасность полям, саду и пр³. Известно также, что такими особыми домами считались те, в которых имелось Евангелие. Что касается веревок, надо отметить, что С. Лисициан более подробно объясняет суть их применения: болезнь можно передать определенному объекту, например, лоскутку, затем перевязать им ветку дерева, можно также передать камню. Сначала надо было обтирать большую часть тела камнем, потом прикрепить его к стене святилища или завязать ниткой и повесить в святилищах, как например, в Горисе, в Нхатаки айр (*Նըհատակի այր* – Пещера Мученика) и Сп. Мртуиси айр (*Սըփ. Մրտուրիսի այր* – Пещера Святого Мртуриса)⁴.

Про железные подношения и веревки выдающийся этнограф Е. Лалаян пишет, что подверженные болезням женщины, которые ходили по священным местам – в Вардаблур, Одзун, Ахпат, Санаин, Ардви, Св. Охан, снимали с себя железные гривны, которые весь год носили по обету, а также вошеные веревки и привешивали к ветвям священных деревьев, ставили перед хачкаром (памятником с крестом), а некоторые туда же ставили железную человеческую фигурку или изобра-

² Все железные фигурки и изображения частей тела, которые хранятся в Музее истории Армении, без исключения, плоские.

³ Հայաստանի պատմութեան թանգարանի ազգագրութեան բաժնի արխիվ, 120, 10:

⁴ Ս. Լիսիցյան. Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 289:

жение какой-либо части тела, чтобы избавиться от болезни, передавая ее хачкару вместе с предметом⁵.

Железные человеческие стилизованные фигурки и части тела зарегистрированы в музейных журналах под названием *ex voto* – в соответствии с принятым обозначением закладываемых в святилищах предметов и подношений, известных у различных народов во многих местах мира: на латыни *votum* означает жертва, пожертвование, подношение по обету⁶. Исходя из этого, предметы, которые закладывались в святилищах и подносились святым, можно называть подношениями по обету или просто votivными дарами. Как известно, изображения больных частей тела или человека в целом подносились: 1) во исполнение обета, 2) с целью исцеления, 3) в благодарность за удовлетворение просьбы. В святые места приносили также фигурки животных, птиц и различных объектов, соответственно с просьбой (например, колыбельку с просьбой о ребенке).

Кроме Лорийской экспедиции, несколько votivных предметов Музей получил из Комитета охраны памятников (в 1932 г.), Армянского этнографического общества и из Эчмиадзинского музея. О происхождении этих предметов нет данных, но по стилю и технике изготовления можно предположить, что они тоже из Лорийской области. Все *ex voto* по форме разделяются на несколько групп. В первой группе – фигурки человечков с руками на груди или на животе (4438: 15,5 см x 5,5 см; 4440: 18,2 см x 6 см; 4441: 14,5 см x 5,5 см), у одного правая рука сломана (4446: 15 см x 3,5 см). У фигурок второй группы руки подняты в позе молитвы (4444: 18 см x 3,8 см; 4437-2: 15,5 см x 6,5 см). У единственного экземпляра третьей группы руки опущены (4445: 12,5 см x 4 см). Цельная фигурка с условно отмеченными чертами лица и частей тела представляет четвертую группу (4437-1: 13 см x 3 см). Фигурки пятой группы безрукие, у них отмечены головы, туловища и ноги (4436: 14,5 см x 4,2 см; 4447: 12,6 см x 4,6 см; 4448: 15,2 см x 3,8 см; 4439: 10,5 см x 3 см). У фигурок шестой группы выделяются очертания голов и ног с условными ступнями, направленными вперед (3064: 16 см x 3,2 см; 3065: 12 см x 4 см), точно такая же фигурка, привезенная из Ахпатского монастыря (Лори), хранится в Российском этнографическом музее в Санкт-Петербурге (Армяне, 1761-1). Она вешалась перед Распятием ради исцеления болезни ребенка. В седьмой группе только стилизованные ноги (3063: 12,5 см x 6 см; 3066: 10,5 см x 6 см; 4443: 11,5 см x 3,3 см)⁷.

⁵ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Բ որ չ ա լ ու չի դ աւ առ. – «Ա զ դ ա գ ր ա կ ա ն Հ ա ն ո ղ է ս» (Թ ի Ֆ լ ի ս), 1903, դ ի Ր Բ X, է ջ 226–227:

⁶ И. Х. Д в о р е ц к и й. Латинско-русский словарь. М., 1986, с. 834.

⁷ Ա. Ի ս Ր ա յ ե լ յ ա ն. XVIII–XX դ դ. Հ ա յ կ ա կ ա ն Հ մ ա յ ա կ ա ն պ ա Հ ա ղ ա ն ա կ ն եր ը, Երևան, 2012, № 83–100:

По свидетельству этнографа С. Обосяна, в 2009 г. в Лори (с. Шног) были найдены десятки железных вотивных фигурок в часовне Св. Саргиса и в полуразрушенной церкви Сергни ванк (находится на участке поля Бовер). В часовне Св. Саргиса (находится на одном из юго-восточных высоких холмов села Шног) фигурки опирались на восточную, выступающую, низкую стену в алтарной части. В Сергни ванке фигурки были найдены при очищении алтаря⁸. Все отмеченные Обосяном предметы в точности повторяют музейные экспонаты и восполняют отсутствующую информацию.

По данным полевых этнографических записей и по литературе известно, что подношение подобных предметов было распространено не только в Лори, но и в различных областях Армении и за ее пределами, в местностях, где проживают армяне. Амшенские армяне, например, предпочитали заказывать вотивные подношения у армянских кузнецов Батума, которые считались самыми искусными мастерами⁹. Е. Лалаян свидетельствует о вотивных подношениях среди армян Джавахка, где самыми известными местами паломничества считались церкви Сурб Григор Аветаран (Евангелие Св. Григория) в Курнашете, Сурб Аствацацин (Св. Богородица) в Вардзии и Св. Ованнес в Гандзе. Во время праздников этих святых люди приходили сюда толпами, и если у них были с собой вырезанные из жести сердце, рука, колыбелька и прочие объекты, вешали их на крест или святыню¹⁰.

В народных верованиях железо имеет сверхъестественную силу и соответственно различные магические функции – защищает от злых сил, в том числе и от болезней, обеспечивает изобилие и пр¹¹. Во время строительства жилища у армян было принято закладывать железные предметы, в том числе и лемех плуга, в фундамент, чтобы злые силы не посмели приблизиться к дому, не разрушали бы его, и чтобы дом крепко стоял на своем месте¹². Эти верования характерны для самых разных народов. Историк В. Зыбковец приводит следующий пример: «В глухих уголках Полесья и Западной Украины еще лет 50–60 тому назад при постройке новой избы применялось следующее «профилактическое средство» против заболевания ее будущих обитателей: под порогом избы зарывали кусок железа от сохи или плуга. При этом полагалось произнести заклинание: “Дай, Господи, им (хозяевам имярек)

⁸ За предоставленные сведения благодарю С. Обосяна.

⁹ Ա. Իսրայելյան. Դաշտային ազգագրական նյութեր. Սուխումի, 1976, էջ 12 (անձնական արխիվ):

¹⁰ Ե. Լալայան. Զաւախը. – «Ազգագրական հանդէս» (Շուշի), 1896, գիրք I, էջ 374:

¹¹ Ա. Իսրայելյան. Մետաղե գենքերը, գործիքներն ու սարքերը հմայությունում. – ՊԲՀ, 2018, № 3, էջ 234–253:

¹² Ա. Իսրայելյան. Դաշտային ազգագրական նյութեր. Կամո, Մարտունի, 1982, էջ 6–9, 12 (անձնական արխիվ):

здоровья на многие годы, чтобы ничто им не вредило, как не вредит этому железу: чтобы здоровы были, как это железо, люди, которые через него будут переступать»¹³. А про votивные изображения различных частей человеческого тела он отмечает: «Католическое духовенство внушает верующим, что если такое изображение ноги, руки, сердца и т. п. повесить в церкви у изображения святых или Девы Марии, болезнь соответствующего органа исчезнет, человек выздоровеет»¹⁴. Эта традиция распространена как у католиков, так и среди православных верующих: «Vотивные (обетные) подвески – небольшие серебряные чеканные или (в XIX–XX вв.) штампованные изображения частей человеческого тела – рук, ног, глаз, уха, сердца, иногда целой головы или человеческой фигуры, которые подвешивали к особо почитаемым иконам. Эти изображения приносили в благодарность за выздоровление или с мольбой об исцелении болезни. Иногда на подвесках вырезали надпись: «о здравии» и имя больного. Обычай привешивать к иконам подобные изображения был широко распространен на Западе в католической церкви, откуда он проник на Украину, где часто украшали иконы votивными привесками. Иногда их делали сравнительно большого размера и на них вырезали или чеканили портреты донаторов (вкладчиков) в молитвенной позе. Vотивные подвески на иконах наблюдаются в XVII, XVIII и XIX вв. в городах, связанных с Украиной (Калуга) и в оживленных торговых пунктах, таких, как Архангельск, Нижний Новгород и др. Кроме изображений человека и частей его тела, было принято подвешивать к иконам фигурки лошадей и рогатого скота, что, очевидно, связано с заболеваниями домашних животных»¹⁵.

Традиция подношения железных предметов была распространена с древнейших времен. Хеттские клинописи свидетельствуют о жертвоприношении железа с просьбой об исцелении. Железо преподносили во время ритуала излечения человека, рассердившего бога, когда просили о прощении¹⁶.

У армян до сих пор бытует поверье о том, что святые наказывают болезнью за неправильное поведение, оскорбительные слова и прочие грехи, а эпидемии называются *божьей карой*. Жертвоприношение является единственным средством умиротворения святых, заслуживания их снисхождения и исцеления. Считается, что приношение железных фигурок связано с человеческим жертвоприношением доисторических времен. Известный этнограф Г. Чурсин подтверждает эту идею на при-

¹³ В. Ф. Зыбковец. О черной и белой магии. М., 1963, с. 41

¹⁴ Там же, с. 79.

¹⁵ М. М. Постникова-Лосева, Н. Г. Платонова, Б. Л. Ульянова. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. М., 1983, с. 42.

¹⁶ В. Г. Ардзинба. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов). – Древний Восток: этнокультурные связи. М., 1988, с. 265.

мере кахетинских обычаев: «В ряду суеверных воззрений и обычаев кахетинцев существуют ... ведущие свое происхождение от человеческих жертвоприношений. Таков, например, обычай в случае болезни приносить к священным местам модели больной части тела, в большинстве случаев сделанные из железа. Болит нога – несут железную ногу, рука – руку; болит голова или спина – приносят железное кольцо, сделанное по объему головы или туловища и т. п. Происхождение такого рода обычаев может быть объяснено существующими у кахетинцев воззрениями относительно болезней. Болезнь понимается так, что это какой-либо из святых Георгиев или другая святыня недовольна человеком и требует его к себе. Святыня предъявляет требование на ту или иную часть тела человека – и эта часть тела начинает болеть. Чтобы отвоевать заболевшее место, необходимо дать за него святому выкуп в виде модели той части, которая ему так полюбилась. И несут больные к местам богомолья железные руки, ноги, пояса, шампуры, сделанные по длине больного места»¹⁷. Ср. также нитку, которой армяне отмеряют рост любимого покойником человека и хоронят вместе с усопшим, чтобы спасти ему жизнь. То же можно сказать относительно ритуала, описанного Е. Лалаяном: когда ребенок затруднялся ходить, ему завязывали ноги красными и зелеными нитками; в субботу вечером его ставили на порог дома и просили какую-нибудь девочку перерезать нитки, якобы отрезая и жертвуя богу ножки ребенка¹⁸. Красные и зеленые нитки подчеркивают символическое жертвоприношение: в армянской традиции жертвенного барана разукрашивают разноцветными ленточками и ноги раскрашивают красной и зеленой красками.

Английский этнограф Э. Тэйлор свидетельствует о том, что в древности, когда человека приносили в жертву, его одевали в пышный наряд, а про приношение отдельных частей тела вместо целого он отмечает: «Приношение больным человеком модели своих пораженных членов носит на себе явный характер жертвоприношения, все равно, делается ли оно перед исцелением для умиловления божества, или как благодарственное приношение после излечения. Модели рук и ушей, ставившиеся по обету в древних египетских храмах, считаются, с одной стороны, благодарственными приношениями, как это имеет, например, место по отношению к моделям лиц, грудей, рук и прочих в бэотийских храмах; с другой стороны, известны случаи, в которых модели, как субституты пораженных частей тела, приносились с целью получения исцеления. Так, в Германии, в первые времена христианства, слышались протесты против обычая вешать на идолов, с просьбой о помощи, разные члены человеческого тела; а в современной Индии пи-

¹⁷ Г. Ф. Чурсин. Народные обычаи и верования Кахетии. Тифлис, 1905, с. 9–10.

¹⁸ Ե. Լալայանի կարգերը հայոց մէջ. – «Ազգագրական հանդէս» (Թիֆլիս), 1911, գիրք XXI, էջ 189–190:

лигрим, пришедший вымаливать исцеление, помещает в храм изображение своего больного члена из золота, серебра или меди, смотря по состоянию»¹⁹. Востоковед А. Снесарев более подробно касается этой темы: «Своеобразное место среди приношений... занимают приношения по обету; их форма крайне разнообразна. Они будут сделаны из глины, дерева, соломы, лоскутов, иногда из серебра и даже золота и будут представлять собою вид колокольчика, лампы, горшка, колыбели, башмаков, разного вида божеств и т. п. Локоны новорожденного ребенка приветливо разнообразят этот грубый и скучный набор предметов. Среди них очень часты миниатюры колыбели или кольца, или фигуры дитяти, принесенные женщиной, или родившей ребенка, или обрадованной его выздоровлением: фигуры коровы как благодарный дар людей, у которых выздоровела корова; фигуры разных частей тела – рук, ног, головы, уха, – получивших исцеление, и т. п. Эта мысль благодарить богов или умолять их изображением страдавших (или страдающих) частей тела, по-видимому, обща народам всего мира, и пережитки ее мы находим во многих местах Европы»²⁰.

Армянские votивные предметы не только железные, но и серебряные. Историк, филолог, педагог А. Алпояджян отмечает, что армяне Кесарии изготавливали серебряные ноги, руки, глаза и прочие изображения тех частей тела, которые болели или были повреждены, и несли в церкви Св. Богородицы, Св. Карапета, Св. Акоба, Св. Тороса, Св. Минаса и прочие святилища²¹. В Евдокии также готовились серебряные votивные части тела: когда ребенок затруднялся говорить, изготавливали язык, когда не ходил – ногу. Все это приносили в церковь, подвешивали около икон, зажигали свечи, молились и просили о здоровье²². Армяне Новой Джуги также преподносили серебряные фигурки святым. А про обратное действие – про то, как брали votивные фигурки из святых мест, свидетельствует Србуи Иоаннесян, которая в конце XIX в. описывает религиозные обычаи армянских женщин Родосто: если у ребенка болит какая-либо часть тела, берут серебряные модели в форме сердца, руки и пр., подвешенные на иконе Богородицы и вешают на больного²³.

Ученый Г. Кюркман в своей книге «Османские серебряные клейма» издал армянские серебряные votивные амулеты (*ex voto charms*) –

¹⁹ Э. Б. Тэйлор. Первобытная культура, т. 2. СПб., 1897, с. 430–434.

²⁰ А. Е. Снесарев. Этнографическая Индия. М., 1981, с. 231.

²¹ Ա. Ալպոյձեան. Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հ. 2, Գահիրէ, 1937, էջ 1795:

²² Ա. Ալպոյձեան. Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, հ. 2, Գահիրէ, 1952, էջ 1530:

²³ Ս. Յոհաննէսեան. Ռոստոմոյի կիներու կրօնական սովորութիւններն եւ նախապաշարունակները. – «Բիւրակն» (Կ. Պոլիս), 26. V. 1899, էջ 348:

модели глаз, сердец, рук, грудей, ушей, на которых выгравированы кресты²⁴.

Что касается глиняных подношений в виде частей человеческого тела, стоит вспомнить также о святом источнике, посвященном Эгерии: «... у Капенских ворот близ Рима... бил ... святой источник, посвященный Эгерии ... Можно предположить, что поток, впадающий в озеро Нема, – это и была первоначально сама Эгерия и что, когда первые поселенцы пришли с Альбанских холмов на берег Тибра, они принесли с собой культ этой нимфы и нашли для нее новое жилище в роще за воротами Рима. Остатки купален, обнаруженные на земле святилища, и множество слепков различных частей человеческого тела, сделанных из обожженной глины, наводят на мысль о том, что вода источника Эгерии использовалась для лечения больных. В соответствии с обычаем, который до сих пор соблюдается во многих частях Европы, больные в знак надежды на исцеление или благодарности посвящали богине слепки больных частей тела. Уверяют, что источник поныне сохранил свои лечебные свойства»²⁵.

Металлические шейные гривны

Вторая группа votивных приношений состоит из пяти шейных гривен – из железа, стали и серебра²⁶. Примечательно, что их форма и техника исполнения не изменились тысячелетиями. В точности такие шейные гривны – в виде обруча, были обнаружены археологами во время раскопок в разных областях Армении. Они обычно из железа и бронзы – витые и гладкие, большей частью – с перекрученными, петлеобразно загнутыми концами. Можно добавить, что такие же браслеты были распространены в прошлом, и небезынтересно наблюдать, с какими видами иных украшений они сочетались (основываясь на археологическом фактическом материале из погребений). Археолог Т. Хачатрян пишет: «Обширная группа украшений Артика, представленная знакомыми нам экземплярами, бытовавшими на первом этапе позднебронзовой эпохи, содержит новые элементы, характерные как для рассматриваемого, так и последующего периода. Сказанное относится к многочисленным браслетам, украшенным орнаментами геометрического характера, оригинальным булавкам богатого оформления, многочисленным каменным и металлическим бусам. Существенным является появление бронзовых украшений, характерных для эпохи освоения железа. Так, например, в комплексе погребения № 623 вместе с типичными изделиями позднебронзового периода имеется бронзовая шейная гривна с закру-

²⁴ G. K ü r k m a n. Ottoman Silver Marks. Istanbul, 1996, p. 216–217.

²⁵ Дж. Дж. Фр э з е р. Золотая ветвь. М., 1980, с. 13.

²⁶ Ա. Ի ս ր ա յ Ե լ յ ա ն. Ուրբաթարուր հմայիլներ.– Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ (միջազգային երկրորդ գիտաժողովի հովվածների ժողովածու), Երևան, 2007, էջ 122–123:

ченными головками, а в инвентарях № 301, 571 – бронзовые витые браслеты того же строения»²⁷. Подобные гривны были обнаружены и в Лори-берде археологом С. Деведжян: «Подавляющее число предметов украшения из погребений № 2–4 сделаны из бронзы. Среди них выделяются гривны (13 экз.) и браслеты... Шейные гривны сделаны из четырехгранного скрученного прутка, концы которого уплощены. Они различны по величине и отличаются друг от друга частотой витков. Концы некоторых гривен завернуты в кольца. Остальные с расплюснутыми точками и черточками»²⁸. Можно привести множество других примеров.

Первая гривна музейной этнографической коллекции – из Вардаблур, из церкви Св. Саргиса (5318: Лори, нач. XX в., железо, 14 см x 10,5 см). По письменным материалам известно, что женщины носили ее по обету, чтобы избавиться от болезни и спустя некоторое время, когда выздоравливали, закладывали в церкви. Гривна была приобретена этнографической экспедицией в 1935 г.

Вторая гривна, как отмечается в записях, защищала от злого глаза (4987: Нор Баязетский уезд, нач. XX в., с. Варденик, сталь, диам. 11,5 см) была приобретена экспедицией в 1938 г. Очевидно, что кроме votивного приношения она выполняла функцию оберега.

Третья гривна – votивное подношение (5319: нач. XX в., железо, 15 см x 11 см). Музей истории получил ее от Армянского этнографического общества (к сожалению, других данных нет).

Следующая, четвертая гривна также имела несколько функций и использовалась в различных целях – ее надевали на шею душевнобольных или страдающих от головной боли, затем, через некоторое время, возвращали в святилище. Ее употребляли также в качестве оберега. Известно, что изготовил ее кузнец по фамилии Ширинян (4990: Сисиан, нач. XX в., с. Брнакот, железо, диам. 9,7 см). Эта гривна, в отличие от всех остальных витых экземпляров, гладкая. Она была приобретена этнографической экспедицией в 1931 г.

Пятая гривна отличается и по времени, и по технике, и по материалам, и в некотором смысле – по строению. Она была изготовлена в XIX в. из серебра 750 пробы, имеет сердоликовый камень (4988: вес 38 г, диам. 10,5 см, длина сердолика 1,7 см, ширина 1,2 см). В витых узорах местами сохранились части тонкой, плетеной проволоки. Один конец завершается кольцом, а второй (с сердоликовым камнем) имеет крючок, которым замыкается украшение. С двух сторон имеются симметричные колечки. Эту гривну надевали на шею больного ребенка, а после выздоровления оставляли в монастыре Св. Аракелоц (Св. Апостолов) на острове озера Севан. Ее носили также, чтобы защищаться от

²⁷ Т. С. Х а ч а т р я н. Древняя культура Ширака III–I тыс. до н. э. Ереван, 1975, с. 217.

²⁸ С. Г. Д е в е д ж я н. Лори-берд, 1. Ереван, 1981, с. 62.

злых духов. Гривна была привезена в Музей истории из Севанского монастыря Св. Аракелоц в 1925 г.

Серебряные и металлические кресты

В числе votivных приношений повсеместно особое место занимают кресты. В Музее истории Армении также имеется небольшая коллекция votivных крестов XVIII в., изготовленных из серебра и простого металла, из разных областей Армении. В отличие от обычных армянских христианских нательных крестов, они равноконечны, все имели подвески (большая часть которых, к сожалению, не сохранилась), благодаря которым они походили на украшения. Эти кресты имеют также вставки из камней или стекла. Четыре креста схожи по стилю и технике – украшены сканью, крупной и мелкой зернью и ромбовидными пластинками, имеют стеклянные вставки (5282: Алашкерт, серебро 700 пробы, вес 21 г, 7,5 см x 7,5 см; 5278: металл, стекло, вес 15 г, 6 см; 6842: серебро 600 пробы, вес 20,1 г, 5,6 см x 5,6 см; 7247: имеет две подвески – лунницы, а третья – изображает цветок, металл, вес 37, 7 г, 6,8 см x 6,8 см). Следующий, пятый крест, с одной цепочкой и лунницей (остальные отсутствуют) отличается от предыдущих плотностью гравировки (6845: серебро 750 пробы, стекло, коралл, вес 39,11 г, 5,5 см x 5,5 см). Отмеченные пять крестов имеют одинаковое очертание – у них все четыре стороны завершаются стилизованными лилиями. Кстати, по силуэту, структуре и технике эти кресты напоминают кресты XVII– XVIII вв., изготовленные в Сисе, Адане, Акне, которые хранятся в Киликийском музее в Антилиасе²⁹. Шестой крест этой коллекции имеет форму цветка, изготовлен из проволоки и украшен сканью, сохранились две подвески, а третья заменена русской маленькой, обтертой монетой (4898: металл, вес 14,22 г, 4,4 см x 4,4 см). Точно такой крест хранится в Российском этнографическом музее в Санкт-Петербурге, он был приобретен в Батумской области в 1911 г. (Армяне, 3242/11). Последний из крестов этой коллекции имеет чеканные и гравированные орнаменты, символизирующие древо жизни; сохранились один красный и три бирюзовых камня (4825: серебро низкой пробы, стекло, вес 4 г, 3,3 см x 3,3 см). Все кресты были переданы Музеем истории Армении Эчмиадзинским музеем в 1931 г., кроме двух: один из них был привезен из Сасуна в село Гетап Талинского района (6845), а второй – из Алашкерта в село Шахназар Степанаванского района (5282). В 1925 г. жители села Гетап подарили крест (6845) Музею истории Армении. А второй крест (5282) был приобретен этнографической экспедицией в 1935 г. В записях музея указывается, что эти кресты имеют два основных назначения – *исцеление больных* и *в благодарность святым*. Но по разным источникам известно, что они имели более

²⁹ H. Goltz, K. E. Göltz. Rescued Armenian Treasures from Cilicia. Verona, 2000, p. 116, 125.

широкое применение и употреблялись точно так, как железные votивные фигурки, изображения частей тела, гривны, кольца и пр.

Заключение

В течение долгих веков существовала традиция преподношения духам, божествам, богам и святым votивных даров в различных областях исторической Армении и там, где проживали армяне. Пожертвования сопровождалась просьбами и молитвами об исцелении людей, животных, о рождении детей, о благоприятной погоде, обильном урожае, об избавлении полей от вредителей и пр. Votивные дары изготавливались из разных материалов, имели различные формы – начиная с примитивных предметов до тонких, изящных и высококачественных изделий, включая женские украшения. Эти же подношения люди брали в священных местах в качестве чудодейственных предметов, чтобы достичь своей цели при их помощи. Votивные дары имели также функции общепринятых оберегов, защищающих от злых сил и дурного глаза со всеми последствиями этих страшных явлений. Люди носили или хранили эти предметы до тех пор, пока исполнялись их желания – рождались дети, выздоравливали больные, домашние животные и пр. Когда сбывались желания и мечты, люди возвращали железные и серебряные votивные фигурки, кресты, гривны, колечки и прочие подношения святым – ставили (вешали) в церквях, храмах, часовнях, оставляли на ветвях священных деревьев, у хачкаров и пр. Паломники возвращали в святы места, т. е. святым и духам, не только те дары, которые когда-то брали, но и иные подношения в придачу. Об этом свидетельствуют полевые этнографические материалы, литературные источники и записи отдела этнографии Музея истории Армении. Традиция подношения votивных предметов была распространена в разное время у разных народов, независимо от верований и религии.

Астхик Израелян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела этнографии Музея истории Армении. Научные интересы: народные верования армян. Автор 2 книг и 63 статей. Astghikisraelian@gmail.com

REFERENCES

- Alpoyajejan A. Patmutyun Hay Kesarioy, Gahire, h. 2, 1937 (In Armenian).
 Alpoyajejan A. Patmutyun Yedokioy Hayots, h. 2, Gahire, 1952 (In Armenian).
 Ardzinba V. G. K istorii kul'ta zheleza i kuznechnogo remesla (pochitanie kuznitsy u abkhazov). – Drevniy Vostok: etnokul'turnye svyazi. M., 1988 (In Russian).
 Chursin G. F. Narodnye obychai i verovaniya Kakhetii. Tiflis, 1905 (In Russian).
 Devedzhyan S. G. Lori-berd, 1. Yerevan, 1981 (In Russian).
 Dvoretzkiy I. Kh. Latinsko-russkiy slovar'. M., 1986 (In Russian).
 Frezer Dzh. Dzh. Zolotaya vetv'. M., 1980 (In Russian).

- Goltz H., Göltz K. E. Rescued Armenian Treasures from Cilicia, Verona, 2000.
 Hayastani patmutyan tangarani azgagrutyun bazhni arkhiv, 120, 10 (In Armenian).
 Israyelyan A. Dashtayin azgagrakan nyuter. Sukhumi, 1976 (andznakan arkhiv) (In Armenian).
 Israyelyan A. Dashtayin azgagrakan nyuter. Kamo, Martuni, 1982 (andznakan arkhiv) (In Armenian).
 Israyelyan A. Urbatarur hmayilner. – Gitelik yev khorhrdanish, havatalik yev sovoruyt (mijazgayin erkrord gitazhoghovi hodvatsneri zhoghovadsu), Yerevan, 2007 (In Armenian).
 Israyelyan A. XVIII–XX dd. haykakan hmayakan pahpanaknere, Yerevan, 2012 (In Armenian).
 Israyelyan A. Metaghe zenkere, gordsiknern u sarkere hmayutyunum. – PBH, 2018, № 3 (In Armenian).
 Khachatryan T. S. Drevnyaya kul'tura Shiraka III–I tys. do n. e. Yerevan, 1975 (In Russian).
 Kürkman G. Ottoman Silver Marks. Istanbul, 1996.
 Lalayean E. DJjavakhk. – “Azgagrakan handes” (Shushi), 1896, girk I (In Armenian).
 Lalayean E. Borchalui gavar. – “Azgagrakan handes” (Tiflis), 1903, girk X (In Armenian).
 Lalayean E. Ordubadi kam Verin Agulisi vostikanakan shrdjan yev kam Goghtn. – “Azgagrakan handes” (Tiflis), 1904, girk XII (In Armenian).
 Lalayean E. Dsisakan kargere hayots mej. – “Azgagrakan handes” (Tiflis), 1911, girk XXI (In Armenian).
 Lisitsyan S. Zangezuri hayere, Yerevan, 1969 (In Armenian).
 Postnikova-Loseva M. M., Platonova N. G., Ul'yanova B. L. Zolotoye i serebryanoe delo XV–XX vv. M., 1983 (In Russian).
 Snesarev A. E. Etnograficheskaya Indiya. M., 1981 (In Russian).
 Teylor E. B. Pervobytnaya kul'tura, t. 2. SPb, 1897 (In Russian).
 Yohannesean S. Rotostoyi kineru kronakan sovorutivnnern yev nakhapasharumnere. – “Bivrakn” (K. Polis), 26. V. 1899 (In Armenian).
 Zybkovets V. F. O chernoy i beloy magii. M., 1963 (In Russian).

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ
 XVIII–XX ԴԴ. ՈՒԽՏԻ ԸՆԾԱՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԸ

ԱՍՏՂԻԿ ԻՍՐԱԵԼՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո ւ մ

Բանալի բառեր՝ ուխտ, նվիրաբերություն, սրբավայր, բուժում, երախտագիտություն, երկաթե մարդուկներ, մարմնի մասեր, վզի օղակ, խաչ:

Հայաստանի պատմությունից թանգարանում պահվող ազգագրական ժողովածուներում կան այնպիսի առարկաներ, որոնք լույս են ափռում ժողովրդի

ավանդույթների, հավատալիքների և ծեսերի որոշակի առանձնահատկությունների վրա: Թանգարանում կան սրբերին նվիրաբերվող առարկաների նմուշներ, որոնք տարբերվում են ընդունված գոհաբերությունից: Դրանք ուխտի ընծաներն են, որոնք մարդիկ սրբերից օգնություն հայցելու, իրենց իղձերն իրականացնելու նպատակով որպես նվիրաբերություն տանում էին սրբավայրեր (եկեղեցի, վանք, մատուռ, խաչքար, սուրբ ծառ, այնպիսի տուն, որտեղ սրբազան անկյուն կար):

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվում է այդպիսի առարկաների երեք խումբ՝ 1. երկաթե տափակ, փոքր չափերի մարդուկների և մարմնի մասերի օրինակներ, 2. վզի մետաղե օղակներ, 3. արծաթե և մետաղական խաչեր: Դրանք, որպես ուխտի գրավ, տարվում էին սրբավայր՝ բժշկվելու, զավակ ունենալու և այլ նպատակների իրականացման ակնկալիքով: Բուժվելու համար նախապես գուշակության օգնությամբ որոշվում էր, թե հատկապես ո՞ր սուրբն էր պատժել հիվանդությունը, որովհետև մեկ սուրբը մյուսի փոխարեն չէր բուժում: Նվիրաբերությունը կատարվում էր խնդրանքներով ու աղոթքներով:

Նվիրաբերությունը սրբին կատարվում էր նաև ի նշան երախտագիտության: Բացի այդ, ուխտի ընծաները ոչ միայն տանում էին սրբատեղի, այլ այնտեղից վերցնում և այնքան էին պահում, մինչև բուժվում կամ կատարվում էր տվյալ ցանկությունը: Դրանից հետո սրբի գրավները վերադարձվում էին այնտեղ, որտեղից որ վերցվել էին: Հաճախ որևէ այլ ընծա էին մատուցում ի հավելումն: Դրանք նաև հմայական պահպանակների դեր էին կատարում մարդկանց պաշտպանելով չար ոգիներից և չար աչքից: Այդպիսով սրբի գրավները բազմազործառույթ մոգական առարկաների դեր էին կատարում:

Աստղիկ Իսրայելյան – պ. գ. թ., Հայաստանի պատմության թանգարանի ազգաբնակչության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները հայ ժողովրդական հավատալիքներ: Հեղինակ է 2 գրքի և 63 հոդվածի: Astghikisraelian@gmail.com

THE VOTIVE OFFERINGS OF THE 18TH–20TH CC.
OF THE HISTORY MUSEUM OF ARMENIA

ASTGHIK ISRAELYAN

Summary

Key words: vow, offering, sanctuary, healing, gratitude, iron human figurine, parts of body, torc, cross.

The ethnographic collections kept in the History Museum of Armenia contain items that shed light on certain features of the people's traditions, beliefs and rituals. The museum has samples of votive offerings to saints which differ from the usual oblations. These are covenant gifts, which people took to sanctuaries

(church, monastery, chapel, khachkar, sacred tree, a house where there was a sacred corner) to seek help from the saints, to fulfill their desires.

The History Museum of Armenia preserves three groups of such objects: 1. flat iron, examples of small-sized figurines and body parts, 2. metal torcs, 3. silver and metal crosses. They were taken to the sanctuary as a pledge of covenant with an expectation to be healed, to have a child or to fulfill other purposes. In order to be healed, it was determined in advance with the help of divination which saint had especially punished them with the disease, forasmuch as no saint healed instead of another. Thus, the saint's offerings were accompanied by requests and prayers.

The offering was made to the saint as a sign of gratitude. In addition, the gifts of covenant were not only taken to the sanctuary, but also taken from there and kept until they were healed or their wish was fulfilled. Afterwards, the saint's pledges were then returned to the place where they had been taken from often being offered other gifts in addition. They also acted as magical amulets, protecting people from evil spirits and evil eye. Thus, the saint's pledges acted as multifunctional magical objects.

Astghik Israelyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Ethnography of the History Museum of Armenia. Scientific interests: folk beliefs of Armenian people. Author of 2 books and 63 articles. Astghikisraelian@gmail.com

ԻՇԽԱՆԱՆԻՍՍ ՍՈԹՔԸ. ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Սոթք, միջնադար, մշակույթ, քրիստոնեություն, հուշարձաններ, պեղումներ, ամրոց, եկեղեցի, խաչքար, արձանագրություն, իշխանատոհմ:

Նախաբան

Սոթք գյուղը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Գեղարքունիքի մարզի հարավ-արևելքում: Ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի վարկածի՝ բնակավայրի անունը ծագում է Սոթքի լեռնանցքից դեպի Սևանի կողմը փչող ցուրտ քամու անունից¹:

Գյուղի միջով է անցնում առնվազն վերջին երկու հազարամյակներում Հայաստանի ռազմավարական ամենակարևոր ուղիներից մեկը՝ միջնադարյան Դվին-Պարտավ, իսկ այժմ՝ Վարդենիս-Մարտակետ քարավանային/ավտո ճանապարհը²:

Ռազմավարական և հարմարավետ դիրքի շնորհիվ անհիշելի ժամանակներից Սոթքը մշտապես եղել է Սևանի հարավարևելյան ավազանի քաղաքական ու մշակութային կենտրոններից մեկը: Այսօր էլ Սոթքը տարածաշրջանի խոշոր բնակավայրերից է և Գեղամասար խոշորացված համայնքի վարչական կենտրոնը:

Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանը դեռևս մ. թ. ա. I դարից հայտնի էր որպես Մեծ Հայքի թագավորության Ծավդեացոց իշխանություն, իսկ V դարից սկսում է հիշատակվել Սոթք գավառ անվամբ: Ըստ «Զորանամակի» նրանց վրա էր դրված երկրի հյուսիսային, ապա արևելյան սահմանադրուների պաշտպանության խնդիրը:

* Ներկայացվել է 14. I. 2021 թ.: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի միջնադարյան հնագիտության բաժնի հայցորդ: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պ. գ. թ. Արսեն Բոբոխյանը (18. I. 2021 թ.): Ընդունվել է տպագրության 03. III. 2021 թ.:

¹ Ինչպես ցույց են տալիս ժամանակակից հիդրոդերևութաբանական դիտարկումները, Սոթքը Հայաստանի Հանրապետության ամենաուժեղ քամիներից մեկի ձևավորման շրջանն է (Ստեփաննոս Օրբելյան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 12, Ա. Հակոբյան, Ն. Մանգալյան, Ա. Համբարձումյան, Ա. Պողոսյան. Շրջակա միջավայրը և բնական պաշարները Հայաստանի Հանրապետությունում 2019 թվականին: Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2020, էջ 232):

² Ա. Գրիգորյան. Սոթք-1 ամրոցը և Դվին-Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածը.- Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3, Երևան, 2019, էջ 117-124:

«Աշխարհացոյցում» Սոթքը Սյունիքի հինգերորդ գավառն էր: Միջնադարյան Սոթքի հայկականության մասին են պատմում ոչ միայն շուրջ երկու տասնյակ գրավոր սկզբնաղբյուրները, այլև գյուղի ու շրջակայքի պատմական հուշարձանները՝ եկեղեցիները, խաչքարերը, հայաստառ արձանագրությունները³:

Թուրք-պարսկական պատերազմների և քոչվոր ցեղերի հաճախակի դարձած ասպատակությունների հետևանքով XVIII դարում Սոթքը հայաթափվում է, իսկ Արևելյան Հայաստանը ուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո բնակեցվում է հիմնականում Ելիզավետպոլի նահանգի տարբեր գավառներից այստեղ տեղափոխված կիսաքոչվորական մահմեդականներով: Վերջիններս, նաև պետական պարտադրանքով անցնելով նստակյաց կենսաձևի, տասնամյակներ շարունակ սիստեմատիկ վնասում կամ ոչնչացնում են տարածաշրջանի միջնադարյան հայկական մշակութային ու պատմաճարտարապետական հուշարձանների ենթաշերտը:

Սոթքի հուշարձանների ուսումնասիրության պատմությունը Սոթքի միջնադարյան հուշարձանների ուսումնասիրությունները սկսվել են դեռևս XIX դարի կեսերից՝ մասնավորապես Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի, Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցի, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի և Հայր Ղևոնդ Ալիշանի ջանքերով: Նրանց տեղագրություններում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին տեղի պատմության, հայկական հնությունների և ժողովրդագրության մասին տվյալները⁴:

Այս արժեքավոր աշխատանքների շարքում հատկապես ստվարածավալ են Ղ. Ալիշանի «Սիսական: Տեղագրություն Սիսեաց աշխարհի» և Մ. արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գալառի, որ այժմ Նոր Բայազիտ գալառ» աշխատանքներում Սոթքին նվիրված հատվածները, որոնցում պատմահնագիտական ոճի տեղեկություններից բացի, հետաքրքրաշարժ են նաև գյուղի ժողովրդագրության և քրիստոնեական հուշարձանների հանդեպ մահմեդական բնակչության տրամադրությունների ներկայացումը:

Սոթքի պատմության և հուշարձանների ուսումնասիրությունները շարունակվեցին նաև XX դարում՝ Երվանդ Լալայանի ու Սեդրակ Բարխուդարյանի շնորհիվ: «Ազգագրական հանդեսի» համարներում Ե. Լալայանն անդրադառնում է Սոթք անվան ստուգաբանությանը, գյուղի տեղագրությանը, Ս. Աստվածածին եկեղեցուն և գերեզմանատան որոշ կոթողների հայաստառ արձանագրություններին⁵: Նրա աշխատանքի կարևորությունը

³ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները. – ՊԲՀ, 2020, № 2, էջ 186–206:

⁴ Ղ. Ալիշան. Սիսական: Տեղագրություն Սիսեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 63–77, Մ. Սմբատյանց. Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գալառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գալառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 592–596, 619–627:

⁵ Ե. Լալայան. Սեևան. – «Ազգագրական հանդես» (Թիֆլիս), 1910, գիրք XIX, № 1, էջ 25–27:

Հատկապես այն է, որ նույն ոճով է նկարագրում գավառի բոլոր գյուղերը, այդ թվում՝ արևելյան լճեզերքի, որոնց պատմության վերաբերյալ տվյալներն առավել սակավ են⁶:

Սոթքի հայկական մշակութային ենթաշերտի բացահայտման առումով առավել ամբողջական և հիմնավոր է Ս. Բարխուդարյանի «Դիվան հայ վիմագրության» շարքի Գեղարքունիքին նվիրված IV պրակը, որտեղ հեղինակը ներկայացրել է գյուղի միջնադարյան հուշարձանները, վերծանել ինչպես նաև վերընթերցել ավելի քան երկու տասնյակ վիմագրեր⁷:

Իրենց ուսումնասիրություններում Սոթքի միջնադարյան պատմությանը և, հատկապես, նշանավոր իշխանատոհմերի պատմությանն են անդրադարձել նաև պատմաբաններ Աշոտ Հովհաննիսյանը, Բագրատ Ուլուբաբյանը, Ալեքսան Հակոբյանը և ուրիշներ⁸:

XIX–XX դդ. Սոթքի պատմական անցքերի վերաբերյալ մեծ արժեք ունեն պատմաբան Համլետ Հարությունյանի մենագրությունները⁹:

Սոթքի քրիստոնեական հուշարձանների պահպանության ուղղությամբ ևս տարբեր տարիներին կատարվել են մի շարք աշխատանքներ: Հիշատակության են արժանի հատկապես Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի՝ անխուսափելի կործանումից փրկելու համար 1926–1928 թթ. Ս. Աստվածածին եկեղեցում կատարված նորոգումները, ինչպես նաև հնադարյան-թանգարանի հիմնումը¹⁰: Ցավոք թանգարանի և այնտեղ հավաքված եզակի նմուշների հետագա ճակատագիրը մեզ անհայտ է:

Հուշարձանապահպան հաջորդ կարևոր գործը Պետական հուշարձանների պահպանության հայկական ընկերության կողմից Ս. Աստվածածին եկեղեցու մասնակի վերականգնումն էր 1986–1991 թթ.¹¹:

Ժողովրդագրական պատկերը

Սոթքի ժողովրդագրության և դրանց տեղաշարժերի վերաբերյալ պահպանված տվյալները պայմանականորեն բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

- հայ միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրներ և վիմագրեր,
- XIX–XX դդ. տեղագրություններ,
- ցարական և խորհրդային մարդահամարներ,

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Ս. Բարխուդարյան. Գեղարքունիք. – «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IV, Երևան, 1973, էջ 328–333:

⁸ Ա. Յովհաննիսյան. Գեղամայ եւ Ծարայ մելիքների տոհմը. – «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. եւ Բ., 1921–1922, էջ 105–113, Բ. Ուլուբաբյան. Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Երևան, 1975, Ա. Յակոբյան. Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երևան, 2020:

⁹ Հ. Հարությունյան. Նոր Բայազետի գավառը 1828–1913 թթ., Երևան, 2008, նույնի՝ Նոր Բայազետի գավառը 1914–1920 թթ., Երևան, 2012:

¹⁰ Ա. Քալանթար. Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի, Յերեվան, 1931, էջ 6:

¹¹ Վ. Հարությունյան. Ազգանվեր ջանքերի հանրագումարը, Երևան, 1999, էջ 25:

– Հնագիտական սկզբնաղբյուրներ:

Միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ Սևանա լճի ողջ ավազանը, այդ թվում՝ Սոթքն ուներ միատարր հայ բնակչություն: Քաղաքական և մշակութային ազդեցություններն այստեղ առաջին հերթին Սյունիքի, ապա նաև Արցախի ու Արարատյան դաշտի կողմից էին: Թերևս, պայմանավորված աշխարհագրական սահմանային գոտում բարձր լեռնաշղթաների առկայության գործոնով, Սոթքում մշակութային և քաղաքական ազդեցություններն ամենաքիչը կարծես թե հյուսիսից ու արևելքից էին Ուտիքի կողմից: Միջնադարյան Սոթքն իրար հաջորդած հայկական մի շարք իշխանությունների կենտրոնն էր կամ ընկած էր դրանց ազդեցության գոտում¹²:

Սոթք գյուղից հայտնի են նաև շուրջ չորս տասնյակ հայատառ արձանագրություններ (եկեղեցու որմերին, խաչքարերին ու տապանաքարերին), որոնց ուսումնասիրությունը որևէ կասկած չի թողնում միջնադարյան Սոթքի հայկական պատկանելության և հայահոծ բնակավայր լինելու հարցում¹³:

Ուշադրության է արժանի Սոթքի հնագույն անվան՝ Ծավղեքի ստուգաբանության շուրջ գիտական քննարկումը: Հենվելով Ուխտանես եպիսկոպոսի ու Մխիթար Այրիվանեցու՝ չափազանց հակիրճ և ոչ միանշանակ հաղորդումների վրա, որոշ հետազոտողներ այն կապում են ծավղեացի կոչված ինչ-որ էթնիկ կամ կրոնական խմբի անվան հետ, որոնք միջնադարում հայացել են կամ վերադարձել Հայ առաքելական եկեղեցու հավատքին¹⁴: Այս վարկածը, սակայն, չափազանց կասկածելի է, քանի որ Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան մյուս ավելի մանրամասն անդրադարձեր կատարող աղբյուրներում այդ մասին որևէ տվյալ չկա¹⁵:

XIX–XX դդ. հայկական տեղագրություններում արտացոլված են այն տվյալները, որոնք հայտնի են Արևելյան Հայաստանի ու շրջանային միջնադարյան պատմությունից: Ըստ դրանց, XVIII դ. Սոթքի տարածաշրջանը հայաթափվում է, իսկ XIX դ. սկզբին տեղի և շրջակա բնակավայրերում հաստատվում են թուրքական ու քրդական ծագում ունեցող տարբեր կիսաքոչվոր ցեղախմբեր:

Ժողովրդագրական նույն պատկերն են արտացոլում նաև ցարական ու խորհրդային մարդահամարները, որոնցում ներկայացված են տարբեր

¹² Ա. Յո վ հ ա ն ն ի ս ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 105–113, Բ. Ուլուբաբյան. Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, էջ 36–38, 47, 403–421:

¹³ Ա. Գրիգորյան. Նորահայտ վիճաբեր Սոթքի տարածաշրջանից. – Սեդրակ Բարխուդարյան–120 (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2019, էջ 56–64:

¹⁴ Մխիթար Այրիվանեցի. Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 65, Ուխտանես եպիսկոպոս. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար. Պատմագրութիւն, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 441–443 (պատմության այս հատվածից պահպանվել է միայն վերնագիրը), Վ. Բաղմանյան. Հայ-ծաթերի ծագումը. – vanuhiblog.wordpress.com:

¹⁵ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները, էջ 186–206:

տարիներին Սոթքի մահմեդական բնակչության հստակ թվաքանակը, սեռատարիքային կազմը և լրացուցիչ այլ մանրամասներ¹⁶:

Սոթքի ժողովրդագրական պատկերն արտացոլվում է նաև հնագիտական սկզբնաղբյուրներում: Հնագիտությունն օգնում է ոչ միայն տեսնելու միջնադարի տարբեր ժամանակահատվածներում տեղի ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերը, այլ նաև մշակութային ազդեցությունները, բնակավայրի կառուցապատման ու քրիստոնեական լանդշաֆտի ձևավորման փուլերը:

Սոթքի հնագիտական սկզբնաղբյուրներն ունեն ժամանակագրական մեծ ընդգրկում. արտացոլում են բնակավայրի վաղ կամ նախապատմական, անտիկ-միջնադարյան և XIX–XX դդ. ժողովրդագրական պատկերները¹⁷:

Միջնադարյան Սոթքի իշխանատոհմերը

Միջնադարյան Սոթքի վերաբերյալ հիշատակությունները հիմնականում վերաբերվում են իրար հաջորդած իշխանական հզոր տոհմերի պատմությանը: Հաշվի առնելով այդ տոհմերի դերն ու կշիռը միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում՝ այն անքակտելիորեն կապված է հայ ժողովրդի պատմությանը:

Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Սոթքի հնագույն իշխանատոհմը Ծավղեացոց տոհմն է: Ամենայն հավանականությամբ, նրանց իշխանությունը հիմնականում տարածվել է Սևանա լճի ավազանում և Արցախում, իսկ կենտրոնը եղել է Ծաւղ/Սաւղք ավանը: Այս իշխանատոհմը հիշատակված է Հայաստանի 16 ընտիր իշխանական տների թվում, ովքեր Տրդատ թագավորի հրամանով Գրիգոր Լուսավորչին ուղեկցեցին դեպի Կեսարիա՝ քահանայապետ օծվելու¹⁸: Ուշագրավ է Մովսես Խորենացու՝ Ծավղեացոց տոհմի ծագումնաբանության վերաբերյալ վարկածը, ըստ որի՝ նրանք սերում էին Հայկի ծոռ Սիսակի ժառանգներից¹⁹: Երևի թե IV դ. կեսերին այս իշխանությունը թուլացել և տրոհվել է առանձին մանր իշխանությունների:

Ծավղեացի տոհմի մասին տվյալներ կան «Զորանամակում», Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Մովսես Կաղանկատվացու, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի և Վարդան Վարդապետի պատմություններում²⁰:

Սոթքում հիշատակվող հաջորդ իշխանությունը Սողացի տոհմն է՝ վկայված «Զորանամակում»: Սա, որպես առանձին իշխանություն, թերևս, ձևավորվել է V դ.՝ միասնական Ծավղեացոց-Սողուկենե նահանգի՝ Արցախ

¹⁶ Զ. Կորկոտյան. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831–1931), Յերեվան, 1932, էջ 26–27, 110–111:

¹⁷ Դ. Միրիջանյան, Ա. Գրիգորյան. Միջնադարյան Սոթքը նորագույն հնագիտական հետազոտությունների լույսի ներքո. – «Էջմիածին», 2018, № 3, էջ 87–102:

¹⁸ Բ. Ուլուբեյան. Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, 176–186:

¹⁹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յրուսիւնեանի, Տփղիս, 1913, էջ 113:

²⁰ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները, էջ 186–206:

ու Սյունիք առանձին նահանգների բաժանումից հետո և ներառվել Սյունիքի կազմում՝ որպես Սոթք գավառ²¹:

XIII դ. սկզբին Սոթքի տարածաշրջանում հաստատվում է Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների քույր Դոփի ու Հասանի ամուսնությունը ստեղծված Դոփյան իշխանական տոհմը: Դոփյանների տիրույթները տարածվում էին Վերին Խաչենում ու Սևանա լճի ավազանում: Այս տոհմի ծագումնաբանության հարցում գիտություն մեջ չըջանառվող վարկածներն իրարամերժ են և առայժմ հստակեցված չէ իշխանուհի Դոփի ամուսին Հասանի տոհմական պատկանելությունը: Դոփյան տոհմը միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր իշխանություններից մեկն էր և գոյատևեց մինչև XV դ. կեսերը²²:

Տեղի հայկական վերջին հզոր իշխանատոհմը Մելիք-Շահնազարյաններն էին (հիշատակվում են նաև որպես Մելիք-Ուլուբեկյաններ): Նրանք համարվում էին Դոփյան իշխանական տան ուղիղ ժառանգները և Սոթքում իշխել են XVI–XVIII դդ.: Մելիք-Շահնազարյանները Հայաստանի առաջատար մելիքական տոհմն էին, և 1606 թ. Սոթք գավառ այցելած պարսից շահ Աբաս Առաջինը հատուկ հրովարտակով նրանց հռչակում է «Արարատյան մելիքների գահերեց»²³:

Մելիք-Շահնազարյանների ժառանգները XVII դ. սկզբին հաստատվում են նաև Արցախի կենտրոնական շրջաններում՝ հիմք դնելով Վարանդայի հզոր մելիքությունը²⁴:

Թեև կան հակընդդեմ կարծիքներ, բայց չի բացառվում, որ Սոթքի Մելիք-Շահնազարյաններից էր սերում նաև XVII դարասկզբին ձևավորված և շուրջ երկու դար գոյատևած Ոսկանապատի (Գարդմանի) նշանավոր մելիքությունը:

Սոթքում արտագաղթի առաջին ալիքը և Մելիք-Շահնազարյանների ճյուղերի տարածումն Արցախում և Ուտիքում, կարծես թե, տեղի է ունենում XVII դ. սկզբին՝ պայմանավորված դեպի Սևանա լճի ավազան ջալալիների արշավանքով²⁵:

Թեև XVIII դ. կեսերին նրանք լքում են Սևանա լճի ավազանի հայրենի եզերքները, սակայն, համաձայն պահպանված արխիվային տվյալների, XIX դարասկզբին նրանք փորձում էին դատավարական ճանապարհով պարսկական, ապա նաև ցարական իշխանություններից ստանալ իրենց կալվածքներն ու վերականգնել մելիքական իրավունքներն այդ տարածքների նկատմամբ: Այս հարցում ցարական իշխանությունը, ի տարբերություն պարսիկների,

²¹ Ա. Յակոբեան. նշվ. աշխ., էջ 175–176:

²² Գ. Կիրակոսյան. Դոփյան իշխանական տան ծագման հարցի շուրջ. – ՀնՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, № 3, էջ 77–85:

²³ Ա. Յովհաննիսեան. նշվ. աշխ., էջ 105–113, Հ. Չամչեանց. Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 554–555:

²⁴ Ա. Մաղալյան. Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 158–198:

²⁵ Առաքել Դաւրիժեցի. Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 106:

հակված չէր աջակցել հայ իշխանական տան օրինական ժառանգներին, և արդյունքում այդ իրավունքները չի հաջողվում վերականգնել²⁶:

Հայ առաքելական եկեղեցին

Ինչպես վերը նշեցինք, տեղի իշխանները Գրիգոր Լուսավորչին դեպի Կեսարիա քաղաք քահանայապետ ձեռնադրության ուղեկցողների շարքում էին, հետևաբար, սկսած IV դարից, քրիստոնեությունն այստեղ մուտք է գործում պաշտոնապես:

Գրավոր սկզբնաղբյուրներում Սոթքում հոգևոր բնույթի իրադարձությունների հաջորդ հիշատակությունը հանդիպում ենք Հովհան Մայրազոմեցու և Մովսես Դասխուրանցու աշխատություններում: Դրանցում ներկայացված են VI դարավերջին և VII դարասկզբին պատկերամարտություն աղանդի դեմ ծավալված իրադարձությունները: Սոթքը եղել է կրոնաքաղաքական այդ շարժման կենտրոններից մեկը, որտեղից քարոզիչներն անցել են նաև Արցախ: Հետագայում, սակայն, աղանդի հետևորդները ձերբակալվում են և հրաժարվում իրենց հայացքներից²⁷:

Հաջորդ հիշատակությունը վերաբերում է Ուխտանես եպիսկոպոսի՝ X դարավերջին Ծավդեացոց գավառի հունադավան հայության կրկնամկրտության իրադարձությանը, որի աշխատանքը մեզ չի հասել, ուստի դրա բովանդակության վերաբերյալ վարկածներին չենք անդրադառնա:

Այդ իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ միջնադարյան Սոթքը, թերևս, նաև ողջ գավառը, հավանաբար, իր աշխարհագրական մեկուսի, առանձնյակ դիրքի պատճառով, որոշակի պարարտ միջավայր է եղել կրոնաքաղաքական կենտրոնախույս տարբեր հոսանքների համար:

Նույն սկզբնաղբյուրներով, սակայն, հաստատվում է նաև այն, որ կենտրոնախույս և հերձվածական մղումները հաջողության չեն հասել ու Հայ առաքելական եկեղեցու իշխանությունն անսասան է մնացել ընդհուպ մինչև XVIII դ. Սոթքի հայաթափումը:

Սոթքի եկեղեցու թեմական (եպիսկոպոսական աթոռի) պատկանելության վերաբերյալ տվյալները սակավ են: Ըստ երևույթին, IV դարից սկսած՝ գավառի հոգևոր գլխավոր կենտրոնը Մաքենյաց վանքն էր՝ քրիստոնյա Հայաստանի հնագույն և նշանակալից միաբանություններից, գրչության կենտրոններից մեկը, իսկ Սոթքի եկեղեցին պատկանել է այդ վանքի վիճակին (եպիսկոպոսական թեմին)²⁸:

X դ. Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռին հաստատումից հետո Մաքենյաց վանքի եպիսկոպոսական թեմն ընդգրկվում է Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռի կազմում և այդ կարգավիճակով շարունակում մնալ մինչև XV դ. վերջը, երբ, քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված, Սյուն-

²⁶ Ք. Կոստիկյան. Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից. – Մերձավոր և միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, 2005, էջ 303–329:

²⁷ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները, էջ 186–206:

²⁸ Ա. Ղազարոսյան. Մաքենիսի գրչության կենտրոնը. – «Էջմիածին», 2006, № 1, էջ 66–70:

յաց մետրոպոլիտոսությունը տկարանում է և վերածվում է անջատ եպիսկոպոսական աթոռի²⁹:

Աշխարհագրական դիրքով, տնտեսական կապերով և քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված՝ Սոթքի եկեղեցին, այն է՝ Մաքենյաց վանքի եպիսկոպոսական թեմը, հաճախ կրել է Աղվանից կաթողիկոսության (XIV դարից հաճախ հիշատակվում է նաև որպես Գանձասարի կաթողիկոսություն) ազդեցությունները: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք հատկապես ուժեղ են եղել IX–X դդ., երբ հզորացած Փառխոսի ֆեոդալական թագավորությունն Աղվանից կաթողիկոսության կենտրոնը Բերդակուրից փոխադրում է Միափոր գավառի Խամշի վանքը (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի տարածաշրջան):

Աղվանից կաթողիկոսության ազդեցությունները մեծանում են նաև XV դ.՝ հավանաբար, պայմանավորված Խաչենի իշխանության հետ Սոթք գավառի սերտ կապերով և Սյունյաց մետրոպոլիտոսության թուլացմամբ³⁰:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ XVI–XVIII դդ. Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանը շարունակում էր ներառված մնալ Մաքենյաց վանքի վիճակում³¹:

XVIII դ. ողջ գավառի հետ լքվում է նաև Մաքենյաց վանքը: XIX դ. երկրորդ կեսին Նոր Բայազետի հայությունը փորձեր է անում վերականգնել հոգևոր կյանքը Մաքենյաց վանքում, սակայն այդ ժամանակ Մաքենիս գյուղն արդեն բնակեցված էր թուրքախոս եկվորներով, ովքեր թույլ չեն տալիս վերաբացել վանքը³²:

1836 թ. ցարական իշխանության «Պոլոժենիե»-ի ընդունումից հետո Սևանի ավազանի հոգևոր կենտրոնները ներառվում են նորաստեղծ Երևանի թեմի մեջ: Փաստացի, Սոթքի եկեղեցին չէր կազմում այդ թեմի մասը, քանի որ գյուղն արդեն բնակեցված էր մահմեդականներով, իսկ եկեղեցին չէր գործում³³:

Սոթքի եկեղեցին այժմ ներառված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի 1996 թ. մայիսի 30-ի պաշտոնագրով ստեղծված Գեղարքունյաց թեմի կազմում, որի առաջնորդանիստը Գավառի Ս. Աստվածածին եկեղեցին է³⁴:

Հուշարձանները

Դրախտիկ գյուղից մինչև Մաքենյաց գետահովիտը ձգվող գավառի կենտրոն հանդիսացած իշխանանիստ Սոթքը, չընկա բնակավայրերի հա-

²⁹ Ա. վրդ. Մ կրտ չյ ա ն. էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. էջմիածին, 1995, էջ 72–74:

³⁰ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ս. Մ ե լ ի ք- Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 1, Երևան, 1986, էջ 664, Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 42–44:

³¹ Ս ի մ ե ո ն Ե ր ե ա ն ց ի. Զամբու, Երևան, 2003, էջ 395–396:

³² Ա. Ղ ա գ ա ր ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 66–70:

³³ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, էջ 140–142:

³⁴ Կ. Մ ա թ ե ո ս յ ա ն. Հայաստանի թեմերը. պատմություն և արդիակառուցություն. — «էջմիածին», 1998, № 2–3, էջ 185–190, Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, էջ 205:

մեմատությունը, աչքի է ընկնում միջնադարյան հուշարձանների որոշակի խտությունը, կառույցների և կոթողների կերտման բարձր վարպետությունը:

Մյուս կողմից՝ Սոթքը ակնհայտ ծայրագավառ է Սևանի արևմտյան ավազանի ու, հատկապես, Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանների, մասնավորապես՝ Արարատյան դաշտի նկատմամբ, և մշակութային երևույթներն այստեղ երբեմն դրսևորվում են ժամանակագրորեն ավելի ուշ, աչքի են ընկնում առավել համեստությամբ ու պարզությամբ:

Սոթքի հուշարձանների երկարամյա պեղումները ցույց են տվել, որ գյուղի և շրջակայքի հուշարձանները թվագրվում են մոտ մ. թ. ա. III հազարամյակից մինչև մ. թ. XVIII դարը: Դրանք ամրոցներ են, բնակատեղիներ, դամբարաններ, եկեղեցիներ, գերեզմաններ, քարավանատուն և առանձին գտնված կոթողներ (հիմնականում խաչքարեր ու տապանաքարեր):

Միաժամանակ ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ կա ակնհայտ հակասություն միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրներում հիշատակված հուշակավոր քաղաքագյուղ/մայրաքաղաք³⁵ Սոթքի ու միջնադարյան հուշարձանների և քրիստոնեական կոթողների այն համեստ ու աղքատիկ պատկերի միջև, որով այժմ ներկայանում է գյուղը:

Նշված հանգամանքի, թերևս, գլխավոր պատճառը XVIII դ. տեղի հայտնաբերումը և շուրջ երկու հարյուրամյակ մահմեդականներով բնակեցված լինելն է: Այս առումով Սոթքի հետ զուգահեռներ կարելի է տանել Ադրբեջանի տարածքում գտնվող Կուր գետի աջափնյա գավառների, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքից դուրս մնացած պատմական Սյունիքի և Արցախի գավառների, Նախիջևանի երբեմնի հարյուրավոր հայկական բնակավայրերի հետ, որոնցում հայկական հետքը ոչնչացված է մեծ ջանասիրությամբ:

Սոթքի վերաբերյալ կան ուշագրավ տվյալներ այն մասին, որ XIX դ. կեսերին գյուղն իրենից ներկայացնում էր մեծ գյուղաքաղաքի ավերակներ³⁶:

Այդտեղ պահպանված միջնադարյան հուշարձաններն են՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, գերեզմանատունը, գերեզմանատան վերածված ամրոցը, քարավանատունը, գյուղի տարբեր վայրերում հայտնաբերված կոթողները:

Ս. Աստվածածին եկեղեցի (նկ. 1, 2): Գտնվում է գյուղի կենտրոնում (աշխարհագրական կոորդինատները՝ N 40°12'0.19" E 45°51'54.29"): Չորս մույթերով եռանավ բազիլիկ կառույց է՝ գույգ ավանդատներով: Արևմտյան պատին պահպանվել է 1276 թ. շինարարական բնույթի արձանագրություն, որտեղ նշված է, որ Հասան իշխանի և իշխանուհի Մամքանի օգնությամբ Առաքելը շինեց եկեղեցին³⁷:

Եկեղեցու որմերին ագուցված խաչքարերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ կան XVI–XVII դարասկզբի արձանագիր խաչքարեր: Այդ համատեքստում եկեղեցու ներսում հյուսիսային պատի մոտ, և կարծես թե իր նախնական տեղում գտնվող 1645 թ. արձանագիր տապանաքարի առկա-

³⁵ Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ (1641–1660 թթ.), Տ. Գ, կազմ.՝ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Երևան, 1984, էջ 260–262:

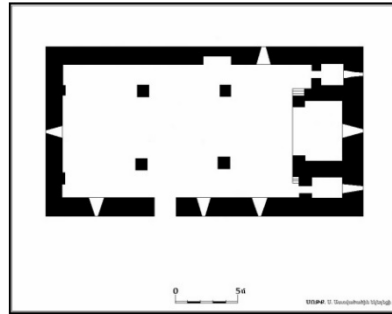
³⁶ Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց. Ծանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մաս Ա, Բ, Երևան, 2016, էջ 312:

³⁷ Ս. Բ ա Ր խ ո Ւ գ ա Ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 328–329:

յուժյունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ եկեղեցու վերջին վերակառուցումը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել XVII դ. առաջին կեսին:

Նկ. 1. Սոթքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Նկ. 2. Սոթքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հատակագիծը:

Եկեղեցու որմերին պահպանված շուրջ երկու տասնյակ արձանագրուժյուններից բացի, չափազանց ուշադրավ են հայերեն «Թ» և «Ս» տառերի տեսքով վարպետանշանները համապատասխանաբար 12 և 8-ական օրինակներով:

Գերեզմանատուն (նկ. 3): Գտնվում է եկեղեցուց 400 մ արևմուտք (աշխ. կոորդինատները՝ N 40°11'58.89" E 45°51'37.69"): Երբեմնի ընդարձակ գերեզմանատանից պահպանվել են XIII–XVII դդ. շուրջ երկու տասնյակ կոպտատաշ տապանաքարեր, խաչքարեր և պատվանդաններ՝ հիմնականում իրենց նախնական դիրքից տեղաշարժված և գյուղամիջյան ճանապարհի եզրին կուտակված³⁸:

Նկ. 3. Միջնադարյան գերեզմանոցի ընդհանուր տեսքը:

Ամրոց/գերեզմանատուն: Վաղ միջնադարյան ամրոցի ավերակները գտնվում են եկեղեցուց 200 մ հարավ-արևելք՝ շուրջ 1,5 հա տարածք զբաղեցնող բլրի վրա (աշխ. կոորդինատները՝ N 40°11'53.26" E 45°51'59.39"): Պահպանվել են ամրոցի տարբեր հատվածների պարսպի հիմնապատերը և ներքին կառույցների որոշ մնացորդներ:

Պեղումները ցույց են տվել, որ ամրոցը մ. թ. I դարերում կարևոր կետ է եղել Մետաքսի մեծ ճանապարհի ճյուղերից մեկի՝ Դվին–Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածում և վերահսկել այդ հատվածը: Ամրոցի ավերումից հետո՝ հավանաբար IV–VII դդ. միջակայքում, բլուրը վերածվել

³⁸ Նույն տեղում:

է գերեզմանատան: Թեև բլրի վրա չեն պահպանվել գերեզմանական կոթողներ, սակայն 2014 և 2020 թթ. պեղումների ժամանակ բացվեցին քրիստոնեական դիրքով տասնյակ թաղումներ, որոնք ռադիոածխածնային անալիզի արդյունքում ստացված տվյալներով թվագրվեցին հիմնականում XV–XVII դդ.:

Շրջակայքի տեղագննության արդյունքում հայտնաբերվեցին մի քանի տապանաքարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, ծագում են բլրի տարածքից:

Պահպանվել է նաև 1970-ական թթ. արված գերեզմանատան վերջին կանգուն խաչքարի լուանկարը, որի գտնվելու վայրն այժմ անհայտ է³⁹ (նկ. 4):

Ճանապարհային կայան (Թերևս, քարավանատուն) (նկ. 5): Քարավանատան տպավորություն թողնող ուղղանկյունաձև, 13,5 x 9,5 մ չափերով կառույցը գտնվում է Սոթքի ոսկու հանքի տարածքում գյուղից 6 կմ հյուսիս (աշխ. կոորդինատները՝ N 40°13'19.64" E 45°57'39.80"): Միանավ կառույցի մուտքն արևմտյան կողմից է, պատերը սրբատաշ են՝ կիսով չափ հողի մեջ թաղված, ծածկը՝ փրուզված: Շուրջը տարածվում են բազմաթիվ կառույցների հողածածկ ավերակներից բաղկացած ընդարձակ բնակատեղիի հետքերը:

Նկ. 4. Ամրոցի գերեզմանատան վերջին կանգուն խաչքարը XIII դ. (տես L. Azarian, A. Manoukian. Նշվ. աշխ., էջ 46):

Նկ. 5. Սոթքի քարավանատան ավերակները:

Մեծ հավանականությամբ, ի դեմս միջնադարում հայտնի Սոթքի լեռնանցքի անմիջապես դռանը կանգնած այս կառույցի և շրջակա ավերակների, գործ ունենք հայկական և արաբական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Սոթքի (Ջաութիս) քարավանատան ու ճանապարհային կայան/ առևտրավայրի հետ, որտեղ հանգրվանում էին Դվինից Պարտավ մեկնող և վերադարձող քարավանները: Վաղ միջնադարյան ժամանակներից գոյություն ունեցած կայանքարավանատունը, ըստ երևույթին, չարունակել է այդ գործառույթն իրական

³⁹ Նույն տեղում, էջ 331, L. Azarian, A. Manoukian. Khatchkar, Documents of Armenian Architecture, 2. Milano, 1977, p. 46.

նացնել ընդհուպ մինչև XX դ., իսկ այժմ ամբողջությամբ լքված է և մոռացության մատնված⁴⁰:

Խաչքար: Գտնվում է Հասանու (Հասանի աղբյուր) թաղամասից 3 կմ հյուսիս: Բարձրությունը՝ 230 սմ (նկ. 6): Հաչվի առնելով խաչքարի հորինվածքային չափազանց մեծ նմանությունը Սոթքի ամրոց-գերեզմանատան խաչքարին, չբացառելով նաև, որ դրանք կարող էին նույն վարպետի գործերը լինել՝ կարելի է թվագրել XIII դարավերջով:

Նկ. 6. Խաչքար, XIII դ.:

Ընդհանրապես, Սոթքի տարածաշրջանը եղել է միջնադարյան Հայաստանի խաչքարագործական կարևոր կենտրոններից, որտեղ ձևավորվել էր, այսպես կոչված, Սոթք-Գեղարքունիքի դպրոցը: Խաչքարագործական այս դպրոցին բնորոշ է որպես հումք անդեզիտային և բազալտային ասպարների ընտրությունը, որով հարուստ են Գեղամա ու Վարդենիսի լեռները, խաչքարերի մոնումենտալությունը և հորինվածքի պարզությունը: Դպրոցը նաև ուշ միջնադարյան տապանաքարային արվեստի առաջատար կենտրոններից մեկն է: Բնորոշվում է աշխարհիկ թեմատիկայով պատկերաքանդակների առատությամբ և կատարողական բարձր արվեստով⁴¹:

Օրորոցաձև տապանաքար: Գտնվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց 10 մ արևմուտք (նկ. 7, 8): Առաջինը, որով աչքի է ընկնում տապանաքարը, այն է, որ, ըստ արձանագրության, սա դրված է եղել Մալաքի որդիներ Մխիթարի և Դուրասանի գերեզմանին: Այս իրողությունը միջնադարյան Հայաստանում երբեմն հանդիպող այն դեպքերից է, երբ հարազատները միաժամանակ են մահացել որևէ պատահարից կամ զոհվել/անհետ կորել են կռվում և նրանց հիշատակի համար մեկ տապանաքար է դրվել:

Տապանաքարը հետաքրքրական է նաև նրանով, որ հակառակ նիստին պատկերված է «ուսումնառության» տեսարան, որտեղ կերպարը ձեռքին ունի «այբբենարան»-պնակիտ՝ «Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ձ» գրությունը, ինչը հայ

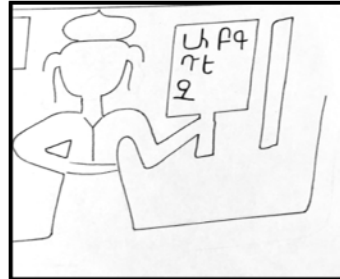
⁴⁰ Ս. Բարխուդարյան. նշվ. աշխ., էջ 8, Ա. Գրիգորյան. Նոր հետազոտություններ Սոթքում և Զառթիս կայան-քարավանատան տեղադրության խնդիրը, Երևան, 2016, էջ 66–71:

⁴¹ Հմմտ. Հ. Պետրոսյան. Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2007:

միջնադարյան տապանաքարային պատկերազրույթյան մեջ բացառիկ երևույթ է⁴²:

Նկ. 7. Մխիթարի և Դուրասանի տապանաքարը, 1687 թ.:

Նկ. 8. «Այբբենարան» – պնակիտի գրչանկարը:

Տապանաքար: Հայտնաբերվել է Վարդենիս–Մարտակերտ ճանապարհի շինարարական աշխատանքների ժամանակ՝ 2014 թ. (նկ. 9): Տապանաքարն աչքի է ընկնում հարուստ պատկերազրույթյամբ՝ քանդակված երեք նիստերին: Գլխավոր պատկերաքանդակը հափազանց մանրամասնորեն և ռեալիստորեն պատկերված որսի տեսարանն է:

Ուշագրավը սակայն այն է, որ տապանաքարի մյուս լայներես նիստի պատկերաքանդակն ակնհայտորեն անավարտ տեսք ունի, իսկ կողային նիստերից մեկը հարթեցված է և դատարկ թողնված: Տպավորություն է, որ վարպետը սկսել, բայց ավարտին չի հասցրել աշխատանքը: Տապանաքարի պատկերազրույթյան և ռեալիստիկ մանրամասների քննությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ, ամենայն հավանականությամբ, դա XVIII դ. աշխատանք է, իսկ անավարտությունը պայմանավորված է Սոթքի հայ բնակչության արտագաղթով:

Տապանաքար: Հայտնաբերվել է 2014 թ. գյուղապետարանի բակից շինարարական աշխատանքների ժամանակ (նկ. 10): Փոքրիկ տապանաքարն աչքի է ընկնում հաղթահանելի և կենդանամարտի տեսարաններ ներկայացնող պատկերաքանդակներով: Տապանաքարը եղծված է, լրջորեն վնասված են պատկերաքանդակները:

Ուշագրավ է կենդանամարտի տեսարան պատկերող քանդակի վերևի արաբատառ արձանագրությունը: Պահպանվել են արձանագրության միայն առաջին 3 տառերը «... ܐ ܠ», որ, կարծես թե, ընթերցվում են «ՄԱԶ ...», և կարող էր արական Մաջիդ անձնանունը լինել: Տապանաքարի պատկերազրույթյունն ակնհայտորեն ունի քրիստոնեական թեմատիկա և, ըստ երևույթին, հայ վարպետի աշխատանք է, սակայն դժվար է մեկնաբանել արաբական գրի առկայությունը:

⁴² Ա. Գրիգորյան. Սոթք-1 ամրոցը և Դվին-Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածը, էջ 56-64:

Ըստ ամենայնի, տապանաքարը կարելի է թվագրել XVII–XVIII դդ., երբ Սոթքում հայկական իշխանությունը սկսել էր անկում ապրել, իսկ մահմեդականների ասպատակությունները դեպի Սոթք սկսել էին հաճախանալ:

Նկ. 9. Տապանաքար, հավանաբար, XVIII դ.:

Նկ. 10. Տապանաքար արաբատու արձանագրություն, հավանաբար, XVII–XVIII դդ.:

Զրադացքար: Սոթք գետի աջ ափին գտնվող միջնադարյան ջրաղացքարը, ենթադրվում է, որ եղել է գետափի այդ հատվածում գոյություն ունեցած միջնադարյան ջրաղացքարը (նկ. 11):

Սյան քարե խարխա: Հավանաբար եղել է տարածքում գոյություն ունեցած գլխատան սյուներից մեկի հիմնախարխա (նկ. 12):

Նկ. 11. Զրաղացքար:

Նկ. 12. Սյան քարե խարխա:

Սոթքից տեղափոխված խաչքարեր

Երբեմնի իշխանանիստ Սոթքը ցարական և խորհրդային ժամանակներում գրավել է հայկական մշակույթն ուսումնասիրողների ու այդ կողմերով ճանապարհորդած հոգևորականների ուշադրությունը, նրանց մղել ագրեսիվ մահմեդականներով բնակեցված տարածքից այդ կոթողներից որոշները տեղափոխելու և այդ կերպ կորստից փրկելու փայլերի:

Տարբեր տարիների Սոթքից այլ վայրեր են տեղափոխվել մի շարք արժեքավոր գործեր:

Քառակող կոթող: Բարձրությունը՝ 272 սմ: Արձանագիր: 1628 թ.: Կերտվել է ի հիշատակ Պային: 1903 թ. առաջ հայտնի չէ, թե կոնկրետ երբ է Ե. Լալայանը տեղափոխել Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարան⁴³:

Քառակող կոթող: Բարձրությունը՝ 306 սմ: Արձանագիր: 1653 թ.: Կերտվել է ի հիշատակ Քամալին: Գտնվել է նախորդ կոթողի մոտ: Վերջինիս հետ Ե. Լալայանը տեղափոխել Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարան:

Քառակող կոթող: Բարձրությունը՝ 300 սմ: Արձանագիր: 1653 թ.: Կերտվել է ի հիշատակ տեր Մելիքսեթի: Հեղինակը քարգործ Զոհրապն է: Գտնվել է Սոթքի գերեզմանատանը: 1911 թ. Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը տեղափոխել է Էջմիածին⁴⁴ (նկ. 13):

Նկ. 13. Քառակող կոթող, 1653 թ.: 1911 թ. Սոթքից տեղափոխվել է Էջմիածին (լուս.՝ Ա. Հարությունյանի):

Նկ. 14. Խաչքար, հավանաբար, XVIII դ., Սոթքից տեղափոխվել է Էջմիածին (լուս.՝ Ա. Հարությունյանի):

Վերը նշված երեք կոթողները համարվում են ուշ միջնադարյան խաչքարային արվեստում բացառիկ տիպ և այլ տարածաշրջաններից հայտնի չեն⁴⁵:

Խաչքար: Հավանաբար, XVIII դ. սկիզբ: Սոթքում գտնվելու կոնկրետ վայրն անհայտ է, հետագայում տեղափոխվել է Էջմիածին (տեղափոխման վերաբերյալ մանրամասներ հայտնի չեն)⁴⁶ (նկ. 14): Անավարտ աշխատանք է: Խաչքարի վերին մասի պատկերաքանդակները կիսատ են մշակված, իսկ վերին ձախ կողմի ազատ հատվածում, ամենայն հավանականությամբ, պիտի լիներ հանգուցյալի դիմաքանդակը:

⁴³ Ե. Լալայան. Նոր-Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք: Տեղագրութիւն, Մազրայի գիւղ. հասարակութիւն. – «Ազգագրական հանդէս», գիրք XIX, № 1, էջ 21–30, Ս. Կարապետյան. Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուն, Երևան, 2004, էջ 78–81:

⁴⁴ Ա. Հարությունյան. Վաղարշապատ: Վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 114–115:

⁴⁵ Հ. Պետրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 221:

⁴⁶ Տ. Արարատ քահանա Պողոսյան. Ս. Էջմիածին. թանգարան բաց երկնքի տակ (պատկերազարդ ուղեցույց), Ս. Էջմիածին, 2015, էջ 171:

Հիմնախաչից ներքև պատկերված է Սուրբ Ծննդյան և Տաճարին Ընծայման տեսարան, որը բացառիկ երևույթ է միջնադարյան խաչքարային պատկերաքանդակում: Խաչքարը, թերևս, կարելի է համարել XVIII դ. սկզբների գործ, իսկ անավարտությունը բացատրել Սոթքի հայ բնակչության արտագաղթով⁴⁷:

Եզրակացություն

Բնակավայրի պատմության և հայկական հուշարձանների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միջնադարյան Սոթքը Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանի մշակութային ու վարչաքաղաքական գլխավոր կենտրոնն էր, ինչպես նաև Արարատյան դաշտը Կուրի ավազանին կապող ռազմավարական ճանապարհի կարևոր հանգրվան: Այն իշխանանիստն էր «Ծաղկացոց իշխանության», Սողացի նախարարական տան, Դոսիյան և Մելիք-Շահնազարյան իշխանների:

Սոթքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին պատկանում էր Հայ առաքելական եկեղեցու Մաքենյաց թեմին, որը Հայ առաքելական եկեղեցու հնագույն միաբանություններից մեկն էր:

Սոթքի մշակութային և քաղաքական վերելքի գագաթնակետը XIII–XVII դարերն էին: XVII դարակեսից սկսվում է սրընթաց անկումը, իսկ XVIII դարում վերջնականապես լքվում:

Ավետիս Գրիգորյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի միջնադարյան հնագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ միջնադարյան Հայաստանի հնագիտություն, XVIII–XX դդ. հայոց պատմություն: Հեղինակ է շուրջ 25 հոդվածի: grigoryan.avetis.9@gmail.com

REFERENCES

- Alishan Kh. Sisakan: Teghagrutium Siuneats ashkharhi, Venetik, 1893 (In Armenian).
 Arakel Davrizhetsi. Girik patmunteants, ashkhatasirutyamb L. Khanlaryani, Yerevan, 1990 (In Armenian).
 Azarian L., Manoukian A. Khatchkar, Documents of Armenian Architecture, 2, Milano, 1977.
 Baghmanyanyan V. Hay-dsateri dsagume. – vanuhiblog.wordpress.com (In Armenian).
 Barkhudaryan S. Gegharkunik. – “Divan hay vimagrutyanyan”, pr. IV, Yerevan, 1973 (In Armenian).
 Chamcheants H. Hayots patmutiun (skzbits minchev 1784 tuakane), h. G, Yerevan, 1984 (In Armenian).
 Ghazarosyan A. Makenisi grchutyanyan kentron. – “Edjmiadsin”, 2006, № 1 (In Armenian).
 Grigoryan A. Nor hetazotutyunner Sotkum yev Zautis kayan-karavanatan teghadrutyan khndire, Yerevan, 2016 (In Armenian).

⁴⁷ Հ. Պետրոսյան. *Ինքն. աշխ., էջ 219–221*:

- Grigoryan A. Norahayt vimagrer Sotki taradsashrdjanits. – Sedrak Barkhudaryan – 120 (gitakan hodvadsneri zhoghovadsu), Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Grigoryan A. Sotk-1 amrotse yev Dvin-Partav arevtrakan janaparhi sotkian hatvadse. – Hnagitutyanyan yev azgagrutyanyan instituti ashkhatutyunner, 3, Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Grigoryan A. Patmakan Sotki veraberyal midjnadaryan hay patmichneri hishatakutyunnere. – PBH, 2020, № 2 (In Armenian).
- Hakobyan T., Melik-Bakhshyan S., Barseghyan H. Hayastani yev harakits shrdjanneri teghanunneri bararan, 1, Yerevan, 1986 (In Armenian).
- Hakobyan A., Mandalyan N., Hambardzumyan A., Podpomogova A. Shrajaka mijavayre yev bnakan pasharnere Hayastani Hanrapetutyunum 2019 tvakanin: Vijakagrakan zhoghovadsu, Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Hayeren dzeragreri ZhE dari hishatakaraner (1641– 1660 tt.), h. G, kazm. V. Hakobyan, Yerevan, 1984 (In Armenian).
- Harutyunyan A. Vagharshapat. Vankere yev vimakan ardzanagrutyunnere, S. Edjmiadsin, 2016 (In Armenian).
- Harutyunyan H. Nor-Bayazeti gavare 1828–1913 tt., Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Harutyunyan H. Nor-Bayazeti gavare 1914–1920 tt., Yerevan, 2012 (In Armenian).
- Harutyunyan V. Azganver djankeri hanragumare, Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Jalalyants S. Janaparhordutyun i metsn Hayastan, mas A, B, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Kalantar A. Hayastani hnutyunneri pahpanutyanyan komite, Yerevan, 1931 (In Armenian).
- Karapetyan S. Kovkasyan tangarani haykakan havakadsun, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Karapetyan S. Hyusisayin Artsakh, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Kirakosyan G. Dopyan ishkanakan tan dsagman hartsy shurdj. – HKhSH GA “Lraber hasarakakan gitutiunneri”, 1985, № 3 (In Armenian).
- Korkotyan Z. Khorhrdayin Hayastani bnakchutyune verdjin haryuramyakum (1831–1931), Yerevan, 1932 (In Armenian).
- Kostikyan K. Gegharkuniki Melik-Shahnazaryanneri patmutyunits. – Merdzavor yev mijin arevelki yerkrner yev zhoghovurdner, XXIV, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Kristonya Hayastan hanragitaran, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Lalayan E. Nor-Bayazeti gavar kam Gegharkunik: Teghagrutiun, Mazrayi gyugh. hasarakutiun. – “Azgagrakan handes” (Tiflis), 1910, girk XIX, № 1 (In Armenian).
- Lalayan E. Sevan. – “Azgagrakan handes” (Tiflis), 1910, girk XIX, № 1 (In Armenian).
- Maghalyan A. Artsakhi melikutyunnere yev melikakan tner XVII–XIX dd., Yerevan, 2007 (In Armenian).
- Matevosyan K. Hayastani temere. patmutyun yev ardiakanutyun. – “Edjmiadsin”, 1998, № 2– 3 (In Armenian).
- Miridjanyan D., Grigoryan A. Midjnadaryan Sotke noraguyn hnagitakan hetazotutyunneri luysi nerko. – “Edjmiadsin”, 2018, № 3 (In Armenian).
- Movsisi Khorenatsvoy Patmutiun Hayots, ashkhat. M. Abegheani yev S. Yrutiuniani, Tpghis, 1913 (In Armenian).
- Mkhitar Ayrivanetsi. Patmutiun zhamanakagrakan, S. Peterburg, 1867 (In Armenian).
- Mkrtchyan A. vrd. Edjer Syunyats atori patmutyunits, S. Edjmiadsin, 1995 (In Armenian).

- Petrosyan H. Khachkar. dsagume, gordsaruyte, patkeragrutyune, imastabanutyune, Yerevan, 2007 (In Armenian).
- T. Ararat kahana Poghosyan. S. Edjmiadsin. tangaran bats erkni tak (patkerazard ughetsuyts), S. Edjmiadsin, 2015 (In Armenian).
- Simeon Yerevantsi. Djamb, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Smbateants M. Teghagir Gegharkuni dsovazard gavari, vor ayzhm Nor-Bayazit gavar, Vagharshapat, 1895 (In Armenian).
- Stepannos Orbelean. Patmutiun nahangin Sisakan, Tiflis, 1910 (In Armenian).
- Ulubabyan B. Patma-ashkharhagrakan jshgrtumner. – “Banber Yerevani hamalsarani”, 1971, № 1 (In Armenian).
- Ulubabyan B. Khacheni ishkhanutyune X–XVI darerum, Yerevan, 1975 (In Armenian).
- Ukhtanes episkopos.– Matenagirk Hayots, h. ZhE, Zh dar. Patmagrutium, girk B, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Yakobean A. Arkayatohmern u ishkhanatohmere bun Aghuankum yev Hayots Arevelits koghmankum antikits minchev ZhG dar (patma-aghbyuragitakan knnutium), Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Yovhannisean A. Geghamay yev Dsaray melikneri tohme. – “Banber Hayastani gitakan instituti”, girk A. yev B., 1921–1922 (In Armenian).

КНЯЖЕСКАЯ РЕЗИДЕНЦИЯ СОТК: ИСТОРИЯ И ПАМЯТНИКИ

АВЕТИС ГРИГОРЯН

Резюме

Ключевые слова: Сотк, средневековье, культура, христианство, памятники, раскопки, крепость, церковь, хачкар, надпись, княжеский род.

Село Сотк находится на юго-востоке Гехаркуникской области Республики Армения. По версии историка Ст. Орбеяна, имя населенного пункта происходит от названия холодного ветра, дующего от горного перевала до Севана.

Об армянской принадлежности средневекового Сотка свидетельствуют не только около двух десятков армянских средневековых письменных первоисточников, но и исторические памятники в окрестностях села – церкви, хачкары, армянские надписи. Соткская церковь принадлежала епархии монастыря Макеняц Армянской апостольской церкви, который был одним из древнейших орденов армянской церкви.

Средневековый Сотк был главным культурным и административно-политическим центром юго-восточного бассейна озера Севан, важным участком стратегической дороги, связывающей Араратскую долину с бассейном Куры. Это были княжеские дома Цавдеаци, Содаци, Дофян и Мелик-Шахназарян. Кульминацией культурного и политического подъема Сотка стали XII–XVII века.

Вследствие частых турецко-персидских войн и нашествий кочевников в XVIII веке в Сотке почти не остается армян. После перехода Восточной Армении под российское господство село заселяется в основном мусульманами, переселившимися сюда из разных провинций Елизаветпольской губернии, которые по государственному принуждению переходят к оседлому образу жизни. Исследования показывают, что мусульмане, обосновавшиеся в селе в XIX–XX вв., злостно уничтожали или повреждали армянские/христианские памятники, пытаясь стереть оттуда армянский след. Это однако, по большому счету, не удалось, поскольку армянская принадлежность села очевидна и сейчас.

Аветис Григорян – младший научный сотрудник отдела средневековой археологии Армении Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: археология средневековой Армении, история Армении XVIII–XX вв. Автор около 25 статей. grigoryan.avaxtis.9@gmail.com

PRINCE RESIDENCE SOTK: HISTORY AND MONUMENTS

AVETIS GRIGORYAN

Summary

Key words: Sotk, Middle Ages, culture, Christianity, monuments, excavations, fortress, church, khachkar, inscription, princely family.

Sotk village is located in the south-east of Gegharkunik province of the Republic of Armenia. According to Stepanos Orbelyan, the name of the settlement originates from the name of the cold wind blowing from the mountain pass to Sevan.

The Armenian identity of medieval Sotk is evidenced not only by about two dozen Armenian medieval written sources, but also by historical monuments in the vicinity of the village – churches, khachkars, Armenian inscriptions. The church of Sotk belonged to the Diocese of the Makenyats Monastery of the Armenian Apostolic Church, which was one of the oldest orders of the Armenian Church.

Medieval Sotk was the main cultural and administrative-political center of the southeastern basin of Lake Sevan, an important section of the strategic route connecting the Ararat valley with the Kur basin. These were the princely houses of Tsavdeatsi, Sodatsi, Dopyan and Melik-Shahnazaryan.

The culmination of the cultural and political upsurge of Sotk was the 12th–17th cc.

As a result of the frequent Turkish-Persian wars and the invasions of nomads in the 18th c., almost no Armenians remained in Sotk. Upon Eastern Armenia's passing under Russian domination, the village was populated mainly by Muslims

who moved here from different regions of the Elizavetpol province, who, by state compulsion, were moving to a sedentary lifestyle.

Studies show that Muslims who settled in the village in the 19th-20th cc. maliciously destroyed or damaged Armenian/Christian monuments, trying to erase the Armenian trace from there. However, this, by and large, did not succeed, since the Armenian identity of the village is obvious even now.

*Avetis Grigoryan – Junior Researcher at the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: archaeology of medieval Armenia, history of the 18th-20th cc. Author of about 25 articles.
grigoryan.avetis.9@gmail.com*

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ Ս. ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ՏԱՃԱՐԻ
ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐՊԵՏԸ*

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Տաթևի վանք, Ս. Պողոս-Պետրոս տաճար, պատկերաքանդակ, Ստ. Օրբելյան, Ստ. Մնացականյան, դիմաքանդակ, վիշապօձ, խորշ, երեսակալ, իշխան, Եղիա վարդապետ:

Նախաբան

Միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային նշանավոր կենտրոններից է Տաթևի վանական համալիրը, որի գլխավոր՝ Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը կառուցվել է վանքի հնագույն վաղմիջնադարյան խարխուլ եկեղեցու տեղում: Պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ տաճարի կառուցման պատճառը Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Կախկոպոսի տեսիլքն էր, համաձայն որի՝ երազում հրեշտակը քանիցս հրամայել է կառուցել նոր եկեղեցի՝ նախանշելով նրա տեղն ու անունը՝ հին եկեղեցու տեղում, սուրբ առաքյալներ Պողոսի և Պետրոսի անվամբ. «... ի տեսլեան հրաման առնու ի հրեշտակէ զհինն ի բաց դնել և նոր առնել սկիզբն շինուածոյ եկեղեցոյն ... յանուն սուրբ և գլխաւոր առաքելոցն՝ վիմին Պետրոսի և առաքելոյն Պողոսի»¹: Տեսիլքի բովանդակութեանն ականջալուր Սյունյաց երևելի իշխանները՝ Փիլիպպեի որդի Աշոտ գահերեց իշխանը, իր կողակից Շուշան իշխանուհին, Գեղարքունյաց տեր Գրիգոր Սուփանը, իսկ Բաղքից Չազիկը, Տիրոջ հրամանից ոգևորված՝ առատ նվիրատվութիւններ են անում և «սկիզբն առնեն շինուածոյն, և արկանեն հիմն յ344 (895) թուականին Հայոց, ի թագաւորութեանն Սմբատայ Բագրատունւոյ խոստովանողի՝ որդւոյ Աշոտոյ թագաւորի, յիշխանութեան Սիւնեաց Աշոտոյ՝ որդւոյ Փիլիպպէի, ի կաթողիկոսութեանն Հայոց Տեառն Գէորգեայ Գառնեցւոյ, հրամանաւ և կամօք Աշոտոյ, ձեռամբ Տեառն Յովհաննիսի»²: Այսպես, 11 տարի տևող շինարարութիւնից հետո՝ 906 թ., ավարտվում է վանքի գլխավոր ուղղանկյուն հատակագծով, անկյուններում ավանդատուն-խորաններով (թեև միահարկ, սակայն վերնահարկում թաղածածկ թաքստոցներով), մեկ զույգ մուկթերով զմբեթավոր եկեղեցու կառուցումը, ի նշանավորումն որի՝ տաճարի հարավային մուտքից³ ոչ հեռու կանգնեցվում է Ս. Երրորդութիւնը նվիրված ճոճվող գավազան-սյունը⁴:

* Ներկայացվել է 29. IX. 2020 թ., գրախոսվել է 07. X. 2020 թ., ընդունվել է տպագրութիւն 29. I. 2021 թ.:

¹ Ստեփանոս Օրբելեան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական (այսուհետ՝ Ստ. Օրբելեան), Թիֆլիս, 1910, էջ 222–223:

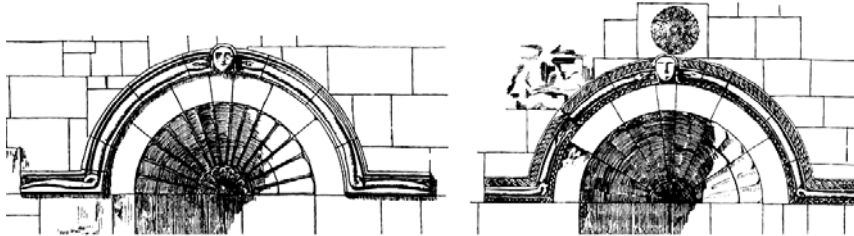
² Նույն տեղում, էջ 224:

³ Այդ մուտքի դիմաց է թաղվել XIV–XV դդ. նշանավոր աստվածաբան, հոգևոր գործիչ Ս. Գրիգոր Տաթևացին, որի գերեզմանին 1787 թ. թաղակապ փոքր դամբարան է կառուցվել, ուր կարելի է մտնել տաճարի ներսից:

⁴ Ստ. Օրբելեան, էջ 225:

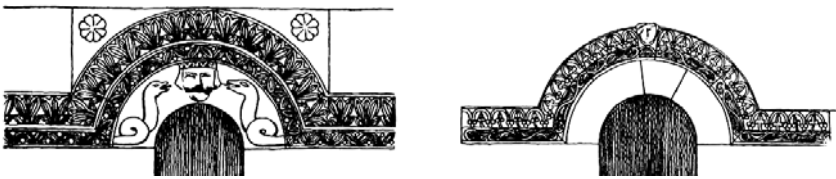
Տաճարի արտաքին քանդակային հարդարանքը

Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարն արտաքին քանդակային հորինվածքի բազմազանությունը առանձնապես աչքի չի ընկնում: Հյուսածո խաչերով, ինչպես նաև մարդակերպ (Ֆիգուրային) ու կենդանական պատկերաքանդակներով է հարդարված հովհարածև վեղարով պսակված գլանաձև թմբուկը, իսկ պատուհանների կամարակապ երեսակալները հիմնականում ներկայացված են բուսական զարդատարրերով: Հետաքրքրականն այն է, որ տաճարի արևելյան մեծադիր խորշերի, նաև հյուսիսային ու հարավային պատուհանների մեկական երեսակալները հարդարված են հանդիպակաց վիշապ-օձերի, իսկ կենտրոնում՝ դիմաքանդակների համադրությամբ (հարավային պատուհանին միայն դիմաքանդակն է) (գրչանկ. 1–4):

Գրչանկ. 1

Գրչանկ. 2

Գրչանկ. 3

Գրչանկ. 4

Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի՝ վիշապ-օձերով և դիմաքանդակներով զուգակցված երեսակալները⁵:

Տաճարի պատկերաքանդակներին, ի մասնավորի՝ հիշյալ դիմապատկերներին նախկինում հանգամանորեն անդրադարձել է ճարտարապետության դոկտոր Ստ. Մնացականյանը, նախ՝ Սյունյաց ճարտարապետության դպրոցին, այնուհետ՝ հայկական միջնադարյան աշխարհիկ պատկերաքանդակին նվիրված աշխատություններում⁶: Հեղինակը մանրամասն վերլուծել է ոչ միայն դիմապատկերների քանդակային-հորինվածքային լուծումները (օվալաձև դեմքեր՝ ուղիղ դիմադծերով, նշաձև աչքերով, ճակատներին՝ զարդարուն ժապավեններով, գալարուն մազերով), այլև նկատի

⁵ Արտատպված է՝ Ստ. Մնացականյան. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 205–207, նկ. 119–121:

⁶ Նույն տեղում, էջ 205–211, նույնի՝ Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX–XIV դարերում, Երևան, 1976, էջ 14–19:

ունենալով լուսապսակների բացակայությունն ու վիշապ-օձերի համատեքստում հանդես գալը՝ դրանք վերագրել է տաճարի կառուցմանը նպաստած Սյունյաց իշխաններին⁷: Այդպիսիք հայտնի են նաև Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու պատկերաքանդակներից (X դար), որտեղ հարավային ու հյուսիսային խաչաթևերի քրվատակին տեղ են գտել երկու տասնյակից ավելի միաշար դիմաքանդակներ, որոնք, ըստ Ստ. Մնացականյանի, կտիտորական բնույթ ունեն և խորհրդանշում են այն անձանց, ովքեր օժանդակել են տաճարի շինարարությունը⁸:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի քանդակազարդ երեսակալներն ու արևելյան պատի հարավային խորշի տրոմպի գլխաքանդակը (լուս.՝ հեղինակի, 2015 թ.):

Կտիտորներին խորհրդանշող միևնույն գաղափարն է նաև Տաթևի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի դիմաքանդակների դեպքում: Այսպես, ըստ Ստ. Մնացականյանի, տաճարի արևելյան զույգ խորշերի երեսակալների կենտրոնում պատկերված են աջից Սյունյաց Աշոտ գահերեց իշխանի (որի դիմաքանդակի վերնամասում նաև նրբագեղ վարդյակ է քանդակված⁹), ձախից՝ Շուշան իշխանուհու, իսկ հյուսիսային և հարավային պատուհանների երեսակալներին՝ համապատասխանաբար Գրիգոր Սուփան ու Ջագիկ իշխանների դիմաքանդակները (նկ. 1–4): Սրանցից բացի, բավական հողմահար-

⁷ Ստ. Մնացականյան. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 206–207:

⁸ Ստ. Մնացականյան. Աղթամար, Երևան, 1985, էջ 45:

⁹ Վարդյակի քանդակային-հորինվածքային լուծումներն անվանի հայագետ Անատոլի Յակոբսոնը գուգադրում է սիրիական մշակույթից հայտնի համանման օրինակների հետ, ըստ որոնց՝ թվագրում է V–VI դդ. (տե՛ս А. Якобсон. Из истории Армянской средневековой архитектуры. III. Татевский монастырь.– «Советская археология», т. IX. М.–Л., 1947, с. 309):

ված մի գլխաքանդակ է պահպանված նաև արևելյան պատի հարավային խորշի տրոմպի սկզբնամասում¹⁰ (նկ. 5)՝ նման VII դարով թվագրվող Սիսավանի, իսկ ավելի ուշ՝ Կոմուրդոյի (964 թ.), Իշխանի (X–XI դդ.) և այլ հուշարձաններից հայտնի խորշային գլխաքանդակներին (նկ. 6–8):

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Գլխաքանդակներ՝ եկեղեցիների արտաքին խորշերի տրոմպների սկզբնամասում. Սիսավան (լուս.՝ Հեղինակի, 2017 թ.), Կոմուրդո (լուս.՝ Դենիս Բելեցկու, 2012 թ.), Իշխան (լուս.՝ Զարուհի Հակոբյանի, 2007 թ.):

Վերջերս արվեստագիտության թեկնածու Զ. Հակոբյանը, անդրադառնալով հայկական միջնադարյան քանդակային արվեստում հայտնի դիմակների ու դիմաքանդակների հորինվածքային լուծումներին, չի շրջանցել նաև Տաթևի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի պատկերաքանդակները և, թեպետ նախընտրել է գերծ մնալ վերջնական եզրահանգումներից, այդուհանդերձ, չնայած լուսապատկերի բացակայությանը, դրանք վերագրել է աստվածային էակների, որոնց ակունքները կարելի է տեսնել անտիկ մշակույթում¹¹:

Այլ է արվեստաբան Լիլիթ Միքայելյանի տեսակետը, որը, հիմք ընդունելով իսլամական ու առաջավորասիական արվեստում հայտնի համանման հորինվածքները, կարծում է՝ տաճարի արևելյան զույգ խորշերի երեսակալներին տեղ են գտել վիշապ-օձերով համակցված կանացի դիմաքանդակներ, որոնք կարող են մեկնաբանվել որպես արեգակի և լուսնի խորհրդանիշներ՝ հիմքում ունենալով հին հայկական տիեզերաբանական պատկերացումներում վիշապ-օձի՝ աշխարհները սահմանազատող ու պահպանիչ էակներ լինելու գործառույթները, իսկ հյուսիսային պատուհանի երեսակալին պատկերված տղամարդու դիմաքանդակը նա հակված է համարելու այլաբանական կերպար¹²: Այսինքն՝ նույնիսկ երկնային լուսատուների՝ արեգակի և

¹⁰ Ստ. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 206–208:

¹¹ 3. А к о п я н. Изображение масок в средневековой скульптуре Армении.– Актуальные проблемы теории и истории искусства, V. Сборник научных статей. СПб., 2015, с. 267.

¹² Լ. Միքայելյան. Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X–XIV դդ. քանդակում. պատկերագրութունը և խորհրդաբանական եզրերը քրիստոնեական

լուսնի գաղափարը կրելու դեպքում անգամ դրանք բնութագրվում են իրենց բնորոշ պահպանիչ էակներ լինելու խորհրդով:

Ասենք նաև՝ Draco բառը լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է ինչպես վիշապ, այնպես էլ՝ օձ, որով էլ պայմանավորված՝ այս երկու կերպարները հաճախ զուգադրվում են միմյանց: Թեպետ քրիստոնեական արվեստում այն առավելապես ասոցացվում է չարը մարմնավորող սատանայի հետ, այդուհանդերձ, նաև խորհրդանշում է պողաբերությունը, իմաստությունն ու ուժը¹³: Օրինակ՝ Տաթևի պատկերաքանդակներում արտահայտված վիշապ-օձերին Ա. Յակոբսոնը բնութագրել է իբրև պահպանիչ ու հովանավորող էակների, որոնք Հայկական ճարտարապետական հուշարձանների քանդակային հորինվածքում ի հայտ են եկել շատ ավելի վաղ և տարածում գտել միջնադարի վաղ և զարգացած շրջափուլերում (V–XIII դդ.)¹⁴: Հետագայում այդ խնդրին անդրադարձած Ստ. Մնացականյանը ևս կարծում է, որ միջնադարյան Հայ քանդակագործությունից մեջ Տաթևի դեռևս IX դարավերջի կոտորակական դիմաքանդակներին կից պատկերված բաց երախներով վիշապ-օձերը կարծես չար ուժերից պահպանում են աստվածային հրամանով կառուցված տաճարի մեկենասներին¹⁵: Նկատենք, որ տաճարի արևելյան խորշերի երեսակալների՝ հանդիպակաց վիշապ-օձերը համակցված են շղթաների վերածված իրենց իսկ լեզուներով, որոնք էլ գոգավորություն կազմած կրում են քննվող դիմաքանդակները:

Եղիա վարդպետի անվանակիր քանդակագործ քարը

Նշված պատկերաքանդակների հորինվածքային վերլուծության շուրջ այսքան չէինք ծավալվի, եթե փաստագրած չլինեինք նույն Տաթևի վանքում պահպանված և ներկայումս տեղի նորաբաց թանգարանում ցուցադրված շինություն արտաքին խորշի տրոմպի սկզբնամաս կոթողը (նկ. 9): Այն 0,62 x 0,35 x 0,50 մ չափերով, վերնամասում կամարակապ քանդակագործ քար է, որն արտաքուստ հարդարված է հովհարածև հենքին պատկերված դիմաքանդակով, իսկ կամարակապ հարթ եզրագոտին արձանագիր է: Այս ուշագրավ ճարտարապետական հարդարատարր-կոթողը վերջին տարիներին ընկած էր վանքի բակում՝ շինաքարերի ու քանդակագործ այլ բեկորների մեջ և միայն 2019 թ., երբ վանքի հյուսիսային ու արևմտյան պարսպակից տնտեսական և օժանդակ նշանակություն ունեցող սրահներ նորոգվելուց հետո վերածվեցին թանգարանի, մշտական ցուցադրության համար արևմտյան կողմի սրահում իր արժանի տեղն ունե-

մշակությունի համատեքստում.– Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին (խմբ.՝ Ա. Բորոխյան, Ա. Զիլբերտ, Պ. Հնիլա), Երևան, 2019, էջ 399:

¹³ Дж. Холл. Словарь сюжетов и символов в искусстве, перевод с английского А. Майкапара. М., 1996, с. 224, 246.

¹⁴ А. Якобсон. *Նշվ. աշխ.*, էջ 311: Նկատենք, որ Հայկական ուշմիջնադարյան քանդակային արվեստին ևս բնորոշ է վիշապ-օձի պատկերագրությունը. այդպիսիք հայտնի են Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան, Քանաքեռի Ս. Հակոբ եկեղեցու (XVII դ.) և մի շարք այլ հուշարձանների արտաքին հարդարատարրերից:

¹⁵ Ստ. Մնացականյան. Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան Հայ քանդակագործության մեջ.– ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 191:

ցավ¹⁶: Չնայած, որ քարի եզրագոտու մասնակի կտորվածքի հետևանքով արձանագրությունն որոշ տառեր ոչնչացվել են, այդուհանդերձ, պահպանված հատվածն ինքնին օգնում է վերականգնելու հիշատակված Եղիա (միգուցե նաև՝ Եղիշե) վարդպետի (ճարտարապետ, քարգործ վարպետ) անունը¹⁷:

Փրչանկ. 5

Նկ. 9

Խորշի տրոմպի սկզբնաքարը
(փրչանկ. և լուս.՝ հեղինակի, 2020 թ.):

ՁԵՂԻՄՅ ՎԱՐԴՊԵՏ ՅԻՇԵՅԵՔ:

Նախ, ասենք, որ արձանագրության տառաձևերի հնագրական առանձնահատկությունը նկատառելի կոթողը կարելի է թվագրել առնվազն IX–X դդ.՝ դասելով Տաթևի վանքի վիմագրակիր վաղագույն կոթողների շարքը: Թվագրման համար հիմք ենք ընդունել տաճարի արևմտյան պատի հարավային մասում պահպանված շինարարական գույգ վիմագրերի և համաքրիստոնեական Ս. Պանդալեոնի անվանակիր կոթողի արձանագրության հնագրական հատկանիշները¹⁸:

Բացառիկ երևույթ է վարպետի անվան արձանագրումը խորշի տրոմպի եզրագոտուն, ինչը որոշակիացնում է նաև դիմաքանդակի պատկանելիության հարցը, որը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ՝ միևնույն Եղիա վարդպետը: Մեզանում սրա ավելի վաղ օրինակները Ձվարթնոցի տաճարից հայտնի շինարար վարպետների բարձրաքանդակներն են՝ պահպանված տաճարի առա-

¹⁶ Վանքի նորաբաց թանգարանում ցուցադրվում են բազիլիկ խաչքարերից մեկ տասնյակից ավելի ուշագրավ օրինակներ, տնտեսական նշանակության շինություններին պատկանած քանդակազարդ փայտե դռներ, Տաթևում ընդօրինակված ձեռագրերի պատճեններ, պղնձե արձանագիր պնակների նմուշներ ու մշակութային այլ արժեքներ: Թանգարանի ցուցանմուշների համակարգման գործը մեր խորհրդատվությամբ իրականացրել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Ռուբեն Սևակ» թանգարանի տնօրեն Տ. Սևակ քհն. Սարիբեկյանը:

¹⁷ Արձանագրությունը վերծանել ենք 2020 թ. օգոստոսին՝ Տաթևի վանքում և չրջակա հուշարձաններում իրականացրած վիմագրագիտական ուսումնասիրությունների ընթացքում:

¹⁸ Ա. Յարուսթիևեան. Ս. Պանդալեոնի (Պանտաղիոն) անունան յիշատակմամբ նորայայտ վիմագիր Տաթևի վանքից. — «Հայկազեան հայագիտական հանդէս» (Բէյրութ), 2017, հ. 1է, էջ 557:

Ղին հարկաբաժնի պատուհանների եռանկյունաձև հարթության վրա¹⁹ (նկ. 10): Որոշներն այժմ ցուցադրվում են Զվարթնոցի թանգարանում:

XIX դարի տեղագիր Մանուել Միրախորյանի նկարագրության համաձայն՝ վարպետաց պատկերաքանդակների բացառիկությամբ աչքի է ընկնում նաև Վասպուրականի Աղբակ գավառի Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի գավթի շքամուտքը (նկ. 11, 12), որի երկու կողմում «փորագրեալ են վանուց 4 ճարտարապետաց պատկերները մեծութեամբ իւրեանց հասակներուն և իւրաքանչիւր ճարտարապետն իւր գործածած գործիքն ի ձեռին բռնած յարմարական տրիւք կը կենայ...»²⁰: Միրախորյանի նկարագրությունը զարգացնելով՝ ուսումնասիրողները նշում են, որ բացի աշխատանքային գործիքները (թերևս, սրածայր բահեր ու մուրճեր են) ձեռքերին վարպետաքանդակներից՝ սրանց վերևում պատկերված են նաև մեկական բուրվառակիրներ (կամ շղթայակիրներ), իսկ կամարակապ մուտքի վերնամասում Ս. Հովհաննես Մկրտչի գլխաքանդակն է²¹:

Նկ. 10. Յոհան վարպետի պատկերաքանդակը (լուս.՝ Հեղինակի, 2017 թ.):

գում են համալիրը նորոգողների՝ ուստա Շինուրի (°) ու ընկերների, ինչպես նաև ուստա Հակոբի (Յակուբ) անունները՝ թվագրված Հայոց ՌՒԸ (1589) և ՌԽԳ (1594) թվականներով²²:

¹⁹ Բ. Առաքելյան. Հայկական պատկերաքանդակը IV–VII դարերում, Երևան, 1949, էջ 75, նկ. 57, հմմտ. Ս. Բարխուդարյան. Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 27–29, Ստ. Մնացականյան. Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 129, նկ. 16:

²⁰ Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Բ, տեղագրեց Մանուէլ Կ. Միրախորեան, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 76–77:

²¹ Հ. Սուքիաս էփրիկեան. Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 386, Հ. Համազասպ Ոսկեան. Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. Գ, Վիեննա, 1947, էջ 788, Մ. Հասրաթյան. Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք.— Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 34:

²² Վիմագրերի՝ թվային լուսանկարների միջոցով արված մեր նախնական վերծանությունը հետևյալն է. շքամուտքի աջակողմյան պատին՝ «Ուսթայ Շինուր, ընկերօքն / յիշեցէք ի Քրիստոս, / զնորոգող սբ. / եկեղեցուս, / թվ(ին) ՌՒԸ (1589)», ճախակողմյան պատին՝ «Ուսթայ / Յակուբ, / յիշեցէք / ի Քրիստոս, / թվ(ին) ՌԽԳ (1594)», «Թվ(ին) ՌԽԳ (1595)»:

Այսքանով հանդերձ, եղիա վարդպետի անվանակիր դիմաքանդակի գոյությունը Տաթևում չպետք է զարմանք հարուցի, առավել ևս, որ արձանագրության փաստագրումը, կարծես թե, հիմնավորում է նաև Ստ. Մնացականյանի՝ ժամանակին առաջ քաշած թեզը, այն է՝ դիմաքանդակները լուսապսակ չեն կրում, ինչը հուշում է՝ դրանք խորհրդանշում են աշխարհիկ անձանց և, չնայած նրան, որ անվանական մակագրություններ չունեն, այդուհանդերձ, դրանց՝ կտիտորական նշանակություն ունենալու հանգամանքը կասկածից վեր է²³:

Գրչանկ. 6

Նկ. 11

Գրչանկ. 7

Նկ. 12

Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի վարպետաց պատկերաքանդակները
(գրչանկ.՝ հեղինակի, լուս.՝ Համլետ Հովսեփյանի, 2016 թ.):

Ինչ վերաբերում է տվյալ ժամանակաշրջանում գործած եղիա վարդպետին, ապա հարկ է նշել, որ վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանն իր հայտնի աշխատության մեջ այդ անունով որևէ վարդպետ չի հիշատակում, փոխարենը վիմական ու մատենագրական սկզբնաղբյուրների հիմամբ բավական համոզիչ բնութագրում է վարդպետ բառի գործածական նշանակությունը զարգացած միջնադարում, որը չաղերսվելով վարդապետ բառի հետ՝ տրվում է վարպետ-ճարտարապետներին իբրև կոչում²⁴, որպիսիք հայտնի են Գալձազ վարդպետը՝ Գեղարդավանքում, Վեցիկը՝ Կեչառիսում, Սիրանեսն ու Մոմիկը՝ Վայոց ձորում, Գազանը՝ Նոր Վարազավանքում, Շահիկը՝ Եղվարդում և այլք: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրել, որ հիշատակված եղիա վարդպետը, ամենայն հավանականությամբ, գլխավոր տաճարի եթե ոչ ճարտարապետը, ապա առնվազն պատկերաքանդակների հեղինակն է, քանի որ նորահայտ դիմաքանդակի պատկերագրությունն իր կատարողական արվեստով համանման է վերոնշյալ մյուս չորս պատկերաքանդակներին՝ օվալաձև դեմք, ընդգծված նշաձև աչքեր, ճակատին՝ զարդարուն ժապավեն և այլն:

²³ Ստ. Մնացականյան. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դարոցը, էջ 206–208:

²⁴ Ս. Բարխուդարյան. նշվ. աշխ., էջ 18–25:

Ավելին, ինչպես վերը նշեցինք, տաճարի արևելյան խորշերից մեկում այսօր էլ նկատելի է հողմահարված գլխաքանդակ, ուստի դժվար չէ կռահել, որ նորահայտ կոթողը, ըստ ամենայնի, ազուցված է եղել հարևան խորշի տրոմպի սկզբնամասում, այսինքն՝ պատկանել է միևնույն Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարին²⁵: Այս տեսակետի օգտին է նաև այն, որ ներկայումս թանգարանում ցուցադրված կոթողն ու տաճարի արևելյան անգլխաքանդակ խորշի տրոմպի սկզբնաքարը չափերով գրեթե նույնն են, ինչը թույլ է տալիս հավաստել՝ խնդրո առարկա կոթողը սկզբնապես տեղադրված է եղել հենց արևելյան պատի հյուսիսային խորշում (նկ. 13, 14): Իհարկե, չենք բացառում նաև այն վարկածը, որ տաճարի արևելյան պատը, բացի մեծադիր գույգ խորշերից, նախապես հարդարված է եղել ճակտոնային մասում արված ավելի փոքր ու բարձրադիր ևս մեկ խորշով, որտեղ էլ կարող էր ազուցված լինել Եղիա վարդապետի անվանակիր կոթողը: Արտաքուստ եռախորշ հորինվածքի լավագույն օրինակը VII դ. թվագրվող Գառնահովիտի Ս. Գևորգ տաճարն է²⁶:

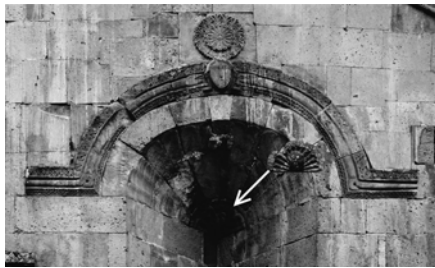
Մատենագրությունից հայտնի է, որ Տաթևի վանքը բազմաթիվ երկրաշարժերի «ականատես» է եղել և երբեմն լուրջ վնասներ կրել: Դրանցից առավել ուժգինը Գանձակի 1138 թ. երկրաշարժն էր, որը, ըստ Ստ. Օրբելյանի, հիմնահատակ է արել վանքը. «եղև շարժն Գանձակայ ի 587 (1138) թուականին, և դողաց երկիր ի հիմաց, և գմբէթն մեծ եկեղեցւոյն ի Տաթև բոլորապոյր շրջեկան թռեաւ և անկաւ ի վերայ սուրբ Գրիգորոյն եւ գաւթին, որ ի դրանն կայր. և փլոյց առ հասարակ»²⁷: Հուշարձանախմբի կառույցները վերականգնվել են միայն XIII դ. վերջին տասնամյակներին: Այդ և հետագա ժամանակաշրջանում, ինչպես նկատել է նաև վիմագրագետ Սուրեն Սաղումյանը, բազմաթիվ արձանագիր բեկորներ ու խաչքարեր օգտագործվել են տարբեր շինությունների շարվածքում կամ որմերի լիցքի մեջ: Սրա ապացույցը 1931 թ. հերթական ուժգին երկրաշարժից տասնամյակներ անց՝ 1970–1980-ական թվականներին Տաթևի վանքում իրականացված շինարարական աշխատանքներն են, երբ տեղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ, որմերի լիցքի թանձր

²⁵ Արտաքին գույգ խորշերով է հարդարված նաև վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (բացառությամբ արևմտյան պատի)՝ կառուցված 1087 թ. Սյունյաց Գրիգոր եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ: Տեղում խորշերի ուսումնասիրությունն ու չափագրումը թույլ է տալիս արձանագրել, որ խնդրո առարկա կոթողն այս եկեղեցուն պատկանել չէր կարող:

²⁶ Ա. Մ ա ն ու չ ա ը յ ա ն. Գառնահովիտ. Սբ. Գևորգ եկեղեցի, Երևան, 2020, էջ 8:

²⁷ Ստ. Օրբելյան, էջ 340: Երկրաշարժերի տարեգրությունից պարզվում է, որ Տաթևում երկրաշարժեր են գրանցվել նաև 1308, 1406, 1668, 1931 թթ., սակայն սրանցից կործանարարը Գանձակի 1138 թ. երկրաշարժն էր [տե՛ս Լ. Բ ա ը ս ե ղ յ ա ն. Պատմագրական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի մասին (հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարի սկիզբը), Երևան, 1995, էջ 55–56]: Այդ երկրաշարժի մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, որը երկրաշարժի տարեթիվ է նշում «Հայոց ՇՁԼ», այսինքն՝ 1139 թ. (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 117):

չերտից հանվել են 6 խաչքար (այդ թվում՝ արձանագիր) և այլ քանդակագարդ բեկորներ²⁸: Մեր կարծիքով, Եղիա վարդապետի անվանակիր քարը տեղահանվել է դեռևս 1138 թ. երկրաշարժի հետևանքով և օգտագործվել այլ շինությունների շարվածքում կամ նույնիսկ լիցքի մեջ: Ենթադրելի է, որ XIII դարավերջին վանքում իրականացված շինարարական-բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ, տաճարի արևելյան պատը մասնակի վերակառուցվել է, իսկ հյուսիսային խորշի տրոմպի սկզբնաքարը փոխարինվել է նորով՝ առանց գլխաքանդակի, հենքում հովհարածև քարով:

Նկ. 13

Նկ. 14

Եղիա վարդապետի անվանակիր քարի հավանական տեղը՝
Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևելյան պատի հյուսիսային խորշում
(լուս.՝ Հեղինակի, 2020 թ.):

Արդ, իսկ ո՞ւմ կարող էր խորհրդանշել նույն արևելյան պատի հարավային խորշի տրոմպի սկզբնամասում պահպանված հողմահար գլխաքանդակը: Կարծում ենք, որ եթե հետևելու լինենք Ստ. Մնացականյանի՝ միանգամայն տրամաբանական թվացող վերլուծությունը, թե, իբր, պահպանված դիմաքանդակները խորհրդանշում են Ստ. Օրբելյանի հիշատակած չորս կտիտորներին՝ Աշոտ գահերեց իշխանին, Շուշան իշխանուհուն, Գրիգոր Սուփան և Չագրիկ իշխաններին, իսկ խորշերի տրոմպներից մեկին եղել է վարդապետ Եղիայի դիմաքանդակը՝ կից ստորագրությամբ, ապա մյուս խորշում էլ պետք է որ տաճարի կառուցման բուն նախաձեռնողի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի գլխաքանդակը լիներ նման Սիսավանի տաճարի հարավային պատի աջակողմյան խորշի տրոմպի լուսապսակակիր հոգևորականի գլխաքանդակին (նկ. 6): Հովհաննես եպիսկոպոսի անվանակիր գեղաքանդակ խաչքարն ագուցված է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևմտյան մուտքի վերնամասում՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ձտէր Յովանէս՝ շինող սրբո եկեղեցեացս, Տէր իմ յիշեա՛»²⁹: Վիմագրում եկեղեցի բառի հոգնակի թվով հիշատակումը կարելի է պայմանավորել տաճարի՝ մեկից ավելի խորաններ

²⁸ Ս. Ս ա դ ու մ յ ա ն. Նորահայտ վիմագրեր. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտություններ», 2001, № 1, էջ 94, 96:

²⁹ Դիվան հայ վիմագրություն, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 14, արձ. 3:

ունենալու հանգամանքով, որոնցում պատարագի մատուցման առանձին սեղաններ կային, որոնք հաճախ եկեղեցի էին կոչվում³⁰:

Ուսումնասիրողների այն տարակուսանքը, թե տաճարի արևմտյան պատին ևս պետք է որ դիմաքանդակներ եղած լինեին, որոնք ներկայումս քողարկվել են XX դարասկզբին կառուցված զանգակատան ետնամասում³¹, հնարավոր դարձավ որոշակիորեն հստակեցնել: Հարցն այն է, որ տաճարի արևմտյան մուտքի վերնամասի կամարակապ զույգ պատուհանների միջանկյալ հատվածում հստակ տեսանելի է բուսական հորինվածքներով հարդարված բավական լայն գոտին, իսկ ձախակողմյան պատուհանի երեսակալի հին քարերից մեկին նկատելի է փոքր-ինչ վնասված, բայց միաժամանակ պարզունակ մի դիմաքանդակ, որն օղակել է թվացյալ վիշապ-օձը: Ենթադրելի է, որ նույնպիսին եղել է նաև աջակողմյան պատուհանի երեսակալին, որը ներկայումս փոխարինված է պարզունակ երեսակալով: Թե ի՞նչ խորհուրդ կարող էին կրել արևմտյան պատի դիմաքանդակները (համենայն դեպս դրանցից մեկը), առայժմ դժվար է ասել, քանի որ լիովին տեսանելի չեն: Հստակ է այն, որ դրանք ևս դիմաքանդակային արվեստին տիրապետող վարպետի ձեռակերտը պիտի լինեն, որոնք դարձյալ համադրվել են վիշապ-օձի արդեն իսկ Տաթևի դպրոցին բնորոշ պատկերազրույթյամբ:

Եզրակացութուն

Ամփոփելով արձանագրենք. Տաթևի վանքի թանգարանում ներկայումս ցուցադրված շինության արտաքին խորշը պատկող տրոմպի քանդակազարդ սկզբնաքարը, ըստ ամենայնի, ազուցված է եղել վանքի գլխավոր Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևելյան որմի հյուսիսային խորշում: Կոթողի նորահայտ արձանագրութունը պարզում է տաճարի ճարտարապետի կամ, որ ավելի տրամաբանական է, պատկերաքանդակների հավանական հեղինակի՝ եղիա վարդպետի անունը, որի դիմաքանդակն էլ պահպանված է կոթողի կենտրոնում: Փաստելի է, որ այն իր գործառութային ու քանդակային արվեստի բացառիկությամբ IX–X դդ. հայկական քարավեստի ինքնատիպ նմուշներից է, որի արձանագրութունը վավերացնում և համալրում է հիշյալ ժամանակաշրջանի սակավ հայտնի Սյունյաց ճարտարապետների ու քարգործ վարպետների շարքը ևս մեկով:

Արսեն Հարությունյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության և Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագրագիտության բաժինների ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայկական վիմագրություն, միջնադարյան հնագիտություն, ձեռագրագիտություն և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 7 մենագրության (3-ի համահեղինակ) և ավելի քան 70 հոդվածի: ars.vimagraget@gmail.com

³⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Հարությունյան, Հ. Հակոբյան. «Եկեղեցի» և «խորան» բառերի նույնականության դրսևորումը վիմագրերում. – «Տարեգիրք» (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. ԺԱ, Երևան, 2016, էջ 87–96:

³¹ Ստ. Մնացականյան. Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX–XIV դարերում, էջ 15, հմմտ. Յ. А ко п я н. Նշվ. աշխ., էջ 265:

REFERENCES

- Akopyan Z. Izobrazhenie masok v srednevekovoy skulpture Armenii. – Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva, V. Sbornik nauchnykh statey. SPb., 2015 (In Russian).
- Arakelyan B. Haykakan patkerakandake IV–VII darerum, Yerevan, 1949 (In Armenian).
- Barkhudaryan S. Mijnadaryan hay jartarapetner ev kargorts varpetner, Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Barseghyan L. Patmagrakan vkayutyunnere Haykakan lernashkharhi erkrasharzheri masin (hnaguyn zhamanaknerits minchev XIX dari skizbe), Yerevan, 1995 (In Armenian).
- Divan hay vimagrutyanyan, pr. II, Gorisi, Sisiani ev Ghapani shrjanner, kazm.՝ S. Barkhudaryan, Yerevan, 1960 (In Armenian).
- Eprikan H. Sukias. Patkerazard bnashkharhik bararan, h. 2, Venetik, 1907 (In Armenian).
- Hasratyan M. Aghbaki S. Bardughimeos vank. – Kristonya Hayastan hanragitaran, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Harutyunyan A. S. Pandaleoni (Pantaghion) anuan yishatakamb norayayt vimagir Tatevi vankits. – “Haykazyan hayagitakan handes” (Beyrut), 2017, h. LE (In Armenian).
- Harutyunyan A., Hakobyan H. “Ekeghetsi” ev “khoran” barezreri nuynakanutyanyan drsevorume vimagerum. – “Taregirk” (gitakan hodvatsneri zhoghovatsu), h. ZhA, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Kirakos Gandzaketsi. Patmutivn Hayots, ashkhat.՝ K. Melik-Ohanjanyani, Yerevan, 1961 (In Armenian).
- Kholl Dzh. Slovar' syuzhetov i simbolov v iskusstve, perevod s angliyskogo A. Maykapara. M., 1996 (In Russian).
- Manucharyan A. Garnahovit. Sb. Gevorg, Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Mikayelyan L. Vishap-odzi kerpape Hayastani X–XIV dd. kandakum. patkeragrutyune ev khorhrdabanakan ezrere kristoneakan mshakuyti hamatekstum. – Vishape hekiati ev irakanutyanyan sahmanin (khmb.՝ A. Bobokhyan, A. Jilbert, P. Hnila), Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Haykakan jartarapetutyanyan Syuniki dprotse, Yerevan, 1960 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Pahpanich khorhrdanshannere mijnadaryan hay kandakagortsutyanyan mej. – PBH, 1970, № 3 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Zvartnotse ev nuynatip hushardzannere, Yerevan, 1971 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Haykakan ashkharhik patkerakandake IX–XIV darerum, Yerevan, 1976 (In Armenian).

- Mnatsakanyan St. Aghtamar, Yerevan, 1985 (In Armenian).
Nkaragrakan ughevorutivn i hayabnak gavars Arevelean Tajkastani, masn B, teghagrats Manuel K. Mirakhorean, K. Polis, 1885 (In Armenian).
Stepanos Orbelean. Patmutivn nahangin Sisakan, Tiflis, 1910 (In Armenian).
Saghumyan S. Norahayt vimagr. – НН GAA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 2001, № 1 (In Armenian).
Voskean H. Hamazasp. Vaspurakan–Vani vankere, h. G, Vienna, 1947 (In Armenian).
Yakobson A. Iz istorii Armyanskoy srednevekovoy arkhitektury. III. Tatevskiy monastyr' – “Sovetskaya arkheologiya”, t. IX. M.–L., 1947 (In Russian).

СКУЛЬПТУРНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ХРАМА СВ. ПАВЛА
И ПЕТРА В ТАТЕВСКОМ МОНАСТЫРЕ И ИХ
ПРЕДПОЛАГАЕМЫЙ МАСТЕР

АРСЕН АРУТЮНЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Татевский монастырь, храм Св. Павла и Петра, скульптурное изображение, Ст. Орбелян, Ст. Мнацаканян, портретная скульптура, дракон-змея, ниша, бровка, князь, вардпет (мастер камня) Егия.

Татевский монастырь – один из известных духовно-культурных центров средневековой Армении. Его главный храм – храм Св. Павла и Петра (895–906) – был построен на месте раннесредневековой полуразрушенной церкви.

Восточные парные ниши храма Св. Павла и Петра Татевского монастыря, а также по одной из бровок северных и южных окон украшены портретными скульптурами ктиторов и рельефными изображениями драконов-змей, символизирующих их защиту (исключение – бровка южного окна). В новооткрытом музее при монастыре выставляется еще один памятник со схожим изображением, на рельефной арке которого сохранилось имя мастера (или архитектора) Егия. На основании палеографических признаков его можно датировать, по меньшей мере, IX–X веками.

Размеры этого памятника, а также скульптурно-композиционные решения свидетельствуют о том, что он является ровесником вышеназванных рельефных изображений Татева и, судя по всему, изначально был вставлен в основании конусообразного трюма северной ниши восточной стены храма точно так же, как сохранившийся выветренный портретный рельеф на схожем участке соседней ниши. Согласно новонайденной памятной надписи, в Татеве работал один из известных мастеров того времени, бывший если не архитектором, то, по крайней мере, автором скульптурных изображений.

Արսեն Արտյունյան – к. и. н., старший научный сотрудник отдела эпиграфики Института археологии и этнографии НАН РА и отдела кодикологии Матенадарана им. М. Машотоца. Научные интересы: армянская эпиграфика, средневековая археология, кодикология и изучение центров книгописания. Автор 7 монографий (3 – в соавторстве) и более чем 70 статей. ars.vimagraget@gmail.com

THE RELIEFS AND THEIR PROBABLE MASTER
OF ST. PAUL-PETER TEMPLE OF TATEV MONASTERY

ARSEN HARUTYUNYAN

S u m m a r y

Key words: Tatev monastery, St. Paul-Peter temple, reliefs St. Orbelyan, St. Mnatsakanyan, sculptural portrait, dragon-snake, niche, cornice, prince, vardpet (stonemason), Yeghia.

Tatev monastery is one of the famous spiritual-cultural centers of medieval Armenia, the main St. Paul-Peter (895–906) temple of which was built on the site of an early medieval dilapidated church.

The cornices of the eastern twin niches of the temple, as well as one for each of the northern and southern windows of St. Paul-Peter temple of Tatev monastery, are decorated with ktitor sculptural portraits and with the reliefs of dragon-snakes (except for the southern cornice) symbolizing their protection. In the newly opened museum of the monastery, another monument with a similar sculptural portrait is exhibited, on the relief belt of which the name of stonemason Yeghia (or architect) is preserved. According to the paleography of the letter style, it dates back to at least the 9th–10th cc.

The size of the monument, as well as the sculptural-compositional solutions, prove that it is synchronous to the reliefs of Tatev, and apparently, it was originally placed in the front part of the conical squinch of the northern niche of the eastern wall of the temple, just like the wind-blown head sculpture preserved in the same part of the adjacent niche. According to the newly discovered inscription, one of the famous masters of the time acted in Tatev, who, if not the architect, is the author of the reliefs of the temple.

Arsen Harutyunyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Epigraphy of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography, the Department of Codicology of Mashtots Matenadaran. Scientific interests: Armenian epigraphy, medieval archaeology, codicology and writing centers. Author of 7 monographs (3 with co-authorship) and over 70 articles. ars.vimagraget@gmail.com

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ԶԱՐԶԱՆԱԳՐՎԱԾ ԴԱՐՉՎԱԾՔՆԵՐ
ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՈՒ «ՊԱՏՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿՈՒՄ*

ՔՆԱՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ գրաբարյան դարձվածքներ, դարձվածաբանական բառարան, բառապաշար, բառարաններում չարձանագրված դարձվածքներ, կառուցվածքային վերլուծություն, ձևաբանական դասակարգում, Ղազար Փարպեցի, «Պատմություն Հայոց»:

Նախաբան

Հայերենի դարձվածքների գիտական քննությունը շուրջ մեկ դարի պատմություն ունի: Դարձվածքների վերաբերյալ առաջին տեսական հարցերը տեղ են գտել Արսեն Այտրնյանի, Մանուկ Աբեղյանի աշխատություններում¹, թեև տեսությունը և առանձին գիտակարգը ձևավորվել են ավելի ուշ՝ XX դ. կեսերին²: Պետք է նկատել, սակայն, որ լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի դարձվածքները միատեսակ ուշադրության և քննության չեն արժանացել: Լավագույնս ուսումնասիրված է արևելահայերենի դարձվածաբանությունը. դարձվածքները քննված են թե՛ իբրև լեզվական համակարգի ինքնուրույն միավորներ, թե՛ օտար լեզուների դարձվածքների հետ զանազան համեմատություններով, և այս հետազոտությունները շարունակվում են: Իսկ գրաբարի և միջին հայերենի դարձվածքների վերաբերյալ նման բազմատեսակ և համակողմանի ուսումնասիրություններ չեն կատարվել, կարելի է ասել, մինչև XXI դարասկիզբ: Ավելին, անգամ գրաբարի առանձին դարձվածաբանական բառարանը³ տպագրվել է 2012 թ., այնինչ արդի հայերենի դարձվածքների ստվարածավալ բառարաններ տպագրվել են 1975 թ.⁴ և 2011 թ.⁵ չհաշված բազմաթիվ ուսումնական դարձվածաբանական բառարանները:

* Ներկայացվել է 16. IX. 2020 թ.: ԵՊՀ Հայ բանասիրության ֆակուլտետի Հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի ասպիրանտ: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, ք. գ. դ. Աննա Աբաջյանը (08. IX. 2020 թ.): Ընդունվել է տպագրության 29. I. 2021 թ.:

¹ Տե՛ս Ա. Այտրնյան. Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիէննա, 1866, էջ 317–320, Մ. Աբեղյան. Երկեր, հ. 2, Երևան, 1974, էջ 124–126:

² Տե՛ս Խ. Բագրիկյան. Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան, 1986, էջ 5:

³ Ռ. Ղազարեան. Գրաբարի դարձվածաբանական բառարան (այսուհետ՝ ԳԴԲ), Երևան, 2012: Էջերը կնշվեն մեջբերումներին կից:

⁴ Ա. Սուքիասյան, Ս. Գալստյան. Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան (այսուհետ՝ ՀԼԴԲ), Երևան, 1975: Էջերը կնշվեն մեջբերումներին կից:

⁵ Պ. Բեդիրյան. Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բառարան (այսուհետ՝ ՀԴԸԲ), Երևան, 2011: Էջերը կնշվեն մեջբերումներին կից:

Սա, անշուշտ, չի նշանակում, որ գրաբարի և միջին հայերենի դարձվածքներն ամբողջովին մոռացվել կամ անտեսվել են. մինչև XXI դարասկիզբ գրաբարի դարձվածքների վերաբերյալ ուսումնասիրություններ ևս արվել են, իսկ արդի հայերենի դարձվածաբանությունը նվիրված գրականության մեջ հաճախ բախտակալ կարևոր անդրադարձներ և դիտարկումներ կան դրանց վերաբերյալ⁶: Սակայն այն համակարգային ու ամբողջական քննությունը, որը տեսնում ենք արևելահայերենի դարձվածքների համար, գրաբարի ու միջին հայերենի դարձվածքների պարագայում բացակայում է:

XXI դարասկզբից գրաբարի դարձվածքների քննության այս պատկերը փոխվում է. կատարվում են արդեն միայն գրաբարի դարձվածքներին, ընդհանրապես, կամ գրաբարյան այս կամ այն երկրի դարձվածքներին, մասնավորապես, վերաբերող ուսումնասիրություններ, որոնցում ներկայացվում և քննվում են ինչպես գրաբարյան բառարաններում արձանագրված, այնպես էլ դեռևս չգրանցված դարձվածքներ: Բառարանային արձանագրում չունեցող դարձվածքներ կան նաև V դարի հայ մատենագրության մեջ այդ թվում և Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկում: Դրանց արձանագրումը, արտահայտած իմաստի ճշտումը, կառուցվածքային վերլուծությունը կարևոր է տեսականորեն պատմական բառագիտության, իսկ գործնականում՝ բառարանագրության համար:

Չարձանագրված դարձվածքները, դրանց կառուցվածքային քննությունը

Հետևելով հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված ըմբռնմանը, ըստ որի դարձվածքը պատկերավոր հասկացություն արտահայտող, վերաիմաստավորված, վերարտադրելի կայուն բառակապակցությունն է⁷ Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի⁸ բառապաշարից կարելի է առանձնացնել նշված հատկանիշներին համապատասխան, սակայն բառարաններում⁹ չներկայացված 29 կապակցություն: Ընդ որում, եթե դարձվածքը

⁶ Տե՛ս Ա. Մարգարյան. Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966, Պ. Բեդիրյան. Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Երևան, 1973, Վ. Առաքելյան. Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Երևան, 1981 և այլն:

⁷ Տե՛ս Խ. Բաղդիկյան. նշվ. աշխ., էջ 89: Հմմտ. Պ. Բեդիրյան. Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Երևան, 1973, էջ 5, Գ. Զահուկյան, էդ. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան. Հայոց լեզու, Երևան, 1980, էջ 47, Ա. Սուքիասյան. Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 2004, էջ 296:

⁸ Ղազար Փարպեցի. Պատմութիւն Հայոց (այսուհետ՝ ՂՓ). – Մատենագիրք հայոց, հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2201–2295: Էջերը կնշվեն մեջբերումներին կից:

⁹ Բառակապակցությունները ստուգվել են գրաբարի հետևյալ բառարաններով՝ Գ. Ալեքտրեան, Խ. Սիւրմէլեան, Մ. Ալգերեան. Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետ՝ ՆՀԲ), հ. Ա, Վենետիկ, 1836, հ. Բ, Վենետիկ, 1837, Մ. Ալգերեան, Գ. Ճէլալեան. Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, Ռ. Ղազարեան. Գրաբարի բառարան, հ. Ա–Բ, Երևան, 2000, Ռ. Ղազարեան, Հ. Ալեքտրեան. Նորայայտ բառեր գրաբարում, Երևան, 2007, Լ. Հովհաննիսյան. Գրաբարի

բնորոշող այս հատկանիշներից պատկերավորությունը և վերաիմաստավորումն ինքնին հասկանալի են համատեքստից, ապա «վերարտադրելի» և «կայուն» լինելու հատկանիշները գրաբարի դարձվածքների դեպքում հնարավոր է որոշել միայն մատենագրություն մեջ գործածություն այլ օրինակներ մատնանշելով, քանի որ դրանք, իբրև կայուն կապակցություններ, այլևս գոյություն չունեն մեր լեզվամտածողության մեջ: Պետք է նկատել, սակայն, որ գործածության այլ օրինակ գտնելը ներկայումս բավական բարդ ու ոչ լիարժեք գործընթաց է՝ հաշվի առնելով գրաբարով ամբողջ մատենագրության ծավալները, միևնույն բառի ոչ բոլոր օրինակների ներկայացվածությունը բառարաններում և ոչ բոլոր երկերի համաբարբառների գոյությունը:

Ուստի քննվող դարձվածքները բերվում են երկու խմբով՝ Ա. դարձվածքներ, որոնց համար հաջողվել է գտնել այլ երկում կիրառության օրինակ, և Բ., որոնց այլ կիրառություն չի հաջողվել գտնել: Երկրորդ դեպքում դարձվածք լինելու լրացուցիչ ապացույց է համարվում արդի հայերենում նույն կամ նմանատիպ կառուցյի դարձվածք համարվելը և դարձվածաբանական բառարաններում արձանագրված լինելը:

Ա.

1. ԱՆԿԱՆԵԼ ՅՈՏՍՍ – ոտքերն ընկնել, աղաչել. «... այլ պարտ էր փութով եւ երագ երագ անկանել ի յոտսդ արտասոււաւք եւ աղաչելով ...» (ՂՓ, էջ 2389, 2289): Գործածված է նաև Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին» երկում¹⁰ «Անկանէր ապաշխարութեամբ յոտս սուրբ եպիսկոպոսացն, եւ աղաչէր խաղապատելով՝ զի մի՛ մերժեալ ընկեսցի առ ի նոցանէ» (Եղ, էջ 595): Արդի հայերենում կա նույնիմաստ «ոտքերը ընկնել» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 479):

2. ԶԱՆՈՒՆ ԳՐԵԼ (գրեալ պահել) ի ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆԱՅ – հավերժ հիշատակի արժանացնել. «... գորոց իւրաքանչիւր անուն վարձահատոյցն Քրիստոս գրեալ պահէ ի դպրութեան կենաց» (ՂՓ, էջ 2269): Կա նաև Եղիշեի երկում՝ «... որք զանուանս իւրաքանչիւր ի դպրութիւն կենաց գրեցին ի նմին աւուր ի մեծ պատերազմին» (Եղ, էջ 660):

3. ԴԱՐՁՈՒՑԱՆԵԼ ԶԵՐԵՍՍ – հեռանալ, մոռացություն մատնել, շեղվել. «... դարձուցեալ գերեսս իւրեանց ի ճանապարհէն արդարութեան...» (ՂՓ, էջ 2263, 2345): Կիրառված է Սեբեոսի «Պատմութիւն» երկում¹¹ «Իսկ իբրևս դարձոյց Բարձրեալն գերեսս իւր ի մէնջ եւ նայեցաւ ի մեզ խեթիւ արեգակնն ...» (Սեբ, էջ 515): Արդի հայերենում կա «երես դարձնել (մեկից, մի բանից)» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 207):

բառարան. Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Երևան, 2010, Ռ. Ղազարեան. Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան, Լ. Խաչատրեան. Գրաբարի ուսումնական բառարան, Վենետիկ, 2016:

¹⁰ Եղիշէ. Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին (այսուհետ՝ Եղ). – Մատենագիրք հայոց, հ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 521–764: էջերը կնշվեն մեջբերումներին կից:

¹¹ Սեբէոս. Պատմութիւն (այսուհետ՝ Սեբ). – Մատենագիրք հայոց, հ. Դ, է դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 453–565: էջերը կնշվեն մեջբերումներին կից:

4. ԵԼԱՆԵԼ Ի ԲԵՐԱՆՈՅ – ասել. «... զարմացեալ ... ընդ շնորհ աջողութեանն բանիցն, որ ելանէին ի բերանոյ նորա» (ՂՓ, էջ 2367): Ունի նաև Եղիշեն «Զիք այդ բան աւելի կամ պակաս, որ ոչ ի բերանոյ նորա ելեալ է» (Եղ, էջ 753): Արդի հայերենում կա «բերանից դուրս գալ» (ասել, խոսել) դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 124):

5. ԶԱՆԶՆ ՏԱԼ – իրեն նվիրել, տալ մի բանի. «Այլ եւ որ սերտ սիրով ետ զանձն իւր այրն եւ ընտրեաց զյաւն» (ՂՓ, էջ 2241): Կիրառված է Աստվածաշնչում «... այլ պաշտել եւ տալ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց»¹²: Այս դարձվածքը կարող է կիրառվել նաև «զանձն տալ ի +հայցականով դրված անուն խոսքի մաս» ձևով, ինչպես՝ «տալ զանձինս ի նահատակութիւնս» (ՂՓ, էջ 2201), «տալ զանձն ի գործ» (ՂՓ, էջ 2215), «տալ զանձն յայսպիսի վաստակս» (ՂՓ, էջ 2206), «տալ զանձն ի մահ» (ՂՓ, էջ 2277) և այլն:

6. ԶԱՐԵԻ ՏԵՍԱՆԵԼ – ապրել. «... եւ նոքա կեան եւ զարեւ տեսանեն ...» (ՂՓ, էջ 2283): Օգտագործել է Եղիշեն «Զի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխարհիս, եւ կամ ընդէ՞ր տեսանեմք զարեւ յետ մերոց սիրելեաց» (Եղ, էջ 664): Արդի հայերենում ևս կա «արև տեսնել» (կյանք տեսնել) դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 87):

7. ԶԲԱՆՆ ԱՌՆԵԼ – մեկի խոսքը, ցանկացածը անել. «Բայց եթէ զիս հարցնէք, եւ զբանն իմ առնէք ...» (ՂՓ, էջ 2314): Եզնիկ Կողբացին ունի՝ «... եւ հուր եւ հողմք եւ մրրիկք որ առնեն զբան նորա»¹³: Արդի հայերենում կա «խոսքը անել» (իր կամ մեկի խոսքը, ցանկացածը կատարել) դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 290):

8. Ի ՄԻՏՍ ԱՍԵԼ – ինքն իրեն մտածել. «... զոր յիմ միտս այսպէս ասէի, թէ լոկ Գրիհոն միայն ...» (ՂՓ, էջ 2352): Փ. Բուզանդը «Պատմութիւն Հայոց» երկում ունի «ասել ընդ միտս»՝ «... մարդպետն Դղակ, մեծապէս խնդացեալ ասէր ընդ միտս իւր ...»¹⁴: Արդի հայերենում կա «մտքում ասել» (ինքն իրեն ասել, խորհել) (ՀԼԴԲ, էջ 445):

9. ԼՍԵԼ (ԻԻԲ) ԱԿԱՆՁԱԻՔ – անձամբ լսել, իմանալ. «... կամիմք, զի ինքն տեսցէ իւրովք աչաւք, եւ ինքն լուիցէ իւրովք ականջաւք» (ՂՓ, էջ 2355): Եղիշեն ևս գործածել է՝ «... եւ ականջաւք իւրեանց լուան զչարչարանս վշտից սիրելեաց իւրեանց» (Եղ, էջ 761): Արդի հայերենում կա «ականջով լսել» նույնիմաստ դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 11): Ղ. Փարպեցին երկում կիրառել է նաև «այլոյ ականջաւք լսել» կապակցութիւնը («... եւ կամի տեսանել այլոյ աչաւք եւ լսել այլոյ ականջաւք՝ ծանր է ծառայութիւնն այն») (ՂՓ, էջ 2331)՝ «ուրիշի միջոցով լսել, տեղեկանալ» իմաստով: Քանի որ գործածութեան այլ օրինակ չի հաջողվել գտնել, չի կարելի պնդել, որ այն դարձվածք է. գուցե Ղ. Փարպեցին ուղղակի համաբանութեամբ կիրառել է:

¹² Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1805, էջ 677:

¹³ Եզնիկ Կողբացի. Եղծ աղանդոց. – Մատենագիրք հայոց, հ. Ա, Ե դար, էջ 484:

¹⁴ Փաւստոս Բուզանդ. Պատմութիւն Հայոց. – Մատենագիրք հայոց, հ. Ա, Ե դար, էջ 386:

10. *ԽԱԻՍԵԼ ԻԻՐՈՎ ԲԵՐԱՆՈՎ* – անձամբ ասել. «... եւ ինքն խաւսեցի իւրով բերանով ...» (ՂՓ, էջ 2355): Ղեռնդ Երեց վարդապետն իր երկում¹⁵ կիրառել է նույնիմաստ «պատմել իւր բերանով» «... յաղթութիւնն Իսմայելի զօրացաւ. եւ կործանեցաք զքաղաքս: Զայս բերանով իւրով, ասի, պատմել զինքենէ» (Ղ, էջ 758): Արդի հայերենում կա «իր բերանով խոսել» դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 255):

11. *ԽՆՈՒՎ ԲԵՐԱՆ* – մեկին լռեցնել, թույլ չտալ խոսել. «... սակայն եւ այնպէս խնուլ զբերանս չարախաւսացն ոչ կարէր» (ՂՓ, էջ 2312), «... եւ զթշնամեացն բերանս ի բանսարկութենէ խնուլ ոչ կարէր» (ՂՓ, էջ 2332): Կիրառել է նաև Եղիշեն՝ «Եւ անդէն շիջանէր ի բազմաբոց բորբոքմանէն. քանզի խցաւ բերան չար խրատտուլացն, որ անդադար յորդորէին զնա ի գործ դառնութեան» (Եղ, էջ 615): Արդի հայերենում կա համարժեք «բերանը փակել» դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 121):

12. *ՅԱԿԱՆՁՍ ՀԱՍԱՆԵԼ* – ականջին հասնել, լսել, իմանալ. «Այլ մանաւանդ յորժամ յականջս կանանց եւս եհաս բան արանցն իւրեանց ...» (ՂՓ, էջ 2336, 2349): Կա Ղեռնդ Երեցի երկում. «... բարձրացեալ բողոք աշխարհիս հասանէր յականջս իշխանին Իսմայելի ...» (Ղ, էջ 757): Արդի հայերենում կա նույնիմաստ «ականջին հասնել» դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 9):

13. *Ո՞ ԳԻՏԱՅ* – ո՞վ գիտի, հայտնի չէ, ոչ ոք չգիտի. «Բայց վասն Հոնացն ո՞ գիտաց, հաւանի՞ն գալ թէ ոչ» (ՂՓ, էջ 2314): Գործածված է նաև Աստվածաշնչում՝ «Ո՞ գիտաց զմիտս Տեառն, եւ ո՞ եղև նմա խորհրդակից ...»¹⁶: Արդի հայերենում կա «ո՞վ գիտի» նույնիմաստ դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 472):

14. *ՎԱՂ ԵՒ ԿԱՄ ԱՆԱԳԱՆ* – վաղ թե ուշ. «... վաղ եւ կամ անագան գերծանել ի մահուանէ ...» (ՂՓ, էջ 2254): Գործածել է Ագաթանգեղոսը «Պատմութիւն Հայոցում»՝ «... զի եթէ վաղ եթէ անագան, սակայն քակտի հնացեալ մարմինն ...»¹⁷: Արդի հայերենում կա «վաղ թէ ուշ» (երբ էլ որ լինի, երբեկից) դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 543):

15. *ՏԵՍԱՆԵԼ (ԻԻՐՈՎՔ) ԱԶԱԻՔ* – անձամբ տեսնել. «... կամիմք, զի ինքն տեսցէ իւրովք աչաւք, եւ ինքն լուիցէ իւրովք ականջաւք» (ՂՓ, էջ 2355): Այս կապակցութիւնը կիրառել է նաև Եղիշեն՝ «տեսաք աչաւք մերովք» (Եղ, էջ 634), «ձերոյին աչաւքդ տեսէք» (Եղ, էջ 711), «աչաւք իմովք տեսի» (Եղ, էջ 721) և այլն: Արդի հայերենում կա նույնիմաստ «աչքով տեսնել» (անձամբ տեսնել) դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 57): Ղ. Փարպեցին գործածել է նաև «այլոյ աչաւք տեսանել» (ՂՓ, էջ 2355) կապակցութիւնը, որի այլ օրինակ չհաջողվեց գտնել: Արդի հայերենում թեև կա «ուրիշի աչք(եր)ով նայել» դարձվածք, բայց տարբեր իմաստով՝ «1. քննադատական, անկողմնակալ, անաչառ վերաբերմունք ունենալ, 2. օտարի նման,

¹⁵ Ղեռնդ Երեց. Պատմաբանութիւն Ղեռնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, որ յազգաս երեւելոյն Մահմետի եւ զկնի նորին, թէ որպէս եւ կամ որով աւրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, եւս առաւել թէ հայոց ազգիս (այսուհետ՝ Ղ). – Մատենագիրք հայոց, հ. 2, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 735–854: Էջերը կնշվեն մեջբերումներին կից:

¹⁶ Աստուածաշնչում մատեան Հին եւ Նոր կտակարանաց, էջ 513:

¹⁷ Ագաթանգեղոս. Պատմութիւն Հայոց. – Մատենագիրք հայոց, հ. Բ, Ե դար, էջ 1364:

անտարբեր վերաբերվել» (ՀԼ ԴԲ, էջ 575), այնինչ Ղ. Փարպեցու բնագրում այն հակադրված է «իր աչքով տեսնել» դարձվածքին:

Բ.

1. ԱՅԼՈՅ ԲԵՐԱՆՈՎ ԽԱԻՍԵԼ – ուրիշի միջոցով ասել. «... եւ մի՛ այլոյ աչաւք տեսցէ եւ այլոյ ականջաւք լուիցէ եւ այլովք հանապազ գիտասցէ զմարդ ...» (ՂՓ, էջ 2355): Արդի հայերենում կա նույնիմաստ «(մեկի) բերանով խոսել» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 126):

2. ԱՌՆԵԼ ԳԼՈՒԽ ԳՈՐԾՈՅՍ – գործը գլուխ բերել. «... նա իշխէ առնել գլուխ Հայոց գործոյս» (ՂՓ, էջ 2348): Ժամանակակից հայերենում կա համարժեք, բայց որոշակի փոփոխութեամբ «գործը գլուխ բերել» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 174):

3. ԱՌՆՈՒԼ ԶՀԱՄՆ – լավն ու վատը փորձել. «... որ եղեալ առ յապա երեւեցաւ բազմաց, եւ ճաշակեալ առին զհամ եւ զարմացան» (ՂՓ, էջ 2338): Արդի հայերենում կա նույնիմաստ «համը առնել» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 341):

4. ԱՐԿԱՆԵԼ ԶԱՆՁՆ ԸՆԴ ՄԵՂՕՔ – մեղքի մեջ գցել. «... ընդէ՞ր առ նախանձ արկանիցեն զանձինս ընդ անապաշխար մեղօք ...» (ՂՓ, էջ 2383): Արդի հայերենում կա «մեղքի մեջ գցել» (ՀԼ ԴԲ, էջ 422):

5. ԵԼԱՆԵԼ Ի ՄՏԱՅ – մտքից ելնել, մոռացվել, հիշողութիւնից ելնել. «... թուի թէ երկիւղ գործոյն չեղանէ ի մտաց» (ՂՓ, էջ 2352): Ընդ որում, թեև զրաբարի դարձվածաբանական բառարանում կա «ի մտաց ելանել» դարձվածք (ԳԴԲ, էջ 129), սակայն այն ունի այլ իմաստ՝ «խելքը կորցնել, ցնորվել»: Արդի հայերենում կա նույնիմաստ «մտքից ելնել, ընկնել» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 444):

6. ԶՅՈՅՍ ԴՆԵԼ (զոք) – հույսը դնել մեկի վրա, ապավինել. «... բայց զյոյս մեր ոչ ի Հոռոմս եղեալ է եւ ոչ ի Հոնս ...» (ՂՓ, էջ 2314): Արդի հայերենում ևս կա «հույսը դնել (մեկի, մի բանի վրա)» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 373):

7. ԸՆԴ ԶԵՌԱՄԲ ՈՒՆԵԼ – տրամադրութեան տակ ունենալ, ձեռքի տակ ունենալ. «... եւ հնազանդեցուցեալ ընդ ձեռամբ իւրեանց ունին» (ՂՓ, էջ 2312): Արդի հայերենում կա «ձեռքի տակ ունենալ» (ՀԼ ԴԲ, էջ 390):

8. ԸՍՏ ԿՇՈՒԵԼՈՅ ԱԿԱՆ – աչքի չափով. «... ոչ գոյ ի նոսա, ըստ կշռելոյ ական, աւելի քան զչորս հազար արանց» (ՂՓ, էջ 2345): Արդի հայերենում կա «աչքի չափով» դարձվածք (ՀԼ ԴԲ, էջ 52):

9. ԿՈՐՈՒՍԱՆԵՍ Ի ՄԻՋՈՅ – ոչնչացնել. «... առ ոչինչ համարիմ զայնչափ ի ձէնջ աւգուտս եւ զվաստակս, այլ կնաւ եւ որդւովք եւ ազգաւ կորուսանեմ ի միջոյ» (ՂՓ, էջ 2246): Գրաբարի դարձվածաբանական բառարանում կա «բառնալ ի միջոյ» (մեջտեղից վերացնել, ոչնչացնել) դարձվածք (ԳԴԲ, էջ 53), իսկ «կորուսանեմ» և «բառնամ» բայերը հոմանիշներ են¹⁸: Արդի հայերենում ևս դարձվածք է համարվում «մեջտեղից վերացնել» կապակցութիւնը (ՀԼ ԴԲ, էջ 424):

¹⁸ Տե՛ս Ռ. Ղազարեան. Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2006, էջ 390:

10. **ԶԳԵԼ ԶՈՐՈՒԳԱՅԹ** – դավ նյութել մեկի դեմ. «... որ թերեւս ըստ հոգեղէն բնութեանն տեսեալ զառ ի ծածուկ ձգեալ զորոգայթ թշնամեացն ...» (ՂՓ, էջ 2388): Արդի հայերենում կա «որոգայթ լարել» (դավ նյութել մեկի դեմ) դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 486):

11. **ՄՏԱՆԵԼ ԸՆԴ ԳԵՏԻՆ** – ամաչել, ամոթից գետինը մտնել. «Եւ բայց թէ ապա եւ որ նոցա իսկ նման մարդ էր, որ ձեր խարող հացկատակաց ջոկն էր՝ եւ ոչ կորացեալ մտանէր ընդ գետին ...» (ՂՓ, էջ 2361): Արդի հայերենում կա նույնիմաստ «գետինը մտնել» դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 135):

12. **(ԱԶԱԻՔ) ՈՒՂԻՂ ՀԱՅԻԼ** – անկողմնակալ լինել, ճիշտ դատել. «... աչաւք ուղիղ հայէին ընդ իս» (ՂՓ, էջ 2332), «... ընդ իս չհայէիք ուղիղ» (ՂՓ, էջ 2332): Արդի հայերենում կան «չիտակ նայել» (ՀԴԼԲ, էջ 1001) և «ծուռ աչքով նայել» (ՀԼԴԲ, էջ 307) դարձվածքներ:

13. **ՎՃԱՐԵԼ ԶՈՒԳԻՆ** – մահանալ. «Որոյ դառնակոռոչ չարալլուկ հեծմամբ յաւուրս սակաւս վճարեալ զողին՝ սատակէր անխոստովան ...» (ՂՓ, էջ 2346): Արդի հայերենում կա «հոգին տալ, ավանդել» դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 364):

14. **ՏԱԼ ՓԱՌՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ** – շնորհակալ լինել Աստուծոյ. «Եւ թագաւորին լուեալ զայս եւ խնդալից եղեալ՝ ետ փառս Աստուծոյ ...» (ՂՓ, էջ 2213, 2285, 2291, 2304, 2319, 2336, 2343, 2356): Արդի հայերենում ևս կա «փառք տալ Աստուծոյ» դարձվածք (ՀԼԴԲ, էջ 577):

Ղ. Փարպեցու երկում կիրառված «յոյս ունիլ»-ը (ՂՓ, էջ 2271), «շնորհել թողութիւն մեղաց»-ը (ՂՓ, էջ 2259), «յետս տանիլ»-ը (հետ տանել, հետ քաշել) (ՂՓ, էջ 2333) դարձվածք չենք համարում, թեև ՀԼԴԲ-ում իբրև դարձվածք են ներկայացված «հույս ունենալ» (ՀԼԴԲ, էջ 374), «մեղքերի թողություն տալ» (ՀԼԴԲ, էջ 421), «հետ տանել» (ՀԼԴԲ, էջ 357) համարժեք կապակցությունները: Կարծում ենք, այս միավորները վերաիմաստավորված չեն, այլ կայուն կապակցություն կամ հարադրություն են:

Այսպիսով, առանձնացրել ենք գրաբարի բառարաններում չարձանագրված 29 դարձվածք: Դրանց գերակշիռ մասը, ըստ խոսքիմասային պատկանելության, բայական է, 2-ը՝ մակբայական («ըստ կշռելոյ ական», «վաղ եւ կամ անագան»), 1-ը՝ եղանակավորող («ո՞ գիտաց»):

Ըստ կառուցվածքային-կաղապարային դասակարգման՝ եղանակավորող դարձվածքը երկբաղադրիչ է, պատկանում է դերանուն+բայ կաղապարին: Մակբայական դարձվածքները երկանդամ են՝ բայ+գոյական և ածական+ածական կաղապարներով: Բայական դարձվածքները երկբաղադրիչ¹⁹ և բազմաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչները ներկայացնում են հետևյալ պատկերը՝

ա. բայ+գոյական – 10 դարձվածք. «անկանել յոտս», «առնուլ զհամն», «դարձուցանել գերեսս», «ելանել ի բերանոյ», «ելանել ի մտաց», «խնուլ

¹⁹ Երկբաղադրիչ ենք համարում 2 լիարժեք անդամից կազմված (այդ թվում՝ նախդիր կամ նախադրություն ունեցող) դարձվածքները:

բերան», «կորուսանել ի միջոյ»²⁰, «ձգել զորոգայթ», «մտանել ընդ գետին», «վճարել զոգին»:

բ. գոյական+բայ – 6 դարձվածք. «զանձն տալ», «զարեւ տեսանել», «զբանն առնել», «ընդ ձեռամբ ունել», «ի միտս ասել», «յականջս հասանել»:

Բազմաբաղադրիչներից մեկը քառանդամ է՝ «զանուկն գրել ի դպրութիւն կենաց» (գոյական+բայ+գոյական+գոյական), մյուսները՝ եռանդամ հետեյալ կաղապարներով՝

ա. բայ+դերանուն/գոյական²¹+գոյական – 3 դարձվածք. «խաւսել (իւրով) բերանով», «լսել (իւր) ականջաւք», «տեսանել (իւրովք) աչաւք»:

բ. բայ+գոյական+գոյական – 3 դարձվածք. «առնել գլուխ գործոյս», «արկանել զանձն ընդ մեղօք», «տալ փառս Աստուծոյ»:

գ. գոյական+բայ+դերանուն/գոյական – 1 դարձվածք. «գլոյս դնել զօք»:

դ. (գոյական)+մակբայ+բայ – 1 դարձվածք. «(աչաւք) ուղիղ հայիլ»:

ե. ածական+գոյական+բայ – 1 դարձվածք. «այլոյ բերանով խոսել»:

Եզրակացութիւն

Այսպիսով, Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի բառապաշարի մանրամասն վերլուծութիւնից և գրաբարյան բառարաններով ստուգումներից հետո կարելի է փաստել, որ երկում կիրառված դարձվածքներից 29-ը ներկայացված չեն բառարաններում: Դրանց դարձվածք լինելն ապացուցվում է սահմանող հատկանիշներով կառուցվածքային (բառակապակցութիւններ) և իմաստային (վերաիմաստավորում), իսկ այլ երկերից բերված կիրառութիւնների օրինակները ցույց են տալիս այդ բառակապակցութիւնների կայուն ու պատրաստի լինելու հանգամանքը: Արդի հայերենի դարձվածքների հետ համեմատութիւնից պարզ է դառնում, որ դիտարկվող 29 դարձվածքից 26-ը ժամանակակից հայերենում ունեն գրեթե նույն կազմութեամբ համարժեքներ, ինչը ևս այդ կապակցութիւնները դարձվածք համարելու լրացուցիչ ապացույց է:

Կառուցվածքային վերլուծութիւնից երևում է, որ այս դարձվածքները համապատասխանում են գրաբարի բառակապակցութեան օրինաչափութիւններին, որն է առանձնահատկութիւն կամ շեղում չունեն: Դրանք հիմնականում երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ կառուցներ են՝ անվանողական բնույթի, որոնց անդամները գտնվում են ստորադասական հարաբերութեան մեջ: Ձևաբանական տեսակետից միանգամայն օրինաչափ է մեծ մասի (26 դարձվածք) բայական լինելու հանգամանքը, ինչը բնորոշ է ինչպես գրաբարի, այնպես էլ արդի հայերենի դարձվածաբանութեանը՝ պայմանավորված հայերենում բայ խոսքի մասի ունեցած առանձնահատուկ դերով ու նշանակութեամբ: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ կարելի է եզրակացնել, որ կապակցութիւնները գրաբարյան լիարժեք դարձվածքներ են

²⁰ «Ի միջոյ» բառը գոյական է, թեև ինչպես ՆՀԲ-ն էլ նշում է, շփոթվում է մակբայի կամ նախադրութեան հետ՝ «Ի ՄԻՋՈՅ. բացառ. միշտ է անուն, թէ եւ մկ. կամ նախադր. կարծեսցի» (ՆՀԲ, հ. Բ, էջ 259):

²¹ Քանի որ որոշ դարձվածքներ ունեն կամընտիր անդամ, կաղապարում ներկայացնում ենք բոլոր հնարավոր խոսքի մասերը, որոնցով կարող է հանդես գալ այդ անդամը: Դարձվածքի կամընտիր (ֆակուլտատիվ) անդամների մասին տե՛ս Պ. Բեգիբյան. Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանութիւն, էջ 93–99:

և կարող են գրանցվել գրաբարի բառապաշարի հարստությունը ներկայացնող բառարաններում:

Քնար Հարությունյան – Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագրագիտությունից բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ձեռագիր մատյաններ, հայերեն մատյանների նկարագրություն-ուսումնասիրություն, V դ. հայ մատենագրություն, գրաբարի բառապաշար, դարձվածաբանություն: Համահեղինակ է 1 գրքի և 3 ձեռագրացուցակի, հեղինակ՝ 11 հոդվածի: knarbanaser@gmail.com

REFERENCES

Abeghyan M. Yerker, h. Z, Yerevan, 1974 (In Armenian).
 Agatangeghos. Patmutivn hayots. – Matenagirk hayots, h. B, E dar, Antilias-Libanan, 2003 (In Grabar).
 Arakelyan V. Aknarkner hayots grakan lezvi patmutyan, Yerevan, 1981 (In Armenian).
 Arakelyan V. Aknarkner hayots grakan lezvi patmutyan, Yerevan, 1981 (In Armenian).
 Astuadsashunch matean Hin ev Nor ktakaranats, Venetik, 1805 (In Armenian).
 Avetikean G. Sivmelean Kh., Avgerean M. Nor bargirk haykazean lezui, h. A, Venetik, 1836, h. B, Venetik, 1837 (In Grabar).
 Avgerean M., Jelalean G. Ardzern bararan haykaznean lezui, Venetik, 1865 (In Grabar).
 Aytenean A. Knnakan kerakanutivn ashkharabar kam ardi hayeren lezui, Vienna, 1866 (In Armenian).
 Badikyan Kh. Jamanakakits hayereni dardzvadzayin miavornere, Yerevan, 1986 (In Armenian).
 Bediryan P. Hayeren dardzvadzkneri endardzak bararan, Yerevan, 2011 (In Armenian).
 Bediryan P. Jamanakakits hayereni dardzvadzabanutyun, Yerevan, 1973 (In Armenian).
 Eghishe. Vasn Vardanay ev hayots paterazmin. – Matenagirk hayots, h. A, E dar, Antilias-Libanan, 2003 (In Grabar).
 Eznik Koghbatsi. Eghdz aghandots. – Matenagirk hayots, h. A, E dar, Antilias-Libanan, 2003 (In Grabar).
 Ghazarean R., Avetisean H. Norayayt barer grabarum, Yerevan, 2007 (In Grabar).
 Ghazarean R. Grabari bararan, h. A-B, Yerevan, 2000 (In Grabar).
 Ghazaryan R. Grabari dardzuadzabanakan bararan, Yerevan, 2012 (In Grabar).
 Ghazarean R. Grabari homanishneri bararan, Antilias-Libanan, 2006 (In Armenian).
 Ghazar Pharpetsi. Patmutivn hayots. – Matenagirk hayots, h. B, E dar, Antilias-Libanan, 2003 (In Grabar).
 Ghevond Yerec. Patmabanutivn Ghevondeay medsi vardapeti hayots, vor yaghags ereveloyn Mahmeti ev zkni norin, te vorpes ev kam vorov avrinakav tiretsin tiezerats, evs aravel te hayots azgis. – Matenagirk hayots, h. Z, Antilias-Libanan, 2007 (In Grabar).
 Hovhannisean L. Grabari bararan. Nor haykazyan bararanum chvkayvats barer, Yerevan, 2010 (In Grabar).

Историко-филологический журнал
 2021 № 1
 Պատմալեզվագիտական հանդես

- Jahukyan G., Aghayan Ed., Arakelyan V., Kosyan V. Hayots lezu, Yerevan, 1980 (In Armenian).
- Khachatrean L. Grabari usumnakan bararan, Venetik, 2016 (In Armenian).
- Margaryan A. Hayereni haradir bayere, Yerevan, 1966 (In Armenian).
- Pavstos Buzand. Patmutyun hayots. – Matenagirk hayots, h. A, E dar, Antilias-Libanan, 2003 (In Grabar).
- Sebeos. Patmutivn. – Matenagirk hayots, h. D, E dar, Antilias-Libanan, 2005 (In Grabar).
- Sukiasyan A., Galstyan S. Hayots lezvi dardzvadzabanakan bararan, Yerevan, 1975 (In Armenian).
- Sukiasyan A. Jamanakakits hayots lezu, Yerevan, 2004 (In Armenian).

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ТРУДЕ «ИСТОРИЯ АРМЕНИИ»
ЛАЗАРЯ ПАРПЕЦИ, НЕ ПРЕДСТАВЛЕННЫЕ В
СЛОВАРЯХ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

КНАР АРУТЮНЯН

Резюме

Ключевые слова: древнеармянские фразеологизмы, фразеологический словарь, лексика, фразеологизмы, не вошедшие в словари, структурный анализ, морфологическая классификация, Лазарь Парпеци, «История Армении».

Изучение древнеармянских фразеологизмов имеет относительно небольшую историю, и некоторые вопросы еще не решены окончательно. Один из них – вопрос фразеологизмов, не представленных в словарях. Исследование лексики труда «История Армении» историка V века Лазаря Парпеци выявило 29 новых фразеологизмов, не вошедших ни в фразеологический, ни в другие словари древнеармянского языка. Однако их семантический, структурный и морфологический анализ, а также аналоги в современном армянском языке дают основание считать эти единицы полноценными фразеологизмами, частью лексики, которые должны войти в словари. Например: «անկանել յոտս» («падать в ноги»), «գարձուցանել գերես» («вернуться спиной»), «ո՞վ գիտաց» («кто его знает») и т. д.

В основном эти фразеологизмы глагольные: «խնուլ բերան» («затыкать рот»), «մտանել ընդ գետին» («провалиться сквозь землю»), «յականջս հասանել» («доходить до ушей») и т. д.; по структуре двухкомпонентные: «ընդ ձեռամբ ունել» («держат в руках»), «վճարել զոգին» («отдать богу душу») и трехкомпонентные: «գոյս դնել զոք» («полагаться на кого-либо»), «տեսանել իւրովք աչաւք» («увидеть своими глазами»).

Таким образом, после детального анализа этих 29 единиц, находя для многих из них примеры в других древнеармянских текстах и сравнивая с аналогичными единицами в современном армянском языке, можно утверждать, что они являются фразеологизмами.

Կնար Արտյունյան – младший научный сотрудник отдела кодикологии Матенадарана им. М. Маштоца, аспирантка кафедры истории армянского языка факультета армянской филологии ЕГУ. Научные интересы: рукописи, описание-изучение армянских рукописей, армянская литература V века, лексика грабара, фразеология. Соавтор 1 книги и 3 каталогов рукописей, автор 11 статей. knarbanaser@gmail.com

IDIOMS IN THE “HISTORY OF ARMENIA” BY GHAZAR PARPETSİ NOT RECORDED IN THE DICTIONARIES OF OLD ARMENIAN

KNAR HARUTYUNYAN

Summary

Key words: Old Armenian (Grabar) idioms, dictionary of idioms, vocabulary, idioms not recorded in the dictionaries, structural analysis, morphological classification, Ghazar Parpetsi, “History of Armenia”.

The study of Old Armenian (Grabar) idioms has got a comparatively short history, so there are some questions which have not been solved conclusively. One of them is the problem of the idioms not recorded in the dictionaries. The study of the vocabulary of “History of Armenia” by the 5th century historian Ghazar Parphetsi revealed 29 new idioms not included in either the phraseological or other dictionaries of the Old Armenian language. However, the semantic, structural and morphological analysis of these units and their analogues in Modern Armenian give opportunity to consider them as full-fledged idioms, part of the vocabulary that should be included in the dictionaries, such as “անկանել յոտս”, “դարձուցանել զերես”, “ո՞վ զխտաց”, etc.

In general, these idioms are verbal (“խնուլ բերան”, “մտանել ընդ գետին”, “յականջս հասանել”, etc.). According to the structural features, most of them are two-component (“ընդ ձեռամբ ունել”, “վճարել զոգին”) and tree-component units (“գլոյս դնել զոք”, “տեսանել իւրովք աչաւք”).

Thus, after detailed analysis of these 29 units, finding examples for many of them in the various texts of Old Armenian and comparing with similar units of Modern Armenian, it can be argued that they are idioms.

Knar Harutyunyan – Junior Researcher at the Department of Codicology of Matenadaran named after M. Mashtots, PhD student at the Chair of Armenian language history of the YSU faculty of Armenian philology. Scientific interests: manuscripts, describing and studying of Armenian manuscripts, Armenian literature of the 5th century, the lexicon of Grabar, idioms. Coauthor of 1 book and 3 catalogues of manuscripts, author of 11 articles. knarbanaser@gmail.com

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՎԵՐՋԱՅԱՆՁ
ՁԱՅՆԱԿՈՐՆԵՐԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ *

ՍԱՐԳԻՍ ԱՎԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ հնդեվրոպական անվանական հիմքերի վերջահանգ ձայնավորներ, թեք հիմքակազմիչ մասնիկներ, թեք հոլովներ, անվանական հոլովում, հոլովական վերջավորություններ, հին հայերեն, միջին հայերեն, վերջընթեր վանկ, ուժղնության շեշտ, ձևաբանական վերլուծություն, սկզբունքներ, ուղղական, հայցական:

Նախաբան

Հայտնի է, որ նախագրային հայերենում վերջընթերվանկային ուժղնության շեշտը հանգեցրել է վերջնավանկային ձայնավորի թուլացման՝ ձայնորդահանգ փակ վանկերի դեպքում, և անկման՝ մնացած դեպքերում, թեև այդ գործընթացի որոշ մանրամասներ վիճահարույց են¹: Եվ քանի որ դեռևս վերջընթեր շեշտի առկայությունը ժամանակ թեք հոլովները եզակի ուղղականի համեմատությամբ ընդհանուր առմամբ մեկ վանկով ավելի էին², ուստի շեշտահարույց վանկերի թուլացման և/կամ սղման արդյունքում հայերենում ձևավորվել է վերջնավանկային շարժական շեշտ. հմմտ. եզ. ուղղ. *դո՛ւտիր > հ. հայ. դո՛ւտր, եզ. սեռ. *դուտե՛րոհ > *դուտե՛ր > հ. հայ. դուտե՛ր, եզ. ուղղ. *մա՛րդոհ > հ. հայ. մա՛րդ, եզ. սեռ. *մարդո՛յո > հ. հայ. մարդո՛յ և այլն: Միևնույն ժամանակ շեշտահարույց վերջնավանկերի թուլացումը և/կամ սղումը նաև ձևաբանական կարևոր հետևանք է ունեցել սկզբնական թեքություններն ու հիմքի վերջահանգ ձայնավորները եզակի ուղղականում և հայցականում ընկել են՝ հանգեցնելով այդ երկու հոլովների նույնաձևացմանը, բայց պահպանվել են թեք հոլովներում, այնպես, որ եզակի ուղղական-հայցականը հին հայերենում իբրև ուղիղ հոլովական հիմք ու ելակետային ձև է ծառայում թեք հոլովական հիմք(եր)ի և մնացած

* Ներկայացվել է 21. XI. 2020 թ., գրախոսվել է 11. I. 2021 թ., ընդունվել է տպագրություն 05. III. 2021 թ.:

¹ Տե՛ս A. Meillet. Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique (այսուհետ՝ Esquisse...), 2nde éd. Vienne, 1936, pp. 55–59, R. Godel. An Introduction to the Study of Classical Armenian. Wiesbaden, 1975, pp. 99–106: Բայց հմմտ. Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 150–159:

² Դա մասամբ հայերենում նախալեզվյան սկզբնական դրություն օրինաչափ հնչյունական զարգացման, մասամբ էլ համաբանական–ձևաբանական փոփոխությունների արդյունք էր (հմմտ. J. Matzinger. Untersuchungen zum altarmenischen Nomen: Die Flexion des Substantivs. Dettelbach, 2005, S. 85–145):

Հոլովների կազմության համար: Ըստ այդմ՝ հնդեվրոպական անվանական հիմքերի վերջահանգ ձայնավորները, որոնք սկզբնապես հանդես էին գալիս բոլոր հոլովներում, հին հայերենում, ըստ էության, թեք հիմքակազմիչ մասնիկների դեր են կատարում: Սակայն, ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ ձայնավորների հինհայերենյան ձևաբանական կարգավիճակի վերաբերյալ հայերենագիտության մեջ միասնականություն գոյություն չունի:

Առկա տեսակետների քննական վերլուծություն

Հայ քերականագետներն ավանդաբար տարբերակում են երկու տիպի հոլովական մասնիկներ՝ հոլովիչներ և հոլովակերտներ: Հոլովիչները (ա, ե, ի, ո, ու) հոլովումների տարբերիչներ են, որոնցով որոշվում է բառերի հոլովական տիպը, իսկ հոլովակերտներն առանձին հոլովածների կազմիչներ են: Հոլովիչն ավելանում է եզակի ուղղականի ձևին կա՛մ վերջից, կա՛մ վերջահանգ երկու բաղաձայնի (բաղաձայնի և ձայնորդի) միջև: Ուստի, ըստ հոլովիչի դիրքի, առանձնացնում են արտաքին (վերջաղրական, վերջամասնիկավոր) և ներքին (ներդրական, միջմասնիկավոր) հոլովումներ: Բացի այդ, տարբերակում են նաև պարզ և խառն հոլովումներ՝ կախված այն բանից, արդյոք տվյալ հոլովիչն անփոփոխ պահպանվում է ողջ հարացույցում, թե եզակի գործիականում և հոգնակի թվի թեք հոլովներում հերթագայվում է մեկ այլ հոլովիչի հետ³: Սակայն հոլովակազմության ավանդական նկարագրությունից կարելի է տեսնել, որ հոլովիչները դիտվում են ոչ միայն իբրև հոլովական տիպերի տարբերիչներ, այլև՝ եզակի սեռական-տրականի կազմիչներ: Այսպես, նշվում է, որ եզակի սեռականը և տրականը հիմնականում կազմվում են առանց հոլովակերտի՝ եզակի ուղղականի ձևին հոլովիչի ավելացմամբ: Մյուս կողմից՝ հոգնակի ուղղականը և հայցականը կազմվում են առանց հոլովիչի՝ համապատասխանաբար -ք և -ս հոլովակերտների ավելացմամբ, իսկ մի շարք հոլովներ էլ (օր.՝ եզակի և հոգնակի գործիականը, հոգնակի սեռական-տրական-բացառականը) կազմվում են միաժամանակ հոլովիչի ու հոլովակերտի մասնակցությամբ⁴: Այդ պարագայում կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե հոլովիչները և հոլովակերտները հոլովածների կազմության հարցում գրեթե նույնպիսի ձևաբանական դեր ունեն: Այսինքն՝ որոշ հոլովներ կազմվում են միայն հոլովիչով (հմմտ. եզ. սեռ.-տր. բան-ի), ուրիշները՝ միայն հոլովակերտով (հմմտ. հոգ. ուղղ. բան-ք, հոգ. հայց. բան-ս), իսկ որոշ հոլովներ էլ բնութագրվում են թե՛ հոլովիչի և թե՛ հոլովակերտի առկայությամբ (հմմտ. եզ. գործ. բան-ի-ւ, հոգ. սեռ.-տր.-բաց. բան-ի-ց): Բայց այդ տրամաբանությունը այնքան էլ պարզ չէ, թե հոլովակազմիչ դերը ինչպե՛ս է բաշխվում հոլովիչի և հոլովակերտի միջև վերջիններիս միաժամանակյա առկայության դեպքում: Արդ, թեև Հայ քերականա-

³ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան. Գրաբարի ձևաբանություն, Երևան, 1976, էջ 17–24, Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան. Գրաբարի ձևաբանություն, Երևան, 2007, էջ 47–51: Հմմտ. նաև Ա. Բագրատունի. Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 8:

⁴ Հմմտ. Ա. Բագրատունի. նշվ. աշխ., էջ 8, Ա. Աբրահամյան. նշվ. աշխ., էջ 19–24, Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան. նշվ. աշխ., էջ 48–51:

գիտություն մեջ երկու տիպի հոլովական մասնիկներ են տարբերակվում, բայց լիովին չի հստակեցվում հոլովիչների ձևաբանական կարգավիճակը հոլովակազմության հարցում:

Գ. Զահուկյանի և Է. Թումանյանի տեսակետները զգալիորեն տարբերվում են հայ ավանդական քերականագիտական մոտեցումից: Գ. Զահուկյանը հին հայերենի համար տարբերակում է ձայնավորահանգ հիմքով և ձայնորդահանգ հիմքով հոլովումներ: Հետևաբար նա ընդունում է, որ հնդեվրոպական անվանական հիմքերի վերջահանգ ձայնավորները հին հայերենում շարունակում են հիմքակազմիչ մասնիկների դեր կատարել՝ չնայած որ դրանք ընկել են ուղիղ հոլովներում (ուղղականում և հայցականում): Այսինքն՝ «ձայնավորահիմք հոլովումները բնութագրվում են ուղիղ հոլովներում զրո հիմքակազմ տարրով և թեք հոլովներում՝ ձայնավոր հիմքակազմ տարրով»⁵: Բայց միևնույն ժամանակ անվանի լեզվաբանը գտնում է, որ «սեռական-տրականի հիմքակազմ ձայնավորները փաստորեն գիտակցվում են նաև որպես վերջավորություններ»⁶: Է. Թումանյանը ևս հոլովիչները դիտում է իբրև հիմքային (թեմատիկ) ձայնավորներ, որոնք բառային հիմքից քերականական կամ բառափոխական հիմք են կազմում, իսկ վերջինիս ավելանում են համապատասխան (հիմնականում թեք հոլովների) թեքույթները: Ըստ այդմ՝ նա հիմքային ձայնավորները հետևողականորեն առանձնացնում է բուն հոլովական վերջավորություններից⁷: Այդուհանդերձ, Է. Թումանյանը դուրս չի գալիս ավանդական ներդրական կամ միջմասնիկավոր և վերջադրական կամ վերջամասնիկավոր եզրույթների ընդհանուր տրամաբանության շրջանակից: Ուստի թե՛ ձայնավորական և թե՛ բաղաձայնական հոլովական տիպերը ձևաբանական վերլուծության է ենթարկում նույն կերպ՝ երկու դեպքում էլ առանձնացնելով հիմքային ձայնավորներ (օրինակ՝ եզ. սեռ.-տր. գետ-ո-յ, անձ-ի-ն, դատ-ե-ր, հոգ. սեռ.-տր. գետ-ո-ց, գուսան-ա-ց, անձ-ա-ն-ց և այլն), և նշում, որ ձայնավորական և բաղաձայնական տիպերը համաժամանակյա տեսանկյունից միմյանցից տարբերվում են հիմքային ձայնավորի տեղակայման դիրքով⁸: Բայց նկատենք, որ ձայնավորական հոլովական տիպերի դեպքում հիմքակազմությունն իրականացվում է մասնիկավորմամբ, իսկ բաղաձայնական հոլովական տիպերի դեպքում՝ ներքին թեքմամբ: Մյուս կողմից՝ հայտնի է, որ

⁵ Գ. Զահուկյան. նշվ. աշխ., էջ 76:

⁶ Նույն տեղում, էջ 164: Հմմտ. նաև էջ 87:

⁷ Տե՛ս Ծ. Գ. Կումանյան. Древнеармянский язык. М., 1971, с. 177–201.

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 177–180, նաև՝ էջ 189–191: Գ. Կահան ևս հին հայերենի ձայնավորական և բաղաձայնական հոլովական տիպերը հավասարապես հատույթային ձևաբանական վերլուծության է ենթարկում: Սակայն վերջինս ելնում է այլ տեսանկյունից և, բացի այդ, հետևողական չէ՝ հիմքային ձայնավորները մասամբ դիտելով որպես հոլովական տիպերը որոշող դասային ցուցիչներ (Հմմտ. հոգ. սեռ.-տր.-բաց. ազգ-ա-ց, մաս-ա-ն-ց, հոգ. գործ. ազգ-ա-ւ-ք, մաս-ա-մ-բ-ք և այլն), մասամբ էլ՝ որպես հոլովական վերջավորություններ (Հմմտ. եզ. սեռ.-տր.-ներգ. ազգ-ի, մաս-ի-ն և այլն) [տե՛ս P. Caha. Classical Armenian declension. – Nordlyd, 2009, Vol. 36 (Special issue on Nanosyntax.), pp. 92–93, 101–106]:

ներքին թեքումը, ի տարբերություն մասնիկավորման, չի կարող հատույթային (սեգմենտային) ձևաբանական վերլուծության ենթարկվել, քանի որ ներքին թեքման հերթագայվող ձայնավորը հիմքի անբաժան մասն է կազմում⁹:

Ստորև ներկայացվող եվրոպացի հայերենագետները հին հայերենի հոլովման համակարգը դիտարկելիս սովորաբար առանձին հոլովիչ ձայնավորներ չեն տարբերակում՝ դրանք համարելով կա՛մ հիմքի, կա՛մ էլ վերջավորությունների բաղկացուցիչ մաս: Ընդ որում հաճախ հենց նույն հեղինակի մոտ որոշակի անհետևողականություն կամ երկվություն է նկատվում: Այսպես, Ա. Մեյեն հին հայերենի հոլովական վերջավորությունները նկարագրելիս նշում է միայն բուն վերջավորությունները (-ք, -ս, -ւ-ք, -ց, -ւք և այլն)¹⁰՝ առանց հիմքային ձայնավորների, իսկ բերվող հարացույցային օրինակներում վերջավորությունները հիմքից չի առանձնացնում¹⁰: Բայց միևնույն ժամանակ նա գտնում է, որ երբեմնի հիմքային ձայնավորները հին հայերենում այլևս չեն գիտակցվում որպես այդպիսին և վերջավորությունների բաղկացուցիչ մասն են կազմում: Ուստի իր մեկ այլ աշխատության մեջ Ա. Մեյեն հիմքային ձայնավորները բուն վերջավորությունների հետ որպես մեկ միասնական ձևաբանական տարր առանձնացնում է հոլովական հիմքից՝ -ոյ, -ով և այլն¹¹: Հ. Յենսենը նույնպես, ըստ էության, հիմքային ձայնավորը և բուն վերջավորությունը համաժամանակյա տեսանկյունից դիտում է որպես մեկ միասնական ձևաբանական տարր, իսկ հարացույցային օրինակներում վերջավորությունները բառահիմքից չի առանձնացնում¹²: Ջ. Քլեկսոնը իբրև հոլովական ցուցիչներ առանձնացնում է բուն վերջավորությունները (եզ. գործ.-w/-v/-b, հոգ. գործ.-w^k/-v^k/-b^k, հոգ. ուղղ.-^k, հոգ. սեռ.-տր.-բաց.-^c և այլն) և նշում, որ գործիականի և հոգնակի սեռական-տրական-բացառականի հոլովական ցուցիչներին նախորդում է a (ա), i (ի), o (ո) կամ ow (ու) հիմքային ձայնավորը, բայց մյուս կողմից գործիական հոլովի կազմության կցական բնույթը ji (ձի) բառի օրինակով լուսաբանելիս եզ. գործ. ji-ov (ձի-ով) և հոգ. գործ. ji-ov-^k (ձի-ով-ք) ձևերում գործիական հոլովի ցուցիչ է համարում ov (ով)-ը, այսինքն՝ վերջավորությունը հիմքային ձայնավորի հետ միասին¹³: Ուստի այդ պարագայում այնքան էլ պարզ չէ՝ արդյոք նա բուն վերջավորություններին նախորդող a (ա), i (ի), o (ո), ow (ու) ձայնավորները իբրև հիմքային ձայնավորներ բնորոշելիս եղնում է տարաժամանակյա^o, թե^o հին հայերենի համաժամանակյա տեսանկյունից: Նույնպիսի անորոշություն և երկվություն է առկա նաև Յ. Քլայնի մոտ: Վերջինս նշում է, որ վերոհիշյալ բոլոր չորս ձայնավորական

Պատմալեզվաբանական հանրագիտություն 2021 № 1 Историко-филологический журнал

⁹ Տե՛ս M. Aronoff, K. Fudeman. What is Morphology?, 2nd ed. Wiley-Blackwell, 2011, pp. 16–17, 49–54.

¹⁰ Տե՛ս A. Meillet. Altarmenisches Elementarbuch. Heidelberg, 1913, S. 44–50.

¹¹ Տե՛ս A. Meillet. Esquisse..., p. 68, նաև՝ էջ 66-ի հարացույցային օրինակները:

¹² Տե՛ս H. Jensen. Altarmenische Grammatik. Heidelberg, 1959, S. 48 ff.

¹³ Տե՛ս J. P. T. Clackson. Classical Armenian. The Ancient Languages of Asia Minor. Cambridge University Press, 2008, Ch. 11, pp. 130–132.

կամ անփոփոխ հիմքով հոլովական տիպերի եզակի ու հոգնակի գործիականում և հոգնակի սեռական-տրական-բացառականում բուն վերջավորությունից առաջ հանդես է գալիս հիմքային ձայնավորը, մյուս կողմից՝ ընդունում է, որ նախագրային հայերենում հիմքային վանկերը (stem syllables) վերաբերականացվել են՝ դառնալով հոլովական վերջավորություններ¹⁴: Յ. Մացինգերը ևս հետևողական չէ հոլովաձևերի համաժամանակյա ձևաբանական վերլուծության և հնդեվրոպական հիմքային ձայնավորների հինհայերենյան կարգավիճակի նկարագրման հարցում¹⁵: Իսկ Ռ. Գոդելի կարծիքով, երբեմնի հիմքային ձայնավորները, որոնք հին հայերենում հանդես են գալիս միայն թեք հոլովներում, վերաիմաստավորվել և վերջավորությունների բաղկացուցիչ մասն են կազմում: Ուստի նա հետևողականորեն ձայնավորական կամ անփոփոխ հիմքով հոլովական տիպերի հիմքային ձայնավորները բուն վերջավորությունների հետ որպես մեկ միասնական ձևաբանական տարր առանձնացնում է հոլովական հիմքից¹⁶: Այդուհանդերձ, Ռ. Գոդելն անհետևողականություն է ցուցաբերում հոլովական հիմքերը նկարագրելիս. նա ձայնավորական հոլովական տիպերի հարացույցում առանձնացնում է մեկ ընդհանուր և անփոփոխ հոլովական հիմք, որը ձևով համընկնում է եզակի ուղղական-հայցականին, մինչդեռ բաղաձայնական հոլովական տիպերի դեպքում նշում է, որ հարացույցային ձևերը կազմվում են տարբեր հիմքերից, և համապատասխանաբար հիմքային տարբերակներ է առանձնացնում¹⁷:

Մի նոր մեկնաբանություն փորձ

Կարծում ենք՝ ձևաբանական վերլուծության ընդհանուր սկզբունքներից¹⁸ ելնելով անհրաժեշտ է մեկից ավելի հոլովական հիմքեր (ուղիղ և թեք հիմքային տարբերակներ) ընդունել հին հայերենի թե՛ բաղաձայնական և թե՛ ձայնավորական հոլովական տիպերի համար (տե՛ս ստորև)¹⁹: Նշենք, որ բազմահիմքություն է բնորոշ է աշխարհի մի շարք լեզուների հոլովական համակարգերին: Հատկապես դադատանյան լեզուներն աչքի են ընկնում բազմահիմքություն և հոլովական հարացույցների կազմության տարատիպ օրինաչափություններով: Ընդ որում՝ որպես բացարձակ կամ ուղղական հոլով հանդես եկող ուղիղ հիմքին հակադրվող թեք հիմքերը մասամբ գոր-

¹⁴ Տե՛ս J. Klein. Classical Armenian Morphology. Morphologies of Asia and Africa, Vol. 1. Winona Lake, Indiana, 2007, Ch. 37, pp. 1052–1053.

¹⁵ Հմմտ. J. Matzinger. Նշվ. աշխ., էջ 12, 14, 21:

¹⁶ Տե՛ս R. Godel. Նշվ. աշխ., էջ 93, նաև էջ 28–30-ի հոլովական հարացույցները:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28–32:

¹⁸ Տե՛ս E. A. Nida. Morphology: The Descriptive Analysis of Words, 2nd ed., Ann Arbor. University of Michigan Press, 1949, M. Aronoff, K. Fudeman. Նշվ. աշխ., էջ 12–22:

¹⁹ Հմմտ. նաև В. А. Плу́нги́ян, Кс. П. Семёнова. К типологии древнеармянской именной парадигматики: Instr. Pl. – «Вопросы языкознания», 2016, № 5, с. 110–111; М. Е. Алексеев. Сравнительно-историческая морфология нахско-дагестанских языков. Категории имени. М., 2003, с. 34.

ծառում են միայն բուն հոլովական հիմքի արժեքով, մասամբ էլ ձևով համընկնում են այս կամ այն հոլովին (սովորաբար էրգատիվին կամ սեռականին), այսինքն թեք հիմքերը երկակի (հոլովական հիմքի և հոլովաձևի) դեր են կատարում: Թեք հիմքերը հիմնականում կազմվում են ուղիղ հիմքին մասնիկների ավելացմամբ, երբեմն էլ՝ ուղիղ հիմքի ձևահանգում թային հերթագայությունով: Իսկ թեք հոլովները ընդհանուր առմամբ կազմվում են թեք հիմք(եր)ից, բայց մասամբ էլ՝ անմիջականորեն ուղիղ հիմքից²⁰:

Ըստ այդմ հին հայերենի հոլովական հարացույցները կարելի է ընդհանրացված բնութագրել հետևյալ կերպ: Զայնավորական հիմքով պարզ հոլովումներին բնորոշ է երկու (մեկ ուղիղ և մեկ թեք), իսկ խառն հոլովումներին՝ երեք (մեկ ուղիղ և երկու թեք) հիմքային տարբերակ. համտ. մի կողմից՝ եզ. ուղղ.-հայց. բան-ժ, հոգ. ուղղ. բան-ք, հոգ. հայց. բան-ս, եզ. սեռ.-տր. բան-ի-ժ, եզ. գործ. բան-ի-ւ, հոգ. սեռ.-տր.-բաց. բան-ի-ց, հոգ. գործ. բան-ի-ւ-ք, եզ. ուղղ.-հայց. գետ-ժ, հոգ. ուղղ. գետ-ք, հոգ. հայց. գետ-ս, եզ. սեռ.-տր. գետ-ո-յ, եզ. գործ. գետ-ո-վ, հոգ. սեռ.-տր.-բաց. գետ-ո-ց, հոգ. գործ. գետ-ո-վ-ք ևն (ուղիղ բան-, գետ- և թեք բան-ի-, գետ-ո- հիմքերով), մյուս կողմից՝ եզ. ուղղ.-հայց. քաղաք-ժ, հոգ. ուղղ. քաղաք-ք, հոգ. հայց. քաղաք-ս, եզ. սեռ.-տր. քաղաք-ի-ժ, եզ. գործ. քաղաք-ա-ւ, հոգ. սեռ.-տր.-բաց. քաղաք-ա-ց, հոգ. գործ. քաղաք-ա-ւ-ք և այլն (ուղիղ քաղաք- և թեք քաղաք-ի-, քաղաք-ա- հիմքերով): Թեք քաղաք-ի- թեք հիմքը փաստացիորեն հանդես է գալիս միայն եզակի սեռական-տրականում, այդուհանդերձ, ի-ն դարձյալ պետք է դիտել իբրև հիմքակազմիչ մասնիկ, այլ ոչ թե եզակի սեռական-տրականի վերջավորություն: Կարծում ենք՝ այդօրինակ ձևաբանական վերլուծությունն արդարացված է երկու առումով: Նախ՝ որոշ հոլովական տիպերի դեպքում եզակի սեռական-տրականը մյուս թեք հոլովների նման հիմքակազմիչ մասնիկից հետո հատուկ հոլովական վերջավորություն ունի (համտ. եզ. սեռ.-տր. գետ-ո-յ)²¹: Եվ ապա՝ հոլովական տարբեր տիպերի ձևաբանական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հին հայերենի հոլովակազմության ընդհանուր սկզբունքի համաձայն՝ ձայնավորական հիմքով հոլովական տիպերի եզակի սեռական-տրականը, եզակի ու հոգնակի գործիականը և հոգնակի սեռական-տրական-բացառականը, որպես կանոն, բնութագրվում են ուղիղ հիմքին անմիջականորեն ավելացող թեք հիմքակազմիչ ձայնավորի առկայությամբ (իսկ վերջինիս հաջորդում են բուն վերջավորությ-

²⁰ Տե՛ս M. Daniel and D. Ganenkov. Case Marking in Daghestanian: Limits of Elaboration, In: A. Malchukov, A. Spencer (eds.).– The Oxford Handbook of Case. Oxford University Press, 2008, Ch. 46, pp. 668–685, M. E. Алексеев. Նշվ. աշխ., էջ 30–82:

²¹ Բառավերջի յ-ն, որը նախագրային հայերենում ընկել էր ի և ու ձայնավորներին հաջորդող դիրքում (իսկ ա-ից հետո յ-ի առկայության հարցում հին ձևագրերում հաճախ տատանումներ են նկատվում), ո-ին հաջորդող դիրքում դեռ օրինաչափ կերպով պահպանվում է դասական հայերենում V դ. գրաբարում (տե՛ս A. Meillet. Esquisse..., p. 57), և համեմատաբար ավելի ուշ (VI–VII դդ.) է ո-ից հետո ևս յ-ի անկում արձանագրվում (տե՛ս Հ. Մուրադյան. Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. I. Հնչյունաբանություն, Երևան, 1982, էջ 64):

յունները, այդ թվում՝ գրոյական): Ըստ այդմ՝ թե՛ եզ. սեռ.-տր. բան-ի-Յ և թե՛ եզ. սեռ.-տր. քաղաք-ի-Յ ձևերում գործ ունենք միևնույն հիմքակազմիչ Կ-մասնիկի հետ, իսկ եզակի սեռական-տրականի իմաստը երկու դեպքում էլ արտահայտվում է գրոյական վերջավորութայամբ: Ինչ վերաբերում է բաղաձայնական հիմքով հոլովական տիպերին, վերջիններս դրսևորում են երկու (դուստր-/դատեր-), երեք (անձն-/անձին-/անձան-, ձուկն-/ձկան-/ձկուն-) և չորս (հարսն-/հարսին-/հարսան-/հարսուն-) հիմքային տարբերակ: Ի դեպ, հին հայերենում հոլովական տարբեր տիպերի առկայությունը պայմանավորված է ոչ այնքան հոլովական վերջավորությունների բազմազանությամբ, որքան հոլովական հիմքերի կազմության և հիմքային տարբերակների փոխհարաբերության տարատիպ օրինաչափություններով²²:

Ինչպես արդեն նշվեց, ձևաբանական վերլուծության գիտական սկզբունքները պահանջում են հին հայերենի ձայնավորական հոլովական տիպերի հիմքային ձայնավորները դիտել իբրև թեք հիմքակազմիչ մասնիկներ (այդ թվում՝ եզ. սեռ.-տր. սրտ-ի-Յ, քաղաք-ի-Յ, ծով-ու-Յ և նման ձևերում): Այդուհանդերձ, այդ ձայնավորների բացակայությունը ոչ միայն եզակի ուղղական-հայցականում, այլև որոշ թեք հոլովներում (հմմտ. եզ. բաց. սրտ-է, ծով-է, քաղաք-է, եզ. ներգ. հն-ում, առաջն-ում և այլն) նկատելիորեն խախտում էր նրանց՝ իբրև հիմքակազմիչ մասնիկների կարգավիճակը՝ նպաստելով խոսողների կողմից այդ ձայնավորների և բուն վերջավորությունների կապակցությունների որպես միասնական կազմիչներ գիտակցվելուն: Եվ արդեն միջին հայերենում նախկին հիմքակազմիչ ձայնավորները լիովին հոլովական վերջավորությունների կարգավիճակ են ձեռք բերում մասամբ ինքնուրույնաբար, մասամբ էլ՝ բուն վերջավորություններին ձուլմամբ: Ի տարբերություն հին հայերենի, որտեղ հիմքակազմիչ ձայնավորները հետևողականորեն հանդես էին գալիս գրեթե բոլոր թեք հոլովներում, միջին հայերենում այդ դրույթները խախտվում է գործիականի -ով (մասամբ էլ՝ բացառականի -է) վերջավորության ընդհանրացմամբ: Արդ, հաճախ «հոլովման ընթացքում յուրաքանչյուր հոլով հանդես է բերում վերջավորության միայն իրեն հատուկ ձայնավորում ...: Ստեղծվում է մի այնպիսի վիճակ, երբ հոլովումների դասակարգումը ըստ առանձին տիպերի հնարավոր է միայն սեռական-տրական հոլովաձևերի հիման վրա»²³: Ընդ որում՝ հիմքակազմիչ ձայնավորների վերածվելը հոլովական ցուցիչների և, մյուս կողմից, ներքին թեքման սահմանափակումը (սկզբնապես բաղաձայնական հոլովական տիպին պատկանող բազմաթիվ բառերի՝ ձայնավորական հոլովական տիպին անցմամբ²⁴) իրենց հերթին հանգեցնում են նախկին հոլովական հիմքային տարբերակների մեծ մասի վերացմանը և ներհարացույցային բազմահիմքության սահմանափակմանը, որն արդի հայերենում առկա է միայն որոշ հոլովական տիպերի դեպքում. օրինակ՝ օր-/օրվան- (հմմտ. եզ. բաց. օր-վան-ից, օր-ից, եզ. գործ. օր-ով, հոգ. սեռ.-տր. օր-

²² Տե՛ս Յ. Գ. Туманян. Նշվ. աշխ., էջ 177–179:

²³ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. 2, Երևան, 1975, էջ 8:

²⁴ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 16:

եր-ի), հայր-/հոր- (հմմտ. եզ. բաց. հոր-ից, եզ. գործ. հոր-ով, հոգ. ուղղ. հայր- եր, հոգ. սեռ.-տր. հայր-եր-ի), ընկեր-/ընկեր-ոջ- (հմմտ. եզ. բաց. ընկեր-ոջ-ից, եզ. գործ. ընկեր-ոջ-ով, հոգ. սեռ.-տր. ընկեր-ներ-ի և այլն):

Եզրակացություն

Այսպիսով կատարված քննությունն արդյունքները կարող ենք ամփոփել հետևյալ կերպ: Նախագրային հայերենում շեշտահաջորդ վերջնավանկերի սղման գործընթացում հիմքի վերջահանգ ձայնավորները եզակի ուղղակա- նում և հայցականում ընկել են բուն թեքությունների հետ միասին, բայց պահ- պանվել են թեք հոլովներում (մասամբ օրինաչափ հնչյունական զարգաց- ման, մասամբ էլ համաբանական-ձևաբանական փոփոխությունների շնոր- հիվ), այնպես որ եզակի ուղղական-հայցականը հին հայերենում իբրև ուղիղ հոլովական հիմք և ելակետային ձև է ծառայում թեք հոլովական հիմք(եր)ի և մնացած հոլովների կազմության համար: Այդ ամենի հետևանքով հնդեվրոպական անվանական հիմքերի վերջահանգ ձայնավորները, որոնք սկզբնապես հանդես էին գալիս բոլոր հոլովներում, հին հայերենում վերա- իմաստավորվել և դարձել են թեք հիմքակազմիչ մասնիկներ: Բայց այն հանգամանքը, որ հիմքակազմիչ ձայնավորները հին հայերենում բացա- կայում էին ոչ միայն եզակի ուղղական-հայցականում, այլև որոշ թեք հոլով- ներում, անխուսափելիորեն պետք է նպաստեր խոսողների կողմից այդ ձայ- նավորների ու բուն վերջավորությունների կապակցությունների իբրև միաս- նական կազմիչներ գիտակցվելուն: Եվ արդեն միջին հայերենում նախկին հիմքակազմիչ ձայնավորները լիովին հոլովական վերջավորությունների կարգավիճակ են ձեռք բերել մասամբ ինքնուրույնաբար, մասամբ էլ բուն վերջավորություններին ձուլմամբ: Ընդ որում հիմքակազմիչ ձայնավորների վերածվելը հոլովական ցուցիչների հանգեցրել է նախկին հոլովական հիմ- քային տարբերակների մեծ մասի վերացմանը և ներհարացույցային բազ- մահիմքության խիստ սահմանափակմանը:

Սարգիս Ավետյան – Բ. Գ. Թ., ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանություն ամ- բիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հնդեվրոպական լեզ- վաբանություն, լեզվաբանական տիպաբանություն, հին հայերեն, հայոց լեզվի պատմություն, հայերենի բարբառներ: Հեղինակ է 1 մենագրու- թյան և շուրջ 30 հոդվածի: sargisavetyan@ysu.am

REFERENCES

Abrahamyan A. Grabari dzernak, Yerevan, 1976 (In Armenian).
 Avetisyan H, Ghazaryan R. Grabari dzernak, Yerevan, 2007 (In Armenian).
 Alekseev M. E. Sravnitel'no-istoricheskaya morfologiya nakhsko-dagestanskikh yazykov. Kategorii imeni. M., 2003 (In Russian).
 Aknarkner midjin grakan heyereni patmutyan, h. 2, Yerevan, 1975 (In Armenian).
 Bagratuni A. Hayeren kerakanutiun i pets zargatselots, Venetik, 1852 (In Armenian).
 Djahukyan G. Hin hayereni holovman sisteme yev nra dsagume, Yerevan, 1959 (In Armenian).

- Muradyan H. Hayots lezvi patmakan kerakanutyun, h. I, Hnchyunabanutyun, Yerevan, 1982 (In Armenian).
- Plungyan V. A., Semenova Ks. P. K tipologii drevnearmyanskoi imennoy paradigmatici: Instr. Pl. – “Voprosy yazykoznanija”, 2016, № 5 (In Russian).
- Tumanyan E. G. Drevnearmyanskii yazyk. M., 1971 (In Russian).

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС КОНЕЧНЫХ ГЛАСНЫХ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ИМЕННЫХ ОСНОВ В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

САРГИС АВЕТЯН

Резюме

Ключевые слова: конечные гласные индоевропейских именных основ, показатели косвенных основ, косвенные падежи, именное склонение, падежные окончания, древнеармянский язык, среднеармянский язык, предпоследний слог, динамическое (силовое) ударение, принципы морфологического анализа, номинатив, аккузатив.

Морфологический статус конечных гласных индоевропейских именных основ в древнеармянском языке характеризуется и интерпретируется разными исследователями по-разному. Данные вокалические элементы следует считать показателями косвенных основ в древнеармянском именном склонении согласно принципам морфологического анализа. Иначе говоря, установление динамического (силового) ударения в додревнеармянский период на предпоследнем слоге, вызвавшее выпадение послелударных гласных, имело также важное морфологическое последствие: в результате выпадения конечных гласных индоевропейских именных основ в номинативе и аккузативе и их сохранения в косвенных падежах (отчасти обусловленного аналогическими изменениями), эти вокалические элементы стали выполнять функцию показателей косвенных основ. Конечно, отсутствие последних не только в номинативе и аккузативе, но также в некоторых косвенных падежах (ср. аблатив ед. ч. *ւրտ-է, ծով-է, քաղաք-է*, локатив ед. ч. *հն-ու՛մ, ավազան-ու՛մ* и т. д.) могло способствовать восприятию этих гласных говорящими в качестве падежных окончаний или неотъемлемой части окончаний. На самом деле, в среднеармянском языке эти вокалические элементы в конце концов слились с собственными окончаниями или превратились в падежные окончания самостоятельно.

Саргис Аветян – к. филол. н., доцент кафедры общего языкознания ЕГУ. Научные интересы: индоевропейское языкознание, лингвистическая типо-

логия, древнеармянский язык, история армянского языка, армянские диалекты. Автор 1 монографии и около 30 статей. sargisavetyan@ysu.am

THE MORPHOLOGICAL STATUS OF THE STEM-FINAL VOWELS
OF INDO-EUROPEAN NOMINAL STEMS IN
OLD ARMENIAN

SARGIS AVETYAN

S u m m a r y

Key words: the stem-final vowels of Indo-European nominal stems, oblique-stem markers, oblique cases, penultimate syllable, intensity accent, Old Armenian, Middle Armenian, the principles of morphological analysis, nominal declension, case endings, nominative, accusative.

The morphological status of the stem-final vowels of Indo-European nominal stems in Old Armenian is characterized and interpreted differently by different scholars. According to the principles of morphological analysis, the vocalic elements should be regarded as oblique-stem markers in Old Armenian nominal declension. To put it another way, the fixation of an intensity accent on the prehistoric penultimate syllable in Armenian, which entailed the dropping of the posttonic vocalic elements, had an important morphological consequence as well: the stem-final vowels of Indo-European nominal stems were lost in the nominative and accusative, while having been retained in the oblique cases (partly due to analogical changes); as a result, the vocalic elements took on the function of oblique-stem markers. Of course, the absence of the latter not only in the the nominative and accusative but also in some oblique cases (cf. abl. sing. սրտ-է, ծով-է, քաղաք-է, loc. sing. հն-ում, առաջն-ում etc.), could contribute to the vocalic elements being conceived of as case endings or an inseparable part of endings by speakers. As a matter of fact, the vocalic elements eventually merged with the endings proper or they became case endings on their own in Middle Armenian.

Sargis Avetyan – Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor of the YSU Chair of General Linguistics. Scientific interests: Indo-European Linguistics, Linguistic Typology, Old Armenian, History of the Armenian language, Armenian dialects. Author of 1 monograph and more than 30 articles. sargisavetyan@ysu.am

ԴՎԻՆ ԱՄՐՈՑ-ՍՐԲԱՎԱՅՐԻ ՄՇՏՆՁԵՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ*

ԳԱՅԱՆԵ ՔՈԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Դվին բազմաչերտ հնավայր, ավանդապահ սրբավայր, աշխարհայեցողական ըմբռնումներ, կրոնական սինկրետիզմ, Տիր-Ապոլոն-Միթրա լուսավիր եռյակ, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ, մշտնջենական խորհուրդ, լույսի պաշտամունք:

Նախաբան

Դվին բազմաչերտ հնավայրում սրբավայրի գոյության տեականությունը (առնվազն մ. թ. ա. I հազարամյակից սկսած, գրեթե անընդմեջ, ներառյալ մ. թ. V դարում կաթողիկանիստ լինելու իրողությունը) վկայող հնագիտական նյութը հնավորություն է ընձեռում հետամուտ լինել աշխարհընկալման զարգացման ընթացքի, դրա փուլերի և շրջադարձային հանգրվանների բացահայտմանը: Հնագիտական նյութի պարունակած տեղեկատվությունը հիմնականում դիտվել է բուն նյութի «ինքնաբացահայտման», բայց ոչ աշխարհայեցողական ըմբռնումների զարգացման ուղին ուրվագծելու համար, անտեսվել է աշխարհընկալման զարգացման հայեցակարգային հնարավոր փուլերի վերծանման անհրաժեշտությունը: Գրավոր սկզբնաղբյուրների, դիցաբանության, ազգագրական և հնագիտական նյութի համեմատական վերլուծությամբ հնարավոր է դառնում վերծանել բնապաշտական հավատալիքների ավանդականության դրսևորումը Դվին բազմաչերտ հնավայրում, վերականգնել աշխարհընկալման գաղափարական հաջորդական զարգացման ընթացքը և բացահայտել ամրոց-սրբավայրի պաշտամունքային խորհուրդը:

Տիր/Տիր-Լուսավոր երկինք պաշտամունքային առնչություններ

Վաղարշապատ-Արտաշատ ճանապարհին «Բուն պողոտային» հարող Դվին բազմաչերտ ավանդապահ ամրոց-սրբավայրը և Ագաթանգեղոսի վկայությամբ նույն տիրույթում գտնվող Տիր աստծուն ձոնված «Երազամուլն տեղեր» պատգամախոսարան-սրբավայրը կազմել են կրոնապաշտամունքային մեկ ամբողջություն¹: Դուին-Դրւին-Դվին տեղանվան հնդեվրոպական նախալեզվի (ՀՆԽ) *d^[h]eun-հիմքից ծագած լինելու փաստն² ինքնին հուշում է քննվող համալիրի պաշտամունքային հենքի ակունքները փնտրել հնդեվրոպական նախամշակույթի շերտերում:

* Ներկայացվել է 25. II. 2021 թ., գրախոսվել է 02. III. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 29. III. 2021 թ.:

¹ Տե՛ս Գ. Քոչարյան. Դվին ամրոց-սրբավայրը Հայոց դարձի նախորդին. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը (ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը), Երևան, 2001, էջ 289–296, նույնի Դվինի կենտրոնական թաղամասի անտիկ շերտի բնութագիրը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2019, № 1, էջ 293–303:

² Գ. Գ. Քոչարյան. Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2000, № 2, էջ 132–138:

Հայ իրականության մեջ պահպանված տվյալների համեմատական վերլուծությունը՝ հնդեվրոպական նախամշակույթի համատեքստում, բավարար հիմք է տալիս համալրելու և ամբողջացնելու Ագաթանգեղոսի հիշատակած Տիր/Տիւր աստվածության դիցաբանական կերպարը³:

Հնդեվրոպական մշակույթը կրող ժողովուրդների դիցաբանության լայնածավալ տիրույթում՝ Հայ. Տիր/Տիւր և՛ դիցանվան, և՛ դիցաբանական կերպարի գուգահեռների վկայված լինելու իրողությունը հավաստում է, որ դրանք բխում են նույն մշակութային ընդհանրությունից: Գրավոր աղբյուրների և ազգագրական տվյալների համեմատական վերլուծությամբ Հայ. Տիր/Տիւր աստվածությունը ներկայանում է տիեզերքի ուղղաձիգ բաժանման երեք ոլորտներում միաժամանակ երկինք–երկիր–անդրաշխարհ: Տիր/Տիւր աստվածության վերականգնված եռաստիճան կերպարի մեջ հստակորեն դրսևորվում է հնդեվրոպական դիցարանների գերագույն աստվածներին բնորոշ լուսավոր երկնքի, հմայական գորություն, ուղմի, ամպրոպի, արգասավորություն-պտղաբերություն, նախնիների պաշտամունքի հատկանիշների համատեղում⁴:

Լեզվական հնագույն շերտին վերագրվող (ՀնՆ *dei-«փայլել, շողալ, լուսավորել, երևալ» արմատի *diur-, *dir- ձևերից բխող) Տիր/Տիւր դիցանվան ստուգաբանությամբ բացահայտվում է այն կրող աստվածության առնչությունը լուսավոր երկնքի պաշտամունքի հետ⁵:

Համեմատելով վիշապամարտի վերակազմված հնդեվրոպական համընդհանուր առասպելը⁶ Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայում Տիրի կատար՝ Տիրինկատար, Կոտուր-Չագրոշյան լեռնաշղթայում Տիրկան երկնաքեր գագաթները, Արագածի լեռնազանգվածում Տիրինկատար բարձունքը կարող ենք արժևորել որպես Տիր ամպրոպային վիշապամարտիկ-աստծու նվիրական հանգրվան-կացարաններ⁷, որտեղից Տիրն առաքում էր շանթ ու որոտ և

³ Տե՛ս Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ա յ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետ՝ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս), քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 436–438 (778, 779 ձև):

⁴ Տիրի վերականգնված դիցաբանական կերպարի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիւր աստվածությունը «Հայոց մեծագ» սերնդաշարքում.– ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2005, № 1, էջ 132–141:

⁵ Տե՛ս Է. Ա ղ ա յ ա ն. Ակնարկներ Հայոց տոմարների պատմության, Երևան, 1986, էջ 61, Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Լեզվական նոր տվյալներ Հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին.– ՊԲՀ, 1992, № 1, էջ 15, Ж. Дю м е з и л ь. Верховные боги индоевропейцев. М., 1986, с. 145–146, 155.

⁶ Տե՛ս В. В. И в а н о в, В. Н. Т о п о р о в. Исследования в области славянских древностей. М., 1974.

⁷ Ըստ ավանդության՝ Հայկական Տավրոսի Տիրինկատար լեռնագագաթին է գտնվում Տիր աստծու մեհյանը (տե՛ս Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 74): Տիր-լեռ-ջուր առասպելաբանական հարաբերակցությունն ակնհայտ է Արագածի նորահայտ Տիրինկատարի վիշապ քարակոթողների «բարձրադիր ծիսական միջավայրում» (մանրամասն տե՛ս Ա. Բ ո բ ո լ յ ա ն, Ա. Ջ ի լ ի բ եր տ, Պ. Հ ն ի ա. Վիշապաքարերի հնագիտություն.– Վիշապ քարակոթողները, Երևան, 2015, էջ 277–281 և այլն):

հեղում փրկարար անձրևներ⁸: Որոտ–կայծակ–ամպրոպ–հորդառատ անձրև քառասյին իրավիճակին հաջորդում է բնության կենսական ուժերի վերականգնումն ավետող՝ լուսավոր երկնքում Տիրի կապած ծիածանը՝ Տիրական գոտին⁹ որպես զարթոնքի երաշխիք:

Ագաթանգեղոսի ներկայացրած գաղափարական պայքարի այլաբանական դրվագում հիշատակված Տիրի տաճարի քրմական գործի շքեղ սպառազինությունը (մկունդ=վահան, ուռն=մուրճ, նիզակ, նետ–աղեղ և քարեր) Տիր աստծու գենք-ձանուցանիչներն են և խորհրդանշում են երկնքի, ամպրոպային շանթառաք աստվածներին բնորոշ հատկանիշներ¹⁰:

«Տիր դնել»՝ «երաշտից չվախեցող, երաշտի դեմ պայքարող» վաղեմի շարացան նվիրագործված համակարգի¹¹ հովանավոր-աստված Տիրը՝ երաշտ մարմնավորող վիշապի դեմ հավերժ մարտնչող վիշապամարտիկ-ցուլն է¹²: Այստեղ ցուլը Տիր աստվածության երկրային մարմնավորումն է, նրա ձանուցանիչը: Ցուլ-եղջյուրներ-լուսին-երկինք և «Տիր դնել»-լուծ-Լուծ (մոլորակ)-երկինք իմաստաբանական շարքերն ու գութաներգերում հիշատակվող լծանունների աստեղային (արևտուն, աստղտուն, Կշեռք և այլն) խումբն ակնհայտորեն համադրելի են և բխում են առասպելաբանական ըմբռնողության նույն ակունքից՝ Տիր-երկինք առնչությունից:

Երբեմնի աշխարհընկալման աստեղային պատկերացումներից ժառանգված տվյալների համադրումները՝

– Մերկուրի մոլորակի՝ Հայոց մեջ «Լուծ, Փայլածու» անուններով կոչված լինելը,

– նույն մոլորակի՝ միջին իրաներենում Տիր աստծու անունով կոչված լինելը¹³,

– Փայլածու և Տիր բառերի՝ ծագումնաբանորեն նույն հնդեվրոպական *dei- «փայլել» արմատից բխած լինելը՝

Հայկական Փայլածու

հնդեվրոպական *dei- «փայլել» < իրանական Տիր > Մերկուրի դրսևորում են իմաստաբանական փոխադարձ կապ:

⁸ Տիր-վիշապամարտիկ-ցուլ գործառույթը վերականգնվում է «Զագրոշ» ավանդույթյան տիեզերաստեղծ արարչագործության վաղնջական նկարագրի համեմատական վերլուծությամբ (Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 23, տե՛ս նաև Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 137):

Ծիածանը=«Տիրկան կամ Տիրական գօտի, թերևս Տիր դից ընծայուած» (տե՛ս Ղ. Ալիշան. Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 119):

¹⁰ Ագաթանգեղոս, էջ 436 (779 ձԸ), մանրամասն տե՛ս նաև Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 130–131:

¹¹ Տիր դիցանունով կոչված «տիր դնել» անընդհատ հողերի յուրացման վաղեմի միջոց-շարացան համակարգի մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Հ. Բոբոյան. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 251–265, 465–484:

¹² Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 23, Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 137:

¹³ Ղ. Ալիշան. նշվ. աշխ., էջ 109–110, տե՛ս նաև L. A. Campbell. Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968, p. 14.

Եթե սրան հավելենք կրոնական սինկրետիզմի շրջանում հայոց մեջ Ապոլոնին և Հերմեսին Տիրի հետ նույնացնելու¹⁴ հանգամանքը և հելլենիստական եգիպտոսում Մերկուրի մոլորակի՝ «Στίλβων» (= «Փայլող, Շողացող»), նաև՝ «Ապոլոնի աստղ» = «Հերմեսի աստղ» կոչվելու¹⁵ պարագան, ապա այստեղ ակնհայտ է դառնում դիցաբանական կապ ևս: Մեզանում նաև Լուծ կոչվող սուլյն մոլորակի՝ միայն արևածագից առաջ և մայրամուտից հետո երկնակամարում հայտնվելը սահմանազատում է երկրագործի աշխատանքային օրվա տիրույթի սկիզբն ու ավարտը, ինչը հավաստում է առնչությունը երկրագործության հովանավոր աստվածության հետ¹⁶:

Հնագիտական նյութի պատկերագրության խորհրդապաշտական ենթատեքստը¹⁷

Դվին ամրոց-սրբավայրի մ. թ. ա. III հազարամյակի¹⁸ և հատկապես մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերում ու դամբարանադաշտում հայտ-

¹⁴ Հելլենիստական շրջանում Տիրը համարվել է Ապոլոն և Հերմես աստվածների. մանրամասն տես՝ Ս. Հարոսթյունյան. Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 156–158, 405–408:

¹⁵ Б. Ван-дер-Варден. Пробуждающаяся наука: рождение астрономии. М., 1991, с. 194, 198.

¹⁶ Մերկուրի մոլորակը «հին ու նոր ազգային կոչմամբ» Լուծ ապա՝ Փայլածու անուններով է հայտնի (տես՝ Ղ. Ալիշան. Նշվ. աշխ., էջ 109): Ըստ մեզ՝ «Փայլածու» անունը, ամենայն հավանականությամբ, նախորդել է «Լուծ» անվանը, քանի որ բրիչային երկրագործությանը հաջորդած շրջանում միայն հնարավոր էր լուծ ունենալ, ապա և «Լուծ» կոչել երկրագործության հովանավոր աստծուն վերագրվող մոլորակը:

¹⁷ Պաշտամունքային պատկերացումների որոշակի ոլորտների վերականգման փորձն ըստ՝ К. Х. Кушнарева. Древнейшие памятники Двина. Ереван, 1977, с. 49–105; Հ. Ա. Մարտիրոսյան. Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երևան, 1973, էջ 32–33, Г. Е. Арешян. Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Куры и Аракса II тысячелетия до н. э.– «Вестник древней истории», 1988, № 4, с. 93–94; Ա. Քալանթարյան, Ա. Փիլիպոսյան. Դվինի գլանաձև պատվանդանները.– Հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված 1990–1994 թթ. ազգագրական և բանագիտական հետազոտությունների արդյունքներին, Երևան, 1995, էջ 94–97, Գ. Գ. Քոչարյան. Արտահայտչամիջոցների ոճաբանական վերլուծությամբ թվագրման փորձ.– Աշտանակ, Բ, Երևան, 1998, էջ 154–161, նույնի՝ Դվինի մահարձանի պատկերագրությունը տեղեկատու վավերագիր.– «Նոր ազգագրական հանդես» (Երևան), Ա, 2005, էջ 94–99:

¹⁸ Վաղբրոնզեդարյան հուշարձաններում ծիսական արարողությունների համընդհանուր սրբատեղի առկայության իրողությունից ելնելով՝ հնարավոր է Դվինում ևս ենթադրել առկա ընտանեկան սրբարաններից (օջախներ, թռչնազարդ հենակներ և այլն) գատ, այդօրինակ համընդհանուր սրբատեղի գոյություն (համտ. Մոխրաբլուր, Հառիճ, Ջրահովիտ, Շենգավիթ և այլն. տես՝ К. Х. Кушнарева. Նշվ. աշխ., էջ 41–42, է. Վ. Խանգադյան. Ջրահովտի պեղումների արդյունքները.– Հայաստանի հանրապետությունում 1989–1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի գեկուլցումների

նաբերված հնագիտական նյութի (մեկ տասնյակ սրբարաններ, պատկերազարդ կավե զոհարաններ, ծիսական խեցանոթներ, կուռքեր, նախնիների պաշտամունքին առնչվող մահարձաններ) համեմատական վերլուծությամբ բացահայտված ժամանակի բնապաշտական աշխարհայեցողության պատկերը բազմաթիվ համեմատելի եզրեր ունի վերականգնված Տիրի պաշտամունքի նկարագրի հետ: Ըստ հնդեվրոպական առասպելաբանության տոտեմական-աստեղային պատկերացումների՝ առկա նյութի պատկերազրույթյան խորհրդանշան-գաղափարազրույթը՝ ոճավորված կենդանիների (ցուլ, խոյ, այծ, եղջերու, շուն, թռչուն, օձ, ձուկ և այլն) իմաստաբանական շարքերը համակցված երկնային լուսատուների, սրբացված լեռների, երկնային ու երկրային ջրերի հետ, իրենց ենթատեքստում արտացոլում են ամպրոպակայծակնային տարերք, արգասաբեր անձրևներ, նույնանում ամենալայն առումներով արագասավորության-պտղաբերության գաղափարի հետ: Տիեզերաբանական եռաստիճան ըմբռնումների այս խորհրդապաշտական դրսևորումներում՝ առասպելաբանական բնույթի ստորերկրյաք-երկիր-երկինք, ծնունդ-մահ-վերածնունդ պարբերաշրջանի իմաստային կապը վերականգնվում է երկնային լուսատուների լուսնի կրկնվող փուլային և արևի պարբերական շրջապտույտների հայեցակարգով պայմանավորված: Նման աշխարհընկալման մեջ՝ կյանքի հարատևության և դրա անընդմեջ նորոգման ըմբռնումներում ակնհայտ է դառնում լուսավոր երկնքի առանցքային դերն իր բնածին, կենսական լույսի պաշտամունքի գաղափարով:

Տիր-Ապոլոն-Միթրա լուսակիր եռյակը

Տիր աստվածության մասին Ագաթանգեղոսի հայտնածը վերաբերում է Հայոց դարձի նախորդին, այսինքն՝ մ. թ. I դարերին, երբ Տիրը, ժամանակի ընթացքում գերագույն աստվածների սերնդափոխությանը պայմանավորված, վաղուց արդեն գիշեր էր գերագույն աստծու իր դերը¹⁹: Գրողի՝ մեռյալների հոգիներն անդրաշխարհ ուղեկցողի, վաղնջական քտոնիկ գործառույթով հանդերձ Տիրը պահպանել էր ամենամնայունն ու կարևորը իմացական լույսի՝ ուսման և դպրության, ավանդական գուշակ-երագահանի, ճակատագիր որոշող-տնօրինողի, բազում շնորհներ պարգևող-հովանավորողի հատկանիշները:

Հեյլենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ կրոնական սինկրետիկ խառնաշփոթում՝ փոքրասիական հնագույն ծագում ունեցող լույսի աստվածություն «Λυκη-Υενης» (= «Լուսածին»), «Φοιβος» (= «Լուսափայլ») հունական Ապոլոնը²⁰ նույնացվեց Տիրի հետ: Փոքր Ասիայից Հայոց աշխարհ բերված (նախ՝ Արմավիր-Սոսյաց անտառ, ապա՝ Բագարան-Մննդոց անտառ

թեգիսներ, Երևան, 1991, էջ 11–12, Հ. Ս ի մ ո ն յ ա ն. Շենգավիթ. շարքային բնակավայր, թե՞ վաղ քաղաք. – «Հուշարձան» (Երևան), 2013, հ. 8, էջ 20–34):

¹⁹ Դիցարանում՝ Տիր աստվածության ունեցած տեղի, դերի և հատկանիշների կրած աստիճանական փոփոխության ընթացքի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիւր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 139–141:

²⁰ Геродот. История в девяти книгах, пер. и примеч. Г. А. Стратановского. Л., 1972, I, 91, IV, 35, 155; տե՛ս նաև А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, с. 270, 297.

պաշտամունքային համալիրներում կանգնեցված) Ապոլոնի պղնձաձուլ, ոսկեգօծ արձանն Արտաշես Առաջինը (մ. թ. ա. 180–160 թթ.) փոխադրեց և կանգնեցրեց նորակերտ Արտաշատ մայրաքաղաքից դուրս «Հուպ ի ճանապարհն»²¹, որտեղ վաղուց ի վեր կար Տիրի և Ապոլոնի դիցաբանական կերպարներն ընդհանրացնող (լույսի ու բնության տարերքի, ճակատագիր տնօրինողի, արհեստներ և արվեստներ հովանավոր-չնորհներ պարգևողի, աստվածների կամքը հայտնող-պատգամախոսի) հատկանիշներով պաշտամունքի հայրենի հնավանդ սրբավայր, նվիրական պուրակներ, պաշտվող ծառեր, այն է՝ «Երազամուլյն տեղերն» իր կաղնուտ-պատգամախոսարաններով և Տիրի տաճարով²²: Նման դիցանվեր անտառ-պուրակներով էին հուշակված Ապոլոնի փոքրասիական պատգամախոսարան-սրբավայրերը՝ Դիդեմեն՝ Միլետի մոտ, Կլարոսը՝ Կոլոփոնի մոտ, Պատարան՝ Լյուկիայում և այլուր²³: Պատգամախոս Ապոլոնի փոխառնչությունը հատկապես կաղնուտների պաշտամունքի հետ վկայում է նրա հայտնի «Դրիմաս» (= «Կաղնու»)՝²⁴ մականունը:

Հարկ է նշել, որ IV դ. 30-ականներին իտարով Կոտակը, այս նվիրական կաղնուտներն ընդգրկելով, հիմնեց իր լայնատարած անտառները և սրանցից մեկը կոչեց «Տաճար մայրի» = «Կաղնու տաճար», որը բնապաշտական հնավանդ աշխարհայեցողության ակնհայտ դրսևորում էր²⁵:

Բազմաչերտ Դվին ամրոց-սրբավայրի տեական գոյությունը ընթացքում ուրվագծվում է ևս մի ժամանակահատված՝ մ. թ. II դ. 60-ական թվականները, երբ Հայաստանը բռնազավթած հռոմեացիները երկրի հռոմեականացման նպատակով տեղի ավանդապահ սրբավայրերում արմատավորում էին կրոնական գաղափարախոսություն ու մշակույթ²⁶: Հռոմեական բանակի՝ Դվինում հիմնած բենեֆիցիարիոսների ուղեցույց-ուղեկալ պահակակետը (statio) տեղի սրբավայրի հետ կազմում էր մի ամբողջություն, որտեղ և դրվել է կայսերական շրջանին բնորոշ՝ Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտի տեսարանի բարձրաքանդակ-խորհրդապատկերներով բազալտե զոհասեղան²⁷:

²¹ Մ ո վ ս ե ս ի տ ր ե ն ա ց ի. Հայոց պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1990, II, ԺԲ, Խ, ԽԹ:

²² Հայկական Տիր/Տիւր տիեզերական ծառ=կաղնի-սրբազան ծառ դիցաբանական ընկալումների մասին տե՛ս Գ. Քոչարյան. Դվին ամրոց-սրբավայրը Հայոց դարձի նախօրեին, էջ 291–293, հին հնդեվրոպական ավանդույթներում կաղնուտ-պատգամախոսարանների վերաբերյալ ն ու յ ն ի՝ «Տաճար մայրի» կաղնետունի անտառապուրակ.– «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա–Երևան), 2004, թիւ 1–12, էջ 415–428:

²³ Տե՛ս Павсаний. Описание Эллады или путешествие по Греции во II веке по р. X. СПб., 1887–1889, VII, 2, 6. 3, 1. 5, 11. 21, 11–13 և այլն:

²⁴ А. Ф. Лосев. Նշվ. աշխ., էջ 273:

²⁵ Մանրամասն տե՛ս Գ. Քոչարյան. «Տաճար մայրի» կաղնետունի անտառապուրակ, էջ 417–418:

²⁶ Գ. Քոչարյան. Դվինը վաղ Արշակունյաց շրջանում (Ուրվագծման փորձ).– ՊԲՀ, 2002, № 3, էջ 212:

²⁷ Արևմտյան միթրայիզմին բնորոշ պատկերազրույթյամբ կերտված զոհասեղանի խորհրդապատկերների Միթրա-արև-ազուս-ցուլ-կարիճ իմաստաբանական շղթայի մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 208–209 (հմմտ. Միդոնի մ. թ. II դ. երկրորդ կեսի և հատկապես Հռոմի ոչ ուշ, քան 172 թ. բարձրաքանդակներ

Հռոմեական պաշտոնական դիցարանի «ռոմանականացված» արևելյան աստվածությունների՝ Կիբելեի, Սերապիսի, Իսիդայի և այլոց թվում առանձնանում է «Հավերժական», «Անհաղթ» դիցամարտիկ “Sol Invictus” (= «Արև անպարտելի») Միթրա-Միհրի պաշտամունքը: Միթրան ազատարար մարտիկ էր, մահկանացուների ուղեկից, աջակից և օգնական, միշտ չարի դեմ պայքարող, ճշմարտության, լուսի ու արդարության հովանավոր և պաշտպան: Միթրան փրկիչ էր: Հայոց՝ Արեգակի և երկնային լուսի աստված Արեգ-Միհրն ունեցել է արևային, ռազմի, երկրային բարիքների արարչագործության, փրկչաբանական գործառույթներ, որոնց հիշատակները պահպանվել են «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի հնագույն շերտերում՝ Միհր-Մհեր՝ Մեծ Մհեր և Փոքր Մհեր առասպելադիցաբանական կերպարներում²⁸:

Դվին սրբավայրում գուգամիտում են Տիրի և Միթրա-Միհրի՝ երկնային լուսի, ռազմի, բարիքների արարչի պաշտամունքային հատկանիշները: Իրավամբ, համեմատելի են՝ արգասավորության-պտղաբերության հայոց հովանավոր-աստծու Տիրի²⁹ և նոր բեղմնավոր կյանք կերտող հռոմեական Միթրայի³⁰ արարչական գործառույթները: Սրանից զատ, հելլենիստական ժամանակներից ի վեր՝ հայոց կրոնապաշտամունքային միջավայրում հայտնի էին Տիր-Ապոլոն և Ապոլոն-Միթրա³¹ համադրությունները, ուստի նման պարագայում միանգամայն օրինաչափ էր Տիր-Ապոլոն-Միթրա լուսակիր, լուսահորդ ելյակի համատեղումը Երազամույն տեղեր-Դվին հինավուրց սրբավայրում:

Հայոց հոգևոր երգերում, մասնավորապես՝ շարականներում առկա լուսերգության և լուսապաշտության հարուստ ու բազմազան մոտիվներում, ակնհայտ են միհրապաշտության հիշատակներ³²:

Սրբավայրի հետագա զարգացման ուղեգիծը

Հայոց դարձից հետո IV դարի այս նույն սրբավայրում կառուցվեց Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ կաթողիկե եկեղեցին՝ կործանված հեթանոսական

րր. տե՛ս L. A. Campbell. Նշվ. աշխ., էջ 25–28, աղ. V, 75, XV, 650, նաև՝ Գ. Քոչարյան. Անտիկ Դվինը ամրոց-սրբավայրից արքայանիստ քաղաք. – «Բանբեր հայագիտության», 2014, № 1, էջ 33–34):

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Սասնա ծռեր (աշխատ.՝ Ս. Հարությունյանի), Երևան, 1977, էջ 636–639, նաև ն ու լ յ ն ի՝ Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 38–41, А. Петросян. Армянский эпос и мифология: истоки, миф и история. Ереван, 2002, с. 98–99, 131 և այլն:

²⁹ Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 132–134:

³⁰ Ըստ դիցաբանական ավանդության՝ Միթրայի դաշունահարած ցլի ողնուղեղից ժայթքում է ցորենի հասկը, արյունից՝ դինին և երկրային այլ բարիքներ (Fr. Cumont. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, 1911, S. 120–122):

³¹ Ապոլոն-Միթրա դիցաբանական գույգը մեզանում տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշարյան. Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 136–137, Г. Тирацян. Вопросы преемственности официального культа в античной Армении. – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1985, № 10, с. 58–61.

³² Մ. Աբեղյան. Երկեր, Հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 555–559:

տաճարի քարերով³³: Տեղի ընտրություն հարցում, անկասկած, վճռորոշ դեր է խաղացել այս սրբավայրի լուսածին, լուսաստեղծ աստվածային զորութեան դրսևորումների ընդհանրությունը՝ Լուսավորչին վերագրվող հիմնական հատկանիշների հետ: Ի սկզբանե լուսավոր երկնքի անաբող, երևելի լույս կրող Տիր/Տիր աստվածությունը Հայոց դարձի նախորդին մնում էր հոգու-մտքի աստվածային իմաստությունը սքողված, աներևույթ լույսի կրողն ու տարածողը: Այս հանգամանքը հնարավոր դարձրեց աստվածային պատգամների լույսով մարդկանց հոգիները լուսավորողի հիշատակը հավերժացնող Սուրբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին նույն Երազամույն տեղեր-Դվին սրբավայրում (բացաված չէ, ճիշտ Տիրի տաճարի տեղում) հիմնելը: Ընդ որում, վաղքրիստոնեական եկեղեցու հիմնապատերի շարվածքում հայտնաբերվել են կրկնակի օգտագործված մեծ թվով սրբատաշ քարեր և ճարտարապետական տարրեր:

Եզրակացություն

Հնդեվրոպական մշակութային տիրույթում Հնև *d[h]ew- = «բնակավայր բարձունքի վրա» իմաստային բանաձևին համապատասխանող տեղանունների լայնատարած ցանցում առանձնանում է Դուին-Դըլին-Դվին տեղանվանը լիովին համարժեք կելտական Լուգոլունում (Lugudunum=Լուգի ամրոց)՝ «ամրոց-սրբավայր բարձունքի վրա» ենթախումբը³⁴: Լուգոլունում տեղանվան Լուգ (գալ. Lugus, իռլ. Lug «փայլող») բաղադրիչը համակելտական՝ լույսի և բոլոր արհեստների ու արվեստների հովանավոր աստվածությունների զիջանունն է³⁵: «Գիտակ», «Իմաստուն» Լուգն իր հատկանիշներով նույնանում է հայկական Տիր (լույսի, դպրության, գիտության և արվեստի) աստծու զիջաբանական կերպարի հետ: Այսպիսով, հնդեվրոպական զիջաբանության աստվածությունների կերպարային աղերսների համեմատական վերլուծությամբ՝ Տիր-Դուին և Lugudunum տեղանունների ենթատեքստում բացահայտվում են լույս-տեսանելի ու լույս-իմացական պաշտամունքային-գաղափարական ընդհանրություններ:

Աշխարհընկալման ընդլայնմանը համընթաց փոխվում էին հավատալիքների ծիսական դրսևորումները, հավելվում նոր պատումներ, հին աստվածներին վերագրվում նոր հատկանիշներ, տրվում նոր անուններ, նույնացվում օտարամուտ աստվածությունների հետ, ավելին՝ նույնիսկ փոխա-

³³ 1950-ականներին Կարո Ղաֆաղարյանը նախնական դիտարկումներով եզրակացրել է, որ Սուրբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին սկզբնապես կառուցված է եղել դեռևս հեթանոսության շրջանում իբրև մեհյան և Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարվելուց հետո վերածվել է եկեղեցու (մանրամասն տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1952, էջ 88–95): Խնդիրն այժմ էլ հետազոտության ընթացքում է:

³⁴ Lugudunum=Լուգի ամրոց՝ ա) այժմ՝ Լիոն, հնավայրը՝ Սոն գետի ափին, բ) հնավայր Գարոն գետի վերին հոսանքում (Ֆրանսիա) և գ) այժմ՝ Լեյդեն, Հոլանդի դելտայում (Նիդեռլանդներ): Dūn, dūvīn բաղադրիչով կազմված տեղանունների և «ամրոց-սրբավայր բարձունքի վրա» ենթախմբի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Քոչարյան. Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը, էջ 132–138:

³⁵ Ирландские саги, пер. и коммент. А. А. Смирнова. Л., 1929, с. 39.

ըրևում է նոր հավատքի՝ միաստվածութան սրբերով, սակայն սրանք բոլորն էլ վերաբերում են արտաքին երևութական կողմին, մինչդեռ սրբավայրին վերագրվող գորություն ավանդույթը տեականորեն մնայուն է:

Ո՞րն է դեռևս հազարամյակների խորքում Դվին բազմաշերտ սրբավայրին վերագրված աստվածային գորություն այն հիմնական գաղափարը, այն «խորին խորհուրդը», որ շարունակական է աշխարհայեցողության բնականոն և նույնիսկ բեկումնային զարգացման ընթացքի պարագայում անգամ: Դվին սրբավայրի գոյատևումը պայմանավորված է լույսի պաշտամունքով՝ նախ լույսի կենսական, ապա և հոգևոր պահանջի անհրաժեշտությամբ, լույս՝ որպես այդպիսին ընկալելուց մինչև միտքն ու հոգին լույսով սնելու անհրաժեշտության մշտնջենականությամբ՝ ժամանակի տեական հոլովույթի ողջ ընթացքում:

Ի վերջո, Դվին սրբավայրի գոյատևումը պայմանավորված է մարդու աշխարհընկալման զարգացման ընթացքում լույսի պաշտամունքի անընդմեջ պահպանողական տեականությամբ:

Գայանե Քոչարյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրություն ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Դվինը անտիկ ժամանակաշրջանում, պատմահնագիտական հետազոտություններ, նյութական և հոգևոր մշակութային գործընթացների մեկնություններ: Համահեղինակ է 1 գրքի, հեղինակ՝ 1 մենագրության և շուրջ 50 հոդվածի: vruyr 2001@yahoo.com

REFERENCES

- Abeghyan M. Erker, h. G, Yerevan, 1968 (In Armenian).
 Agatangeghay Patmutivn Hayots, knnakan bnagire G. Ter-Mkrtchyanı yev S. Kanayantsi, ashkharhabar targm. yev dzanot. A. N. Ter-Ghevondyanı, Yerevan, 1983 (In Armenian).
 Aghayan E. Aknarkner hayots tomarnerı patmutyan, Yerevan, 1986 (In Armenian).
 Alishan Gh. Hin havatk kam hetanosakan kronk hayots, Venetik, 1895 (In Armenian).
 Areshyan G. E. Indoevropskiy siuzhet v mifologii naseleniya mezhdurech'ya Kury i Araksa II tsysacheletiya do n. e. – “Vestnik drevney istorii”, 1988, № 4 (In Russian).
 Bdoyan V. H. Yerkragsotsakan mshakuyte Hayastanum, Yerevan, 1972 (In Armenian).
 Bobokhyan A., Djilibert A., Hnila P. Vishapakareri hnagitutyun. – Vishap karakotokgnere, Yerevan, 2015 (In Armenian).
 Campbell L. A. Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968.
 Cumont Fr. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, 1911.
 Diumezil' Zh. Verkhovnye bogi indoevropeytsev. M., 1986 (In Russian).
 Djahukyan G. B. Lezvakan nor tvyalner hayots nakhakristoneakan kroni yev havatalikneri masin. – PBH, 1992, № 1 (In Armenian).

- Gerodot. Istoriya v devyati knigakh, per. i prumech. G. A. Stratanovskogo. L., 1972 (In Russian).
- Ghafadaryan K. Dvin kaghake yev nra peghumnere, h. 1, Yerevan, 1952 (In Armenian).
- Ghanalanyan A. Avandapatum, Yerevan, 1969 (In Armenian).
- Harutyunyan S. Hay araspelabanutyun, Beyrut, 2000 (In Armenian).
- Harutyunyan S. Hin hayots havataliknere, krone, pashtamunkn u ditsarane, Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Irlandskie sagi, per. i kommentarii A. A. Smirnova. L., 1929 (In Russian).
- Ivanov V. V., Toporov V. N. Issledovaniya v oblasti slavyanskikh drevnostey. M., 1974 (In Russian).
- Kalantaryan A., Piliposyan A. Dvini glanzhev patvandannere. – Hanrapetakan gitakan nstashrdjan nvirvats 1990–1994 tt. azgagrakan yev banagitakan hetazotutiuneri ardiunknerin, Yerevan, 1995 (In Armenian).
- Khazdaryan E. V. Dzhahovti peghunneri ardyunknere. – Hayastani hanrapetutyunum 1989–1990 tt. dashtayin hnagitakan ashkhatankneri ardyunknerin nvirvats gitakan nstashrdjani zekutsumneri tezisner, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Artahaytchamidjotsneri vojabanakan verludsutyamb tvagrman pordz. –Ashtanak, B, Yerevan, 1998 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Dvin teghanvan vaghemytyan hartse. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutiuneri”, 2000, № 2 (In Armenian).
- Kocharyan G. Dvin amrots-srbavayre Hayots dardzi nakhorein. – Hayots srbere yev srbavayrere, Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Kocharyan G. Dvine vagh Arshakunyats shrdjanum. – (Urvagdsman pordz). –PBH, 2002, № 3 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. “Tajar mayri” kaghnetunk antaparak. – “Handes amsoreay” (Vienna–Yerevan), 2004, tiv 1–12 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Tir/Tivr astvadsutyune “Hayots medsats” serndasharkum. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutiuneri”, 2005, № 1 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Dvini mahardzani patkeragutyune teghekatu vaveragir. – “Nor azgagrakan handes” (Yerevan), A, 2005 (In Armenian).
- Kocharyan G. Antik Dvine amrots-srbavayrits arkayanist kaghak. – “Banber hayagitutian”, 2014, № 1 (In Armenian).
- Kocharyan G. Dvini kentronakan taghamasi antik sherti bnutagire. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutiuneri”, 2019, № 1 (In Armenian).
- Krkiasharyan S. M. Hin Hayastani yev Pokr Asiayi kaghakneri patmutian drvagner, Yerevan, 1970 (In Armenian).
- Kushnareva K. Kh. Drevneyshie pamyatniki Dvina. Yerevan, 1977 (In Russian).
- Losev A. F. Antichnaya mifologiya v ee istoricheskoy razvitii. M., 1957 (In Russian).
- Martirosyan H. A. Hayastani nakhnadaryan nshanagrere yev nrants urarta–haykakan krknaknere, Yerevan, 1973 (In Armenian).
- Movses Khorenatsi. Hayots patmutiun, targm. nerads. yev dsanot. St. Malkhasyani, Yerevan, 1990 (In Armenian).

- Pavsaniy. Opisanie Ellady ili puteshestvie po Gretsii vo II veke po r. Kh. SPb., 1887–1889 (In Russian).
- Petrosyan A. Armyanskiy epos i mifologiya: istoki, mif i istoriya. Yerevan, 2002 (In Russian).
- Sasna dsrer (ashkhat. S. Harutyunyani), Yerevan, 1977 (In Armenian).
- Simonyan H. Shengavit. sharkain bnakavayr, te vagh kaghak? – “Hushardzan” (Yerevan), 2013, h. 8 (In Armenian).
- Tiratsyan G. Voprosy preemstvennosti ofitsial’nogo kul’ta v antichnoy Armenii. – “Vestnik obshchestvennykh nauk” AN ArmSSR, 1985, № 10 (In Russian).
- Van-der-Varden B. Probuzhdayushchayasya nauka: rozhdnie astronomii. M., 1991 (In Russian).

ВЕЧНЫЙ ЗАВЕТ КРЕПОСТИ-СВЯТИЛИЩА ДВИН

Г А Я Н Э К О Ч А Р Я Н

Р е з ю м е

Ключевые слова: многослойное городище Двин, традиционное святилище, мирозерцательные восприятия, религиозный синкретизм, светоносная триада Тир-Аполлон-Митра, Св. Григорий Просветитель, вечный завет, культ света.

Сравнительный анализ результатов исследования письменных и археологических источников, а также сопоставление данных мифологии и этнографии выявляют культовый завет крепости-святилища Двин. Находящееся у магистральной дороги Вагаршапат–Арташат многослойное традиционное святилище Двин и прорицалище-оракул Еразамуйн (по свидетельству историка V века Агатангелоса, посвященное богу Тиру) выступают в виде взаимосвязанного культового комплекса. В античный период, в условиях религиозного синкретизма, здесь наблюдается культ богов-покровителей света в виде почитаемой светоносной триады Тир-Аполлон-Митра. Это обстоятельство позволяет предположить, что в IV в. н. э. в Двине Кафедральный собор духовного просветителя христианства Св. Григория (Лусаворич) был воздвигнут на месте языческого храма Тира. То есть, наглядно проявляется культ насущного, а также духовного света как вечный завет – идейная основа продолжительного течения времени существования святилища Двин. Следует подчеркнуть, что в кладках фундамента раннехристианского собора Св. Григория Просветителя зафиксировано множество гладко тесаных камней и античных архитектурных элементов вторичного использования.

Гаянэ Кочарян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела археологии Древней Армении Института археологии и этнографии НАН РА. Научные

интересы: Двин в античный период, историко-археологические исследования, выявление материальных и духовных культурных процессов. Соавтор 1 книги, автор 1 монографии и около 50 статей. vruyr2001@yahoo.com

THE ETERNAL SACRAMENT OF DVIN FORTRESS-SANCTUARY

GAYANE KOCHARYAN

S u m m a r y

Key words: multilayer site Dvin, traditional sanctuary, world-view perceptions, religious syncretization, luminous triad Tir-Apollo-Mithra, St. Gregory the Illuminator, eternal sacrament, cult of light.

The comparative analysis of the results of investigations based on archaeological and written sources, as well as the new data of mythology and ethnography enable to reveal the cultic sacrament of fortress-sanctuary Dvin. Near the main route Vagharshapat–Artashat the multilayer traditional sanctuary Dvin and the oracle Yerazamuyn (according to Agatangehos – the historian of the 5th c., – god Tir was worshipped here at the 3rd century BC) were interconnected as a complete cultic complex. In this sanctuary during the Classical period in the actual process of syncretization the cult of the guardian deities of light was manifested in the image of the luminous triad Tir-Apollo-Mithra. This circumstance permit us to suggest, that in the 4th century AD the Cathedral of the spiritual illuminator of Christianity St. Gregory (Lusavorich) was erected in Dvin at the site of the pagan temple of Tir. Thus, the cult of vital, then also of spiritual light is manifested most obviously as the eternal sacrament – ideological basis of continuous existence of the sanctuary Dvin. It should be emphasized, that the double use of fine massive stones and the presence of Classical architectural elements is attested in the foundations of Cathedral St. Gregory the Illuminator.

Gayane Kocharyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Archaeology of Ancient Armenia of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: Dvin of the Classical period, historical and archaeological investigations, research of the material and spiritual cultural processes. Author of 1 monograph, co-author of 1 book and about 50 articles. vruyr 2001@yahoo.com

«Ք. Ա. VII Դ. ՃԳՆԱԺԱՄ»-Ը ԵՎ
ՄԱՐԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ*

ԵՐՎԱՆԻ ԳՐԵԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ մարական տերութիւն, Իրանական բարձրավանդակ, Ասորեստան, Ուրարտու, Հնամիջավայր, կլիմայական փոփոխութիւններ, ճգնաժամ, էթնիկական տեղաշարժեր, ապաքնակեցում:

Նախաբան

Անտիկ շրջանի պատմագիրները Մարաստանը համարում էին ընդարձակ սահմաններով մի թագավորութիւն, որի արքաներն իշխում էին Հալիս գետից արևելք ընկած «ողջ Ասիա»-ին¹: Մարաստանի ծնունդը նրանք կապում էին Դեյոկեսի անվան հետ և ներկայացնում Ք. ա. VII–VI դդ. իշխած մար արքաների մի ամբողջ ցանկ: Նրանցից Փրաորտեսը՝ Դեյոկեսի որդին, անգամ հավակնում էր ասորեստանյան տարածքներին, իսկ Կյուաքսարեսը՝ Փրաորտեսի որդին, վճռական դեր խաղաց Ասորեստանի կործանման գործում²: Պատմագիրների հաղորդած այս ու այլ տեղեկութիւնները, ընդունվելով աներկբա, դրվեցին պատմագրիտութիւնի հիմքում, և ծնվեց աշխարհակալ մարական տերութիւնը³:

Մինչդեռ այժմ ակնհայտ հակասութիւններ են առկա անտիկ պատմագրութիւնի տվյալների և սեպագիր ու հնագիտական աղբյուրների միջև, իսկ խնդրի շուրջ քննարկումները շարունակվում են արդեն մի քանի տասնամյակ⁴: Հոգվածում փորձ է արվում Առաջավոր Ասիայի հնամի-

* Ներկայացվել է 13. I. 2021 թ., գրախոսվել է 27. I. 2021 թ., ընդունվել է տպագրութիւնի 07. IV. 2021 թ.: Հետազոտութիւնն իրականացվել է ՀՀ գիտութիւնի կոմիտեի տրամադրած Ֆինանսական աջակցութեամբ 20ITSH–005 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Հ ե Ր Ո Ղ Ո Ս Ո Ս. Պատմութիւնն ինը գրքից, թարգմ. բնագր. և ծանոթ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, էջ 56–57 (Գիրք I, 130):

² Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 45–47 (Գիրք I, 102–103, 106):

³ Տե՛ս, օրինակ, И. М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.–Л., 1956; I. M. Diakonoff. Media. – The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, edited by I. Gershevitch. Cambridge, 1985, pp. 36–148; И. Н. Медведская. Древний Иран накануне империй (IX–VI вв. до н. э.). История Мидийского царства. СПб., 2010. Մարաստանի պատմութիւնի համար ամփոփ տե՛ս նաև Ե. Հ. Գրեկյան. Հին Իրան. Մարաստան. – Հայաստանի հարակից երկրների պատմութիւն, հ. I. Հին շրջան, գլխավոր խմբագիր՝ Ռ. Ա. Սաֆրաստյան, պատասխանատու խմբագիր՝ Ա. Վ. Քոսյան, Երևան, 2013, էջ 261–282:

⁴ Մարաստանի պատմութիւնն ինդերահարույց հարցերի քննարկումների համար տե՛ս և հմմտ., մասնավորապես, H. Sancisi-Weerdenburg. Was there ever a Median Empire?. – Achaemenid History III: Method and Theory

Ղափայրը համադրել գրավոր և հնագիտական աղբյուրներով ուրվագծվող միջավայրի հետ մեկ անգամ ևս քննարկելով մարական տերության գոյության հարցը Ք. ա. VII–VI դդ.:

«Ք. ա. VII դ. ճգնաժամ»-ը. աղբյուրագիտական վկայություններ
Թեև նորաստեղծության արձանների արձանագրություններն առանձնապես չեն խոսում տնտեսական խնդիրներից, սակայն, պահպանված տվյալները, այնուամենայնիվ, վկայում են Ասորեստանում ի հայտ եկած դժվարությունների մասին: Մասնավորապես, արդեն Ք. ա. VII դ. սկզբներից ասորեստանյան աղբյուրներում հաճախակի է դառնում ջրի խնդրի արձարժումը: Այդ առումով առանձնանում են ասորեստանյան արքա Սինասերիբի (Ք. ա. 705–681 թթ.) թողած արձանագրությունները, որոնք արքայի իրականացրած հսկայածավալ հիդրոչինարարական աշխատանքները բացատրում են բնակչության ունեցած ջրի խիստ կարիքով: Դա տարրի-

(Proceedings of the London 1985 Achaemenid History Workshop), edited by A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg. Leiden, 1988, pp. 197–212; Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), editor-in-chief F. M. Fales. Padova, 2003; C. Tuplin. Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion?. – “Ancient West & East” (Leiden – Boston), 2004, vol. 3/2, pp. 223–251; B. Genito. The Archaeology of the Median Period: An Outline and a Research Perspective. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2005, vol. 40, pp. 315–340; S. R a z m j o u. In Search of the Lost Median Art. – *նույն տեղում*, էջ 271–314; J. Curtis. Iron Age Iran and the Transition to the Achaemenid Period. – Birth of the Persian Empire, vol. I, edited by V. S. Curtis and S. Stewart. London, 2005, pp. 118–123; M. Waters. Media and Its Discontents. – “Journal of the American Oriental Society” (Boston), 2005, vol. 125, pp. 517–533; *Ն ու յ ն ի*’ Notes on the Medes and Their “Empire” from Her 25.25 to Hdt 1.134. – A Common Cultural Heritage. Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler, edited by G. Frame, E. Leichty, K. Sonik, J. H. Tigay, S. Tinney. Maryland, 2011, pp. 243–253; R. Rollinger. Das medische Königtum und die medische Suprematie im sechsten Jahrhundert v. Chr. – Concepts of Kingship in Antiquity. Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop, held in Padova, November 28th – December 1st, 2007 (History of Ancient Near East, Monographs – XI), edited by G. B. Lanfranchi, R. Rollinger. Padova, 2010, pp. 63–85; *Ն ու յ ն ի*’ The Medes of the 7th and 6th c. BCE: A Short-Term Empire or Rather a Short-Term Confederacy?. – Short-Term Empires in World History, edited by R. Rollinger, J. Degen, M. Gehler. Wiesbaden, 2020, pp. 189–213; D. Stronach. The Territorial Limits of Ancient Media: an Architectural Perspective. – Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf (Alter Orient und Altes Testament, Bd. 397), edited by H. Baker, K. Kaniuth and A. Otto. Münster, 2012, pp. 667–684; W. B a l l. The End of Nūshījān. – *նույն տեղում*, էջ 11–23, K. R a d n e r. Assyria and the Medes. – The Oxford Handbook of Ancient Iran, edited by D. T. Potts. Oxford, 2013, pp. 453–454.

⁵ *Տե՛ս*, *օրինակ*, A. K. Grayson, J. Novotny. The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC). Part 2 (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2). Winona Lake, 2014, p. 313 (no. 233, 5b–7).

նակ է թվում, եթե հաշվի առնենք, որ ասորեստանյան միջնաշխարհն ընկած է բնական տեղումների այնպիսի նշագծում (տարեկան մոտ 400 մմ), որը թույլ է տալիս զբաղվելու երկրագործությամբ՝ առանց արհեստական ոռոգման դիմելու⁶: Ասորեստանյան արքան ստիպված էր կառուցել ու անցկացնել ջրանցքների, ամբարտակների և թունելների բարդ համակարգ՝ մայրաքաղաք Նինվե ջուր հասցնելով շուրջ 150 կմ հեռավորությունից: Մինախերիբի իշխանության շրջանում քյահրիզների, շադուֆների և տեխնիկական այլ «նորարարություններ»-ի ի հայտ գալը ևս վկայում է երկրում ջրի խնդրի գոյության մասին: Առանց շադուֆների կիրառության, օրինակ, հնարավոր էր ջուր հայթայթել խորը հունով հոսող Տիգրիս գետից, ինչի անհրաժեշտությունը նախկինում չէր զգացվում⁷:

Այս շրջանով թվագրվող գուշակային բնույթի տեքստերի թվում հաճախ են հանդիպում սպասվելիք բերքի մասին հարցումները: Դրանցից մեկում, օրինակ, ասվում է. «[Եթե Արուսյակն անհետանա արևմուտքում Աբ (V) ամսին] առաջին օրից մինչև 30-րդ օրը, – անձրևներ կտեղան, երկրի բերքն առատ կլինի»⁸:

Նման բնույթի տասնյակ գուշակությունների հուսադրող պատասխաններին հակառակ՝ որոշ տեքստեր ուղղակի վկայում են երկրում տիրող երաշտի, բերքի կորստի, սովի և համաճարակների մասին⁹: Ասորեստանյան արքա Աշշուրբանիպալին (Ք. ա. 669–630 թթ.) Ք. ա. 657 թ. ուղղված Աշշուր աստծո գլխավոր տաճարի քուրմ և աստղագետ Ակկուլանուի մի զեկույցում նկարագրվում է. «Եվ կապված անձրևների հետ, որոնք այնքան քիչ էին այս տարի, որ որևէ բերք չհավաքվեց, ...»¹⁰:

Տարօրինակ չէ, որ Ք. ա. VII դ. կեսերին գարու համար անսովոր բարձր գներ են նշվում ասորեստանյան աղբյուրներում¹¹: Մասնավորապես,

⁶ A. M. B a g g. Irrigation in Northern Mesopotamia: Water for the Assyrian Capitals (12th–7th centuries B. C.). – “Irrigation and Drainage Systems” (Berlin – Heidelberg), 2000, vol. 14, pp. 303–304, Fig. 2.

⁷ A. T a m b u r r i n o. Water Technology in Ancient Mesopotamia. – Ancient Water Technologies, Dordrecht – Heidelberg – London – New York, 2010, pp. 36–38. Տե՛ս և հմմտ. նաև՝ Ch. A. B u r n e y. Urtian Irrigation Works. – “Anatolian Studies” (London), 1972, vol. 22, p. 181; S. D a l l e y. Water Management in Assyria from the Ninth to the Seventh Centuries BC. – “ARAM” (Leuven), 2001–2002, vol. 14, pp. 444–453.

⁸ H. H u n g e r. Astrological Reports to Assyrian Kings (State Archives of Assyria 8). Helsinki, 1992, p. 56 (no. 96, 1–2).

⁹ A. K. G r a y s o n. The Chronology of the Reign of Ashurbanipal. – “Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie” (Berlin – New York), 1980, Bd. 70, S. 234; A. W. S c h n e i d e r, S. F. A d a l l. “No Harvest was Reaped”: Demographic and Climatic Factors in the Decline of the Neo-Assyrian Empire. – “Climatic Change”, 2014, vol. 127/3–4: 435; Ն ու յ ն ի՝ Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?. – “Iraq” (London), vol. 78, pp. 166–168.

¹⁰ Տե՛ս S. P a r p o l a. Letters from Assyrian and Babylonian Scholars (State Archives of Assyria 10). Helsinki, 1993, p. 77 (no. 100, r. 1–2).

¹¹ Տեքստային հղումների և մեկնաբանության մասին տե՛ս K. D e l l e r. Getreidekursangaben in neuassyrischen Rechtsurkunden. – “Orientalia” NS

առևտրական մի քանի գործարքներից հայտնի է դառնում, որ մեկ սիկդ արծաթը համարժեք էր ընդամենը 10–20 լ գարու այն դեպքում, երբ այդ նույն գումարով նախկինում հնարավոր էր գնել մեկ իշաբեռ (մոտ 180 լ) գարի մայրաքաղաքում և դրա կրկնակին՝ դաշտամերձ գյուղերում¹²: Այլ կերպ ասած՝ գարու գներն անել էին 18–36 անգամ: Ուշագրավ է, որ սովորաբար ասորեստանյան էպոնիմների կառավարման տարիներով թվագրվող տեքստերը երբեմն թվագրվում են «գոյություն չունեցող տարով», այսինքն՝ տվյալ տարում բերք չի եղել: Նման տեքստերը վերաբերում են հատկապես Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսին¹³: Կարիքը բնակչությանը ստիպում էր փոխառություններ հացահատիկ վերցնել պալատի կամ տաճարների շտեմարաններից՝ բնամթերքով հավելավճար տալու պայմանով: Ընդ որում, հավելավճարը հասնում էր 20–50, երբեմն նաև՝ 100 տոկոսի, նույնքան էլ կազմում էր պարտավորությունները ժամանակին չկատարելու դեպքում սահմանված տուգանքը¹⁴:

Ասորեստանում ստեղծված իրավիճակն այս տեսանկյունից դիտարկելիս ամենևին տարօրինակ չի թվում համաժամանակյա տեքստերի հաղորդած անուղղակի տեղեկությունները՝ հասարակ բնակչության շրջանում մահացությունների աճի մասին¹⁵: Ասորեստանյան ընտանիքների անդամների թիվը միջինում նվազում է մոտ քառասուն տոկոսով (միջինում 4.36 անձ Սինախերիբի օրոք և ընդամենը 2.79 անձ Սինախերիբի իշխանությունից հետո), իսկ ընտանիքների կեսից ավելին ունեին նվազագույն կազմ՝ երկու կամ երեք անդամ¹⁶: Ստեղծված տնտեսական ծանր կացությունը պատճառ է դառնում, որ մարդիկ զանգվածաբար փախչեն երկրագործական շրջաններից: Ընդ որում, մարդկանց զանգվածները ձգտել են հեռանալ դեպի նախալեռնային կամ լեռնային գոտիներ, մասնավորապես՝ դեպի Շուբրիա (Սասունի լեռներ)¹⁷: Աշխատուժի պակասը լրացնելու համար իշխանությունները ստիպված էին երկրագործական աշխատանքներում օգտագործելու անգամ պալատի հետ կապված տնտեսական անձնակազմը¹⁸: Այդուհանդերձ, երկրագործական հողերի միայն կեսն է հնարավոր եղել մշակել¹⁹:

(Roma), 1964, vol. 33/2–3, pp. 260–261; I. Eph'al. The City Besieged. Siege and Its Manifestations in the Ancient Near East (Culture and History of the Ancient Near East 36). Leiden – Boston, 2009, pp. 124–127.

¹² K. Radner. Hired Labor in the Neo-Assyrian Empire. – Labor in the Ancient World, edited by P. Steinkeller and M. Hudson. Dresden, 2015, p. 334.

¹³ I. Eph'al. The City Besieged. Siege and Its Manifestations in the Ancient Near East (Culture and History of the Ancient Near East 36), pp. 126–127, n. 34.

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս S. P o n c h i a. Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes. – “State Archives of Assyria Bulletin” (Helsinki), 1990, vol. 4/1, pp. 39–60.

¹⁵ G. Galil. The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period (Culture and History of the Ancient Near East 27). Leiden, 2007, p. 352.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 346, աղ. 33–34:

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ, E. Leichty. The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC) (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4). Winona Lake, Indiana, 2011, pp. 79–80 (no. 33, Obv.? ii 3).

¹⁸ Տե՛ս, օրինակ, F. M. Fales, J. N. Postgate. Imperial Administrative Records. Part II: Provincial and Military Administration (State Archives of Assyria 11). Helsinki, 1995, pp. 122–127 (nos. 201 I: 32, 41–42, 202 II; 16'–17').

¹⁹ G. Galil. Նշվ. աշխ., էջ 348:

Տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու համար Ասորեստանը փորձում է նոր նվաճումների միջոցով մոտաքապահանքի հացով առատ շրջաններ: Դրան էին միտված, մասնավորապես, դեպի Եգիպտոս ձեռնարկված երկու արշավանքները՝ Ք. ա. 674 և 671 թթ., որոնցից երկրորդը, ի վերջո, ավարտվեց Ստորին Եգիպտոսի նվաճումով²⁰: Ասորեստանյան փախստականներին վերադարձնելու պատրվակով Շուբրիա ձեռնարկված արշավանքը և երկրի նվաճումը Ք. ա. 672 թ., ամենայն հավանականությամբ, կարելի է դիտարկել այս քաղաքականության համատեքստում²¹:

Այս դարաշրջանում Ասորեստանում նկատվում է քաղաքական անկայունության աճ, որի առաջին դրսևորումը Սինախերիբի սպանությունն էր իր ավագ որդիների կողմից և մոտ վեց ամիս տևած քաղաքացիական պատերազմը²²: Սինախերիբին հաջորդած Ասսարհադդոնը (Ք. ա. 680–669 թթ.) մտահոգված էր թե՛ իր և թե՛ դահաժառանգ արքայազնի՝ Աշշուբբանիպալի ավագա իշխանության ամրությունը²³: Ասորեստանյան արքան փորձում էր հասնել անգամ մանր ցեղապետների լոյալությանը՝ իր և ավագա արքայի հանդեպ: Այդ մասին կարելի է դատել պայմանականորեն «հավատարմության երդում» անվանվող պայմանագրերից, որոնք կնքվել են, մի կողմից, ասորեստանյան արքայի և դահաժառանգի, մյուս կողմից՝ տարբեր համայնքների առաջնորդների ու ասորեստանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջև²⁴: Այդուհանդերձ ասորեստանյան արքունիքը չխուսափեց քաղաքական ցնցումներից. որոշ աղբյուրներ հաղորդում են արքայի դեմ ծրագրված դավադրության մասին²⁵: Դրա արդյունքի մասին է վկայում բաբելոնյան տարեգրության բացառիկ տեղեկությունը՝ Ք. ա. 670 թ. Աս-

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, I. Eph'al. Esarhaddon, Egypt, and Shubria: Politics and Propaganda. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven), 2005, vol. 57, pp. 99–111.

²¹ Հմմտ. T. Dezsö. Šubria and the Assyrian Empire. – “Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” (Budapest), 2006, vol. 46, pp. 35–36.

²² J.-J. Glassner. Mesopotamian Chronicles (Writings from the Ancient World 19). Atlanta, 2004, pp. 198–201 (no. 16, ll. 34–35); E. Frahm. The Neo-Assyrian Period (ca. 1000–609 BCE). – A Companion to Assyria, edited by E. Frahm. Malden, MA – Oxford, 2017, p. 186.

²³ I. Starr. Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria 4). Helsinki, 1990, pp. 148–157 (nos. 139–148).

²⁴ Համապատասխանաբար տե՛ս S. Parpola, K. Watanabe. Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2). Helsinki, 1988, pp. XXIX–XXXI, 28–59 (nos. 6–7); S. Ponchia. The Neo-Assyrian *Adê* Protocol and the Administration of the Empire. – From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond, Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014 (Alter Orient und Altes Testament 412), edited by S. Gaspa, A. Greco, D. M. Bonacossi, S. Ponchia, R. Rollinger. Münster, 2014, pp. 501–525; J. Lainger. Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven) 2012, vol. 64, pp. 87–123.

²⁵ K. Radner. The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC. – Assur und sein Umland. Im Andenken an die ersten Ausgräber von Assur (Isimu 6), edited by P. Miglus, J. M. Cordoba. Madrid, 2003, pp. 172–176; E. Frahm. Նշվ. աշխ., էջ 187–188:

սարհադղդոնի հրամանով վերնախավի մեծաթիվ անդամների մահապատժի ենթարկելու մասին²⁶: Նրա մահից անմիջապես հետո Նակիայի՝ մայր թագուհու կամքով նորընծա արքա Աշշուրբանապալին հավատարմության երդում տվեցին իր եղբայրները, արքայական ընտանիքի մյուս անդամները և «բոլոր ասորեստանցիները՝ բարձր թե ցածր»²⁷: Չնայած դրան՝ Ք. ա. 650-ականների վերջերը նշանավորվեցին ասորեստանյան արքայի դեմ նոր, բացահայտ ելույթներով²⁸: Դա կարող էր պայմանավորված լինել տնտեսական վատթարացող իրավիճակով. թե՛ ասորեստանյան, և թե՛ համաժամանակյա բաբելոնյան տեքստերը, ինչպես վերը նշվեց, հայտնում են երկրում տիրող երաշտի ու սովի մասին: Սկսած՝ Ք. ա. մոտ 630 թ. Ասորեստանին համակած ճգնաժամն արտահայտվեց արդեն քաղաքացիական պատերազմի տեսքով և մի պահ Ասորեստանի տարբեր հատվածներում իշխում էին մի քանի արքաներ՝ չհաշված նրանց, ովքեր հավակնում էին իշխելու: Եվս երկու տասնամյակ անց ասորեստանյան տերությունը դադարում է գոյություն ունենալ²⁹:

Ասորեստանում տիրող ծանր կացությունը բացահայտվում է նաև հնագիտական պեղումների արդյունքում: Պարզվում է, որ կայսրության անկումից որոշ ժամանակ առաջ՝ դեռևս Մին-շարրա-իշկունի օրոք (Ք. ա. 626–612 թթ.), ասորեստանյան իշխանությունները լրացուցիչ ամրացրել են Աշշուրի, Նինվեի և Կալխուի պարիսպները, նեղացվել ու ամրակայվել են դարպասները³⁰: Միաժամանակ, սկսել են կուտակել մթերքի հավելյալ պաշարներ՝ հացահատիկն ամբարելով անգամ դրա համար չնախատեսված վայրերում, օրինակ, Աշշուրի Հին Պալատի սրահներում կամ Անու-Ադադ աստվածությունների տաճարում: Հետաքրքիր է, որ Աշշուրում հայտնաբերված հացահատիկը բավարար էր կերակրելու քաղաքի բնակչությանը մոտ մեկ ամիս³¹: Միաժամանակ, նկատելի է, որ շրջակա բնակչությունը տեղաշարժվել է մայրաքաղաքներ և վարչական խոշոր կենտրոններ՝ թերևս, որպես ապահով վայրեր³²:

²⁶ J.-J. Glassner. *Նշվ. աշխ.*, էջ 202–203 (№. 16, 1. 29):

²⁷ S. Parpola, K. Watanabe. *Նշվ. աշխ.*, էջ 62–64 (№ 8):

²⁸ A. K. Grayson. The Chronology of the Reign of Ashurbanipal, pp. 233–234.

²⁹ Ասորեստանի պատմության վերջին տարիների մասին ամփոփ տե՛ս E. Frahm. *Նշվ. աշխ.*, էջ 190–193:

³⁰ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Pickworth. Excavations at Nineveh: The Halzi Gate. – “Iraq” (London), 2005, vol. 67/1, pp. 298–300, fig. 3, 8, 27; D. B. Stronach, S. Lumsden. UC Berkeley’s excavations at Nineveh. – “Biblical Archaeologist” (New Haven), 1992, vol. 55, pp. 231–232; J. Reade. Ninive (Nineveh). – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie” (Berlin – Leipzig – New York), 2000, Bd. 9/5–6, 401–402, fig. 4; J. Oates, D. Oates. Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed. London, 2001, pp. 148–152, fig. 94.

³¹ P. A. Miglus. Die letzten Tage von Assur und die Zeit danach. – “Isimu” (Madrid), 2000 (2003), vol. 3, S. 88–89.

³² Տե՛ս, օրինակ, J. Oates, D. Oates. *Նշվ. աշխ.*, էջ 64–65, D. Stronach. Excavations at Nineveh, 1987. – “Sumer” (Baghdad), 1989–1990, vol. 46, pp. 107–108; J. Mac Ginnis, T. Matney. Archaeology at the Frontiers: Excavating a

Խնդրո առարկա չըջանում ճգնաժամի ակնհայտ, ասորեստանյանի հետ միանգամայն համադրելի վկայությունների ենք հանդիպում նաև Ուրարտուում: Դրա նախանշանները երևում են դեռևս Ք. ա. VIII դ. վերջ – VII դ. սկիզբ ընկած շրջանում, երբ ուրարտական պետությունը կանգնած էր ջրի պակասի հարուցած խնդիրների առջև: Դրա հաղթահարմանն ուղղված հիդրոշինարարությունների վկայությունն են ուրարտական սեպագիր աղբյուրների տեղեկությունները ջրամբարներ կառուցելու մասին: Ընդ որում, հնագիտորեն վկայված ջրամբարների առնվազն 4/5-ը մասը կառուցվել է Ք. ա. VIII դարի վերջ – VII դարում, այդ թվում՝ ուրարտական ամենախոշոր երկու ջրամբարները՝ «Մեյդան Բողազը»-ն և «Քեչիչ գյուղ»-ը: Անցկացվում է տասնյակ կմ ձգվող նոր ջրանցքների հսկայական ցանց: Ի դեպ, այս ժամանակահատվածին են վերաբերում ուրարտական այն արձանագրությունները, որոնցում մեծաքանակ զոհաբերություններ են սահմանվում աստվածների ու լեռների համար՝ ակնկալելով տեղումներ և լիաջուր ջրանցք³³: Ինչպես երևում է, հին քաղաքները կորցնում են իրենց նշանակությունը, իսկ վարչակազմերը փոխադրվում են մատչելի ջրի աղբյուրներին մոտ ընկած տարածքներում հիմնադրված ռազմավարչական նոր կենտրոններ: Երկրագործության մեջ աճում է երաշտադիմացկուն մշակաբույսերի դերը (ինչպիսին էր, մասնավորապես, կորեկը): Պետությունը ջանքեր է գործադրում հացահատիկի լրացուցիչ պաշարներ կուտակելու: Դրանով հանդերձ, պարզ է դառնում, որ տերության կործանման նախօրեին պետական շտեմարաններն ու մառանները հիմնականում դատարկ էին, իսկ, հատկապես, հասարակ բնակչությունը տառապել է սովից և հիվանդություններից³⁴:

Ինչպես Ասորեստանում, Ուրարտուում ևս ականատես ենք լինում մի իրավիճակի, որը բնութագրվում է քաղաքական անկայունությամբ և ռազմական հաջողությունների աղոտ հեռանկարով: Ուրարտական իշխանության թուլության ակնհայտ վկայություն են այս շրջանում ձեռնարկված պաշտպանական հասպտապ միջոցառումները՝ քաղաքների պարիսպների լրացուցիչ ամրացումներն ու ամրոցներին կից ձևավորված «արտաքին քաղաքներ»-ի պարսպապատման աշխատանքները, որոնք, ի դեպ, մնում են անավարտ, փակվում և փոքրացվում են դարպասները, նկատվում է մեծ քանակությամբ բնակչության ու ընտանի կենդանիների հարկադրված տեղաշարժ դեպի ռազմավարչական կենտրոններ: Ուրարտուում քաղաքական

Provincial Capital of the Assyrian Empire. – “Journal of Assyrian Academic Studies”, 2009, vol. 23/1, pp. 15–16; P. A. Miglus. Նշվ. աշխ., էջ 90–92 և այլն:

³³ Մանրամասն տե՛ս Y. H. Grekyan. When the Gods Leave People (The climatological hypothesis of the collapse of the Urartian state). – The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan on the Occasion of His 65th Birthday.– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, vol. 8/1–2, edited by A. Kosyan, Y. Grekyan, A. Bobokhyan. Yerevan, 2014, pp. 57–94; Ե. Հ. Գրեկյան. Կլիմայական փոփոխությունները և Ուրարտական պետության անկումը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2019, № 2, էջ 35–51:

³⁴ Ե. Հ. Գրեկյան. Կլիմայական փոփոխությունները և ուրարտական պետության անկումը, էջ 45–46:

անկայունության դրսևորում էր Ռուսա Արգիշթորդու (Ք. ա. մոտ 680–640-ական թթ.) իշխանության վերջում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմը: Իրան զոհ գնաց արքայի հիմնադրած ուրարտական ամենախոշոր կենտրոններից մեկը՝ «Ռուսայի փոքր քաղաք»-ը՝ հյուսիսարևմտյան Իրանում (Բաստամի ուրարտական ամրոցը Կարա Զիա էդ-դինի հովտում), որը, ինչպես կարծում են, գրավվել և կործանվել է դեռևս Ռուսայի կենդանության օրոք³⁵: Ինչ-որ ժամանակ անց այս ամենին հաջորդում է ուրարտական մյուս խոշոր կենտրոնների կործանումն ու տերության անկումը³⁶:

Առաջավոր Ասիայի հնամիջավայրը Ք. ա. VII դարում

Մասնագիտական գրականության մեջ քիչ է ուշադրություն դարձվել քննարկվող դարաշրջանում թե՛ Ասորեստանում, և թե՛, առավել ևս, Ուրարտուում դիտարկվող ներքին ճգնաժամերի բացահայտմանը, և միայն վերջին տարիներին է արժարժվել այս երկրների տնտեսության փլուզմանն ու պետական կառույցների կազմաքանդմանը հանգեցրած գործընթացներում կլիմայական փոփոխությունների հնարավոր դերակատարության հարցը³⁷:

Այսօր արդեն առկա հնակլիմայաբանական և հնաջրագրական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Ք. ա. VII դ. տարածաշրջանն ապրել է իր պատմության չորային, առավել երկարատև փուլերից մեկը: Երաշտը պայմանավորող հիմնական գործոնը, ամենայն հավանականությամբ, արևի ակտիվության նվազումն էր՝ հանգեցնելով երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի անկմանը և ծովերի ջրերի ջերմաստիճանի նվազմանը: Իրա արդյունքում խախտվում է օվկիանոսային հոսանքների շրջանառությունը, նվազում է գոլորշիացման մակարդակը, ինչն ուղղակի անդրադառնում է տեղումների քանակի վրա, ինչպես նաև հանգեցնում դրանց գոտիականության տեղաշարժերի: Համեմատաբար ցուրտ և չորային պայմանների հաստատումն ուղեկցվում է սառցադաշտերի մակերեսի աճով, ստորգետնյա

³⁵ S. Kroll. Urartus Untergang in anderer Sicht. – “Istanbul Mitteilungen” (Berlin), 1984, Bd. 34, S. 170; W. Kleiss. Azerbaijan, II – Archaeology. – Encyclopaedia Iranica, edited by E. Yarshater. London – New York, 1989, vol. III, p. 217; P. E. Zimansky. The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia. – Civilizations of the Ancient Near East, edited by J. M. Sasson. New York, 1995, vol. 2, p. 1141.

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Y. H. Grekyan. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire). – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” (Yerevan), 2009, vol. 4/2, pp. 98–126.

³⁷ Y. H. Grekyan. When the Gods Leave People, pp. 57–94; Ն ու յ ն ի՝ Կլիմայական փոփոխությունները և ուրարտական պետության անկումը, էջ 35–51, A. W. Schneider, S. F. Adalı. “No Harvest was Reaped”, pp. 435–446; Ն ու յ ն ի՝ Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase”, pp. 159–174; A. Sinhal, G. Kathayat, H. Weiss, H. Li, H. Cheng, J. Reuter, A. W. Schneider, M. Berkelhammer, S. F. Adalı, L. D. Stott, R. L. Edwards. Role of Climate in the Rise and Fall of the Neo-Assyrian Empire. – “Science Advances” (Washington, DC), vol. 5, 2019, pp. 1–10.

ջրերի մակարդակի բարձրացմամբ ու ճահճացման երևույթներով, լճերի մակերեսի աճով և այլն³⁸:

Տարածաշրջանի կլիմայի վրա ազդող մեկ այլ գործոն է Հյուսիսատլանտյան տատանումն անունը ստացած երևույթը: Այն կարգավորում է Ատլանտյան օվկիանոսի վրա մթնոլորտային ճնշման տատանումների արդյունքում ձևավորվող օդային հոսանքների ուղղությունն ու հզորությունը³⁹: Հյուսիսատլանտյան տատանման ազդեցությունը մեծ է նաև Միջագետքը սնուցող ջրի հիմնական աղբյուրների՝ Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող Եփրատ ու Տիգրիս գետերի տարեկան հոսքի ծավալների վրա և կարող է կազմել մինչև 40 տոկոս՝ հանգեցնելով ինչպես սակավաջրությանը, այնպես էլ անսովոր վարարումների⁴⁰:

Հնակլիմայաբանական ուսումնասիրությունները մեզ հետաքրքրող դարաշրջանի՝ Ք. ա. VII–VI դդ. համար ղիտարկում են Միջերկրական և Հո-

³⁸ O. M. Raspopov, O. I. Shumilov, V. A. Dergachev, B. van Geel, N.-A. Mörner, J. van der Plicht, H. Renssen. Abrupt Climate Change around 2700–2800 Years BP as an Example of Existence of 2400 Year Periodicity in Solar Activity and Solar Variability. – Proceedings of the 1st Solar and Space Weather Euroconference, 25–29 September 2000 (Santa Cruz de Tenerife, Tenerife, Spain), edited by A. Wilson. Noordwijk, 2000, pp. 513–515; V. A. D e r g a c h e v, O. M. Raspopov, B. van Geel, G. I. Zaitseva. The “Sterno-Etrussia” Geomagnetic Excursion around 2700 BP and Changes of Solar Activity, Cosmic Ray Intensity, and Climate. – “Radiocarbon” (Cambridge), 2004, vol. 46/2, pp. 661–681; S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. Solar-Forced 2600 BP and Little Ice Age Highstands of the Caspian Sea. – “Quaternary International”, 2007, vol. 173–174, pp. 137–143; B. L. Drake. The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages. – “Journal of Archaeological Science” (Amsterdam), 2012, vol. 30, p. 1867, Fig. 3–4; A. A. Kakroodi, S. A. G. Leroy, S. B. Kroonenberg, H. A. K. Lahijani, H. Alimohammadian, I. Boomer, A. Goorabi. Late Pleistocene and Holocene Sea-Level Change and Coastal Paleoenvironment Evolution along the Iranian Caspian Shore. – “Marine Geology”, 2015, vol. 361, p. 123.

³⁹ S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. Նշվ. աշխ., էջ 138, H. Weiss. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia. – 2200 BC – A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the Old World? (7th Archaeological Conference of Central Germany, October 23–26, 2014 in Halle [Saale]) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12), edited by H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, and R. Risch. Halle-Saale, 2015, p. 36; A. W. Schneider, S. F. Adalı. Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?, p. 160.

⁴⁰ H. M. Cullen, P. B. de Menocal. North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow. – “International Journal of Climatology” (Hoboken, NJ), 2000, vol. 20, pp. 853, 861.

նրական ծովերի ջրերի ջերմաստիճանի անկում⁴¹, իսկ Միջերկրականի ջրերի ջերմաստիճանի 2–3 աստիճանով նվազելու դեպքում Մերձավոր Արևելքում տեղումները նվազում են մինչև 50 տոկոսով: Կլիմայի չորացում է նկատվում արևելամիջերկրածովյան ավազանում և Փոքր Ասիայում սկսած Ք. ա. 700 թ., ինչն իր գագաթնակետին է հասնում Ք. ա. VII դ. կեսերին⁴²: Հյուսիսային Իրաքում Սուլեյմանիե քաղաքի մոտ գտնվող Քունա Բա քարանձավի՝ վերջին շրջանի ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Ք. ա. VII դ. Միջագետքը գտնվել է տեական՝ շուրջ 60 տարի տևած երաշտի տիրապետության տակ⁴³: Իրանական բարձրավանդակի ներքին շրջանների համար թեև տվյալները սուղ են, սակայն, այնուամենայնիվ, փաստված է, որ այստեղ ևս կլիմայի չորացում է նկատվում նախկինում բավական խոնավ եղանակային պայմանների համեմատությամբ⁴⁴: Այս առումով ուշադրավ է՝ Կասպից ծովի ջրերը, որոնք գտնվում են համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակից մոտ –27.4 մ ցածր (2014 թ. դրությամբ⁴⁵), պատմական շրջանում իր առավելագույն բարձրությանն են հասել երկու անգամ Ք. ա. VII դ. կեսերին և Ք. հ. XIV դ. վերջ – XV դ. սկզբներին: Այդ փոփոխումը Կասպիցի մակարդակը գտնվել է համապատասխանաբար –22⁴⁶

⁴¹ B. L. Drake. Նշվ. աշխ., էջ 1867, նկ. 3:

⁴² Համապատասխանաբար տե՛ս D. P s o m i a d i s, E. D o t s i k a, K. Albanakis, B. Ghalab, C. Hillaire-Marcel. Speleothem Record of Climatic Changes in the Northern Aegean Region (Greece) from the Bronze Age to the Collapse of the Roman Empire.– “Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology”, 2018, vol. 489, pp. 280–281; D. Langgut, I. Finkelstein, Th. Litt. Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant. – “Tel Aviv” (Tel Aviv), 2013, vol. 40/2, p. 161; C. Kuzucuoğlu, W. Dörfler, S. Kunesch, F. Goupille. Mid- to Late-Holocene Climate Change in Central Turkey: The Tecer Lake Record.– “The Holocene”, vol. 21/1, 2011, 183–185; A. W. Schneider, S. F. Adalı. “No Harvest was Reaped”, pp. 436–437; Ն ու յ ն ի՝ Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?, pp. 161–165, 168–174, Tab. 2.

⁴³ A. Sinhal, G. Kathayat, H. Weiss, H. Li, H. Cheng, J. Reuter, A. W. Schneider, M. Berkelhammer, S. F. Adalı, L. D. Stott, R. L. Edwards. Նշվ. աշխ., էջ 1–10:

⁴⁴ A. W. Schneider, S. F. Adalı. “No Harvest was Reaped”, p. 437; T. Talebi, E. Ramezani, M. Djamali, H. A. K. Lahijani, A. Naqinezhad, K. Alizadeh, V. Andrieu-Ponel. The Late-Holocene Climate Change, Vegetation Dynamics, Lake-Level Changes and Anthropogenic Impacts in the Lake Urmia Region, NW Iran. – “Quaternary International”, 2016, vol. 408, p. 49.

⁴⁵ S. Haghani, S. A. G. Leroy, F. P. Wesselingh, N. L. Rose. Rapid Evolution of Coastal Lagoons in Response to Human Interference under Rapid Sea Level Change: A South Caspian Sea Case Study. – “Quaternary International”, 2016, vol. 408, p. 94, fig. 1.

⁴⁶ A. A. Kakroodi, S. B. Kroonenberg, R. M. Hoogendoorn, H. Mohammad Khani, M. Yamani, M. R. Ghassemi, H. A. K. Lahijani. Rapid Holocene Sea-Level Changes along the Iranian Caspian Coast. – “Quaternary International”, 2012, vol. 263, p. 102; A. A. Kakroodi, S. B. Kroonenberg, A.

և–21.4մ⁴⁷ բարձրության վրա, այսինքն՝ մոտ 5.5 – 6 մ-ով ավելի բարձր, քան այժմ է: Վերջին դեպքում ջրերի բարձր մակարդակը համապատասխանում է, այսպես կոչված, «Փոքր Սառցապատման դարաշրջան»-ի հետ (XIV–XIX դդ.)⁴⁸, ինչը հուշում է, որ համանման կլիմայական պայմաններում է տեղի ունեցել Կասպիցի մակարդակի բարձրացումը Ք. ա. VII դարում: Նկատենք, որ Կասպիցի մակերեսից գոլորշիացման նվազումն ուղեկցվել է ծովը սնուցող հիմնական աղբյուրի՝ Վոլգա գետի բերած ջրի ծավալների աճով (այն ապահովում է Կասպից ծով մուտք գործող ջրի 80 տոկոսից ավելին⁴⁹), իսկ Վոլգայի վերին ավազանում, գերխոնավությամբ պայմանավորված, բնակավայրերը լքվում են Ք. ա. VI դարում⁵⁰:

Էթնիկական տեղաշարժեր

Պատմության ընթացքում տեղ գտած էթնիկական տեղաշարժերը համընկնում են կլիմայական փոփոխությունների հետ և սովորաբար փոխկապակցված էին: Հին Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ վկայված նման դրվագներից է կուտիների արշավանքը դեպի Աքքադ և Աքքադի թագավորության կործանումը Ք. ա. մոտ 2200 թ. սահմաններում: Այն համընկնում է, այսպես կոչված, «4.2–3.9 ka իրադարձության» հետ (կլիմայի կտրուկ չորացումը կամ «գերերաշտ»-ը)⁵¹: Այլ օրինակներից են կլի-

Naderi Beni, A. Noehgar. Short – and Long-Term Development of the Miankaleh Spit, Southeast Caspian Sea, Iran. – “Journal of Coastal Research”, 2014, vol. 30/6, pp. 1236–1242.

⁴⁷ S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. *Նշվ. աշխ., էջ 138, 142–142*, A. Naderi Beni, H. Lahijani, R. Mousavi Harami, K. Arpe, S. A. G. Leroy, N. Marriner, M. Berberian, V. Andrieu-Ponel, M. Djamali, A. Mahboubi, P. J. Reimer. Caspian Sea-Level Changes during the Last Millennium: Historical and Geological Evidence from the South Caspian Sea. – “Climate of the Past” (Göttingen), 2013, vol. 9, 1645, Tab. 3; S. Haghani, S. A. G. Leroy, S. Khdir, K. Kabiri, A. Naderi Beni, H. A. K. Lahijani. An Early ‘Little Ice Age’ Brackish Water Invasion along the South Coast of the Caspian Sea (Sediment of Langarud Wetland) and Its Wider Impacts on Environment and People. – “The Holocene”, 2016, vol. 26/1, p. 13.

⁴⁸ Naderi Beni, H. Lahijani, R. Mousavi Harami, K. Arpe, S. A. G. Leroy, N. Marriner, M. Berberian, V. Andrieu-Ponel, M. Djamali, A. Mahboubi, P. J. Reimer. *Նշվ. աշխ., էջ 1647*, S. Haghani, S. A. G. Leroy, S. Khdir, K. Kabiri, A. Naderi Beni, H. A. K. Lahijani. *Նշվ. աշխ., էջ 3–16*:

⁴⁹ S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. *Նշվ. աշխ., էջ 138, 142*:

⁵⁰ V. A. Dergachev, O. M. Raspopov, B. van Geel, G. I. Zaitseva. *Նշվ. աշխ., էջ 670*:

⁵¹ H. Weiss. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia, pp. 35–52; *Ն ու լ ն ի՝ Seventeen Kings Who Lived in Tents.* –

մայական փոփոխություններով պայմանավորված Ք. ա. XII դ. մերձավորարևելյան ճգնաժամը, որը հանգեցրեց բնակչության զանգվածային տեղաշարժերի՝ ի դեմս «Մովի ժողովուրդներ»-ի, որոնք արևմտամիջերկրածովյան ավազանի կղզիներից և Բալկանյան թերակղզու հարավից տեղաշարժվել են դեպի Փոքր Ասիա ու Լևանտ՝ հասնելով մինչև Եգիպտոս⁵²:

Ք. ա. VII դ. ևս տեղ են գտել էթնիկական զանգվածային տեղաշարժեր, ինչպիսիք են փոյուզացիների և, հավանաբար, փոքրասիական այլ ժողովուրդների շարժը դեպի արևելք՝ վերինեփրատյան ավազանի ու Հայկական լեռնաշխարհի ուղղությամբ⁵³, կիմերական ցեղերի արշավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհ դեռևս Ք. ա. VIII դ. վերջերին⁵⁴: Ք. ա. VII դ. առաջին քառորդին տարածաշրջան են մուտք գործում սկյուլթները⁵⁵: Բնակչության շարժունակության աճ և արտագաղթ է արձանագրվում Էգեյան ծովի ավազանում, որը պատմության մեջ հայտնի է «հունական մեծ գաղութացում» անունով, իսկ գաղութացման ամենամեծ ծավալներն արձանագրվել են Ք. ա. VII դարում⁵⁶:

Ապաբնակեցում

Կլիմայի չորացումը, տեղումների քանակի կտրուկ անկումն ու տևական երաշտը ոռոգովի երկրագործության վրա հիմնված հինարևելյան պետությունների համար ունեցել են աղետալի հետևանքներ: Օրինակ՝ վերը նշված

The Late Third Millennium in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change (Papers from the Oriental Institute Seminar “The Early/Middle Bronze Age Transition in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change” Held at the Oriental Institute of the University of Chicago, 7–8 March 2014) (Oriental Institute Seminars 11), edited by F. Höflmayer. Chicago, 2017, pp. 131–162; H. M. Cullen, P. B. de Menocal, S. Hemming, G. Hemming, F. H. Brown, T. Guilderson, F. Sirocko. Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea. – “Geology” (Boulder, CO), 2000, vol. 28/4, pp. 379–382.

⁵² Ա. Վ. Քոսյան. Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 92 և հաջորդիվ, A. Yasur-Landau. The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age. Cambridge, 2010.

⁵³ Ա. Վ. Քոսյան. Արամ Նահապետը Կապադոկիայում (Մի վարկածի առթիվ). – ՊԲՀ, 1999, № 1, էջ 256–257, Ռ. Յակոբյան. Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. VII–VI դդ., Երևան, 2018, էջ 129–130:

⁵⁴ Տեքստային վկայությունների համար տե՛ս A. I. Ivantchik. Les Cimmériens au Proche-Orient (Orbis Biblicus et Orientalis 125). Fribourg Suisse – Göttingen, 1993, p. 125.

⁵⁵ Տե՛ս, օրինակ, И. М. Дьяконов. Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке. – «Российская археология» (Москва), 1994, № 1, с. 108–116.

⁵⁶ A. J. Graham. The Colonial Expansion of Greece. – “The Cambridge Ancient History” (Second Edition), III/3. The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C., edited by J. Boardman, N. G. L. Hammond. Cambridge, 1982, pp. 160–162.

«գերերաշտ»-ից հետո հյուսիսային Սիրիայում՝ Խաբուր գետի ավազանում գտնվող, աքքադական տիրապետության ժամանակ ծաղկում ապրող բնակավայրերի ավելի քան 87 տոկոսը լքվում է: Ավելին, Ք. ա. 3-րդ – 2-րդ հազարամյակների սահմանագլխին այդ ողջ գոտին ըստ էության դառնում է անմարդաբնակ⁵⁷:

Այդ նույն երևույթը նկատվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում ու Միջագետքում: Հնագիտական հետազոտությունները վկայում են, որ Ք. ա. VII դ. վերջերին Ասորեստանի հիմնական երկրագործական գոտիներում ընկած բնակավայրերի ճնշող մասն արդեն անբնակ էր: Մասնավորապես, Եփրատի վտակներ Խաբուր և Բայլիս գետերի ավազանում գտնվող բնակավայրերի թիվը հետասորեստանյան շրջանում նվազում է ավելի քան 84 տոկոսով⁵⁸: Տիգրիսի և Մեծ Զաբի միջագետքում ընկած բնակավայրերի քանակը նվազում է շուրջ 70 տոկոսով⁵⁹: Ասորեստանյան միջնաշխարհը, կորցնելով իր բնակչության մեծ մասը, ըստ էության, վերածվում է Բաբելոնյան տերության ծայրագավառի⁶⁰:

Ապաբնակեցվում են Հայկական լեռնաշխարհի՝ ուրարտական տիրապետության տակ գտնվող հիմնական երկրագործական գոտիները⁶¹: Օրինակ՝ մերձուրմյան ավազանի ուրարտական՝ երբեմնի ծաղկուն տարածքներում ընկած ամրոցների և բնակատեղիների ճնշող մասը՝ շուրջ 85 տոկոսը, լքվում է, իսկ գոյատևած բնակավայրերը ցույց են տալիս հետագա, բավական թուուցիկ բնակության հետքեր⁶²:

⁵⁷ H. Weiss. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia, pp. 42–46; Ն ու յ ն ի՝ Seventeen Kings Who Lived in Tents, pp. 139–144, Tab. 6.1, fig. 6.6–6.7.

⁵⁸ J. A. Ur, T. J. Wilkinson. Settlement and Economic Landscapes of Tell Beydar and Its Hinterland. – Beydar Studies 1 (Subartu 21), edited by M. Lebeau, A. Suleiman. Turnhout, 2008, p. 309; R. Koliński. The Post-Assyrian Period in the Eastern Assyria. – Awilum ša la mašê – man who cannot be forgotten. Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of his 70th Birthday (Alter Orient und Altes Testament 463), edited by R. Koliński, J. Prostko-Prostyński, W. Tyborowski. Münster, 2018, pp. 106–107.

⁵⁹ R. Koliński. Նշվ. աշխ., էջ 101–103, 105–106, աղ. 3–4:

⁶⁰ A. Kuhrt. The Assyrian Heartland in the Achaemenid Period. – Dans les pas des Dix-Mille: peoples et pays du Proche-Orient vu par un Grec (Pallas 43), edited by P. Briant. Toulouse, 1995, pp. 239–254; J. Curtis. The Assyrian Heartland in the Period 612–539 BC. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 157–167; E. Frahm. Նշվ. աշխ., էջ 193–194:

⁶¹ Y. H. Grekian. When the Gods Leave People, pp. 73–75.

⁶² M. van Loon. Revue article of S. Kroll, Keramik urartäischer Festungen in Iran. Berlin, 1976. – “Bibliotheca Orientalis” (Leiden), 1979, vol. 36/5–6, p. 370; S. Kroll. Prehistoric Settlement Patterns in the Maku and Khoy: Regions of Iranian Western Azarbaijan. – Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region, edited by M. Azarnoush. Tehran, 2004, p. 47.

«Ք. ա. VII դ. ճգնաժամ»-ը և մարական աշխարհը. գուգահեռներ

Ասորեստանի ծավալումը դեպի Իրանական բարձրավանդակ իրականացվեց Թիգլաթ-պալասար III (Ք. ա. 744–727 թթ.) և Սարգոն II (Ք. ա. 722–705 թթ.) արքաների գահակալության շրջանում⁶³: Սինախերիբի օրոք ասորեստանյան տիրապետության սահմանագիծն արևելքում անցնում էր ներկայիս Սանանդաղից (Իրանի Քուրդիստան նահանգ) դեպի Կանգավար (Քերմանշահի նահանգ), Նահավանդ (Համադանի նահանգ), Խորամաբադ (Լուրիստանի նահանգ) և Դեհլորան (Իլամի նահանգ) ձգվող գծով⁶⁴: Ընդհանուր առմամբ՝ նվաճված տարածքներում ասորեստանցիները կազմավորեցին առնվազն հինգ «մարական» նահանգներ: Դրանք են՝ Պարսուա(շ)ը, Կիշեստուն, Բիթ-Խամբանը, Կար-Կաշչին (կամ Բիթ-Կարին) և Խարխարը⁶⁵:

Ասորեստանյան տիրապետությունը Հնարավորություն տվեց մարերին լայնորեն ներգրավվել տերության թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմական, և թե՛ անգամ քաղաքական կյանքում: Մարերի ձեռքն անցավ Ասորեստանի արևելյան առևտրում միջնորդի դերը⁶⁶: Ասորեստանյան աղբյուրներում հիշվում են ծագումով մար առևտրականներ և արհեստավորներ⁶⁷, հետաքրքիր է, որ «Մար» անձնանունը կրող անձինք են հանդես գալիս ասորեստանյան տարաբնույթ տեքստերում՝ որպես, օրինակ, գործարքի վկա, վարկատու, գինվորական կամ պաշտոնյա⁶⁸: Մարերի դերը մեծացավ բանակում⁶⁹, նրանցից էր կազմված արքայազնի թիկնազորը, Հնարավոր է՝ նաև պալատի պահակազորն ընդհանրապես⁷⁰: Ասորեստանցիների մոտ ծառայող մարերի մասին են հաղորդում նաև հույն պատմիչները⁷¹:

⁶³ I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 76–80, K. Radner. An Assyrian View on the Medes. – Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 44–57; И. Н. Медведская. Նշվ. աշխ., էջ 126–129:

⁶⁴ S. Parpola, M. Porter. The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period. Helsinki, 2001, Map 11–12.

⁶⁵ Եվս երկու նահանգների՝ Սապարդայի և Մադայայի գոյությունը Ասորեստանի կազմում վիճելի է: Տե՛ս և հմմտ. I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 83, K. Radner. An Assyrian View on the Medes, p. 57, Tab. 7; Ն ու լ յ ն ի՝ Provinz. C. Assyrien. – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie”, (Berlin – Leipzig – New York), 2006, Bd. 11/1–2, p. 57.

⁶⁶ K. Radner. An Assyrian View on the Medes, pp. 51–52.

⁶⁷ Ն ու լ յ ն ի՝ Assyria and the Medes, p. 448.

⁶⁸ K. Åkerman, H. D. Baker. Mādāiu. – The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, vol. 2.II, edited by H. D. Baker. Helsinki, 2001, pp. 673–674.

⁶⁹ G. B. Lanfranchi. Esarhaddon, Assyria and Media. – “State Archives of Assyria Bulletin” (Helsinki), 1998, vol. 12/2, pp. 107–108; Ն ու լ յ ն ի՝ The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 79–80.

⁷⁰ M. Liverani. The Medes at Esarhaddon’s Court. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven), 1995, vol. 47, pp. 60–62; G. B. Lanfranchi. Esarhaddon, Assyria and Media, p. 105.

⁷¹ Հղումները գրականությանը հանդերձ տե՛ս G. B. Lanfranchi. The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites, p. 118.

Ասորեստանյան իշխանությունների և մարերի միջև հաստատված անդորրը երկար չտևեց: Դեռևս Սարգոն II-ի իշխանության վերջին շրջանում և Մինախերիբի օրոք Ասորեստանի մարական նահանգներում նկատվող լարվածությունն իր գագաթնակետին հասավ Ասսարհադդոնի իշխանության տարիներին: Ասորեստանի հետ կապված մար առաջնորդները ստիպված էին իրենց իշխանությունը պահել՝ հենվելով ասորեստանյան ռազմական ուժի վրա: Այդ առաջնորդներին իրենց իսկ հայրենակիցները վտարել էին, սակայն, ասորեստանյան նահանգապետների գործերով նրանք վերահաստատվել էին հարազատ «երկրներում», իսկ հակառակորդները գերվել: Պահպանվել են համանման այլ վկայություններ⁷²: Թե ի՞նչն էր առաջնորդների դեմ մարերի ըմբոստություն պատճառը, աղբյուրները չեն հայտնում:

Ժամանակի ընթացքում ասորեստանյան միջամտություններն անգամ դարձան անօգուտ: Ինչ-որ մի պահ ասորեստանյան տիրապետությունը մարական նահանգներում այլևս ամրոցների պարիսպների շրջագծից դուրս չէր տարածվում: Դրան հետևեց մար առաջնորդներ Կաշտարիտի, Դուսանիի և Մամիտիարչուի գլխավորած ապստամբությունը (այսպես կոչված, «մարական մեծ ապստամբություն»-ը): Կարճ ժամանակամիջոցում Ասորեստանը կորցրեց մարական նահանգները, ասորեստանյան գործերի պատասխան արշավանքներն ավարտվում էին անարդյունք: Ասորեստանյան արքունիքը ստիպված էր բանակցությունների գնալ մարերի հետ⁷³ և Ք. ա. 672 թ. սահմաններում անջատ հաշտություն կնքել որոշ առաջնորդների հետ⁷⁴: Այդ նույն շրջանով թվագրվող զեկուցագրերից մեկում նշվում է Ասորեստանին հյուսիսից արևելք սահմանակցող չորս երկրների ամրությունների դեմ հսկողություն սահմանելու մասին: Այդ երկրներն էին՝ Ուրարտուն, Խուբուշկիան, Մանան և Մարաստանը⁷⁵: Այդպիսով, Ք. ա. 672/671 թ. համարվում է «անկախ» Մարաստանի գոյության սկիզբը⁷⁶:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, սակայն, «անկախ» Մարաստանի գոյությունը որևէ կերպ չի արտացոլվում ո՛չ համաժամանակյա գրավոր (սեպագիր) և ո՛չ էլ հնագիտական աղբյուրներում: Ք. ա. մոտ 670 թ. հետո՝ ընդհուպ մինչև Ք. ա. 615 թ., մարերը հազվադեպ են հիշատակվում ասորեստանյան տեքստերում⁷⁷, իսկ հնագիտական աղբյուրները վկայում են, որ

⁷² Մանրամասն տե՛ս I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 103–104, K. Radner. An Assyrian View on the Medes, pp. 58–59.

⁷³ Կաշտարիտի հետ տարվող բանակցությունների համար տե՛ս I. Starr. Նշվ. աշխ., էջ 61–64 (№ 56–57):

⁷⁴ Ապստամբության մասին առավել մանրամասն տե՛ս I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 101–108:

⁷⁵ M. Luukko, G. Van Buylaere. The Political Correspondence of Esarhaddon (State Archives of Assyria 16). Helsinki, 2002, pp. 128–129 (no. 148).

⁷⁶ Տե՛ս, օրինակ, Э. А. Грантовский. Иран и иранцы до Ахеменидов. – М., 1998, с. 139, 174–175; И. Н. Медведская. Նշվ. աշխ., էջ 132–137:

⁷⁷ Առաջին աղբյուրը ենթադրաբար Ք. ա. 660–652 թթ. վերաբերող և ասորեստանյան աշխարհակալության սահմանները ներկայացնող տեքստ է, որտեղ նշված է նաև Մարաստանը: Տե՛ս F. M. Fales, J. N. Postgate. Նշվ. աշխ., էջ xiv, 4 (no. 1): Քննարկումների համար տե՛ս և հմմտ. K. Radner. An Assyrian View on the Medes, p. 57 and n. 54, 62–63. Մյուս աղբյուրը Ք. ա. 660 թ. Մանայի դեմ ասորեստանյան արշավանքի նկարագրությունն է, որտեղ տեղեկություններ կան, հավանաբար, Մանայի դաշնակից մարական մի

մարական աշխարհը ստիպված էր կիսել այն նույն ճակատագիրը, որը վիճակված էր Ասորեստանին և Ուրարտուին:

Իրանական բարձրավանդակում հայտնաբերվել են շուրջ մեկ տասնյակ մարական հուշարձաններ: Դրանք գերազանցապես պալատական/տաճարային տիպի համալիրներ են՝ ըստ երևույթին, կրակի պաշտամունքին նվիրված սրբարան(ներ)ով և սյունազարդ սրահներով: Ք. ա. VII դ. առաջին կեսի ինչ-որ շրջանում կարծես փոխվում է այդ կենտրոնների գործառույթը. տաճարներին և դահլիճներին կից կառուցվում են մթերքի պաշարներ կուտակելու համար նախատեսված շինություններ՝ ամբարներ ու մթերանոցներ (վկայված է Թեփե Նուշ-ի Զանում, Գողին Թեփեում, Գունեսփանում, Թեփե Օզբաքիում, Մուշ Թեփեում⁷⁸): Այնուհետև աշխատանքներ են տարվում ամրացնելու բաց, ամրություններից զուրկ այդ կենտրոնները՝ դրանք շրջապատելով պարիսպներով (Թեփե Նուշ-ի Զան, Գողին Թեփե, Գունեսփան, Թեփե Օզբաքի⁷⁹, Թերևս, նաև՝ Թեփե Յալֆան⁸⁰), ինչը խոսում է քաղաքական անկայունության մասին: Մարական խոշոր կենտրոններից Բաբա Զան

քանի ցեղերի հպատակեցնելու և դրանց առաջնորդներին գերելու մասին: Մանրամասն տե՛ս I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 116: Ասորեստանյան արքունի դիվանում պահպանված երկու անձնանունները (^mparamu[...], ^muaksatar) հրատարակիչները համարում են մարական՝ դրանցում տեսնելով Փրատրտեսի և Կյուաքսարեսի անունները: Տե՛ս M. Luukko, G. Van Buylaere. Նշվ. աշխ., էջ 12 (№ 15): Այդ համադրությունները թեև վիճելի են, բայց, համենայն դեպս, դրանցից Ուակաստարը կապված էր մարական աշխարհի հետ և հիշատակվում է այլ նամակներում ևս: Տե՛ս, օրինակ, A. Fuchs, S. Parpola. The Correspondence of Sargon II. Part III. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces (State Archives of Assyria 15). Helsinki, 2001, pp. 68–69 (no. 101). Նկատենք, որ Կյուաքսարեսի անունը բաբելոնյան տեքստերում տրվում էր Ումաքիշթար ձևով (^mumakištar) [տե՛ս J.-J. Glassner. Նշվ. աշխ., էջ 220–221 (№ 22, տող 29)]:

⁷⁸ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Nush-i Jan I. The Major Building of the Median Settlement. London – Leuven – Paris – Dudley, MA, 2007, pp. 142–143, 206–207, fig. 11.4; H. Gopnik. The Median Citadel of Godin Period II. – On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran (Bibliotheca Iranica: Archaeology, Art and Architecture Series, I), edited by H. Gopnik, M. S. Rothman. Toronto, 2011, p. 310, Fig. 7.7; R. Naseri, M. Malekzadeh, A. Naseri. Günespān: A Late Iron Age Site in the Median Heartland. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2016, vol. 51, pp. 109, 112, Plate 18a-b, 21; M. Azarnoush, B. Helwing. Recent Archaeological Research in Iran – Prehistory to Iron Age. – “Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan” (Berlin), 2005, Bd. 37, p. 222; Y. Mollahamadifar, M. R. Sarraf, A. Motarjem. A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations at Moush Tepe, Hamedan, Iran. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2015, vol. 50, p. 240.

⁷⁹ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 131, 134–137, նկ. 5.1–3, 5; H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 311, նկ. 7.7, R. Naseri, M. Malekzadeh, A. Naseri. Նշվ. աշխ., էջ 110, 112:

⁸⁰ T. Almasi, A. Motarjem, K. Mollazadeh. Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain. – “International Journal of the Society of Iranian Archaeologists” (Tehran), 2017, vol. 3/6, p. 70.

Թեփեի կործանումը Ք. ա. VII դ. առաջին կեսի ինչ-որ շրջանում⁸¹ կարող էր լինել այդ անկայունության դրսևորումը: Այստեղ տեղին է հիշել Ք. ա. 668 թ. վերաբերող ասորեստանյան արքա Աշշուբանիպալի թողած վկայությունը՝ Իրանական բարձրավանդակի հարավ-արևմուտքում ընկած էլամում տիրող սովի և մեծաքանակ բնակչության փախուստի մասին⁸²:

Հաջորդ վկայությունը վերաբերում է դեպի մարական կենտրոններ բնակչության շարժերին: Մարական գրեթե բոլոր խոշոր կենտրոնները, ակնհայտորեն, ստիպված են եղել ընդունել հավելյալ բնակչություն, այդ թվում՝ Թեփե Նուշ-ի Զանը, Բաբա Զան Թեփեն և Գողին Թեփեն⁸³: Այդ կենտրոնների կոթողային կառույցները (օրինակ՝ Թեփե Նուշ-ի Զանի սյունազարդ դահլիճը) վեր են ածվում նորեկների կացարանների սյուների միջև հապշտապ և անկանոն շարվածքով կառուցված պատերով բաժանելով դահլիճի ներքին տարածքն ու այն հարմարեցնելով մեծաթիվ մարդկանց բնակության համար⁸⁴:

Ուշագրավ է, որ ինչ-որ ժամանակ անց մարական կենտրոններում ապաստանած բնակչությունը ստիպված է լինում հեռանալ այդ տարածքներից՝ հսկայական ջանքեր գործադրելով ողջ հուշարձանը կոնսերվացնելու համար: Դրանց մուտքերը փակվում են, տաճարները և սրահները լցվում են հսկայական քանակությամբ հողով ու քարով, ապա ծածկվում հում աղյուսի մի քանի շերտով (Թեփե Նուշ-ի Զան, Մուշ Թեփե, Զար Բոլաղ, Կալ'եհ Սանգի⁸⁵):

Փաստորեն, ասորեստանյան տիրապետության շրջանում ծաղկում ապրող մարական կենտրոններն ու տաճարները «անկախ» Մարաստանի գոյությունը շրջանում Ք. ա. VII դ. կեսերից, լքվում են, իսկ բնակչությունը՝ հեռանում: Թեփե Նուշ-ի Զանը, օրինակ, լքվում է Ք. ա. VII դ. երկրորդ կես – Ք. ա. VI դ. սկիզբ ընկած շրջանում⁸⁶, Գողին Թեփեն՝ Ք. ա. VII դ. կեսերին (Ք. ա. մոտ 650 թ.)⁸⁷: Ընդ որում, դրանց մեծ մասը լքվել է խաղաղ կերպով

⁸¹ C. Goff. Excavations at Baba Jan: The Pottery and Metal from Levels III and II. – “Iran” (London), 1978, vol. 16, p. 41.

⁸² J. Novotny, J. Jeffers. The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššur-etel-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria. Part 1 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1). University Park, MD, 2018 (no. 3 iv 17–20).

⁸³ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 177–180, 209, նկ. 9.1, 11.7, C. Goff. Excavations at Baba Jan: The Architecture of the East Mound, Levels II and III. – “Iran” (London), 1977, vol. 15, pp. 105, 127–135; H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 314–315, նկ. 7.18:

⁸⁴ D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 158, 178:

⁸⁵ Համապատասխանաբար տե՛ս նույն տեղում, էջ 88–90, 171–176, 208–209, նկ. 11.6, Y. Mohammadifar, M. R. Sarraf, A. Motarjem. Նշվ. աշխ., էջ 235–238, M. Azarnoush, B. Helwing. Նշվ. աշխ., էջ 226, M. Malekzadeh, S. Saedyan, R. Naseri. Zar Bolagh: A Late Iron Age Site in Central Iran. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2014, vol. 49, pp. 164–165.

⁸⁶ D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 217:

⁸⁷ H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 344–347, աղ. 7.1–2:

(Թեփե Նուշ-ի Ջան, Գողին Թեփե, Գունեսփան և այլն⁸⁸): Փաստացի, Մարաստանի պատմության տերունական դարաշրջանի (Ք. ա. 612–550 թթ.) հնագիտական հուշարձաններ, ըստ էության, գոյություն չունեն⁸⁹ և կարելի է խոսել մարական միջնաշխարհի ապաքնակեցման մասին: Նշենք նաև, որ պատմահայր Հերոդոտոսի կողմից Մարաստանի մայրաքաղաք հռչակված յոթնապարիսպ էկբատանը հնագիտորեն թվագրվում է ոչ ավելի վաղ, քան աքեմենյան դարաշրջանը, իսկ նախկինում մարական համարվող մի շարք կառույցներ իրականում պատկանել են հետաքեմենյան՝ պարթևական կամ սասանյան շրջանին⁹⁰:

Եզակացություն

Այսպիսով, Ք. ա. VII դ. Հայկական լեռնաշխարհում և Միջագետքում դիտարկվող երևույթները, ըստ էության, նույնությամբ կրկնվում են նաև Իրանական բարձրավանդակում: Այստեղ ասորեստանյան տիրապետության տապալումից հետո չի նկատվում մարերի կողմից ասորեստանյան կառույցների ժառանգորդության որևէ փաստ, ասորեստանյան կառավարման համակարգի փոխարինում մարականով և, ընդհանրապես, տարածքային կառավարում ենթադրող համակարգի գոյության որևէ վկայություն (քաղաքներ կամ մշտական բնակավայրեր, ամրոց-ամրությունների շղթա, հաղորդակցության համակարգ, պալատական ու տաճարային կառույցներ, արքունի դիվան ու այլն)⁹¹: Այդ նույնը վերաբերում է նաև Իրանական բարձրավանդակից դուրս՝ ավանդաբար մարական տերության սահմանների մեջ ներառվող տարածքներին՝ սկսած կենտրոնական Փոքր Ասիայից մինչև Աֆղանստան⁹²:

⁸⁸ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 158, 178, նկ. 5.1–3, 5, H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 346–347, R. Naseri, M. Malekzadeh, A. Naseri. Նշվ. աշխ., էջ 112–113:

⁸⁹ M. Roaf. The Median Dark Age. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 17–19. Տե՛ս և հմմտ. D. Stronach. Independent Media: Archaeological Notes from the Homeland. – Նույն տեղում, էջ 242–245:

⁹⁰ M. Liverani. The Rise and Fall of Media. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 2–3 and n. 6; D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 43–44, ծնթ. 3, Y. Mohammadifar, A. Norouzi, A. Sharifi. Preliminary Report of the 16th Season of Excavations at Tepe Hegmataneh, Hamedan. – “Iranian Journal of Archaeological Studies” (Zahedan), 2012, vol. 2/2, pp. 13, 34–35.

⁹¹ H. Sancisi - Weerdenburg. Նշվ. աշխ., էջ 197–212:

⁹² R. Rollinger. The Western Expansion of the Median “Empire”. A Re-Examination. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 305–319; Ն ու լ յ ն ի՝ Kerkenes Dağ and the Median “Empire”. – Նույն տեղում, էջ 321–326, ն ու լ յ ն ի՝ The Medes of the 7th and 6th c. BCE, pp. 195, 199–200.

Նման պայմաններում անբովանդակ է հնչում մարական կայուն, կենտրոնացված պետության ձևավորման մասին կարծիքը՝ կառավարման իր ինստիտուտներով, իշխող արքայատոհմով և տարածքային ընդարձակ տիրապետությամբ⁹³: Փոխարենը՝ մարական միջնաշխարհում տեսնում ենք ճգնաժամի ակնհայտ դրսևորումներ՝ տնտեսական ու քաղաքական անկայունություն, ձևավորված միջնաշխարհ/տարածքային համակարգի և կապերի փլուզում, էթնիկական տեղաշարժեր, բնակավայրերի լքում և ապաբնակեցում: Այդ գործընթացները սովորաբար հանդիպում են հին Առաջավոր Ասիայի պատմության դրամատիկ փուլերում և, որպես կանոն, պայմանավորված են կլիմայական փոփոխություններով⁹⁴: Մարական տերության կազմավորումը մի շրջանում, երբ գործ ունենք բնական ոչ նպաստավոր միջավայրի հետ, խիստ կասկածելի է թվում:

Մարական տերության գոյության հարցը երբևէ չի քննարկվել հայագիտության մեջ այն դեպքում, երբ թե՛ անտիկ, և թե՛ վաղմիջնադարյան հայ պատմիչները Հայաստանի պատմության մի ամբողջ դար սերտորեն կապակցել են մարերի հետ: Մարաստանի մասին այս նոր պատկերը, ըստ էության, բացառում է Հայկական լեռնաշխարհում մարական տիրապետության որևէ հնարավորություն կամ, առնվազն, մղում է զգուշորեն մոտենալու Հայաստանում մարական գերիշխանության խնդրին՝ ստիպելով վերաբեկորել հայ-մարական փոխհարաբերությունների մասին մեզ հասած հաղորդումները: Հայաստանի Ք. ա. VII–VI դդ. պատմության «մարական» կամ «անցումային» (իմա՝ հետուրարտական – մինչաքեմենյան կամ վաղերվանդական) շրջանը հասկանալու խնդիրը, կարծում ենք, դեռևս լուծված չէ:

Երվանդ Գրեկյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի վաղ հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները Բիայնիլի-Ուրարտուի, Հայկական լեռնաշխարհի պետական այլ կազմավորումների և հին Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմություն ու պատմական աշխարհագրություն, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ, հոգևոր մշակույթ, հնագիտություն և հնամիջավայր: Հեղինակ է 2 կոլեկտիվ մենագրության և 80 հոդվածի: ervandgr@yahoo.com

⁹³ Արդի գիտական գրականության մեջ շրջանառվող մարերի, այսպես կոչված, «քոչվորական պետության» տեսությունը, որը շուտով վերածվելու էր «քոչվորական տերության» մշտական արշավանքների սպառնալիքով պայմանավորված տարածքային պարզունակ «տիրապետությամբ», առավել հիմնավոր է թվում, տե՛ս M. Liverani. The Rise and Fall of Media, pp. 7–9; Ch. Tuplin. Նշվ. աշխ., էջ 242–243, M. Waters. Notes on the Medes and Their “Empire” from Her 25. 25. to Hdt 1.134, p. 50; R. Rollinger. The Medes of the 7th and 6th c. BCE, pp. 189–213.

⁹⁴ S. R i e h l. A Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for the Dependence of Agro-Production on Climate Change in the Ancient Near East. – Knochentafeln ihren Weg Festschrift für Margarethe und Hans-Peter Uerpmann (BioArchaeologica 5), edited by R. de Beauclair, S. Münzel, H. Napierala. Rahden/Westf., 2009, 217–226, fig. 1.

REFERENCES

- Åkerman K., Baker H. D. Mādāiu. – The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, vol. 2.II, edited by H. D. Baker. Helsinki, 2001.
- Almasi T., Motarjem A., Mollazadeh K. Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain.– “International Journal of the Society of Iranian Archaeologists” (Tehran), 2017, vol. 3/6.
- Azarnoush M., Helwing B. Recent Archaeological Research in Iran – Prehistory to Iron Age. – “Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan” (Berlin), 2005, Bd. 37.
- Bagg A. M. Irrigation in Northern Mesopotamia: Water for the Assyrian Capitals (12th–7th centuries B.C.). – “Irrigation and Drainage Systems” (Berlin – Heidelberg), 2000, vol. 14.
- Ball W. The End of Nūshījān. – Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf (Alter Orient und Altes Testament, Bd. 397), edited by H. Baker, K. Kaniuth and A. Otto. Münster, 2012.
- Burney Ch. A. Urartian Irrigation Works. – “Anatolian Studies” (London), 1972, vol. 22.
- Cullen H. M., deMenocal P. B. North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow. – “International Journal of Climatology” (Hoboken, NJ), 2000, vol. 20.
- Cullen H. M., deMenocal P. B., Hemming S., Hemming G., Brown F. H., Guilderson T., Sirocko F. Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea. – “Geology” (Boulder, CO), 2000, vol. 28/4.
- Curtis J. The Assyrian Heartland in the Period 612-539 BC. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Curtis J. Iron Age Iran and the Transition to the Achaemenid Period. – Birth of the Persian Empire, vol. I, edited by V. S. Curtis and S. Stewart. London, 2005.
- Dalley S. Water Management in Assyria from the Ninth to the Seventh Centuries BC. – ARAM (Leuven), 2001–2002, vol. 14.
- Deller K. Getreidekursangaben in neuassyrischen Rechtsurkunden. – “Orientalia” NS (Roma), 1964, vol. 33/2–3.
- Dergachev V. A., Raspopov O. M., van Geel B., Zaitseva G. I. The “Sterno-Etrussia” Geomagnetic Excursion around 2700 BP and Changes of Solar Activity, Cosmic Ray Intensity, and Climate. – “Radiocarbon” (Cambridge), 2004, vol. 46/2.
- Dezső T. Šubria and the Assyrian Empire. – “Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” (Budapest), 2006, vol. 46.
- D’iakonov I. M. Istoriya Midii ot drevneyshikh vremen do kontsa IV v. do n.e. M.– L., 1956 (In Russian).
- Diakonoff I. M. Media. – The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, edited by I. Gershevitch. Cambridge, 1985.
- D’iakonov I. M. Kimmeriytsy i skify na Drevnem Vostoke. – “Rossiyskaya arkheologiya”, 1994, № 1 (In Russian).
- Drake B. L. The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages. – “Journal of Archaeological Science” (Amsterdam), 2012, vol. 30.
- Eph’al I. Esarhaddon, Egypt, and Shubria: Politics and Propaganda. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven), 2005, vol. 57.

- Eph'al I. *The City Besieged. Siege and Its Manifestations in the Ancient Near East* (Culture and History of the Ancient Near East 36). Leiden – Boston, 2009.
- Fales F. M. (Ed.-in-Chief). *Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia* (History of the Ancient Near East, Monographs – V). Padova, 2003.
- Fales F. M., Postgate J. N. *Imperial Administrative Records. Part II: Provincial and Military Administration* (State Archives of Assyria 11). Helsinki, 1995.
- Frahm E. *The Neo-Assyrian Period* (ca. 1000-609 BCE). – *A Companion to Assyria*, edited by E. Frahm. Malden, MA – Oxford, 2017.
- Fuchs A., Parpola S. *The Correspondence of Sargon II. Part III. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces* (State Archives of Assyria 15). Helsinki, 2001.
- Galil G. *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period* (Culture and History of the Ancient Near East 27). Leiden, 2007.
- Genito B. *The Archaeology of the Median Period: An Outline and a Research Perspective*. – “*Iranica Antiqua*” (Leiden), 2005, vol. 40.
- Glassner J.-J. *Mesopotamian Chronicles* (Writings from the Ancient World 19). Atlanta, 2004.
- Goff C. *Excavations at Baba Jan: The Architecture of the East Mound, Levels II and III*. – “*Iran*” (London), 1977, vol. 15.
- Goff C. *Excavations at Baba Jan: The Pottery and Metal from Levels III and II*. – “*Iran*” (London), 1978, vol. 16.
- Gopnik H. *The Median Citadel of Godin Period II. – On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran* (Bibliotheca Iranica: Archaeology, Art and Architecture Series, I), edited by H. Gopnik, M. S. Rothman. Toronto, 2011.
- Graham A. J. *The Colonial Expansion of Greece. – The Cambridge Ancient History”* (Second Edition), III/3. *The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.*, edited by J. Boardman, N. G. L. Hammond. Cambridge, 1982.
- Grantovskiy E. A. *Iran i iranctsy do Akhemenidov*. M., 1998 (In Russian).
- Grayson A. K. *The Chronology of the Reign of Ashurbanipal*. – “*Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie*” (Berlin – New York), 1980, Bd. 70.
- Grayson A. K., Novotny J. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria* (704-681 BC). Part 2 (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2). Winona Lake, 2014.
- Grekyan Y. H. *When the Arrows are Depleted* (Towards the Fall of the Uartian Empire). – “*Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*” (Yerevan), 2009, vol. 4/2.
- Grekyan Y. H. *When the Gods Leave People* (The climatological hypothesis of the collapse of the Uartian state). – *The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan on the Occasion of His 65th Birthday*. – “*Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies* 8/1–2”, edited by A. Kosyan, Y. Grekyan, A. Bobokhyan (Yerevan), 2014.
- Grekyan Y. H. *Hin Iran. Marastan*. – *Hayastani harakits erkneri patmutyun*, h. I. *Hin shrjan, glkhavor khmbagir` R. A. Safrastyan, pataskhanatu khmbagir` A.V. Kosyan*, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Grekyan Y. H. *Klimayakan popokhutyunnere yev Uartakan petutyun ankume*. – HH GAA “*Lraber hasarakakan gitutyunneri*”, 2019, № 2 (In Armenian).
- Haghani S., Leroy S. A. G., Wesselingh F. P., Rose N. L. *Rapid Evolution of Coastal Lagoons in Response to Human Interference under Rapid Sea Level Change: A South Caspian Sea Case Study*. – “*Quaternary International*”, 2016, vol. 408.

- Haghani S., Leroy S. A. G., Khdir S., Kabiri K., Naderi Beni A., Lahijani H. A. K. An Early 'Little Ice Age' Brackish Water Invasion along the South Coast of the Caspian Sea (Sediment of Langarud Wetland) and Its Wider Impacts on Environment and People. – "The Holocene", 2016, vol. 26/1.
- Herodotos. Patmutyun ine grki, targm. bnagr. yev dsanot. S. Krkyasharyani, Yerevan, 1986 (In Armenian).
- Hunger H. Astrological Reports to Assyrian Kings (State Archives of Assyria 8). Helsinki, 1992.
- Ivantchik A. I. Les Cimmériens au Proche-Orient (Orbis Biblicus et Orientalis 125). Fribourg Suisse – Göttingen, 1993.
- Kakroodi A. A., Kroonenberg S. B., Hoogendoorn R. M., Mohammad Khani H., Yamani M., Ghassemi M. R., Lahijani H. A. K. Rapid Holocene Sea-Level Changes along the Iranian Caspian Coast. – "Quaternary International", 2012, vol. 263.
- Kakroodi A. A., Kroonenberg S. B., Naderi Beni A., Noehgar A. Short- and Long-Term Development of the Miankaleh Spit, Southeast Caspian Sea, Iran. – "Journal of Coastal Research", 2014, vol. 30/6.
- Kakroodi A. A., Leroy S. A. G., Kroonenberg S. B., Lahijani H. A. K., Alimohammadian H., Boomer I., Goorabi A. Late Pleistocene and Holocene Sea-Level Change and Coastal Paleoenvironment Evolution along the Iranian Caspian Shore. – "Marine Geology", 2015, vol. 361.
- Kleiss W. Azerbaijan, II – Archaeology. – Encyclopaedia Iranica, edited by E. Yarshater (London – New York), 1989, vol. III.
- Koliński R. The Post-Assyrian Period in the Eastern Assyria. – Awīlum ša la mašê – man who cannot be forgotten. Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of his 70th Birthday (Alter Orient und Altes Testament 463), edited by R. Koliński, J. Prostko-Prostyński, W. Tyborowski. Münster, 2018.
- Kosyan A. V. M. t. a. XII dari merdzavorarevelyan jgnazame yev Haykakan lernashkharhe, Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Kosyan A. V. Aram Nahapete Kapadovkiayum (Mi varkadsı artıv). – PBH, 1999, № 1 (In Armenian).
- Kroll S. Urartus Untergang in anderer Sicht. – "Istanbul Mitteilungen" (Berlin), 1984, Bd. 34.
- Kroll S. Prehistoric Settlement Patterns in the Maku and Khoy: Regions of Iranian Western Azarbaijan. – Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region, edited by M. Azarnoush (Tehran), 2004.
- Kroonenberg S. B., Abdurakhmanov G. M., Badyukova E. N., van der Borg K., Kalashnikov A., Kasimov N. S., Rychagov G. I., Svitoch A. A., Vonhof H. B., Wesselingh F. R. Solar-Forced 2600 BP and Little Ice Age Highstands of the Caspian Sea. – "Quaternary International", 2007, vol. 173–174.
- Kuhrt A. The Assyrian Heartland in the Achaemenid Period. – Dans les pas des Dix-Mille: peoples et pays du Proche-Orient vu par un Grec (Pallas 43), edited by P. Briant. Toulouse, 1995.
- Kuzucuoğlu C., Dörfler W., Kunesch S., Goupille F. Mid- to Late-Holocene Climate Change in Central Turkey: The Tecer Lake Record. – "The Holocene", vol. 21/1, 2011.
- Langgut D., Finkelstein I., Litt Th. Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant. – "Tel Aviv" (Tel Aviv), 2013, vol. 40/2.
- Lanfranchi G. B. Esarhaddon, Assyria and Media. – "State Archives of Assyria Bulletin" (Helsinki), 1998, vol. 12/2.

- Lanfranchi G. B. The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Lauinger J. Essarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary. – "Journal of Cuneiform Studies" (New Haven), 2012, vol. 64.
- Leichty E. The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC) (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4). Winona Lake, Indiana, 2011.
- Liverani M. The Medes at Esarhaddon's Court. – "Journal of Cuneiform Studies" (New Haven), 1995, vol. 47.
- Liverani M. The Rise and Fall of Media. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Luukko M., Van Buylaere G. The Political Correspondence of Esarhaddon (State Archives of Assyria 16). Helsinki, 2002.
- Mac Ginnis J., Matney T. Archaeology at the Frontiers: Excavating a Provincial Capital of the Assyrian Empire. – "Journal of Assyrian Academic Studies", 2009, vol. 23/1.
- Malekzadeh M., Saeedyan S., Naseri R. Zar Bolagh: A Late Iron Age Site in Central Iran. – "Iranica Antiqua" (Leiden), 2014, vol. 49.
- Medvedskaya I. N. Drevniy Iran nakanune imperiy (IX–VI vv. do n.e.). Istoriya Midiyskogo tsarstva. SPb., 2010 (In Russian).
- Miglus P. A. Die letzten Tage von Assur und die Zeit danach. "Isimu" (Madrid), 2000 (2003), vol. 3.
- Mohammadifar Y., Norouzi A., Sharifi A. Preliminary Report of the 16th Season of Excavations at Tepe Hegmataneh, Hamedan. – "Iranian Journal of Archaeological Studies" (Zahedan), 2012, vol. 2/2.
- Mohammadifar Y., Sarraf M. R., Motarjem A. A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations at Moush Tepe, Hamedan, Iran. – "Iranica Antiqua" (Leiden), 2015, vol. 50.
- Naderi Beni A., Lahijani H., Mousavi Harami R., Arpe K., Leroy S. A. G., Marriner N., Berberian M., Andrieu-Ponel V., Djamali M., Mahboubi A., Reimer P. J. Caspian Sea-Level Changes during the Last Millennium: Historical and Geological Evidence from the South Caspian Sea. – "Climate of the Past" (Göttingen), 2013, vol. 9.
- Naseri R., Malekzadeh M., Naseri A. Gūnēspān: A Late Iron Age Site in the Median Heartland. – "Iranica Antiqua" (Leiden), 2016, vol. 51.
- Novotny J., Jeffers J. The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššur-etel-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria. Part 1 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1). University Park, MD, 2018.
- Oates J., Oates D. Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed. London, 2001.
- Parpola S. Letters from Assyrian and Babylonian Scholars (State Archives of Assyria 10). Helsinki, 1993.
- Parpola S., Porter M. The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period. Helsinki, 2001.
- Parpola S., Watanabe K. Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2). Helsinki, 1988.
- Pickworth D. Excavations at Nineveh: The Halzi Gate. – "Iraq" (London), 2005, vol. 67/1.
- Ponchia S. Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes. – "State Archives of Assyria Bulletin" (Helsinki), 1990, vol. 4/1.

- Ponchia S. The Neo-Assyrian *Adê* Protocol and the Administration of the Empire. – From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond, Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014 (Alter Orient und Altes Testament 412), edited by S. Gaspa, A. Greco, D. M. Bonacossi, S. Ponchia, R. Rollinger. Münster, 2014.
- Psomiadis D., Dotsika E., Albanakis K., Ghalab B., Hillaire-Marcel C. Speleothem Record of Climatic Changes in the Northern Aegena Region (Greece) from the Bronze Age to the Collapse of the Roman Empire. – “Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology”, 2018, vol. 489.
- Radner K. The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC. – Assur und sein Umland. Im Andenken an die ersten Ausgräber von Assur (Isimu 6), edited by P. Miglus, J. M. Cordoba. Madrid, 2003.
- Radner K. An Assyrian View on the Medes. – Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monograph 5), edited by F. M. Fales. Padua, 2003.
- Radner K. Provinz. C. Assyrien. – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie” (Berlin – Leipzig – New York), 2006, Bd. 11/1–2.
- Radner K. Assyria and the Medes. – The Oxford Handbook of Ancient Iran, edited by D. T. Potts. Oxford, 2013.
- Radner K. Hired Labor in the Neo-Assyrian Empire. – Labor in the Ancient World, edited by P. Steinkeller and M. Hudson. Dresden, 2015.
- Raspopov O. M., Shumilov O. I., Dergachev V. A., van Geel B., Mörner N.-A., van der Plicht J., Renssen H. Abrupt Climate Change around 2700–2800 Years BP as an Example of Existence of 2400 Year Periodicity in Solar Activity and Solar Variability. – Proceedings of the 1st Solar and Space Weather Euroconference, 25–29 September 2000, Santa Cruz de Tenerife, Tenerife, Spain, edited by A. Wilson. Noordwijk, 2000.
- Razmjou S. In Search of the Lost Median Art. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2005, vol. 40.
- Reade J. Ninive (Nineveh). – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie” (Berlin – Leipzig – New York), 2000, Bd. 9/5–6.
- Riehl S. A Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for the Dependence of Agro-Production on Climate Change in the Ancient Near East. – Knochen pflastern ihren Weg Festschrift für Margarethe und Hans-Peter Uerpmann (BioArchaeologica 5), edited by R. de Beauclair, S. Münzel, H. Napierala. Rahden/Westf., 2009.
- Roaf M. The Median Dark Age. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Rollinger R. The Western Expansion of the Median “Empire”. A Re-Examination. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Rollinger R. Kerkenes Dağ and the Median “Empire”. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Rollinger R. Das medische Königtum und die medische Suprematie im sechsten Jahrhundert v. Chr. – Concepts of Kingship in Antiquity. Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop, held in Held in Padova, November 28th – December 1st, 2007 (History of Ancient Near East / Monographs – XI), edited by G. B. Lanfranchi, R. Rollinger. Padova, 2010.

- Rollinger R. The Medes of the 7th and 6th c. BCE: A Short-Term Empire or Rather a Short-Term Confederacy?. – *Short-Term Empires in World History*, edited by R. Rollinger, J. Degen, M. Gehler. Wiesbaden, 2020.
- Sancisi-Weerdenburg H. Was there ever a Median Empire?. – *Achaemenid History III: Method and Theory (Proceedings of the London 1985 Achaemenid History Workshop)*, edited by A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg. Leiden, 1988.
- Schneider A. W., Adalı S. F. “No Harvest was Reaped”: Demographic and Climatic Factors in the Decline of the Neo-Assyrian Empire. – “*Climatic Change*”, 2014, vol. 127/3–4.
- Schneider A. W., Adalı S. F. Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?. – “*Iraq*” (London), vol. 78.
- Sinha A., Kathayat G., Weiss H., Li H., Cheng H., Reuter J., Schneider A. W., Berkelhammer M., Adalı S. F., Stott L. D., Edwards R. L. Role of Climate in the Rise and Fall of the Neo-Assyrian Empire. – “*Science Advances*”, (Washington), DC, vol. 5, 2019.
- Starr I. *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria 4)*. Helsinki, 1990.
- Stronach D. *Independent Media: Archaeological Notes from the Homeland. – Continuity of Empire (?)*. Assyria, Media, Persia (*History of the Ancient Near East, Monographs – V*), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Stronach D. *Excavations at Nineveh, 1987. – “Sumer” (Baghdad)*, 1989–1990, vol. 46.
- Stronach D. *The Territorial Limits of Ancient Media: an Architectural Perspective. – Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf (Alter Orient und Altes Testament, Bd. 397)*, edited by H. Baker, K. Kaniuth and A. Otto. Münster, 2012.
- Stronach D. B., Lumsden S. UC Berkeley’s excavations at Nineveh. – “*Biblical Archaeologist*” (New Haven), 1992, vol. 55.
- Stronach D., Roaf M. *Nush-i Jan I. The Major Building of the Median Settlement*. London – Leuven – Paris – Dudley, MA, 2007.
- Talebi T., Ramezani E., Djamali M., Lahijani H. A. K., Naqinezhad A., Alizadeh K., Andrieu-Ponel V. The Late-Holocene Climate Change, Vegetation Dynamics, Lake-Level Changes and Anthropogenic Impacts in the Lake Urmia Region, NW Iran. – “*Quaternary International*”, 2016, vol. 408.
- Tamburrino A. *Water Technology in Ancient Mesopotamia. – Ancient Water Technologies*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, 2010.
- Tsakanyan R. *Etnokaghakakan teghasharzhere Merdzavor Arevelkum yev Haykakan lernashkharhum m. t. a. VII–VI dd.*, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Tuplin C. Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion?. – “*Ancient West & East*” (Leiden – Boston), 2004, vol. 3/2.
- Ur J. A., Wilkinson T. J. *Settlement and Economic Landscapes of Tell Beydar and Its Hinterland. – Beydar Studies 1 (Subartu 21)*, edited by M. Lebeau, A. Suleiman. Turnhout, 2008.
- van Loon M. *Revue article of S. Kroll, Keramik urartäischer Festungen in Iran*. Berlin, 1976. – “*Bibliotheca Orientalis*” (Leiden), 1979, vol. 36/5–6.
- Waters M. *Media and Its Discontents. – “Journal of the American Oriental Society”* (Boston), 2005, vol. 125.
- Waters M. *Notes on the Medes and Their “Empire” from Her 25.25 to Hdt 1.134. – A Common Cultural Heritage. Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler*, edited by G. Frame, E. Leichty, K. Sonik, J. H. Tigay, S. Tinney. Maryland, 2011.

- Weiss H. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia. – 2200 BC – A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the Old World? (7th Archaeological Conference of Central Germany, October 23–26, 2014 in Halle [Saale]) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12), edited by H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, and R. Risch. Halle-Saale, 2015.
- Weiss H. Seventeen Kings Who Lived in Tents. – The Late Third Millennium in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change (Papers from the Oriental Institute Seminar ‘The Early/Middle Bronze Age Transition in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change’ Held at the Oriental Institute of the University of Chicago, 7–8 March 2014) (Oriental Institute Seminars 11), edited by F. Höflmayer. Chicago, 2017.
- Yasur-Landau A. The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age. Cambridge, 2010.
- Zimansky P. E. The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia. – Civilizations of the Ancient Near East, edited by J. M. Sasson. New York, 1995, vol. 2.

«КРИЗИС VII В. ДО Н. Э.» И ПРОБЛЕМА ОБРАЗОВАНИЯ МИДИЙСКОЙ ДЕРЖАВЫ

ЕРВАНД ГРЕКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: мидийская держава, Иранское нагорье, Ассирия, Урарту, палеосреда, климатические изменения, кризис, этнические передвижения, депопуляция.

VII в. до н. э. считается периодом образования и подъема мидийской державы. Между тем именно в этот период на Армянском нагорье и на территории Месопотамии наблюдаются экономический кризис, политическая нестабильность, этнические передвижения, упадок военной мощи, вражеские нашествия и, в конце концов, распад старых государственных структур и депопуляция. Эти явления обычно встречаются на драматических этапах истории древней Передней Азии и, как правило, обусловлены проблемами, вызванными климатическими изменениями.

Сопоставление новых данных по палеосреде и климату Передней Азии VII в. до н. э. с письменными и археологическими источниками данного периода показывает, что вышеуказанные кризисные явления имели место и на Иранском нагорье. Следовательно, образование мидийской державы на том этапе, когда имеем дело с неблагоприятной окружающей средой, кажется весьма сомнительным.

Ерванд Грекян – д. и. н., ведущий научный сотрудник отдела ранней археологии Армении Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: история и историческая география, социально-экономические отношения, духовная культура, археология и палеосреда Биайнили-

Урарту, других государственных образований Армянского нагорья и стран древней Передней Азии. Автор 2 коллективных монографий и 80 статей. ervandgr@yahoo.com

“THE CRISIS OF THE 7TH CENTURY BC” AND THE PROBLEM
OF FORMATION OF THE MEDIAN EMPIRE

YERVAND GREKYAN

S u m m a r y

Key words: Median Empire, Iranian Plateau, Assyria, Urartu, palaeoenvironment, climate changes, crisis, ethnic migrations, depopulation.

The 7th c. BC is considered as the period of formation and rise of the Median Empire. Meantime, economic crises, political instability, ethnic migrations, decline in military power, foreign invasions and, eventually, collapse of ancient state structures and depopulation were observed in the Armenian Highland and in Mesopotamia in the same period. These phenomena have usually occurred in the dramatic periods of the history of ancient Near East and, as a rule, were conditioned by climate change-related problems.

The comparison of the new data on palaeoenvironment and climate of the Near East in the 7th c. BC with the written and archaeological sources of that period, points out that the crisis phenomena described above have also occurred in the Iranian Plateau. Accordingly, the formation of the Median Empire in the period, when we deal with unfavourable environment, seems quite doubtful.

Yervand Grekyan – Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at the Departement of Early Archaeology of Armenia of the NAS RA, Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: history and historical geography, social and economic history, spiritual culture, archaeology and palaeoenvironment of Biainili-Urartu, other state formations of the Armenian Highland and the countries of ancient Near East. Author of 2 collective monographs and 80 articles. ervandgr@yahoo.com

ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ «ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ»
ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ ՅՈՂՎԱԾԸ

Ավելի քան 100 տարի առաջ՝ 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին, տեղի ունեցավ հայոց նորագույն պատմության մռայլ ու ամոթալի իրադարձություններից մեկը՝ Հայաստանի համար ռազմավարական ու տնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող Կարս բերդաքաղաքն առանց դիմադրության հանձնվեց թուրքին:

Մի քանի խոսքով վերհիշենք Կարսի պատմությունը: Բերդը հիշատակվում է IX դ., թեև հիմնադրվել է ավելի վաղ: Եղել է Կարսի թագավորության կենտրոնը: Ընկել է սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլների, Լենկթեմուրի, Օսմանյան թուրքիայի տիրապետության տակ: 1828 և 1856 թթ. ռուսական զորքերը գրավել են Կարսը: 1877 թ. նոյեմբերի 6-ին գեներալ Հ. Լազարևի ռուսական զորախումբը թուրքերից կրկին գրավել է բերդաքաղաքը. այն դարձել է Կարսի մարզի կենտրոնը: Հայ բնակչությունը մշտապես մեծամասնություն է կազմել (ապրել են թուրքեր, ռուսներ, հույներ, ասորիներ), ունեցել է երեք եկեղեցի, գործել են արական և օրիորդաց դպրոցներ, հրատարակվել են շաբաթաթերթեր ու օրաթերթեր: Կային գործարաններ (մասնավորապես՝ գարեջրի, օձաուի, կրի, աղյուսի, հանքային ջրերի լցման), խճուղիներով և երկաթժուղով կապված էր Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի), Սարիղամիշի հետ: Ռուսաստանում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ մարտին, Կարսում ստեղծվել է զինվորների պատգամավորների խորհուրդ: Անդրկովկասյան սեյմի վրացի ղեկավար Ակակի Չխենկելու ստոր և հեռազրային դավադիր հրահանգով գեներալ Թ. Նազարբեգյանի ղեկավարած Հայկական կորպուսը 1918 թ. ապրիլի 12-ին թողել է քաղաքը, և դիմադրության չհանդիպելով՝ թուրքական զորքը մտել է Կարս: Բնակչությունը կողոպտվել ու կոտորվել է:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք՝ 1919 թ. ապրիլին, հայկական բանակը վերագրավել է Կարսը: Ինչպես վերը նշվեց, 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին թուրքական բանակը դարձյալ չհանդիպելով դիմադրության՝ մտել է բերդաքաղաք: 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայի խորհրդա-թուրքական «Բարեկամության և եղբայրության» պայմանագրով Կարսը հանձնվել է թուրքիային¹:

Կարսի 1920 թ. անկման մասին կա հուշագրական ու պատմագիտական ահուելի գրականություն, վեր են հանվել, լուսաբանվել, հանգամանորեն վերլուծվել դրա տարաբնույթ պատճառները: Մեր նպատակը չէ այստեղ անդրադառնալ դրանց²:

¹ Վերոգրյալի մասին մասնավորապես տե՛ս «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1995, էջ 641–649:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Ե ա գ ը ճ ե ա ն. Կարսի 1920 թ. անկման խորքային պատճառները, Երևան, 2007, Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 262–263,

Ստորև ներկայացվող «Կարսի անկումը» վերնագրով հոդվածը պատկանում է խնդրո առարկա իրադարձությունների ժամանակակից՝ հասարակական-քաղաքական անվանի գործիչ, պատմաբան-տնտեսագետ, փիլիսոփա-սոցիոլոգ, հրապարակագիր-խմբագիր, գրականագետ, միով բանիվ՝ հայագետ Դավիթ Անանունի (1880–1943)³ գրչին, ով դեպքերից ընդամենը մի քանի շաբաթ անց իր՝ խորագրին, սառը, զգաստ դատողություններով լի մտորումները, կոչ-հորդորը հրապարակել է Երևանում լույս տեսնող «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթում (№ 21–22, նոյեմբեր, 1920, էջ 859–861): Որքան մեզ հայտնի է, հոդվածն առայսօր չընդանառություն մեջ չի դրվել: Ծանոթանալով չափազանց ուշադրավ, բովանդակալից այս նյութին՝ ընթերցողը, կարծում եմ, կհանգի մերօրյա խառնակ իրականության հետ առնչվող, արդիական հնչեղություն և բազում զուգահեռներ ունեցող հետևությունների: Ինչպես ասում են՝ պատմական իրադարձությունները կրկնվելու սովորություն ունեն:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Կարսը ընկավ: Մի անգամ էլ հաղթանակեց թուրքի տոհմական բնագործ: Մի անգամ էլ պարտվեց հայի պառակտուն քաղաքակրթությունը: Կարսը ընկավ ոչ թե թուրքի թվական ու տեխնիկական գերազանցության շնորհիվ: Ո՛չ: Կարսը ընկավ, որովհետև թուրքը մեզ գերազանցեց իր ոգու կորովով, իր ցեղային շողկապի ամբողջամբ: Նա շողակրատող խուժանի չնամանկեց: Նրա մեջ լռեցին անհատական ու խմբակցական ձայները: Նա ձուլվեց մի կարծր մարմնի մեջ և իր ճիրանների մեջ առավ հայկական ամբողջը: Թուրքը իմացավ, թե ինչի է ձգտում, ինչի համար է կռվում: Հայն էր, որ չիմացավ, թե ինչ է պաշտպանում և ինչ մատնում թշնամու ձեռքը: Գիտակցություն լույսը չողողեց նրա մաղձոտ հոգին: Ցեղային բնագործ ջերմություն չմատակարարեց նրա կծկված սրտին: Եվ նա հանձնեց իր վահանը թշնամուն: Հանձնեց, ինչպես այդ արեղ էր դարերը առաջ: Հանձնեց, որ ստորանա և նվաստացման մեջ քրքրե իր մարմինն ու հոգին: Նորից մագլցե ազատության բարձունքը, նորից վերապրե իր պատմության մուսյլ էջերից մեկը, պատմության, որ հիշեցնում է անսկիզբ ու անվախճան քավարան:

Վ. Ա. Հ ա ռ ու թ յ ու լ ն յ ա ն. Կարսի հանձնումը: Զինվորական դավադրություն վարկածը. – «Վէմ» համահայկական հանդես (Երևան), 2018, էջ 278–330, ն ու յ ն ի՝ Առաջին Հանրապետություն. Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018:

³ Դ. Անանունի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Ուրվագծեր Դավիթ Անանունի կյանքի ու գործունեության. – «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (Երևան), 2019, № 2, էջ 108–128, Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. մարդը և գործը (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, 2020, № 1, էջ 90–127, Վ. Հակոբյան. Դավիթ Անանուն, Երևան, 2020:

Կարսը ընկավ, որովհետև մենք ուտում էինք, շրջում, բազմանում, բայց չունեինք մեր սրբության սեղանը: Ո՞ւր է սրբազան դող առաջացնող հայկական տաճարը: Հայրենի՞քն է այն, ա՞զգը, սոցիալական որևէ բարդ կնճի՞ռ: Ոչ ոք պատասխան չի կարող տալ: Որովհետև հայը դարեր շարունակ մատնված է բուսական կյանքի և նոր էր միայն իր համար ընտրում առաջնորդ աստղ: Իր հոգին ազնվացնող խանձարուրի մոտ է նստել մեր ժողովուրդը: Եվ ահա, բորենիների պես, դեպի մեր աստղամանուկի խանձարուրը իրանց արյունոտ թաթերն են մեկնում դարավոր նեղիչները: Նրանք դարանամուտ ատամ են շրխկացնում և թունոտ լորձունք թափում բոլոր անկյուններից:

Ահա Ռուսաստանը, որ ընդարմացրել է մեր ողնաշար Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Գողթանը և Ղազախը: Կարո՞ղ ես գործի կանչել լեռների ու անտառների կտրիճներին: Պայքարողների պահեստ ունիս, բայց նրանք մնացել են կառչած իրանց բնակավայրին և չեն կարող օգնության գալ նեղվող կենտրոնին:

Ահա Լոռին ու Ախալքալաքը, որոնք մատնվել են կաթվածի, որովհետև մեր հարևանը ընչաքաղց է և սուր ախորժակի տեր:

Ահա եվրոպական մեծ պետությունները, որոնք մեր հայրենիքը և մեր արյունը դարձրել են մանր դրամանիշ, որով փակում են իրանց խոշոր հաշիվները:

Այս բոլորը տեսնում է թուրքը: Տեսնում է և ճանկերը մեկնում մեր հարությունը անձնավորող խանձարուրը, դեպի մեր Անկախությունը:

Թուրքը հաջողություն տոնեց, նա Կարս մտավ, որովհետև ինքը իրան կոչված է համարում իշխանություն անելու: Նա ընտելացել է իշխողի կոչման: Իշխողը և ռազմիկ է: Նա գիտե, թե ինչ է նվաճում, ինչ պաշտպանում կամ ինչ կորցնում:

Հայը ձախորդության հանդիպեց, որովհետև նրա ինքնիշխանության զգացումը դեռ խանձարուրի մեջ է, որովհետև նա ինքն իրան մի մոլորակ է համարում, որ պիտի ուղեկցի օտար լուսավորներին: Երբ նրա միտքն ու հոգին կմաշեն ակնկալության նվաստացնող շրջանը, երբ նրա հոգին կնվաճե լուսավոր դառնալու փառասիրությունը, այն ժամանակ նա կունենա իր ուխտի տապանակը, որի համար և կիմանա ծառանալ թշնամու դեմ:

Այսօր հաջողությունների ու ձախորդությունների մեջ ենք նվաճում մեր ուխտի տապանակը – Հայրենիքն ու Անկախությունը: Կարսի անկումը ծանր հարված է մեր ազգային ինքնասիրության: Սակայն այդ հարվածը չպիտի վհատեցնե մեր հոգին: Այդպես է նայում թշնամին իր արածի վրա: Իր հարվածով նա կամենում է փոշիացնել մեզ և այդ փոշին տրորել իր երկաթե կրունկներով: Մենք պիտի ցույց տանք, որ թշնամու հարվածը կարող է փոշիացման փոխարեն կարծրացնել մեր մարմինը, կռել դիմադրական նոր կորով:

Թո՛ղ լուե հայի մեջ մուսյլ ինքնաձվատման արհեստը: Թո՛ղ բուժ խոնարհություն փոխարեն նրա մեջ ծառս լինի պայծառ ըմբոստացումը: Թո՛ղ գերագույն գեղեցկություն համարվի մահը հանուրի առաջ և հանուրի բարորդության համար և մենք կհաղթենք:

Կարսը ընկավ, որովհետև թշնամին իր գոյության իմաստը տեսնում է թուրքիայի հզորության ու հարատևության մեջ: Այստեղ անհատը, քաղա-

քացին մոռացավ իրան, ամբողջովին ստորադասեց իր եսը Հայրենիքի պահանջներին և իր համարձակությամբ փառավորեց նրա անունը:

Կարսը պիտի նվաճվի մեր ձեռքով այն օրը, երբ հայի հայրենասիրական առաքինությունները գերազանցեն թուրքի նման բարեմասնությունները: Այդ ուղղությամբ հոգնություն պիտի կրե մեր միտքը, նոր մղումներ ստանա մեր կամքը:

Կարսը կնվաճվի այն օրը, երբ ինքներս կնվաճենք մեզ, այսինքն կղաղնանք մի կարծր մարմին, որ մահ է նյութում այն բոլոր երախներին, որոնք մեզ կլանելու ձգտումներ են ցույց տալիս:

Ամփոփե՛նք մեր տարերքը կազմակերպված պայքարի մեջ: Հրաժարվե՛նք բուսական գոյությունից: Առաջնորդող աստղը Հայրենիքն ու Անկախությունն է: Բարձրացրու, Հայ մարդ, աչքդ դեպի այդ լուսատուն և անուժ դարձրու այն բոլոր բռունցքները, որ կամենում են հափշտակել նրա ճառագայթների ջերմությունը:

Դ. Անանուն

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ. Պատմություն: Փիլիսոփայություն: Մշակույթ, Երևան, «Եվրոպրինտ», 2018, 432 էջ*:

СЕН АРЕВШАТЯН. История. Философия. Культура. Ереван, «Евро-принт», 2018, с. 432.

Բանալի բառեր՝ Սեն Արևշատյան, Եզնիկ Կողբացի, Դավիթ Անհաղթ, Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Գլաձոր, փիլիսոփայություն, Հայրենասիրություն, նորավատոնականություն, Համալսարան:

2018 թ. վերջին ՀՀ ԳԱԱ-ի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտը և «Մատենադարան» Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը միացյալ հրատարակել են ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Մատենադարանի երկարամյա տնօրեն Սեն Արևշատյանի փիլիսոփայական գիտական ժառանգության հատընտիրը՝ ուսուցիչներ և հայերեն գործերից բաղկացած: Հատորի վերջում դրված է գիտնականի երկերի մատենագիտությունը՝ 1953 թվականից մինչև 2016 թվականը:

Գիրքը բաղկացած է 432 էջից և ունի ուսուցիչներով գրված առաջաբան՝ «Ակադեմիկոս Ս. Արևշատյանի գիտական ժառանգությունը և նրա արդիական նշանակությունը» խորագրով: Առաջաբանի հեղինակն անվանի գիտնական, փիլ. գ. դ., պրոֆ. Կապեն Միրումյանն է, որը ոչ միայն Ս. Արևշատյանի գիտական ժառանգության քաջ գիտակն է, այլև համահեղինակ է նրա որոշ աշխատությունների:

Գրքում, որը կոչվում է «Պատմություն: Փիլիսոփայություն: Մշակույթ», Ս. Արևշատյանի գործերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով, որպեսզի երևա նշանավոր փիլիսոփայի գիտական մտքի առաջընթացը: Առաջաբանի հեղինակն իրավացիորեն նկատում է, թե գիտնականի տեսական որոշ գործերում կարելի է գտնել խորհրդային շրջանի իշխող գաղափարախոսության հետքերը, սակայն այս հանգամանքը բնավ չի ստվերում նրա թողած գիտական ժառանգության մնայուն արժեքը: Արևշատյանը ստեղծել է հիմնարար ու ելակետային գործեր, որոնք ճանապարհ են հարթել Հայ միջնադարյան փիլիսոփայությունը հետազոտող հետագա գիտնականների համար: Նա իր բազմաճյուղ գիտական աշխատություններում փայլուն ձևով միավորել է պատմաբանի, փիլիսոփայի, աղբյուրագետի, բնագրագետի ու թարգմանչի տաղանդը (էջ 7):

* Ներկայացվել է 12. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 10. III. 2021 թ.:

Ս. Արևշատյանի թարգմանչական եզակի տաղանդի շնորհիվ հայ միջնադարյան ինքնուրույն և թարգմանական փրկիստության մտքի փայլուն ներկայացուցիչները՝ Եզնիկ Կողբացու, Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Տաթևացու, Հերմես Եռամեծի և հայ միջնադարյան փրկիստության միտքը ձևավորած այլ մեծ մտածողների աշխատությունները գրաբարից կատարած թարգմանություններով լույս են տեսել ուսերենով և այն էլ ոչ մեկ անգամ: Ռուսերենով են լույս տեսել Մոսկվայում հրատարակվող տարբեր հեղինակավոր հանրագիտարաններում տպագրված բազում հոդվածներ՝ նվիրված Հովհան Որոտնեցուն, Մատթեոս Զուղայեցուն, Մեսրոպ Մաշտոցին, Մխիթար Գոշին, Դավիթ Անհաղթին, Մատենադարանին և ուրիշների: Բազմաթիվ են գիտնականի հոդվածները՝ տպագրված Հայկական սովետական հանրագիտարանի տարբեր հատորներում: Դրանցից են՝ Արիստոտելին, Բարդուղիմեոս Բոլոնիացուն, Գրիգոր Մազիստրոսին, Գրիգոր Տաթևացուն, Եզնիկ Կողբացուն, Հակոբ Քոնեցուն, Հովհան Ոսկեբերանին, Հովհան Ֆիզանցային, Նիկողայոս Լյուբացուն, Պարույր Հայկազնին, Պատունին, նամինայիզմին և ռեսայիզմին, Պրոտինին, Պյութագորասին, Պրոկլես Կոստանդնուպոլսեցուն, Պոնցիուսին, Պրոկլ Դիադոխոսին, Պորփյուրին նվիրված հոդվածները, որոնք նշանավորում էին գիտական փաստերի առավել քան ճշգրտություն:

Իր թարգմանական բեղուն աշխատանքում Արևշատյանը երբեմն հեղինակակից է դարձրել կնոջը՝ բ. գ. դ. Քնարիկ Տեր-Դավթյանին, որը նույնպես մեծ ծառայություն ունի հատկապես հայ վարքագրությունները ուսերեն թարգմանելու այնքան կարևոր գործում: Նրանց համատեղ վերջին թարգմանական գործն Ազգաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունն» էր (տե՛ս Ага-тангелос. История Армении. Перевод и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна. Ереван, 2004):

Ս. Արևշատյանի առանձին աշխատություններ լույս են տեսել Գերմանիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում: Նրա ուսերեն թարգմանական գործի պսակներից մեկն էլ 2011-ին երևանում լույս տեսած Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում ճառերն» են («Многовещательные речи»):

Չմոռանանք նաև այն իմաստալից դասախոսությունները, որոնք Արևշատյանը վարում էր Մոսկվայի «Культура» («Մշակույթ») հեռուստատալիքով ուսուցիչու ներկայացնելով Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի միջնադարյան գանձերը՝ հայ մտքի հանճարը հասանելի դարձնելով աշխարհին:

Գրախոսվող գրքի հայերեն հատվածում հատկապես արդիական հնչողություն ունի «Մովսես Խորենացին ազգային ինքնիշխանության մասին» հոդվածը: Գիտնականը շեշտում է «Հայոց պատմության» այն հատվածները, որոնք Պատմահայրը գրել է դարերի համար՝ մեզ ու հետագա սերունդներին հղելով չմոռացվող պատգամներ: Խոսելով Հայկյան Արամի մասին՝ Պատմահայրն ասում է. «Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգեր ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները, և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա» (էջ 408):

Փիլիսոփան Հին կտակարանից հիշեցնում է Մովսես Խորենացու այն կարևոր դիտարկումը, որով Երեմիա մարգարեն հաստատում է, թե իր ապրած ժամանակներում հայերն արդեն պետականություն ունեին և կարող էին իրենց զինված ուժերով օգնել իսրայելցիներին. «Հրաման տուր, – ասում է նա, – Արարատյան թագավորությանը և Ասքանազյան գնդին» (էջ 409):

Խորենացին հայ առաջնորդներին ու ազգին պատգամում է բռնությունը պատասխանել բռնությամբ և հերոսական պայքար մղել հանուն սեփական անկախ պետականության, կերտել հայազգի հզոր ու անձնագոհ զորավար, ինչպես Մակաբեն էր, և ունենալ սեփական թագավորությունը վերականգնող Ջորաբաբել (էջ 417):

Մեծարժեք է «Արիստոտելը և հայ փիլիսոփայությունը» ուսումնասիրությունը, որից պարզ երևում է, որ Արևշատյանը ծանոթ է Արիստոտելի փիլիսոփայական ողջ ժառանգությանը և հայ փիլիսոփայական մտքի դարավոր ընթացքի մեջ այդ հանձարեղ ու չհնացող իմաստունի թողած ազդեցությունը: Հիշենք հույն փիլիսոփայի «էթիկա» աշխատությունից մի միտք, որն ասված է բոլոր ժամանակների ու բոլոր ազգերի համար. «Արժանավոր մարդ լինել նշանակում է օժտված լինել առաքինություններով: Եվ նա, ով մտածում է գործել հասարակական ու քաղաքական կյանքում, պետք է լինի առաքինի իրավունքի մարդ»¹:

Արիստոտելի բարոյագիտական, քաղաքական, գրականագիտական մտքերն արդեն առաջնային էին ոսկեդարի հայ փիլիսոփայական մտքի համար. դրանք ջանադիր ձևով թարգմանվում էին, յուրացվում, մեկնաբանվում: Վերոհիշյալ հոդվածով Արևշատյանն առաջինը մեզանում ընդհանուր գծերով ուրվագծել է Արիստոտելի փիլիսոփայության կատարած դերը՝ ողջ հայ միջնադարյան իմաստասիրական մտքի ձևավորման ու հասունացման խնդրում: Աթենքի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի գիտական դպրոցներում ուսանած հայ մտավորականներն արդեն V դ. վերջում և VI-ի սկզբում հայերեն են թարգմանում Արիստոտելի «Օրգանոնի» հինգ գրքերից երկուսը՝ «Ստորագութիւնք» և «Յաղագս մեկնութեան» երկերը (էջ 392): Դրանք համաշխարհային գրականության մեջ համարվում են Արիստոտելի երկերի հնագույն ու ճշգրիտ թարգմանություններից (նույն տեղում):

Հանգամանալի ներկայացվում է Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական մտքի վրա Արիստոտելի ուսմունքի թողած վիթխարի ազդեցությունը: Գիտնականը պարզել է արդեն VI դարում հայ փիլիսոփաներին ծանոթ էին Արիստոտելի ուսմունքի ավելի մեծ քանակի աշխատություններ (էջ 395): Դա հատկապես երևում է Դավիթ Անհաղթի գործերից, որը հաճախ հիշատակում է Արիստոտելի «Յաղագս հոգևոյ», «Յաղագս անձին», «Յաղագս բուսոց և տնկոց», «Կենդանեաց պատմութիւն», «Յաղագս ծովուց և գետոց և աղբերց», «Յաղագս շարժմանց և պատտամանց», «Յաղագս երկնից» և այլ աշխատություններ: Արևշատյանը Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայությունը գնահատում է որպես նեոպլատոնականացված արիստոտելականություն (էջ 397):

¹ Аристотель. Сочинения в четырех томах, т. 4. М., 1984, с. 296.

Անանիա Շիրակացին ևս VII դարում իր երկրակենտրոն համակարգը, օգերևութաբանական ու աստղաբաշխական բազմաթիվ գաղափարներ քաղել է Արիստոտել-Պտղոմեոսի ուսմունքներից (էջ 398):

Արիստոտելի ուսմունքի տարբեր դրսևորումները տեսնում ենք Գրիգոր Մագիստրոսի և Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի գործերում: Արիստոտելը կոչ էր անում արվեստագետներին հետևել բնությանը, նմանվել նրան, ձգտել արվեստի գործերում հասնել բնության կատարելությանը (էջ 399): Հին հունական գրականության մասնագետ պրոֆեսոր Առաքել Առաքելյանը ևս Հովհաննես Իմաստասերի «Բան իմաստութեան ...» քերթվածի առումով ունի նույն նկատումը. «Արվեստի արիստոտելյան այս ըմբռնումը Հովհաննես Իմաստասերի կողմից բխում է բնության, որպես օբյեկտիվ, ինքնին գոյող իրականության վրա հայելու փիլիսոփայական նրա կոնցեպցիայից»²:

Ըստ Արևշատյանի՝ Արիստոտելի աշխատություններն ուղեցույց են եղել XVII դարի հայ մշակույթի վերելքի այնպիսի գործիչների համար, ինչպիսիք էին Սիմեոն Զուղայեցին և Ստեփանոս Լեհացին (էջ 401): Ստ. Լեհացին թարգմանել է Արիստոտելի «Մետաֆիզիկան», գրել դրա մեկնությունը, հետո էլ թարգմանել Արիստոտելի՝ շատ կարևոր «Հոգու մասին» աշխատությունը, որի թարգմանությունը, ցավոք, չի պահպանվել:

Հայերենով է Արևշատյանի «Նոմինալիզմի առաջացումն ու զարգացումը միջնադարյան Հայաստանում» մեծարժեք ուսումնասիրությունը: Նկատենք, որ Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական հայացքներին նվիրված տարաբնույթ հետազոտություններում Արևշատյանը շեշտված ձևով և բազում օրինակներով փաստում է հայ փիլիսոփայի՝ Արիստոտելի ուսմունքին հետևող լինելը, ինչպես նաև Գրիգոր Տաթևացուն նվիրված աշխատություններում խոսում է նրա փիլիսոփայության նոմինալիստական ուղղվածության մասին: Սակայն վերոնշյալ և այս հոդվածում երևույթները դիտարկվում են առավել մեծ ընդգրկումներով՝ նրանում ներառելով այլ միջնադարյան հայ փիլիսոփաների հայացքներում եղած նույն երևույթի դիտարկումները:

Նոմինալիստական փիլիսոփայության փաստեր Արևշատյանը մատնացույց է անում Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի գործերում: Սարկավազը հայտարարում է. «Առանց փորձի կարծիքն հաւատարմանալ ոչ կարասցեն, և փորձն՝ հաստատուն և աներկբա» (նույն տեղում): Կարևորը մերօրյա գիտնականի՝ Ս. Արևշատյանի եզրահանգումն է. «Փորձի նշանակության և զգայական ճանաչման դերի նման բարձր գնահատական միջնադարի պայմաններում մենք հանդիպում ենք առաջին անգամ: Արևմտասեփրոպական փիլիսոփայության մեջ միայն մեկ և կես դար հետո նման միտք է արտահայտվել անգլիական խոշոր մտածող ու բնագետ Ռոջեր Բեկոնի կողմից (էջ 347):

² Ա. Գ. Առաքելյան. Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն (I դ. մ. թ. ա. – XIV դ.), Երևան, 1959, էջ 332:

Հայկական փիլիսոփայական մտքի նոմինալիստական ուղղության առաջին խոշոր ներկայացուցիչ է համարվում Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական գործիչ, պատմիչ և փիլիսոփա Վահրամ Բաբունին (էջ 348):

Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքներում էլ կան նոմինալիզմի դրսևորումներ. «Որոտնեցու իմացաբանության և տրամաբանության հիմքը սենսուալիզմն է: Նա առանձնապես շեշտում է զգայարանների դերը իմացության գործընթացում: Իմացությունը, ըստ Որոտնեցու, սկսվում է զգացումներից և զգայական փորձից» (էջ 356): Նոմինալիզմի Որոտնեցու տեսակետները մեծ դեր են կատարել Տաթևի փիլիսոփայական դպրոցի գաղափարական զարգացման մեջ: Դրանով Տաթևի ու Գլաճորի համալսարաններում զարգացել են իմացաբանությունը, տրամաբանությունը և բնագիտության էմպիրիկ-սենսուալիստական ընկալումները (էջ 359):

Արևշատյանի կարծիքով Հայ փիլիսոփաների նոմինալիստական մտածողությունը նպաստել է ազգային եկեղեցու ինքնության պահպանմանը, որը ազգապահպանիչ հզոր երևույթ է դարձել:

Գրիգոր Տաթևացին իր աշխատություններում բանականության գույքն է անում և այն անվանում է միակ ճշմարիտ և անկաշառ դատավոր (էջ 362): Տաթևացու մտքի առաջադեմ խիզախումը Արևշատյանը բնորոշում է հետևյալ ձևով. «Միջնադարյան Հայ մտածողի հանճարեղ կռահումը ուղղաճանաչության դերի մասին մարդու կյանքի և մտավոր գործունեության համար բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն փիլիսոփայական մտքի, այլ նաև առհասարակ գիտության պատմության ասպարեզում» (էջ 366):

Գրքի մեծագույն մասը ուսույցվում է և վերաբերում է ակադեմիկոսի գիտական կյանքում երկակատև ուսումնասիրությունների կիզակետ դարձած փիլիսոփաների՝ Գրիգոր Տաթևացու և Դավիթ Անհաղթի կյանքի ու նրանց թողած փիլիսոփայական ժառանգության մանրակրկիտ քննությունը:

Գրիգոր Տաթևացին և նրա հիմնած Տաթևի համալսարանը XIV դ. վերջին ու XV-ի սկզբին այնքան մեծ հետք են թողել Հայ ազգի հոգևոր կյանքում, որ, ինչպես վկայում է Նիկողայոս Աղոնցը, 1787 թ. Տաթևի եպիսկոպոս Հովակիմի օրերին «Բռնակոթ գյուղի մի քանի անձեր շինել են իրենց ծախքով մի դամբարան Գրիգոր Տաթևացու գերեզմանի վրա»³: Ուլքեր մեր օրերում տեսել են այդ դամբարանը, որը կից է վանքին, կվկայեն վերջինիս ճարտարապետական բարձր արվեստի մասին:

Տաթևացին ոչ միայն հզոր մտքի տեր փիլիսոփա էր, այլև իսկական քաղաքացին էր իր երկրի: Նա հատուկ ուսումնասիրություն է գրել ընդդեմ մահմեդական կրոնի, որը կոչվում է «Ընդդեմ տաճկաց»: Ֆրեդերիկ Մակլերն 1933-ին Տաթևացու այս երկը թարգմանել է ֆրանսերեն՝ խորագրելով «Իսլամը Հայ գրականության մեջ ըստ Գր. Տաթևացու»: Ֆրանսիացի հայագետի Տաթևացու բնագրի հետազոտությունն ու դրա թարգմանությունը այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, որովհետև, ցավոք, այսօր

³ Ն. Ա. դ. ո. յ. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 550–551:

տարբեր ժողովուրդների միջև դեռ ընթանում է արյունալի պայքար, որի հիմքում ընկած են տարբեր կրոններ ունեցող երկրների շահերը⁴:

Արևշատյանը մանրամասն և հիմնավոր ներկայացրել է Գրիգոր Տաթևացու փրկիստիայական ուսմունքի առաջադեմ կողմերը, որոնք համամարդկային նշանակություն ունեն:

Այս հիանալի գրքի 145-ից մինչև 215 էջը նվիրված է XIV դ. Հայաստանի փրկիստիայական դպրոցներին՝ հիմք ունենալով Գլաճոր-Տաթևի համալսարանների փրկիստիայական կրթական մակարդակը՝ ըստ ուսուցանվող առարկաների բովանդակության: Հետազոտողը լիովին օգտագործել է նախորդ ուսումնասիրողների՝ Վ. Չալոյանի, Մ. Չամչյանի, Լ. Խաչիկյանի, Մ. Օրմանյանի հետազոտությունների ելակետերն ու փաստերը:

Գրքում առանձին բաժին է նվիրված Գլաճորի համալսարանին (էջ 281–338), որից երևում են Արևշատյանի մանրախույզ հետազոտության շնորհիվ գիտական շրջանառության մեջ դրված հետաքրքիր փաստեր: Գլաճորի համալսարանի առաջին շրջանավարտներից է եղել պատմիչ, բանաստեղծ, Սյունիքի հոգևոր թեմի առաջնորդ Ստեփանոս Օրբելյանը: Գլաճորի համալսարանը սերտ կապերի մեջ է եղել Հայաստանի հեղինակավոր այլ դպրոցների հետ: Դրանցից էին Խորվիրապի դպրոցը, որի ղեկավարն էր Վարդան Արևելյցին և Վերին Նորավանքի դպրոցը՝ բաբունապետ Դավթի գլխավորությամբ: Գիտնականը համառոտ բնութագրականներով ներկայացնում է նշանավոր դպրոցների ցանկը՝ կանգ առնելով նշանավոր շրջանավարտների վրա: Գլաճորի համալսարանի փառավոր դեմքերից էին մանրանկարիչ Թորոս Տարոնացին, տաղանդավոր ճարտարապետ, քանդակագործ, մանրանկարիչ, գրիչ Մոմիկը:

Գլաճորի և Տաթևի համալսարանները թողել են մշակութային մեծ ժառանգություն: Բավական է հիշել Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմությունը», Թովմա Մեծոփեցու Լենկ Թեմուրի արշավանքները ներկայացնող երկը: Միջնադարի հայ գեղարվեստական գրականությունը հարստացրել են Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբը», Առաքել Սյունեցու «Աղամգիրքը»: Որպես եզրակացություն Արևշատյանը գրում է. «Տաթևացու ու նրա ուսուցչի՝ Հովհան Որոտնեցու գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն գիտությամբ: Նրանք Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի օրինակով իրենց գիտելիքներն ու եռանդը ուղղում էին երկրի առաջ ծառայած հասարակական-քաղաքական խնդիրների լուծմանը, կաթոլիկությունը Հայաստանում տարածելու փորձերի դեմ: Պակաս չէր նաև երկու գիտնականների ծառայությունը մանկավարժության բնագավառում: Աճեցնելով հարյուրավոր աշակերտներ, նրանք հայրենիքի համար ծանր ժամին բարձրացրին ուսման ջահը, տարածելով լուսավորությունը Հայաստանի բոլոր կողմերը, որպեսզի թույլ չտան նվաճողների իշխանության տակ մարի երկրի ինքնատիպ հոգևոր մշակույթը» (էջ 337):

Գրքի մենագրական հատվածներից մեկը նվիրված է Դավթի Անհաղթին, որը մշտապես եղել է գիտնականի հետաքրքրությունների կիզակետում:

⁴ Այս մասին տե՛ս Ա. Դ ո լ ու խ ա ն յ ա ն. Ֆրեդերիկ Մակլերը Հայագետ, Երևան, 2011, էջ 46–53:

Այդ հատվածը խորագրված է «Դավիթ Անհաղթը հին Հայաստանի նշանավորագույն փիլիսոփա»:

Գրքում քննված են Դավիթ Անհաղթի ինքնուրույն և մեկնողական գործերը: Մեծարժեք է հատկապես մենագրություն VII գլուխը՝ Դավթի գիտական ժառանգության ճակատագիրը ներկայացնող:

Դավթի նորապատոնական ուղղվածությունն ունեցող սինկրետիկ փիլիսոփայությունը հսկայական ազդեցություն է թողել հետագայի հայ իմաստասիրական մտքի վրա: Բնագիտական փիլիսոփայական ամենանշանավոր ներկայացուցիչը VII դարում դարձավ Անանիա Շիրակացին, որը կրում էր Անհաղթի ուսմունքի ազդեցությունը:

Ե՛վ Շիրակացու, և՛ Անհաղթի գիտական ժառանգության հրամայական շրջանառության մեջ դնողն ու տարածողը Գրիգոր Մագիստրոսն էր. դա պարզ երևում է նրա մի քանի թղթերից: Այդ երևույթի հաջորդական փոխանցողը դարձավ Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը: Դավթի աշխատությունները հին ժամանակներում արդեն ազդել են արաբական փիլիսոփայական մտքի վրա: Դա երևում է IX դ. արաբ մտածող Ալ Կինդիի գործերում, ինչպես նաև արաբ բժշկապետ Ավիցենայի աշխատություններում: Իրավացիորեն Արևշատյանը շեշտում է, թե Դավթի փիլիսոփայությունը բյուզանդական մշակույթի միջոցով առավել մեծ տարածում է ունեցել դեպի Եվրոպա, սլավոնական երկրներ, Վրաստան:

Երկար կարելի է գրել Ս. Արևշատյանի հետմահու հրատարակված այս մեծարժեք հատորի մասին: Կարևորն այն է, որ այսօրվա ու հետագայի հետազոտողն այս գրքից ճշգրտորեն կիմանա, թե ինչպիսին է եղել ողջ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունը, փիլիսոփայությունը և մշակույթը:

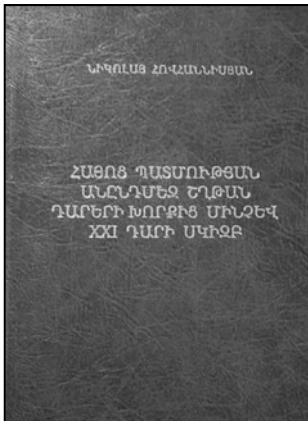
ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 33 գրքի և շուրջ 650 հոդվածի: aelita.dolukhanyan@gmail.com

ՆԻԿՈԼԱՅ ՅՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ. Հայոց պատմության անընդմեջ շղթան դարերի խորքից մինչև XXI դարի սկիզբ (պատմաբան-միջազգայնագետի դիտարկումներ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2020, 428 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, միջազգայնագետ, արաբագիտություն, Լեոնային Ղարաբաղ, հայ ժողովուրդ, արմենոցիդ, պատմություն:

Լույս է տեսել գիտություն վաստակավոր գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ակադեմիկոս արաբագետ-պատմաբան, միջազգայնագետ, արտասահմանյան բազմաթիվ ակադեմիաների և գիտական ընկերությունների անդամ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Հայոց պատմության անընդմեջ շղթան դարերի խորքից մինչև XXI դարի սկիզբ (պատմաբան-միջազգայնագետի դիտարկումներ)» խորագրով աշխատությունը:

Շուրջ հարյուր մենագրությունների ու գիտական բարձրարժեք բազմաթիվ ուսումնասիրությունների հեղինակ Ն. Հովհաննիսյանը գիտական հանրության դատին է ներկայացրել հայագիտական ինքնատիպ և ֆունդամենտալ մի աշխատություն, որը լույս է սփռում հայ ժողովրդի պատմության զանազան հանգրվանների՝ հատկապես պետականության վերականգնման և հետանկախության շրջանի ռազմաքաղաքական իրադարձությունների ու միջազգային հարաբերությունների վրա:

Լինելով Հայաստանում արաբագիտության դպրոցի հիմնադիր՝ պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանի անձնական ջանքերով գիտական այդ ուղղությունը մեղանում ոչ միայն աննախադեպ զարգացում ապրեց, այլև՝ բարձրացվեց համաշխարհային նոր մակարդակի վրա: Ականավոր գիտնականի, արևելագետ-միջազգայնագետի՝ արաբական երկրների պատմությանը, միջազգային և տարածաշրջանային հարաբերություններին, քաղաքական իսլամին, հայ-արաբական, այդ թվում՝ միջպետական հարաբերություններին ու այլևայլ հիմնախնդիրներին նվիրված ծանրակշիռ մենագրությունները և ուսումնասիրությունները, հիրավի, արժանի ներդրում են համաշխարհային արաբագիտության զարգացման գործում: Պատահական չէ, որ Ն. Հովհաննիսյանի բազմաթիվ գործեր թարգմանվել են աշխարհի տասնյակ լեզուներով, որոնք փառք ու պատիվ և միջազգային ճանաչում են բերել ոչ միայն իրեն, այլև՝ հայ արաբագիտության դպրոցին:

* Ներկայացվել է 17. I. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 11. II. 2021 թ.:

Արաբագիտական բազմապրոֆիլ ուսումնասիրությունների շարքում, անկասկած, վաստակաշատ գիտնականի խոշորագույն ձեռքբերում է հանդիսանում նրա արաբական երկրների լիակատար պատմությունը նվիրված գիտական բացառիկ նշանակություն ունեցող քառահատոր ակադեմիական մեծածավալ աշխատությունը, որի նմանը գրեթե չի ունեցել համաշխարհային արաբագիտությունը¹:

Տասնյակ տարիների գիտաձեռնարկային, հասարակական և քաղաքական գործունեությունը զուգահեռ՝ Ն. Հովհաննիսյանի գիտական հետաքրքրությունների տեսադաշտից դուրս չեն մնացել այնպիսի թեմաներ, ինչպիսիք են էթնո-քաղաքական հակամարտությունների, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրները, որոնց վերաբերյալ նա միջազգային գիտական հանրության սեղանին է դրել միջազգայնագետների ու քաղաքագետների կողմից բարձր գնահատված մենագրություններ:

ՀՀ անկախությունից հետո, զուտ արաբագիտական թեմաներին զուգահեռ, մեծանուն գիտնականը ձեռնամուխ եղավ Հայոց ցեղասպանության հայեցակարգային հիմնախնդիրների մշակմանը և խորքային լուսաբանմանը: Այդ մասին հեղինակի հրատարակություններից բավական է նշել նրա՝ բազմապլանային «Հայոց ցեղասպանություն. հայասպանությունը որպես ամենագենոցիդային գենոցիդ» մենագրությունը, որը, բացի հայերենից, լույս է տեսել աշխարհի 12 լեզուներով², ինչով էլ նա մեծ ավանդ ունեցավ Հայոց ցեղասպանության գիտական վերլուծման և հանրահռչակման շնորհակալ գործում:

Իր արաբագիտական և, ընդհանրապես, արևելագիտական ուսումնասիրությունները վաստակաշատ գիտնականը հաճախ շաղկապել է հայ ժողովրդի պատմության առանցքային հիմնախնդիրների հետ: Ահավասիկ, իր բովանդակությամբ ու հարցադրումներով, քննարկվող բազմաբնույթ հիմնախնդրով նման նպատակ է հետապնդում Ն. Հովհաննիսյանի «Հայոց պատմության անընդմեջ շղթան դարերի խորքից մինչև XXI դարի սկիզբ (պատմաբան-միջազգայնագետի գիտարկումներ)» վերնագրով հիմնարար և արժեքավոր նոր մենագրությունը: Այն, մեր խորին համոզմամբ, արևելագետ-գիտնականի երկար ու ձիգ տարիների քրտնաջան պրպտումների և գիտական բեղուն գործունեության արգասիքն է: Պատմական լայն կտավի վրա նա Հայաստանը գիտարկում է որպես կարևոր գործոն Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների և ժողովուրդների հազարամյա պատմության հորովում ընդգծելով հայ ժողովրդի առաջատար դերը տարբեր երկրների պետական, քաղաքական ու տնտեսական կյանքում, ինչպես նաև կառավարման համակարգում: Այդ առումով աշխատությունը ձեռք է բերում հույս գիտական նշանակություն, որտեղ խիստ կարևորվում է տարածաշրջանում հայ էթնոսի կենսունակ գործոն հանդիսանալու խնդիրը: Հեղինակի կարծիքով պատմության ընթացքում Հայաստանը քանիցս հարկադրված է եղել լուծել իր գործոն լինելու հարցը, որն առաջին հերթին

¹ Ն. Հովհաննիսյան. Արաբական երկրների պատմություն, հ. I–IV, Երևան, 2003–2007:

² N. Hovhannisyán. The Armenian Genocide. Armenocide – The Most Genocidal Genocide. Yerevan, 2009.

կապված է անկախ պետություն լինելու հանգամանքի հետ: Այդ առումով էլ նա կոչ է անում Հայաստանի պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև երրորդ հանրապետության ժամանակաշրջանը դիտարկել որպես մեկ շղթա՝ իր տարաբնույթ օղակներով հանդերձ, ու այդ իրողություններից քննարկել նրա միջազգային գործոն լինելու հարցը և հայոց տեղը համաշխարհային պատմության մեջ:

Պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանի ներկայացվող աշխատությունը, իրավամբ, հեղինակի՝ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի, անցած ճանապարհի և ներկայի վերաբերյալ նրա խոհերի ամփոփումն է, ինչը պատմական կտրվածքով ընդգրկում է հիմնահարցերի լայն շրջանակ: Կանգ առնելով հայ ժողովրդի պատմական զարգացման առավել դրամատիկ փուլերի վրա՝ նա փորձ է արել ցույց տալ պատմաաշխարհագրական բավականաչափ բարդ միջավայրում գոյատևած ու ռազմաքաղաքական փոթորկալից ուղի անցած հայ ժողովրդի գոյատևելու ֆենոմենը:

Աշխատությունում, որը բաղկացած է երեք մասից, քննարկման առարկա են դարձել երբեմն իրարից տարբեր հարցադրումները, որոնք, այդուամենայնիվ, լրացնում են իրար և տրամաբանորեն հանդիսանում միմյանց շարունակությունը: Հեղինակը ջանում է ցույց տալ, որ չնայած ողջ պատմության ընթացքում անցնելով բազմաթիվ փորձությունների բովով և դիմակայելով ժամանակների սարսափելի արհավիրքներին՝ հայ ժողովուրդը արժանապատվորեն շարունակեց իր երթը պատմության քառուղիներում՝ դառնալով, ինչպես իրավացիորեն նշում է նա, «պետութենաստեղծ ազգ», որին, ի տարբերություն հնագույն շատ ազգերի, հաջողվեց ոչ միայն պահպանել իր ինքնությունը, ազգային նկարագիրը, այլև՝ կերտել սեփական պետականությունը:

Աշխատության առաջին մասում Ն. Հովհաննիսյանը, ընդհանուր գծերով պատմական ուշադրավ էքսկուրսներ կատարելով, հետաքրքիր փաստեր է արձանագրում Հայաստանում ռազմաքաղաքական իրողությունների, ժամանակի գերտերությունների հետ նրա ունեցած փոխհարաբերությունների, ինչպես նաև տարբեր երկրներում հայոց դերի, Հայաստանի բաժանման, Հայկական հարցի, ռուս-թուրքական հարաբերությունների, առաջին և խորհրդային Հայաստանների ու հանգուցային բազմաթիվ այլ հարցերի մասին: Այնուհետև հեղինակն ուսումնասիրության երկրորդ և երրորդ մասերը նվիրել է 1991 թ. Հայաստանի անկախությունն ու նրա հետ աղերսվող տարաբնույթ հարցերին՝ հայաստանյան և տարածաշրջանային նոր իրողություններին, հաճախ շրջանառության մեջ դնելով պաշտոնական տարբեր փաստաթղթեր ու զեկուլյցներ, ինչպես նաև օտարազգի պետական պաշտոնյաների և հասարակական գործիչների նկատառումներն ու կարծիքները՝ կապված Հայաստանի և նրա շուրջ ծավալվող բուռն զարգացումների հետ: Ահա այս հարցերի վերաբերյալ էլ պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանն ընթերցողի դատին է հանձնել արտասահմանյան գիտական և քաղաքական բազմաթիվ գործիչների հետ ունեցած անձնական հանդիպումների ու քննարկումների նյութերը, որոնք, չափազանց արժեքավոր լինելով, նոր լույս են սփռում մերօրյա Հայաստանի մանավանդ նրա առաջին բարդ շրջանի զարգացումների վրա:

Բացի այդ, աշխատությունում զգալի տեղ են զբաղեցնում հեղինակի նամակներն ու գեկուցագրերը՝ ուղղված Հայաստանի քաղաքական բարձր ղեկավարությունը՝ երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական տարբեր ու լորտների մասին, որոնք առավել ընդգծում են նրա մտահոգությունները հայոց պետականության ապագայի նկատմամբ: Այս կտրվածքով առանձնակի ուշադրության են արժանի նաև մենագրությունում գետեղված պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանի Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վերաբերյալ մտորումներն ու միջազգային գիտական կոնֆերանսներում հնչեցրած նկատառումները, ինչպես նաև Հայաստանի ղեկավարությունը հասցեագրված գեկուցագրերն ու առաջարկությունները:

Աշխատության վերջում հավուր պատշաճի ներկայացվել է Հայոց մեծ եղեռնագործությունն Օսմանյան կայսրությունում: Այս խնդիրը մեծանուն գիտնականի համար ունի սկզբունքային նշանակություն, որին էլ գիտական իր գործունեության ընթացքում, ինչպես նշեցինք, նա նվիրել է արժեքավոր ուսումնասիրություններ: «Մեծ եղեռն-Գենոցիդ-Արմենոցիդ-Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում» խորագրով բաժնում գիտնականը խորը վերլուծության է ենթարկում հայ ժողովրդի պատմության, թերևս, ամենադժնդակ այդ ժամանակաշրջանն իր մեզ հայտնի հետևանքներով: Պատահական չէ, որ հեղինակի ջանքերի շնորհիվ միջազգային լայն տարածում ստացավ «Արմենոցիդ» եզրը, որպես «հայասպանության» հոմանիշ:

Ինչպես աշխատության ողջ շարադրանքը, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանությունը նվիրված հատվածն ընթերցողին համոզիչ ու հիմնավոր պատկերացում է տալիս հիմնախնդրի պատմության, պատճառների, հետևանքների, թուրքական ժխտողական քաղաքականության և այլնի մասին:

Ամփոփելով՝ նշենք. մեծանուն գիտնական Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ներկայացվող աշխատությունը լուրջ ներդրում է հայագիտության մեջ, կառուցված է աղբյուրագիտական ու փաստագրական հարուստ հենքի վրա, ունի կուռ շարադրանք, գիտական ծանրակշիռ գործ է և ընթերցվում է մեծ հետաքրքրությամբ:

ԱՐՇԱԿ ՓՈԼԱԴՅԱՆ,
ԱՐՄԵՆ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ

Արշակ Փոլադյան – պ. գ. դ., Մարտիկոյի Թագավորությունում և Թունիսի Հանրապետությունում ՀՀ դեսպան (նստավայրը՝ Երևան), դիվանագիտական աստիճան՝ ՀՀ արտակարգ և լրագոր դեսպան: Հեղինակ է արևելագիտական ու հայագիտական 18 մենագրության և տասնյակ գիտական հոդվածի: a.poladian@mfa.am

Արմեն Մելքոնյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԱԳՆ Միջին Արևելքի և Աֆրիկայի վարչության պետ, դիվանագիտական աստիճան՝ ՀՀ արտակարգ և լրագոր դեսպան: Հեղինակ է շուրջ մեկ տասնյակ գիտական հոդվածի: a.melkonian@mfa.am

ՀՈՎՅԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ. ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ, ԵՐԷԱՆ, «Տիգրան Մեծ»
հրատ., 2020, 1224 էջ*:

Բանալի բառեր՝ հանրագիտարան, գրականություն, գրականագիտություն,
թումանյանագիտություն, ստեղծագործություն, գրական ժանրեր, հրատա-
րակախոսություն, հասարակական գործունեություն, հայ-թաթարական բա-
խումբներ:

«Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչությունը» լույս է ընծայել
«Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարանը», որը մեզանում առաջին
գրական հանրագիտարանն է, նաև՝ հոբելյանա-
կան՝ նվիրված Ամենայն հայոց բանաստեղծի
ծննդյան 150-ամյակին:

Հանրագիտարանը բանաստեղծի գրական ժա-
ռանգությունը, թումանյանագիտության հիմնա-
կան նվաճումները, թումանյանի հայ և համաշ-
խարհային գրականության հետ առնչություն-
ները, հայ մշակույթում նրա ստեղծագործու-
թյունների տարատեսակ դրսևորումները, բանաս-
տեղծի բազմաբեղուն ազգային-հասարակական
գործունեության պատմությունն ամփոփող հա-
մապարփակ հրատարակություն է:

Գիրքը բացվում է բ. գ. դ. Ազատ Եղիազարյա-
նի «Հովհաննես Թումանյանը բանաստեղծ» և բ. գ. դ. Սուսաննա Հովհան-
նիսյանի «Թումանյան մարդը և քաղաքացին» ծավալուն հոդվածներով:
Առաջինում խոսվում է թումանյան–բանաստեղծի անցած գրական ճանա-
պարհի և այն ջինջ ու անարատ ակունքների մասին, որոնք նրան դարձրին
բանաստեղծ: «Թումանյանը որպես մարդ ու բանաստեղծ ձևավորվել է ...
աստվածային շոշոկության մեջ» (էջ 7), – գրում է Ա. Եղիազարյանը՝ նկատի
ունենալով ծննդավայրի մասին թումանյանի հետևյալ գրառումը. «Լոռու
գեղեցիկ բնությունը, անմահական օդը, զրնգուն աղբյուրների ջուրը,
լեռնային գյուղական կյանքի ազատությունը, էն հավասարությունը, որ
կար հին գյուղական կյանքում, ամենքս էլ մի տեսակ էինք ապրում, ուտում,
խմում ու իրար հետ»¹: Թումանյանի ստեղծագործության ընդհանուր նկա-
րագրում գրականագետը կարևորում է այն հանգամանքը, որ, ի տարբե-
րություն XIX դարի հայ գրականության մեջ աչքի ընկնող իրողության,
բանաստեղծի հերոսների ողբերգության մեջ սոցիալական խնդիրներն ու
փողը ոչ մի դեր չէին կատարում: Իսկ անդրադառնալով այն խնդրին, թե

* Ներկայացվել է 15. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 10. III. 2021 թ.:
¹ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Երկերի լիակատար ժողովածու տաս հատո-
րով, հ. 8, Երևան, 1997, էջ 427–428:

ինչ² և Գիքորը կործանվեց, արձանագրում է. «Որովհետև այդ միջավայրը, որտեղ ընկել էր գյուղացի երեխան, շատ տարբեր էր նրա հայրենի գյուղից-այնտեղ մարդիկ անկեղծ էին, իրարից գաղտնիքներ չուներին, մարդկային ջերմություն կար» (էջ 9–10): «Թումանյանի ստեղծագործության առանցքը մարդն է» (էջ 10), – ընդգծում է Ա. Եղիազարյանը, որին բանաստեղծն առավել խորությամբ անդրադարձել է «Թմբկաբերդի առումը» պոեմում: Այստեղ նա ոչ թե պատասխան, այլ հարց, մտածելու թեմա է տալիս՝ ինչի³ է ունակ մարդը, այն մարդը, ով կարող է այսքան լավ գործեր անել:

Գրականագետն այնուհետև անդրադառնում է Թումանյանի աշխարհ-գեղացողությունը՝ «Տիեզերքն ամբողջ հայրենիք ու տուն», մահվան նրա գեղացողությունը, որոնք նրան տարբերում են և՛ հայ, և՛ Արևելքի հեղինակներից: Հոգևածում անդրադարձ կա նաև Թումանյանի հրապարակախոսությունը, գիտական ուսումնասիրություններին, հասարակական-քաղաքական և այլ բնույթի գործերի:

Ս. Հովհաննիսյանի հոդվածի նյութը Թումանյան – մարդն է, քաղաքացին, մարդկային հարաբերությունները, ամենահաս բնավորությունը: «Բանաստեղծն արտաքնապես վայելչակազմ ու բավական բարձրահասակ էր, նիհար, ուներ լայն ու բաց, ազնվություն արտահայտող սպիտակ ճակատ, ուղիղ դիմագծեր ու քիթ (ոմանց ընկալմամբ՝ հասակի հետ ներդաշնակվող արծվի քիթ), սև ու խիտ գանգուր մազեր» (էջ 16): Կենդանի գրույցի սիրահար էր: «... եթե նա հայտնվի անմարդաբնակ կղզում, իր համար քարից կամ ծառից գրուցակից կստեղծի»⁴, – սա Թումանյանի Աշխեն դստեր վկայությունն է:

Հանրահայտ էր բանաստեղծի անսահման լավատեսությունը՝ վատը լավ եմ տեսել ես, որի պատճառը բանաստեղծի բնատուր բարությունն էր, նրա հավատը մարդու ուժերի ու հնարավորությունների նկատմամբ:

Թումանյանը հայտնի էր չափազանցության հասնող իր հյուրասիրություններով: «Թումանյանը պարզապես հյուրամոլ էր»⁵, – գրել է Դերենիկ Դեմիրճյանը, իսկ Ավետիք Իսահակյանը նկատել է, որ բանաստեղծը «... շոտլ էր ամեն բանի մեջ՝ սիրո, քեֆի, զավակ ունենալու, առհասարակ ամեն բանի մեջ»⁶:

Թումանյանն ամեն միջոց գործադրել է ազգերի, ընկերների, գրողների, ընտանիքի անդամների և բոլոր մերձավորների միջև խաղաղություն հաստատելու համար: Անուբանալի է նրա հաշտարար գործունեությունը մասնավորապես հայ-թաթարական ընդհարումների (1905–1906) և հայ-վրացական պատերազմի (դեկտեմբեր, 1918) շրջանում:

Հայտնի է՝ բանաստեղծն առանձնահատուկ սեր ուներ քեֆի և ուրախության նկատմամբ, որը նրա կենսափիլիսոփայության արտահայտություններից էր. Թումանյան – անհատականության ամենավառ դրսևորումներից: Նա ասում էր. «Գոհ եղիր, ուրախ, զվարթ, սիրտդ ուրախ պահիր, որ ամենադժվար բանն է կյանքում»⁷: Ուրախ, խոսքաչեն բնավորությունը,

² Ա. Թումանյան. Թումանյանի զավակներ, Երևան, 2011, էջ 114:

³ Դ. Դեմիրճյան. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1960, էջ 182:

⁴ Ա.վ. Իսահակյան. Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, էջ 287:

⁵ Ն. Թումանյան. Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1969, էջ 83:

առականերով ու հումորով համեմված իմաստուն կենացները, նրա ներկայությունը լույս ու ջերմություն էին փոխում շրջապատի վրա: Եվ բոլորովին պատահական չէր, որ նա Ամենայն հայոց բանաստեղծ պատվանվան հետ, ըստ արժանվույն, կրում էր նաև Ամենայն հայոց թամադա, Ամենայն հայոց որբերի հայրիկ և էլի այլ պատվանուններ:

Գրքում առանձին հոդվածներով ներկայացված են Թումանյանի գրական ժառանգության բոլոր ժանրերը, որոնց հետևում են տվյալ ժանրի առանձին ստեղծագործությունների մասին համառոտ հոդվածներ: Ծավալուն հոդվածներ կան բանաստեղծի ստեղծագործության առանձնահատկությունների, ինչպես նաև արվեստում (երաժշտություն, կերպարվեստ, քանդակագործություն, թատրոն, կինո և այլն) նրա ստեղծագործությունների արտացոլման մասին: Նկատենք՝ հոդվածների հիմնական մասը պատրաստել են հանրությունը հայտնի թումանյանագետները, և նրանք, ովքեր այս կամ այն կերպ առնչվել են Թումանյանի ստեղծագործությանն ու գիտական գործունեությանը:

Հանրագիտարանը կազմված է հետևյալ խոշոր թեմատիկ բաժիններից (խորագրերից)՝ 1. «Թումանյանի նախնիները, հայրական օջախը, ընտանիքը», 2. «Մերձավոր շրջապատը», 3. «Ուսումնառությունը», 4. «Աշխատանքային գործունեությունը», 5. «Գրական ժառանգությունը՝ բանաստեղծություններ, բալլադներ, լեգենդներ, պոեմներ, քառյակներ, պատմվածքներ, հեքիաթներ», 6. «Թումանյանի ստեղծագործությունների գրական առանձնահատկությունները», 7. «Թումանյանի ազգային-հասարակական գործունեությունը», 8. «Թումանյանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին», 9. «Թումանյանը՝ ժողովուրդների բարեկամության ջատագով», 10. «Թումանյանը խորհրդային իշխանության տարիներին», 11. «Թումանյանը և հայ մշակույթը», 12. «Գրական-կրթամշակութային հաստատություններ, ընկերություններ և այլ կազմակերպություններ», 13. «Պարբերականներ», 14. «Անձնանուններ», 15. «Տեղանուններ»:

Գրքում հանգամանորեն ներկայացված է Թումանյանի ազգային-հասարակական գործունեությունը, որը բանաստեղծի կյանքի կարևոր բաղադրիչն է: Այն սկսվում է 1905–1906-ի հայ-թաթարական ընդհարումներին նրա մասնակցությունից, ավարտվում ՀՕԿ-ի նախագահի պաշտոնում Կ. Պոլիս այցելությամբ՝ 1921-ի հոկտեմբերին:

1905-ի նոյեմբերի 22-ին՝ տարածաշրջանում ընդհանուր ռազմական դրություն հայտարարվելուց հետո, Թումանյանն իր երեխաներին վերցրել ու տեղափոխվել է Լոռի՝ համոզված լինելով, որ հայ-թուրք խառը բնակչությամբ այդ գավառում խառնակություններ են լինելու, և ինքն այնտեղ շատ պետք կգա: Սակայն նրա գործն այնտեղ եղավ ոչ թե հայերին զինելն ու թուրքերի վրա հարձակման նախապատրաստելը, այլ սպիտակ դրոշմ ձեռքին՝ ճիւղերի փոքր խմբով անցավ բնակավայրից բնակավայր, թուրքերի քոչավայրից քոչավայր և նրանց բացատրեց՝ դա իրենց կռիվը չէ, այլ իշխանությունների կազմակերպած սադրանք, և որի դեմն առնելու նպատակով ինքը փորձեց զսպել բազմաթիվ տաքգլուխների ու հազարավոր կյանքեր փրկեց:

Տարօրինակ պիտի լինեն, եթե Թումանյանի այդ խաղաղարար գործունեությունը ծուռ հայելու մեջ չներկայացվեր, և նա չհայտնվեր պահնորդական (ժանդարմերիա) ծառայությունում: Հայ-թաթարական ընդհարումների հողի վրա թիսվեց, այսպես կոչված, «Դաշնակցության գործը», և բոլոր ձեռքակալածներին, այդ թվում Թումանյանին, մեղադրանք ներկայացվեց դաշնակցական լինելու ու ազգամիջյան թշնամանք հրահրելու համար: Այդ գործի շրջանակներում Թումանյանին կալանավորել են 2 անգամ. առաջինը՝ 1908-ի դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը. ավագ որդու Մուշեղի հետ նրան տարել են Մետեխի բանտ, որտեղ մնացել է 5.5 ամիս, երկրորդը՝ 1911-ի հոկտեմբերի 31-ի գիշերը: Նախ նա Մետեխի բանտում, ապա Սանկտ Պետերբուրգի կալանավայրում մնացել է մինչև 1912-ի մարտի 20-ը, երբ ավարտվել է «Դաշնակցության գործով» դատավարությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի լուրը Թումանյանը ստացավ Թիֆլիսի շրջակայքում գտնվող Զաղվերի ամառանոցում: «Ամենքս կլանված ենք պատերազմով: Ամենքս դարձել ենք ռազմագետ, իհարկե ես ոչ մի կասկած չունեմ մեր հաղթանակի վրա արևմուտքում ...» (էջ 214), – գրել է իր մտերիմ ընկեր-բարերար Փիլիպոս Վարդազարյանին:

Ռուսական զենքի հաղթանակի համոզված ակնկալիքով բանաստեղծը եռանդով մասնակցեց հայկական կամավորական ջոկատների կազմավորմանը, այդ նպատակով հասավ մինչև Բաքու և հայերին հորդորեց միանալ կամավորականներին: Ապա Գևորգ Ե կաթողիկոսի հանձնարարությամբ 1914-ի նոյեմբերին եպիսկոպոսներ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի, Խորեն Մուրադբեկյանի, Շիրվանզադեի, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հովսեփ Խոնունցի ու Թիֆլիսի հոգևոր հովիվ Տեր Նիկոլի հետ մեկնեց ռազմաճակատի գիծ՝ ռուսական բանակի հրամկազմի շրջանում հայկական կամավորական ջոկատների մասին ոչ բարենպաստ վերաբերմունքի պատճառները պարզելու և հարթելու նպատակով:

Այնուհետև՝ 1915-ի հունիսի 6–25-ը, եղավ Վանում ու ապրեց Վանի հերոսամարտի առաջացրած համընդհանուր խանդավառություն՝ Մեծ եղեռնի այն ահասարսուռ օրերին: Բայց իրադարձություններն արագ գլխիվայր չըջվեցին. ռուսական զորքն անակնկալ հետ քաշվեց, և Վասպուրականի հայությունը կոտորածի սպառնալիքի տակ ստիպված եղավ գաղթել Արևելյան Հայաստան: Էջմիածինն այդ օրերին անճանաչելի էր՝ հարյուրհազարավոր գաղթականներով ու որբերով:

Այդ ժամանակ Թումանյանը էջմիածնում էր՝ դատեր՝ նվարդի հետ: Ստեղծված իրավիճակում շատերը չզիմացան, Թումանյանը ոչ միայն դիմակայեց, այլև նրա ջանքերով այնտեղ բացվեցին հիվանդանոցներ՝ 500 մահճակալով և որբանոց՝ 3.000 որբի համար: Բանաստեղծն այնքան գուրգուրանքով էր վերաբերվում այդ բախտահալած որբերին, որոնք նրան անվանեցին «հայրիկ», որը հետագայում վերածվեց «Ամենայն հայոց որբերի հայրիկ» պատվանվան: Հայտնի էր, որ որբերի ու գաղթականների հետ կապված մի դիպվածով նա ընդհարվել է կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի հետ. տեղատարափ անձրևից գաղթականներին պատսպարելու համար, կաթողիկոսի կամքին հակառակ, բացել տվեց նորակառույց վեհարանի դուռը: Զայրա-

ցած կաթողիկոսի այն կշտամբանքին, թե՛ «Դուք գիտե՞ք, որ ես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն եմ», բանաստեղծը պատասխանել է. «Իսկ դուք գիտե՞ք, որ ես էլ Ամենայն Հայոց բանաստեղծն եմ»:

1915 թ. սեպտեմբերի կեսերին ուժասպառ Թումանյանը վերադարձավ Թիֆլիս. շատ չանցած՝ սկսվեց նրա անձնական ողբերգության շրջանը: Սեպտեմբերի 17-ին ստացավ եղբոր՝ Ռոստոմի սպանության լուրը. 2 օրով մեկնեց Դսեղ: «Այնտեղից վերադարձավ բոլորովին փոխված, – գրել է Նվարդը, – մոտ 2 ամիս մնաց հիվանդ պառկած: Տխուր էր, ոչ ոքի չէր ընդունում, ոչինչ նրան չէր հանգստացնում»⁶: 1916-ի հունիսի 23-ին ստացավ ուսական բանակում ծառայող կրտսեր եղբոր՝ Արտաշեսի Բաթումի մոտերքում զոհվելու գույժը:

Իսկ 1918-ի մարտին՝ Վանի վերջին գաղթի օրերին, զոհվեց Թումանյանի Արտավազդ որդին, որն անասելի ողբերգություն էր բանաստեղծի համար: Այդ լուրը նա կարդաց դեկտեմբերի 3-ին «Նոր հորիզոն» թերթում. դա նրա կյանքի ամենաողբերգական օրն էր: «Կարդաց ... , բոլոր շանթեց հայրիկին, թերթը ձեռքին հեկեկում էր, ծանր, շատ ծանր տեսարան էր. Արտիկի սպանությունը նրա մեջքը կտորեց»⁷, – սա դարձյալ Նվարդի գրառումն է:

Այդ տարիներին Թումանյանի կենսագրության միակ լուսավոր էջը, թերևս, գորավար Անդրանիկի հետ հանդիպումներն էին, երբ վերջինս ռազմական գործողությունների դադարներին ռազմաճակատից գալիս էր Թիֆլիս բուժվելու: Զարմանալի մի մտերմություն էր ստեղծվել նրանց միջև: Անդրանիկը կարծես եկել էր նրա ավագ ընկերոջը՝ Ղազարոս Աղայանին փոխարինելու: Օրերով խոսում էին ժողովրդի դարդ ու ցավից և, հատկապես, արևմտահայ գաղթականության ճակատագրից: Հայտնի է, որ 1918-ի մայիսի 22-ին թուրքերի հարձակումից նահանջող գորավարի գորաջուկատին Թումանյանը Ջալալօղլիում դիմավորեց և առաջարկեց քաշվել Դսեղ թուրքերի շրջափակման մեջ չհայտնվելու համար:

Ղարաքիլիսայի արյունալի անկումից հետո, որի պաշտպանությունը, ինչպես գիտենք, Անդրանիկը չմասնակցեց, բանաստեղծը հորդորեց նրան՝ որքան հնարավոր է շուտ հեռանալ Լոռիից: Զորավարը ոչ միայն այդտեղից, այլև հանգամանքների բերումով ստիպված եղավ հեռանալ նաև 10.000 քառ. կմ տարածքով անկախ հռչակված Հայաստանի Հանրապետությունից:

Հետագայում (հունիսի 24-ին), երբ 1918 թ. Ազգային խորհրդի նիստերից մեկում քննարկվում էին Ղարաքիլիսայի անկման պատճառները, Թումանյանը, այնուամենայնիվ, իր դժգոհությունը հայտնեց գորավարից. «Եթե Անդրանիկը ժամանակին Դվալի գազաթը բռներ, թերևս Ղարաքիլիսայի կոբլը այդ վախճանը չունենար»⁸: Իսկ Ազգային խորհրդի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի այդ օրերի գործունեությունը նա գնահատեց որպես «ապիկարություն հասնող ոճրագործություն»:

⁶ Ն. Թումանյան. նշվ. աշխ., 1969, էջ 130:

⁷ Ա. Թումանյան. Նամակներ, 2013, էջ 15:

⁸ Գ. Մախմուրյան. Հովհ. Թումանյանի ելույթները Հայոց ազգային խորհրդի և Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցության նիստերում (1918 թ. ապրիլ – հուլիս). – ՊԲՀ, 2014, № 3, էջ 247:

⁹ Նույն տեղում, էջ 239:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին Թումանյանի հասարակական գործունեությունը մի նոր որակ ստացավ. Թիֆլիսում գործող հայրենակցական միությունները միավորելով՝ նա ստեղծեց Հայոց հայրենակցական միությունների միությունը (նախագահ ընտրվեց ինքը, քարտուղար՝ Համազասպ Համբարձումյանը), որը զբաղվում էր տարածաշրջանում սիրված հայության հատվածների ամենատարբեր խնդիրներով: Այնքան շատ էր անելիքը, որ մի անգամ Համազասպին ասաց. «Մենք (միությունը) ինչո՞վ պետություն չենք պետություն ենք պետության մեջ» (էջ 700): Քանի որ Թումանյանը մտերիմ հարաբերություններ ուներ Հայաստանի առաջին երկու վարչապետների՝ Հովհաննես Քաջազնունու և Ալեքսանդր Խատիսյանի հետ, նրանց գրում էր իրենց խնդիրների մասին և պահանջում դրանց որևէ լուծում տալ: Այդ միություն կարևոր գործերից մեկն այն եղավ, որ կազմավորեց Առաջին աշխարհամարտում հայերի կրած վնասների գնահատման Քննիչ հանձնաժողով, որի պատրաստած տեղեկանքը (իհարկե, ոչ ամբողջական) ներկայացվեց Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին:

Թումանյանը հույս ուներ, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումով կվերջանան հայ ժողովրդի տառապանքները, և գրողները, նաև ինքը, կզբաղվեն իրենց գործով: Բայց հանգամանքներն այնպես կտրուկ փոխվեցին, որ երկրում 1921-ի փետրվարին բռնկվեց եղբայրասպան պատերազմ, և Թումանյանը ստիպված էր գալ Երևան՝ այդ անմիտ պատերազմին վերջ տալու համար: Երևանում միակ բանը, որ կարողացավ անել, այն էր՝ նա Թիֆլիս՝ Սերգո Օրջոնիկիձեին՝ տեղեկացրեց, թե դա ոչ թե Դանակցության սարքած խռովություն է, ինչպես նախապես հաղորդել էին, այլ համաժողովրդական ընդվզում, որն սկսել էր գյուղացիությունը: Եվ պետք է անհապաղ ձեռնարկվեն բոլոր միջոցները՝ դրան վերջ տալու:

Վերջին ծառայությունը, որ Թումանյանը մատուցեց արդեն նորաստեղծ խորհրդային իշխանության օրոք, եղավ նրա համաձայնությունը Հայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահ ընտրվելու և մեկնելու Կ. Պոլիս՝ այնտեղ համապատասխան կառույց ստեղծելու ու նորաստեղծ պետությանն օգնելու համար: Այնտեղից նա վերադարձավ հիվանդ և, ըստ էության, այլևս չկարողացավ զբաղվել ակտիվ գործունեությամբ:

Մշակութային և դաստիարակչական առումով շատ կարևոր է հանրագիտարանի «Թումանյանը և հայ մշակույթը» բաժինը, որտեղ ներկայացված են բանաստեղծի ստեղծագործությունների հիման վրա ստեղծված գործերը՝ օպերաներ, սիմֆոնիկ ստեղծագործություններ, երգեր, թատերական ներկայացումներ, կինոնկարներ, մուլտֆիլմեր, կերպարվեստի ու քանդակագործության նմուշներ և այլն: Հատկապես ծավալուն անդրադարձ կա «Անուշ» և «Ալմաստ» օպերաներին, որոնք, ըստ էության, հայ ազգային ու դասական օպերաների հիմնասյուներն են:

«Անձնանուններ» բաժնում ներկայացված են Թումանյանի բոլոր ժամանակակիցները, որոնք հարաբերվել են նրա հետ կամ ձևավորել են այն միջավայրը, որտեղ ապրել և ստեղծագործել է բանաստեղծը: Այս բաժնում ներառված են ժամանակի գրեթե բոլոր երևելի դեմքերը (շուրջ 500)՝ Ղազարոս Աղայան, Ավետիք Իսահակյան, Կոմիտաս, Խրիմյան Հայրիկ, Լևոն

Շանթ, Վահան Տերյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Նիկոլ Աղբալյան, Լեո, Հովհաննես Քաջազնունի, Ալեքսանդր Խատիսյան, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Մարտիրոս Սարյան, Հրաչյա Աճառյան, Մանուկ Աբեղյան, Վիկտոր Համբարձումյան, Ալեքսանդր Սպենդիարյան, Ազատ Մանուկյան, Դանիել Ղազարյան, Ռոմանոս Մելիքյան և շատ ուրիշներ, նաև նրա բոլոր գրական նախորդները, որոնց թումանյանն անդրադարձել է տարբեր առիթներով, բոլոր թումանյանագետները և այն գրականագետներն ու գրողները, թարգմանիչները, մշակութային գործիչները, որոնք նկատելի ավանդ ունեն բանաստեղծի մասին ստեղծված գրականությունում ու արվեստի գործերում:

Հանրագիտարանն ունի նաև հարուստ պատկերազարդում, նրանում տեղ են գտել բանաստեղծի ու նրա ընտանիքի անդամների բազմաթիվ լուսանկարներ, տարբեր փաստաթղթերի լուսապատճեններ, ժողովածուների առաջին հրատարակությունների կազմերի պատկերներ, տարբեր հանդեսներում տպագրված գործերի էջանկարներ, հանրագիտարանում ներկայացված անձանց դիմանկարներ, նաև թումանյանի տոհմաձագը՝ կազմված և՛ բանաստեղծի, և՛ հանրագիտարանի նախաձեռնողներից ու մի շարք հոգևածների հեղինակ լուսահոգի Գառնիկ Շախկյանի ձեռքով:

Գրքում ներկայացված են գրական-մշակութային բոլոր այն հաստատությունները, որոնց հետ աշխատել է բանաստեղծը, բոլոր պարբերականներն ու այն վայրերը, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են բանաստեղծի անվան հետ, հորեկյանական միջոցառումները՝ սկսած նրա ծննդյան 50-ամյակից, և բազմաթիվ այլ հոգևածներ, որոնք լուսաբանում են նրա գրական ժառանգությունն ու գործունեությունն մի շարք ուշագրավ էջեր:

Այս ոչ սովորական հանրագիտարանից օգտվելը փոքրիշատե դյուրացնելու համար գրքի վերջում տրված են թումանյանի գործերի, անձնանունների, տեղանունների և պարբերականների ցուցիչներ:

Այսպիսով հանրագիտարանը համաժողովրդական սիրո նվիրումի արտահայտություն է: Հուսանք, որ այն օգտակար կլինի նաև մասնագետներին, դպրոցականներին, ուսանողներին ու սովորական ընթերցողին և կգառնասեղանի գիրք Ամենայն հայոց բանաստեղծի կյանքի ու ստեղծագործությունների մասին:

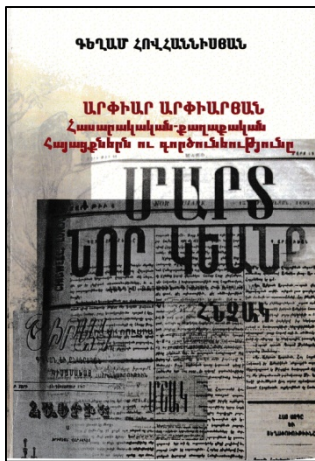
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Ք. գ. դ., «Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն» գլխավոր խմբագիր-տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական քիմիական անվանակարգության հարցեր: Հեղինակ է 1 մենագրության, 6 գեղարվեստական գրքի և շուրջ 100 հոդվածի: encyclop@sci.am

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ. Արփիար Արփիարյան. Հասարակական-քաղաքական հայացքներն ու գործունեությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմությունների ինստիտուտ, 2019, 265 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Ա. Արփիարյան, Արևմտյան Հայաստան, Վան, «Արարատեան ընկերությունը», Ա. Չոպանյան, Մ. Տամատյան, Մ. Չերազ, Մ. Խրիմյան, Գ. Սրվանձտյանց, Մ. Փորթուզալյան, «Արևելք»:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը «Մերոպ արք. Աշճեան մատենաշարով» հրատարակել է ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պ. գ. թ. Գեղամ

Հովհաննիսյանի «Արփիար Արփիարյան. Հասարակական-քաղաքական հայացքներն ու գործունեությունը» ուսումնասիրությունը (խմբագիր՝ պ. գ. դ., պրոֆ. Սուրեն Սարգսյան): XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, գրող, հրապարակախոս Արփիար Արփիարյանը (1851–1908) հայ մտավորականության այն փայլուն գործիչներից էր, ով խորը հետք է թողել ոչ միայն գրական, այլև հասարակական ու քաղաքական բնագավառում: Նա պատկանում է Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Մ. Խրիմյանի և ժամանակի նշանավոր այլ գործիչների այն սերնդին, որոնք խոշոր դեր են ունեցել հայ հասարակական և քաղաքական կյանքում:

Ուստի պատահական չէ, որ Ա. Արփիարյանի գործունեությանն անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ, ովքեր լուսաբանել են նրա գործունեության տարբեր ասպարեզները, իսկ Գ. Հովհաննիսյանի սույն աշխատությունը յուրօրինակ ամփոփումն է Ա. Արփիարյանի հասարակական և քաղաքական գործունեությունը:

Գրախոսվող հետազոտությունը բաղկացած է առաջաբանից, չորս գլխից, վերջաբանից, օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից, անգլերեն և ռուսերեն ամփոփումներից ու հավելվածից:

Առաջին գլխի «Արփիար Արփիարյանի լուսավորական գործունեությունը» երկու ենթագլուխներում Գ. Հովհաննիսյանը նախ լուսաբանում է XIX դարավերջի քառորդում Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կացությունը, իսկ երկրորդը նվիրված է Ա. Արփիարյանի կրթամշակութային գործունեությանը:

Ա. Արփիարյանն իր լուսավորչական գործունեությունը սկսում է 1864 թ., երբ ուսանում էր Կ. Պոլսի Թարգմանչաց վարժարանում: 1876 թ. ապրիլին համակիրների հետ հիմնադրում է «Արարատեան ընկերությունը», որի ատե-

* Ներկայացվել է 02. II. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 19. II. 2021 թ.:

նապես է ընտրվում Մկրտիչ Փորթուգալյանը, իսկ ատենադպիր՝ Ա. Արփիարյանը: Ընկերությունն իր առջև խնդիր էր դրել կրթության տարածման միջոցով նախ գավառահայության, ապա՝ քաղաքային բնակչության շրջանում սերմանել ազգային ինքնագիտակցություն, որի վերջնական նպատակը օսմանյան տիրապետության տակ տառապող արևմտահայության մեջ ինքնապաշտպանության գաղափարի ներդրումն ու իրագործումն էր: Ընկերությունը, ի թիվս այլ խնդիրների, կարևոր էր համարում հայ կանանց ու աղջիկներին կրթություն տալը: Հարկ է նշել, որ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը խորը հրասթափություն առաջացրեց հայության շրջանում, այնուամենայնիվ, հայ մտավորականության մի հատված չընկճվեց, այլ շարունակեց լուսավորության և ազատագրական գաղափարների քարոզչությունը, որը կատարվում էր լույս տեսնող «Արևելք» թերթում տպագրված հոդվածների ու նյութերի միջոցով: Նման մի խողովակ դարձավ նաև Թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակ»-ը, որի էջերում Ա. Արփիարյանը հանդես էր գալիս հրապարակախոսական հոդվածներով:

«Արևելք» թերթի նպատակներից մեկն արևելահայության հետ կապերի ամրապնդումն էր, ուստի 1884 թ. ապրիլին Ա. Արփիարյանը թերթի վարչական խորհրդի կողմից գործուղվում է Կովկաս, որի պատրվակը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրություններն էին: Մայիսին, որպես Բաղեշի ներկայացուցիչ, նա ընտրվում է Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի պատգամավոր: «Արևելք»-ի վարչական խորհրդի որոշ անդամներին դուր չէին գալիս Ա. Արփիարյանի ազգային պահանջողականների դեմ ուղղված հոդվածները, ուստի նա ստիպված է լինում տեղափոխվել Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մասիս» թերթի խմբագրություն¹:

Ա. Արփիարյանի համոզմամբ՝ «քաղաքը պետք է պատրաստեր» մտավորականների, որոնք հաստատվելով գավառներում պետք է նպաստեին գյուղական բնակչության կրթական մակարդակի որոշակի բարձրացմանը, որը և պետք է լիներ գրավական ազատագրական շարժման համար կաղերք պատրաստելու համար: Առավել հայահոծ նահանգի կենտրոն Վանում դպրոց հիմնելու նրա գաղափարը պաշտպանություն է գտնում Մ. Փորթուգալյանի և Խրիմյան Հայրիկի մոտ, որը կնպաստեր ոչ միայն Վասպուրականի, այլև ողջ Արևմտյան Հայաստանի կրթության զարգացմանը: Այդ հաստատությունը դարձավ Վանի «Կեդրոնական վարժարանը», սակայն օսմանյան իշխանություններն այն վտանգավոր համարելով 1885 թ. փակեցին:

Ա. Արփիարյանը գիտակցում էր, որ հայկական դպրոցներում պետք է ներդնել դասավանդման նոր մեթոդներ, մեծ տեղ տալ հայրենասեր ուսուցիչներին՝ անկախ նրանց դասավանդած առարկաներից: Ինչպես ժամանակի երևելի գործիչները, այնպես էլ նա համոզված էր, որ ազատագրական

¹ 1880-ական թվականներին «Արևելքը» հասարակության մի մասի կողմից որակվում էր իբրև «ուսմկին անհպելի և ազնվական դասերու խորհրդակից» տես Ն. Գ. Մ ու ը ր ա դ յ ա ն. Արփիար Արփիարյանը քննադատ և գրականության պատմաբան. — ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, № 2, էջ 30:

պայքարի կարևոր գրավականներից է կրթությունը, իսկ Հայ Առաքելական եկեղեցին նպաստում է ազգային ինքնագիտակցության պահպանմանը:

1890 թ. Ա. Արփիարյանը Գում-Գափուի ցույցին մասնակցելու համար մի շարք մասնակիցների հետ ձերբակալվում է, և բանտից ազատվում միայն 1891 թ. սկզբին: Ա. Արփիարյանի հասարակական գործունեության մեջ մեծ տեղ էր գրավում հայության սանիտարահիգիենիկ կրթությունը: Իր հոգևածներում լուսաբանում էր առողջապահական բնույթի տարբեր հիմնախնդիրներ: Այս և այլ նպատակներով օգտագործում էր հատկապես «Հայրենիք» օրաթերթը, որի խմբագրապետի պաշտոնը ստանձնեց 1891 թ. հունվարին: Իմիջիպետ, 1892 թ. Ա. Արփիարյանն այդ օրաթերթում հայ հասարակության պատմության մեջ առաջին անգամ հիշատակեց երիտասարդ սարկավազ Սողոմոնի (Կոմիտաս) երաժիշտ-բանահավաքի անունը²:

1894–1896 թթ. համիդյան կոտորածների ժամանակ Ա. Արփիարյանը նախընտրում է Կ. Պոլսից հեռանալ արտասահման: Լոնդոնում հիմնում և խմբագրում է «Նոր կյանք» հանդեսը, Վենետիկում «Հայ հանդես» ամսագիրը, իսկ Կահիրեում խմբագրում է «Շիրակ» պարբերականն ու «Լուսաբեր» եռօրյա թերթը³:

Ա. Արփիարյանն իր գիտակից գործունեության ողջ ընթացքում աշխատում էր հասնել համազգային միասնության, վերջ տալ անվերջ տարածայնություններին և թշնամանքներին: Իր ստեղծագործություններում «Երազի մը գինը», «Կատակ մը», «Դատապարտյալը» և այլն հանդես էր գալիս համերաշխության ու միասնության քարոզներով, սոցիալական արդարության կոչերով:

Ա. Արփիարյանը պարզորոշ տեսնում էր արևմտահայության ունեզրկումն ու շերտավորումը, սակայն նա դեմ էր դասակարգային պայքարին, քանի որ հայը թե՛ հարուստ և թե՛ աղքատ, գտնվում էր օսմանյան դժնդակ տիրապետության տակ:

Մենագրության երկրորդ գլխում «Արփիար Արփիարյանի հասարակական հայացքներն ու գործունեությունը», Գ. Հովհաննիսյանն անդրադառնում է Ա. Արփիարյանի կողմից Հայ Առաքելական եկեղեցու բացառիկ դերի գնահատմանը, որը հնարավորություն է տալիս պահպանել ազգային ինքնագիտակցությունը՝ միաժամանակ քննադատելով այն հոգևորականներին, որոնք տգետ են ու շահամոլ: Մտավորականի աչքից չեն վրիպում միախոնրական գործունեություն ծավալած տարբեր անձնավորություններ, որոնք «Կերթան, կմտնեն ժողովրդին մեջ, անոր նիւթական կեանքին վերաբերեալ շատ մը գործերու կը միջամտեն և անով կը սիրաշահին անոնց սիրտը» (էջ 67): Հարկ ենք համարում նշել, որ կաթոլիկ և բողոքական քարոզիչների թիկունքում կանգնած էին եվրոպական, ապա նաև ամերիկյան կառավարությունները, որոնց դիվանագիտական ներկայացուցչությունները ստիպում են օսմանյան իշխանություններին միախոնրներին արտոնություններ տրամադրել ու չմիջամտել նրանց ձեռնարկումներին:

² Նույն տեղում, էջ 34:

³ Ա. Արփիարյան. Երկեր (կազմ.՝ Ս. Գ. Սահակյան, առաջ.՝ Հ. Մարգարյան), Երևան, 1987, էջ VI:

Արևմտահայությունից ազգապահպանության խնդրում բացառիկ դեր ունեին ազգային մարմինները, հաստիակա՝ Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը: Ա. Արփիարյանն անընդհատ պատգամավորներին կոչ էր անում վերջ տալ ներքին երկպառակություններին, համախմբել աշխարհիկ ու հոգևոր ուժերը: 1894 թ. մայիսին ընտրվելով Ազգային ժողովի երեսփոխան՝ նա իր ելույթներում առաջադրել էր մի շարք հիմնահարցեր, որոնք հնարավորություն կտան համախմբել արևմտահայությունը: Ա. Արփիարյանը խստորեն քննադատում էր Ազգային ժողովի պահպանողական երեսփոխաններին, որոնք փորձում էին համաձայնության եզրեր գտնել կառավարության և սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հետ: Նրա համոզմամբ՝ Ազգային ժողովը պետք է զբաղվի գործնական հիմնախնդիրներով, որոնցից առաջնահերթը հայկական բարեփոխումներն են, որոնց իրականացման համար անհրաժեշտ է մշակել մտածված ազգային քաղաքականություն:

Կարելի է ենթադրել, որ վերը նշված հիմնահարցի լուծման համար Ա. Արփիարյանը կարևոր էր համարում «աքսորեալ մեծ եկեղեցականի» (էջ 88) Մ. Խրիմյանի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելը:

Հետազոտության երրորդ գլխում «Արփիար Արփիարյանը և արևմտահայերի ազատագրության խնդիրը», Գ. Հովհաննիսյանը, վերլուծելով Ա. Արփիարյանի «Մշակ»-ում հրատարակված հոդվածները, գալիս է այն եզրակացություն, որ Բեռլինի վեհաժողովից հետո էլ ավելի սաստկացան արևմտահայերի կեղեքումները: Նման քաղաքականությունը նպատակ ուներ հարկադրել արևմտահայերին կամ լքել հայրենիքը, կամ էլ ի չիք դարձնել նրանց կողմից հակակառավարական, այսինքն՝ ազգային-ազատագրական որևէ նկրտում: Ինչպես նշում է Ա. Արփիարյանը, «Օրեցօր բարեկարգութեանց հարցը աւելի հետադիմութիւն կը նէ, քան առաջադիմութիւն» (էջ 100): Դրա վկայություններից մեկն է օսմանյան մամուլը, որոնք լի էին հակահայ հոդվածներով, փառաբանվում և խրախուսվում էին քուրդ ցեղապետները, նրանց սաղրում հայերի դեմ: Այս ամենին ավելանում է օսմանյան գրաքննությունը: Իր հերթին կառավարությունը սկսեց մահմեդականների բնակեցնել հայկական նահանգներում, որով նպատակ ուներ պակասեցնել հայերի թիվը:

Ինքնին հասկանալի է, որ եվրոպական տերությունները, գլխավորապես՝ Մեծ Բրիտանիան, սուլթանի վրա ճնշում էին գործադրում բացառապես սեփական շահերի համար: Արևմտահայությունից մի մասը սին հույսեր էր տածում, որ քրիստոնյա պետությունները կպաշտպանեն, սակայն հետագա գործողություններն ապացուցեցին հակառակը: Ա. Արփիարյանն իր հոդվածներում ի ցույց էր դնում Մեծ Բրիտանիայի ընդգծված թուրքամետ քաղաքականությունը, սակայն հույսեր էր կապում Ռուսաստանի հետ: Նրա համոզմամբ, այնուամենայնիվ, ռուսական տիրապետությունն ավելի նախընտրելի էր օսմանյանից՝ համեմատելով երկու կայսրությունների տիրապետության տակ գտնվող հայերի դրությունը:

Անդրադառնալով Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությանը՝ Ա. Արփիարյանը գտնում էր՝ արևելահայերը չպետք է մասնակցեն ինքնակալության դեմ ուղղված ելույթներին, որից միայն կտուժեն: Իր հոդվածներում կոչ էր անում լինել իրատես և հեռու մնալ հակակառավարական գործողություններից:

յուններից, քանի որ դա իշխանություններին առիթ կտա ձեռնարկել հակահայ քայլեր (էջ 122–123): Ինչպես նշում է Գ. Հովհաննիսյանը, «... թեև Արփիարյանի գաղափարական շրջադարձի վրա ուսական առաջին հեղափոխությունը նկատելի ազդեցություն ունեցավ, սակայն չի կարելի այն պայմանավորել միմիայն հեղափոխության գործոնով» (էջ 128):

Ա. Արփիարյանը, վերլուծելով ստեղծված իրավիճակը, հանգում է այն եզրակացության, որ հայությունն իր ազատությունը կարող է ձեռք բերել միայն սեփական ուժերով: Փաստորեն, նա նախընտրում է գիտված պայքարի ուղին և, որպես ցայտուն օրինակ, մատնանշում է Ջեյթունի հերոսական պայքարը, որը հանգեցրեց նրան՝ «Ջեյթուն իրեն ինքնաւարտութիւնը ունեցավ, ամուր լեռներ, քանի մը հրացան և քիչ մը արիւն շատ աւելի արդյունաւոր եղան քան վեհաժողովներ, անթիվ բողոքներ, կառավարութեանց միջամտութիւններ» (էջ 130): Արփիարյանի համոզմամբ՝ միայն համաժողովրդական ապստամբությունը կարելի է հասնել հաղթանակի, սակայն միաժամանակ գիտակցում էր, որ արևմտահայության զգալի մասը չունի պայքարի փորձ և գործողությունների ծրագիր: Առանձին-առանձին գործող հայդուկային խմբերն ի գորու չեն հասնել արևմտահայության ազատագրությունը: Միաժամանակ նա սխալ է համարում անհատական ահաբեկչության մարտավարությունը՝ ի նկատի ունենալով 1905 թ. հուլիսի 21-ի Աբղով Համիդ II-ի դեմ կազմակերպված մահափորձը: Նա գրում է. «Խնդիրը անձի վրա չէ, այլ դրութեան, հիմնովին փոփոխութեան» (էջ 140):

Ա. Արփիարյանը համամիտ էր ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Հնչակյան կուսակցության անդամ Համբարձում Պոյաճյանի (Մեծն Մուրատ) կոչին, որով առաջարկում էր իր կուսակիցներին և ՀՅԴ-ին միավորվել համագլխին նպատակների համար (էջ 143–144): Ինչպես նշում է Գ. Հովհաննիսյանը, «Ի դեմս Մուրատի Արփիարյանը տեսնում էր այն անհատականությունը, որը իր «բարոյականովը արժանաւոր է ազգին քուէն ստանալու», և որը կարող է դառնալ նոր համընդհանուր շարժման կազմակերպիչն ու առաջնորդը» (էջ 144): Ա. Արփիարյանի համոզմամբ՝ անհրաժեշտ է վերջ տալ ազգային կուսակցությունների՝ Հնչակյան և ՀՅԴ առձառնականներին, որը ձեռնտու է միմիայն օսմանյան ու ուսական իշխանություններին: Ըստ նրա՝ առավել միասնականը և համախմբվածը ՀՅԴ-ն է, և հնչակյանները պետք է միանան դաշնակցությանը, այլ ոչ թե՛ հակառակը (էջ 148): Ցավոք, հնարավոր չեղավ ոչ միայն հասնել երկու կուսակցությունների միավորմանը, այլև դադարեցնել նրանց միջև եղած խորը հակամարտությունները: Անհրաժեշտ է նշել, որ նշված ժամանակահատվածում հնչակյանները խորը ճգնաժամ էին ապրում: 1905 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած հինգերորդ համագումարում կուսակցությունից հեռացան Ա. Նազարբեկը, Ռ. Խանազատը և այլք: Համանման երևույթ տեղի ունեցավ 1906 թ. հուլիսին վերակազմյալ հնչակյանների համագումարում:

Ա. Արփիարյանը կոչ էր անում ազգային կուսակցություններին կազմել միասնական ինքնապաշտպանության ծրագիր, քանի որ օրեցօր սրվում էր Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի հարաբերությունները, որոնք կարող էին վերածվել լայնածավալ պատերազմի: Ա. Արփիարյանի կարծիքով՝

թուրքերը պատերազմի առիթն անպայման կօգտագործեն Հայերի հետ վերջնականապես հաշվեհարդար տեսնելու համար (էջ 149):

Ա. Արփիարյանը կարևոր է համարում համագործակցությունը օսմանահպատակ ազգային փոքրամասնությունների՝ հույների և քրդերի հետ: Ինքնին հասկանալի է, որ օսմանյան իշխանությունները ցանկացած պատրվակ էին գտնում, որպեսզի սեպ խրեն երեք ժողովուրդների միջև:

Մեր կարծիքով, ինչ-որ տեղ հնարավոր էր համագործակցություն Հայերի և հույների միջև, բայց ոչ՝ քրդերի հետ: Ի վերջո, նույն տեսակետն է հայտնում Ա. Արփիարյանը: Նա գրում է. «... գինակցություն մը միշտ դաշնակիցներու հաւասարություն կը ենթադրէ, իսկ մահամեղական սիրայոժար հանձն կը առնէ տուրքերու անտանելի ծանրությունը, քան թե թեթևացում մը, որու գինը պիտի ըլլայ Քրիստոնէին հետ հավասարություն» (էջ 152–153): Միայն մի բան է զարմանալի. ինչո՞ւ է նշանավոր մտավորականի տեսադաշտից վրիպել ասորիների հետ համագործակցության հարցը:

Գ. Հովհաննիսյանը հետազոտությունում ներկայացնում է Ա. Արփիարյանի մտորումները երիտթուրքերի հետ համագործության մասին: 1896 թ. Փարիզում նա անձամբ մասնակցել է երիտթուրքերի հետ տարվող բանակցություններին: Երկու կուսակցությունների միջև համագործակցության համաձայնություն չկնքվեց, քանի որ երիտթուրքերը պահանջում էին հրաժարվել բարենորոգումներից: Ինչպես նշում է աշխատության հեղինակը, 1907 թ. երիտթուրք ղեկավարներից Ահմեդ Ռզա բեյի հանդիպումից հետո Ա. Արփիարյանը եկավ այն եզրակացության, որ նրանք ավելի վտանգավոր են և ավելի մեծ չարիքներ կարող են բերել հայության գլխին, քան Աբդուլ Համիդ II-ը (էջ 156):

Մենագրության չորրորդ գլխում՝ «Արփիար Արփիարյանի կուսակցական գործունեությունը», լուսաբանվում է Ա. Արփիարյանի կուսակցական գործունեությունը: 1895 թ. նա անդամակցում է Հնչակյան կուսակցությանը, որն էլ ավելի մեծացրեց այդ քաղաքական կազմակերպության ազդեցությունը: Նա առաջին հերթին դեմ արտահայտվեց հնչակյանների ծրագրում ամրագրված սոցիալիզմի գաղափարին՝ գտնելով «... նախ պետք է Հայաստանը ազատել օսմանեան լուծէն, ապա երբ գէթ Բուլղարիայի վիճակին⁴ ազատ Հայաստան կունենանք, այն ժամանակ կրնանք սոցիալիզմի մասին խօրհչիլ» (էջ 158): Բացի այդ, վիճաբանություն է առաջանում Կ. Պոլսի հնչակյան կազմակերպության խորհրդի կազմի վերաբերյալ: Ա. Արփիարյանն ու ընկերները չէին ցանկանում բավարարվել որպես Ֆինանսապես օժանդակողներ, այլ ցանկանում էին գործուն մասնակցություն ունենալ կուսակցության ներքին գործերին և ղեկավար դեր ունենալ (էջ 159): Հավատարիմ իր որդեգրած քաղաքական գծին՝ Ա. Արփիարյանը Տրապիզոնում փորձում է տեղի հնչակյաններին համոզել, որ նպատակահարմար է կուսակցության ծրագրից հանել սոցիալիզմի մասին զրույթը, սակայն՝ ապարդյուն:

Հավանաբար, կուսակցության մեջ իր ազդեցությունը մեծացնելու և ավելի մեծ հեղինակություն ձեռք բերելու նպատակով Ա. Արփիարյանը,

⁴ 1878–1908 թթ: Բուլղարիան վասալական կախման մեջ է գտնվել Օսմանյան կայսրությունից:

գալով Երևան, Ռ. Խանազատին առաջարկում է իր բնույթով արկածախնդիր ծրագիր, որի նպատակը Կ. Պոլսի գրավումն էր: Ինքնին հասկանալի է, որ դա կարող էր հանգեցնել հայուլթյան համար աղետալի հետևանքների (էջ 160): Կրկին սրվեցին Ա. Արփիարյանի և կուսակցուլթյան հարաբերությունները:

Շուտով տարաձայնություններ առաջացան նաև Դաշնակցուլթյան հետ: Ա. Արփիարյանը քննադատում էր ՀՅԴ-ին սուլթանի հասցեին սպառնալիքների համար, որին գումարվեցին նաև այլ հարցեր: Իրավիճակն այն աստիճան սրվեց, որ 1895 թ. դեկտեմբերի 25-ին դաշնակցականները նրա դեմ մահափորձ կազմակերպեցին, սակայն միայն վիրավորեցին:

Հնչակյան կուսակցուլթյունում գնալով աճում է դժգոհուլթյունը կուսակցուլթյան ղեկավարուլթյունից: Կուսակցականների շրջանում տեղեկուլթյուններ են տարածվում, թե, իբր, Ա. Արփիարյանը դավաճան է, դրամաշորթ և այլն (էջ 165): Գ. Հովհաննիսյանի կարծիքով այս ամենն օգտագործվում է Կ. Պոլսի ՀՅԴ կոմիտեի կողմից Ա. Արփիարյանին գրպարտելու ու չեզոքացնելու համար (էջ 166): Քանի որ Օսմանյան կայսրուլթյունում մնալը դառնում է վտանգավոր, նա հեռանում է Լոնդոն և այնտեղ հիմնում «Մարտ» թերթը (1897 թ.) և «Նոր կյանք» երկչաբաթյա հանդեսը (1898), որոնք դառնում են վերակազմյալների պաշտոնաթերթերը:

1896 թ. սկզբին Լոնդոնում հնչակյան կուսակցուլթյան աչքի ընկնող անդամները հանդես են գալիս Ավետիս և Մարտ Նազարբեկյանների կողմից առաջադրված ռազմավարական գործողուլթյունների դեմ, որոնց հետևանքով գրգռում էին թուրքերին ու նոր ջարդերի առիթ տալիս (էջ 167):

1896 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում հրավիրվում է Հնչակյան կուսակցուլթյան ընդհանուր պատգամավորական ժողով, որտեղ Ա. Արփիարյանը, Մ. Տամատյանը, Լ. Մկրտչյանն ու այլք առաջադրում են հրաժարվել սոցիալիզմի գաղափարից, սակայն Նազարբեկյան ամուսինները և նրանց կողմնակիցները շարունակում էին պաշտպանել որդեգրած ռազմավարուլթյունն, ու կուսակցուլթյունից հեռացվում են աչքի ընկնող մի շարք գործիչներ (էջ 174): Վերջիններս հիմնում են նոր կենտրոնական վարչուլթյուն և 1898 թ. հոկտեմբերի 9–11 Ալեքսանդրիայում կայացած երկրորդ պատգամավորական ժողովում նորաստեղծ կուսակցուլթյունն անվանում են Վերակազմյալ և որոշում են կենտրոնանալ բացառապես արևմտահայուլթյան ազատագրուլթյան խնդրի վրա (էջ 175): Վերակազմյալներն իրենց մասնաճյուղերը հիմնեցին ԱՄՆ-ում, Կրիկիայում, Բուլղարիայում, Կ. Պոլսում և այլ վայրերում: Միաժամանակ քայլեր ձեռնարկվեցին ՀՅԴ-ին միանալու համար, որը, սակայն, տեղի չունեցավ, քանի որ Դաշնակցուլթյունը պահանջում էր Ա. Արփիարյանին հեռացնել կուսակցուլթյունից՝ հիմնվելով այն կեղծ տեղեկատվուլթյան վրա, թե, իբր, նա դավաճան է (էջ 178–179):

ՀՅԴ-ն անողոք պայքար սկսեց Ա. Արփիարյանի դեմ և 1899 թ. «Դրոշակ»-ի հավելվածում նա «Հայտարարվեց որպես դավաճան և թուրքական ոստիկանուլթյան լրտես» (էջ 180): Նշենք, որ այս ապատեղեկատվուլթյունը հերքվել է ժամանակի նշանավոր գործիչների, այդ թվում՝ Արշակ Չոպանյանի, Երվանդ Օտյանի, Վահան Թեքեյանի և այլոց կողմից (էջ 189, 200): Վերը նշված մեղադրանքները պատճառ դարձան, որպեսզի Ա. Արփիարյանը 1901 թ. հունվարի 15-ին լքի Հնչակյան կուսակցուլթյան շարքերը, սակայն

չարունակեց իր գաղափարական պայքարն ընդդիմադիրների հետ: Այս ամենի արդյունքում՝ 1903 թ. փետրվարի 15-ին Վենետիկում Ա. Արփիարյանի դեմ կատարվեց երկրորդ մահափորձը. նա դարձյալ վիրավորվեց: Իտալական ոստիկանությունը տված ցուցմունքում Ա. Արփիարյանը հայտարարեց, որ «իր դեմ կատարուած մահափորձը հավանորեն Աբդուլ Համիդի կողմէն սարքուած էր» (էջ 210):

1905 թ. Ա. Արփիարյանը հաստատվում է Կահիրեում և ստանձնում «Լուսաբեր» թերթի խմբագրի պաշտոնը: 1908 թ. փետրվարի 12-ին նրա դեմ կազմակերպված մահափորձի արդյունքում նա սպանվեց. փետրվարի 14-ին տեղի ունեցավ նրա հուղարկավորությունը: Մարդասպանը, ով ձերբակալվեց, իրեն անվանեց Պետրոս Հյուսնյան, սակայն պարզվեց, որ նրա իրական անունը՝ Հովսեփ Ալիփոնարյան է՝ Նյու Յորքից: Հետաքննության ընթացքում հայտնի դարձավ, որ նա չի էլ ճանաչել Ա. Արփիարյանին, միայն իրեն հայտնել են՝ նա դավաճան է, իսկ հանձնարարությունը ստացել է ոմն Ալեքսան Արզույանից, «Ազատ բեմ» թերթի խմբագիր Լևոն Լարենցից և նույն թերթի տնօրեն Զարեհ Գոչյանից (էջ 219–221): Մ. Փորթուզայանի բնորոշմամբ այս քաղաքական սպանությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «թուրքի հացին եղ քսել» (էջ 220):

Հարկ ենք համարում նշել, որ Գ. Հովհաննիսյանի կողմից կատարվել է լայնածավալ հետազոտական աշխատանք, որով ամփոփվել է հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր դեմքերից մեկի՝ Ա. Արփիարյանի հրապարակախոսական, հասարակական և կուսակցական գործունեությունը:

Գ. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունից հետ կապված ունենք մի շարք նկատառումներ.

1. օգտագործվում է «քաղաքական կուսակցություններ» եզրույթը, որը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ,

2. աշխատությունը չունի անձնանունների և տեղանունների անվանացանկ,

3. հատակեցված չէ՝ Ա. Արփիարյանի սպանությունն անհատների, թե կուսակցության կազմակերպածն էր,

4. օգտագործված չէ՝ Հ. Ա. և ա գ ե ա ն. Արփիար Արփիարեանի սպանությունը, Գահիրէ, 2018, ուսումնասիրությունը:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

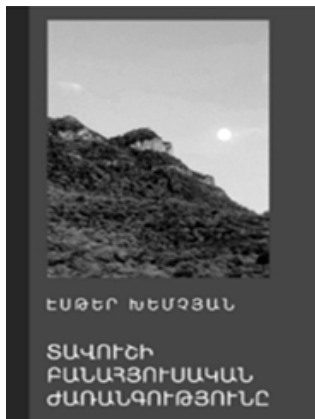
Պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, նոր պատմության բաժնի վարիչ, ՀՀ ոստիկանություն կրթահամալիրի ու Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ուսումնասիրության, կամավորական շարժում, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, հայկական ոստիկանության պատմություն: Հեղինակ է 6 մենագրության և շուրջ 200 հոդվածի:

rubensahakyan58@gmail.com

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉՅԱՆ. Տավուշի բանահյուսական ժառանգությունը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2020, 232 էջ*:

Բանալի բառեր՝ է. Խեմչյան, Տավուշի բանահյուսություն, ժառանգություն, բանահավաքչության պատմություն, ժանր, ավանդական կայուն բանաձևեր, նախաբան, բանասաց:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակված «Տավուշի բանահյուսական ժառանգությունը» մենագրությունը վերջին հարյուրամյակի ընթացքում պատմաազգագրական վերահիշյալ տարածքում գրաված վիպական, քնարական և ասույթաբանական բազմաթանր ու մեծաքանակ նյութերի բանագիտական քննությունն է:

է: էսթեր Խեմչյանը իր նախորդների (Քաջբերունի, Խաչատուր Շահնազարյան, Մաթևոս Մուրադյան, Վարդան Տեր-Հարությունյանց, Գեղամ Թարվերդյան, Նիկոլ Սարգսյան, Սարգիս Իսրայելյան, Արագ Կարապետյան, Վերծինե Սվազյան, Արտաշես Նազինյան) և իր հավաքածուների հիման վրա կատարել է բանագիտական ինքնատիպ ուսումնասիրություն, որն իր տեսակի մեջ առաջինն է հայ բանագիտության պատմության մեջ:

Հայաստանի Հանրապետության և պատմական Հայաստանի յուրաքանչյուր տարածաշրջան, առանձնանալով բանահյուսական երկացանկի ու ժանրային կազմի ինքնատիպությամբ, ուրույն և կարևոր նշանակություն ունի ազգային բանահյուսական ժառանգության ամբողջացման ու համակողմանի ուսումնասիրության համար: Այս առումով բ. գ. Թ., բանագետ է. Խեմչյանի աշխատությունը կարևոր ներդրում է հայ բանագիտության մեջ:

Հետազոտությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից՝ համապատասխան ենթաբաժիններով, եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) ամփոփումներից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկերից, հավելվածից, ուր աղյուսակների տեսքով տրվում են Տավուշի գյուղերի բնակչության կազմն (XIX դարավերջ) ու մարզի բանահյուսական նյութերի պատկերն ըստ III փուլերի (XX դարի 50-ական թվականներից մինչև դարավերջ) բանահավաքների՝ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում պահվող հավաքածուների:

Աշխատության ներածականում ներկայացվում է ուսումնասիրության արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, դրանց իրականացման տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը:

* Ներկայացվել է 24. I. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 03. III. 2021 թ.:

Առաջին գլուխը՝ «Բանահավաքչության պատմությունն ու բանասացները Տավուշում», ունի չորս ենթագլուխ («Պատմական ակնարկ», «Բանահավաքչությունը Տավուշի մարզի տարածքում», «Տավուշի բանասացները», «Արևմտահայ եկամուտ բանահյուսական նյութերի տեղայնացումը Տավուշում»), որի պատմաբանասիրական ակնարկում, փաստառատ նյութերով և ճշգրիտ հիմնավորումներով ներկայացվում է ուսումնասիրվող տարածաշրջանի պատմությունն ու բնակչության տեղաշարժերի, Հայաթափման և վերաբնակեցման գործընթացների ընդհանուր պատկերը: Անդրադարձ է կատարվում մարզի տարածքում իրականացված բանահավաքչական աշխատանքներին, բանասացներին և բանահյուսական նյութի պահպանումն ու փոխանցումն ապահովող օջախներին:

Դիտարկումները հեղինակին բերել են այն եզրակացություն, որ Տավուշի մարզի տարածքում XVIII դարավերջից մինչև XX դարասկիզբը ձևավորվել են ազգաբնակչության երեք հիմնական շերտեր. տեղաբնակներ, վերաբնակներ Արցախից ու Արարատյան դաշտից և ցեղասպանության հետևանքով 1915–1920 թվականներին գաղթած արևմտահայեր: Այս եռաշերտ հանրությունն էլ կրողն ու տարածողն է եղել տարածաշրջանի նյութական ու հոգևոր-մշակութային արժեքների:

«Բանահավաքչությունը Տավուշի մարզի տարածքում» ենթագլխում դիտարկվում են մարզի բանահյուսական արժեքների զարգացման, կենցաղավարման, վերացման բնականոն ընթացքն ու փոխանցված, պահպանված և շրջանառվող նյութերի ժամանակակից վիճակը: Տավուշի բանահավաքչության պատմությունը բաժանվում է երեք փուլերի՝ XIX դարավերջի գրառումներ (բանահավաքներ՝ Քաջբերունի, Խաչատուր Շահնազարյան, Մաթևոս Մուրադյան, Վահան Տեր-Հարությունյան), XX դարի 20–50-ական թվականների գրառումներ (բանահավաքներ՝ Գեղամ Թարվերդյան, Նիկոլ Սարգսյան, Սարգիս Իսրայելյան) և XX դարի 50-ական թվականներից մինչև դարավերջի գրառումներ (բանագետ-բանահավաքներ՝ Արտաշես Նազինյան, Արագ Կարապետյան, Վերժինե Սվազյան, Էսթեր Խեմչյան, Սերգեյ Վարդանյանի՝ 1978 թ. նախաձեռնած պատանեկան բանահավաքչական շարժման մասնակից տավուշցի դպրոցականներ և այլք):

Առաջին գլխի երրորդ՝ «Տավուշի բանասացները» ենթագլխում հեղինակը կարևորում է ավանդապահ բանասացների դերը բանահյուսական ժառանգության պահպանման և վերարտադրման գործում՝ հատկանշելով ասացողական ավանդույթները հաջորդ սերունդներին փոխանցելու նրանց ջանքերը:

Ուշագրավ է Հայաստանի արևմտյան ու արևելյան հատվածների բանահյուսական նյութերի փոխազդեցությունների և փոխներթափանցումների խնդիրը, որին բանագետն անդրադառնում է «Արևմտահայ եկամուտ բանահյուսական նյութերի տեղայնացումը Տավուշում» ենթագլխում. եկվոր և տավուշցի բանասացները երկուստեք օգտվել են միմյանց երկացանկերից, փոփոխություններ կատարել դիպաշարերում, ընդօրինակել ասացողական նրբություններ և այլն:

Մենագրության երկրորդ՝ «Տավուշի վիպական բանահյուսությունը» ծավալուն գլուխը բաղկացած է վեց ենթագլուխներից («Տավուշի հրաշապա-

տում հեքիաթները», «Արևելքի պատմավիպական կերպարները Տավուշի բանահյուսության մեջ», «Կենդանական հեքիաթ», «Ավանդական կայուն բանաձևերը Տավուշի հեքիաթներում», «Զրույցի ժանրը Տավուշի բանահյուսության մեջ», «Զվարճախոսություն», որտեղ հանգամանալից քննության են առնված Տավուշի բանահյուսական ժառանգության ժանրային կազմն ու առանձին ժանրային դրսևորումները: Անդրադառնալով վիպական բանահյուսությանը՝ հեղինակն առանձնացրել է մարզի բանահյուսական ավանդույթում տարածված և ակտիվորեն կենցաղավարած ժանրն իր հիմնական տեսակներով՝ հրաշապատում, իրապատում ու կենդանական հեքիաթներ: Ընդգծվել են Տավուշի հեքիաթներին բնորոշ բանահյուսական հնարանքներն ու ժանրակազմ հատկանիշները: Քննության են արժանացել մարզի բանահյուսական ժառանգության մեջ ուրույն տեղ զբաղեցնող և տարածում գտած եկամուտ սյուժեները, մասնավորապես՝ արևելյան թեմատիկայով ստվարաքանակ նյութերը, որոնց հերոսներն արևելյան ժողովուրդների բանավոր ավանդույթից փոխառնված պատմավիպական կերպարներ են (Սողոմոն Իմաստուն, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Դանանդա Բահրուլ, Խիկար Իմաստունի, Լոխման Հեքիմ, Լենկ Թեմուր, Շահ Աբաս, Նադիր Շահ):

Մեծարժեք է «Ավանդական կայուն բանաձևերը Տավուշի հեքիաթներում» ենթագլուխը, որը հեքիաթներում մշտապես անփոփոխ կրկնվող լեզվադարձվածային կայուն կաղապարների և դրանց տարատեսակների առաջին քննախույզ վերլուծությունն է հայ բանագիտության պատմության մեջ: Ուսումնասիրության շրջանակներում է: Խնամչանը հանգամանորեն քննության է ենթարկել Տավուշի հեքիաթների ավանդական կայուն բանաձևերի բոլոր տեսակների (սկսվածքային, միջնամասային, եզրափակիչ) կիրառման ձևերն ու գործառույթները՝ բացահայտելով այդ կաղապարների հեքիաթային ժամանակի և տեղի ծագումնաբանությունն ու սնուցման աղբյուրները: Տավուշի սկսվածքային, միջնամասային և եզրափակիչ բանաձևերի քննությունն ու դասակարգումը, ըստ կիրառության, հնարավորություն են տվել հեղինակին պնդելու, որ դրանք, տեղական ինքնատիպ առանձին դրսևորումներով հանդերձ, նույնական են պատմաազգագրական հարևան շրջանների հեքիաթային բանաձևերին և հանդես են եկել տեղական խոսվածքի լեզվամիջոցների, բառամթերքի ու ասույթաբանական տեսակների առատ օգտագործմամբ, որը հնարավորություն է տվել ստեղծել տարբերակների բազմազանություն: Ուսումնասիրելով Տավուշի հեքիաթների բանաձևաստեղծման առանձնահատկություններն ու ավանդական արտահայտչամիջոցները՝ հեղինակը դիտարկում է նաև հեքիաթից տարանջատված չափածո նախաբանները և դրանց տեղական դրսևորումները՝ գրաված իբրև առանձին ինքնուրույն միավորներ:

«Զրույցի ժանրը Տավուշի բանահյուսության մեջ» և «Զվարճախոսություն» ենթագլուխներում նշվում են մարզի վիպական բանահյուսության մեջ կենցաղավարող գրույցների երկու տիպ (ավանդական և իրապատում գրույցներ), իսկ տավուշյան զվարճախոսություններն, ըստ գլխավոր գործող անձի, ստորաբաժանվում են երեք հիմնական խմբի՝ անվանակիր, անանուն, բնակավայրի անունով տարբերակվող:

Աշխատանքի երրորդ՝ «Տավուշի քնարական և ասուլթաբանական բանաստեղծությունը» գլխում, որն ունի երկու ենթագլուխ («Քնարական բանաստեղծություն», «Ասուլթաբանական բանաստեղծություն»), ներկայացվում են Տավուշի բանաստեղծության քնարական ու ասուլթաբանական ժանրերը, դրանց ծագումնաբանությունը, սկզբնավորման և զարգացման նախապատմությունը, առանձին տեսակների տարածվածությունն ու դրսևորման տեղական առանձնահատկությունները: Քնարական բանաստեղծության առանձին տեսակներից քննության են առնված սիրերգեր, ծխական, աշխատանքային, հայրենասիրական, ռազմի և զինվորի, օրորոցային ու մանկական, աշուղական, տեղական ստեղծագործողների երգեր, ինչպես նաև խաղիկներ ու հիշատակներ:

Մարզի ավանդական երգային մշակույթը ստորաբաժանված է երկու խմբի՝ ա) հնագույն ժամանակներում ստեղծված և ողջ կյանքում ժողովրդին ուղեկցած ավանդական երգեր, բ) նորագույն ժամանակներում (XX դար) ստեղծված հեղինակային ու տեղական ստեղծագործողների երգեր, որոնք շարունակում էին ժողովրդական երգի ավանդույթները:

Ասուլթաբանական ժանրերից դիտարկվում են տավուշյան ասացվածքների և առածների, անեծքների ու օրհնանք-բարեմաղթանքների, հմայական աղոթքների և հանելուկների տարատեսակությունն ու ինքնատիպությունը: Ասուլթաբանական բանաստեղծության ամենատարածված և կենսունակ ժանրերից հեղինակն առանձնացնում է առած-ասացվածքները, որոնք, փոքր ծավալի մեջ խտացնելով ժողովրդի կենցաղի, պատմության, սոցիալական հարաբերությունների, հոգեբանության ու մտածելակերպի դրսևորումները, ձեռք են բերում ճանաչողական նշանակություն և արտացոլում պատմա-ազգագրական տարածքի բուսական և կենդանական աշխարհները, կենցաղը, սովորույթները, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն ու կոնկրետ անձանց հետ առնչվող իրադարձությունները:

Հեղինակն անդրադարձել է Տավուշում ցայսօր ակտիվորեն կենցաղավարող անեծքի, աղոթքի, օրհնանքի և բարեմաղթությունների ժանրերին՝ քննելով մարդում նկատվող ավանդական որոշ անեծքների տեղայնացման երևույթը, անեծքներին հակազդող պատասխան բանաձևերն ու հմայական աղոթքներին ուղեկցող հմայագործման ծեսերը:

Նկատենք, որ աշխատության մեջ բանաստեղծական ժանրերի ուսումնասիրությունը հավասար հիմունքներով չի կատարվել. քնարական և ասուլթաբանական ժանրերն ավելի հպանցիկ են քննվել, հետևաբար, ցանկալի կլիներ տեսնել բոլոր ժանրատեսակների խորաքննիչ վերլուծությունը:

Քանի որ մենագրության շրջանակներում առաջին անգամ բանագիտական հետազոտության են ենթարկվել հայ ժողովրդական հեքիաթների ավանդական կայուն բանաձևերն իրենց բոլոր տարատեսակներով, ինչն աննախադեպ է հայ բանագիտության պատմության մեջ, ուստի, կարծում ենք, շահեկան կլինի հետագայում գիրքը սպազրել նաև օտար լեզվով հայ բանաստեղծության ժանրային և բանաձևային համակարգերով հետաքրքրվող ու համապարփակ տեղեկություններ փնտրող օտարախոս բանագետների, ընթերցողների համար:

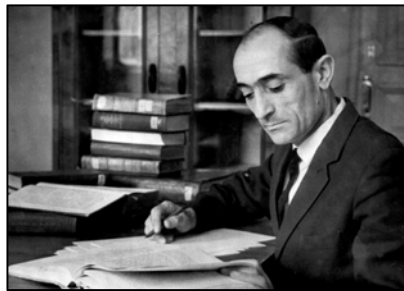
«Տավուշի բանահյուսական ժառանգությունը» մենագրության հեղինակ է. Խեմչյանը, լավագույնս տիրապետելով տարածաշրջանի անցյալում և ներկայում գրառված բանահյուսական ժառանգությանը, տեսական ուսումնասիրության միջոցով վեր է հանել մարզի հարուստ բանահյուսության առանձնահատկությունները և տեղական նրբերանգներն ու կարևորել դրանց տեղը համահայկական բանահյուսական ժառանգության մեջ:

ԼՈՒՍԻՆԵ ՀԱՅՐԻՅԱՆ

Բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի գլխաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ բանավոր և գրքային ավանդույթների բազմազան կապեր, գրականություն-բանահյուսություն փոխազդեցություններ, հայ ժողովրդական հեքիաթների ծիսահավատալիքային տարրեր: Հեղինակ է 15 հոդվածի: hayriyan.1976@mail.ru

ԴՈԿՏՈՐ ԳԵՎՈՐԳ ԱՐԳԱՐՅԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

2020 թ. լրացավ բանասեր, պատմաբան, ձեռագրագետ, աղբյուրագետ, թարգմանիչ, բ. գ. դ., ԽՍՀՄ, ապա Հայաստանի գրողների միության անդամ, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հնագույն աշխատող Գևորգ Վարդի (Վահանի) Արգարյանի ծննդյան 100-ամյակը:

Գ. Արգարյանը ծնվել է 1920 թ. սեպտեմբերի 14-ին Ալեքսանդրապոլի գավառի (ներկայումս՝ Շիրակի մարզ) Հոռոմ գյուղում: 1937 թ. ավարտել է Լենինականի № 50 երկաթուղային միջնակարգ դպրոցը և նույն տարում ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) պատմության ֆակուլտետը: 1940 թ. նա աշխատել է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բնագրերի ուսումնասիրման և հրատարակման բաժնում, որն այն ժամանակ գործում էր Հանրային գրադարանի շենքում:

21 տարեկան Գևորգը 1941 թ. 5-րդ կուրսից զորակոչվել է ռազմաճակատ: 1941 թ. օգոստոսից մինչև 1942 թ. հունվարը սովորել ու ավարտել է Բաքվի հետևակային ուսումնարանը, ստացել լեյտենանտի կոչում և ականանետային վաշտի հրամանատարի տեղակալի պաշտոնով ուղարկվել ծառայության 263-րդ հրաձգային դիվիզիա: 1942 թ. սեպտեմբերին «Красный Кавказ» հաձանավով շատ հայրենակիցների հետ օգնության է մեկնել Գերենջիկի սևծովյան ափը և նավաստիների զորամասի հետ մասնակցել թշնամու դեմ մղվող կատաղի մարտերին¹:

1942 թ. հոկտեմբերին Գևորգը վիրավորվել է ոտքից և գերի ընկել. ինչպես ինքն է գրել հետագայում՝ «բեկորները խճճվեցին բազում կիլոմետրեր չափած ոտքիս կոշտ մկանների մեջ և չկարողացան այլևս այնտեղից դուրս գալ: ... Ընկերներ ենք դարձել: Բայց, իհարկե, ես չեմ վստահում այսպիսի ընկերությունը»²: Մինչև 1945 թ. ապրիլը եղել է Գերմանիայում և Ֆաշիստական համակենտրոնացման ճամբարում կրել ռազմագերու դառն ճակատագիրը: Գերության հոգեկան ու ֆիզիկական տաժանքի մեջ ցույց հույսի

* Ներկայացվել է 03. III. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 29. III. 2021 թ.:

¹ Փ. Են գ ո յ ա ն. Երևանի համալսարանը Մեծ Հայրենականի տարիներին, Երևան, 1975, էջ 84–85, Ս. Գրիգորյան. Մուսաները չլուցին, Երևան, 1989, էջ 233:

² Գ. Արգարյան. Մայրս վեց անգամ գնաց կայարան. – «Գրական թերթ» (Երևան), 10. XI. 1961:

մի նշույլ՝ գերմանական հայագիտության պատկերը: Իր հարուստ համալսարանական գիտելիքներով, բայց գյուղական դպրոցի անպաճույճ գերմաներենով, բախտի բերմամբ Գևորգը շահեց գերմանացի սպա, երիտասարդ հայագետ Ռուֆ Արեքսանդեր Մայերի համակրանքը, ով լավ տեղյակ էր գերմանացի նշանավոր հայագետների գործերին: Ինչպես Գևորգն էր պատմում հետագայում, երկուսով կազմեցին գերմաներեն-հայերեն բառարան, որը ոչնչացավ տպարանում 1945 թ. ումբակոման ժամանակ: Ահա թե որտեղից է գալիս գերմանական հայագիտության նկատմամբ այն նախասիրությունը, որը նրա առջև բացեց մի ուրիշ՝ ավելի բարձր Գերմանիա:

1945 թ. ապրիլին « ... դաշնակից պետությունների բանակները ազատագրեցին նաև մեր ճամբարը, – գրում է Գ. Աբգարյանը, – ինձ բախտ վիճակվեց վերադառնալ մերոնց մոտ և ծառայել 93-րդ դիվիզիայում ... է՛, գլխովս անցածը որ լրիվ պատմեմ, մագերղ կճերմակեն»³:

Դրանից հետո նա զորացրվել է և շարունակել իր կիսատ թողած կրթությունը համալսարանում: 1946-ին ավարտելով ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետը՝ ընդունվել է Գիտությունների ակադեմիայի գրականության ինստիտուտի ասպիրանտուրան: Այստեղ նրա գիտական ղեկավարն էր անվանի բանահյուսագետ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, որը 1915–1917 թթ. եղել էր Գերմանիայում և որպես ազատ ունկնդիր սովորել Բեռլինի համալսարանում, եղել գերմանացի հայագետ, Բեռլինի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի հիմնադիր Յոզեֆ Մարկվարտի ուսանողը:

Ստալինյան վարչակարգը ուղղափառներին դիտում էր իբրև հայրենիքի դավաճաններ և հաղթական պատերազմին հաջորդած համատարած աքսորի ժամանակ՝ 1947 թ. հոկտեմբերի 18-ին, Գևորգն անակնկալ ձերբակալվում է: Հայրենական պատերազմին վեց զավակ ուղարկած ծնողները փոխանակ պատվի արժանանալու՝ հատկապես զոհված զավակների համար, մինչև ցմրուր ճաշակեցին դառը ճակատագիրը: «Մայրս վեց անգամ գնաց կայարան և վեց որդի ուղարկեց պատերազմ: Դրանից հետո նա և՛ մայր էր, և՛ տան տղամարդը»⁴: Իսկ հայրը՝ Վարազը (Վահան), Գևորգի ձերբակալման օրերին վախճանվեց:

Ո՛չ գերությունից փախուստը, ո՛չ երեք հարազատ եղբայրների կորուստը, ո՛չ հոր մահը 1947 թ. չփրկեցին Գևորգին աքսորից: Երևանում ձերբակալված Գևորգին հարցաքննելու ժամանակ քննիչը, իբր, անփութորեն, գրասեղանին էր դրել Արթիկի շրջանային լրագիրը, որի բացված էջի վրա գրված էր նրա հոր մահվան հայտարարությունը: Եվ սա արված էր նրան հոգեպես կոտրելու և ցուցմունք կորզելու դիտավորությամբ: Ի վերուստ սահմանված հրահանգով, առանց դատավարության, նա դատապարտվեց 10 տարվա ազատազրկման, որից 8 տարին անցկացրեց Վոլգա գետի ափին գտնվող Գորկի քաղաքի մոտ Սուխոբեզովոզնոյե (չոր-Ջրագուրկ) կոչված կալանավայրում: Շատերը չէին դիմանում աքսորի տաժանակիր պայմաններին: Գևորգը դիմացավ շնորհիվ իր համալսարանական ընկերուհի՝ Ալի-

³ Ս. Գրիգորյան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 233:

⁴ Գ. Աբգարյան. *Մայրս վեց անգամ գնաց կայարան*, Գ. Абгарян. Мать. – «Известия» (М.), 28. II. 1962.

նա Սեղբոսյանի հոգատարութեան, որի անձնավիրութիւնը և դժվարին պայմաններում ներքին գործերի խիստ հսկողութեամբ թույլատրված նրա այցելութիւնները հոգեկան կորով էին հաղորդում սիրելի անձնավորութեանը: Հաղթահարելով բազմաթիւ խոչընդոտներ, այդ թիւում նաև ընտանեկան Ալինան, ով սովորել էր Մոսկվայի ասպիրանտուրայում և արդեն Ֆրանսերեն լեզվի դասախոս էր ԵՊՀ-ում, այդ 8 տարիների ընթացքում 12 անգամ այցելեց Գևորգին՝ տաք շորեր և անհրաժեշտ պարեն հասցնելով նրան: Նույնիսկ ներքին գործերի աշխատողները զարմանում էին քնքուշ ձայնով և փխրուն կազմվածքով այդ աղջկա տոկունութեան և արիութեան վրա: Տողերիս գրողի հետ մտերմիկ գրուցելիս Գևորգը երբեմն հիշում էր այդ ծանր տարիները: Մի անգամ, երբ տարել էին ծառահատման թե բեռնաթափման, մնացել էր գերանի տակ ու աջ կողմի երկու-երեք կողոսկրները կտրվել էին և անկեղծանալով՝ ասաց, թե այդ օրերին Ալինան անակնկալ այցելութեան էր եկել ու ինքը ստիպված էր «ձիգ կերպարանքով (իր բառերն են), մի կերպ ցավերը զսպելով դնալ տեսակցութեան, որպեսզի նա չզգա իր հետ պատահածը»: Աղջկա արիութիւնն այդչափ ոգեշնչող էր ...

Իր գիտական մակարդակով Գ. Աբգարյանն առանձնանում և հարգանք էր վայելում աքսորականների մոտ, որոնք հարսնացուին ճանապարհելիս ուղեկցում էին նրան կալանավայրի վտանգավոր տեղանքներում, որտեղ ուժեղ էր իրավազանցների ազդեցութիւնը: Հատկապես հաշվի առնելով նրա լատիներենի իմացութիւնը՝ կալանավայրի բժշկական անձնակազմը հաճախ խնդրում էր վերծանել բուժաշխատողներին հատուկ անընթեռնելի ձեռագրով գրված դեղատոմսերը և թարգմանել ռուսերեն: Կալանավայրում Աբգարյանը մտերմացավ էստոնացի գիտնական, թարգմանիչ Բորիս Կաբուրի հետ, որը հետագայում հիշում է՝ «Սասունցի Դավիթ» հայկական էպոսը էստոներեն թարգմանելու «մտադրութեան և ոգեշնչման համար պարտական է Գ. Աբգարյանին»⁵:

Ստալինի մահից և Բերիայի գնդակահարումից հետո Գ. Աբգարյանը 1955 թ. մարտի 19-ին ժամկետից շուտ ազատվեց կալանքից, ու տարիների փորձութեամբ թրծված հավատարմութիւնը պսակվեց երջանիկ գույգի ամուսնութեամբ, որից ծնվեցին Արմենուհին (1955 թ.), Անահիտը (1957 թ.) և Վահագնը (1958 թ.): Սակայն Ալինան, դեռևս երիտասարդ, անակնկալ հիվանդացավ և, դժբախտաբար, 1963 թ. 40 տարեկան հասակում կնքեց մահկանացուն՝ թողնելով փոքրահասակ երեխաներին: Ճակատագրի այս նոր հարվածը Գ. Աբգարյանը ստիպված էր մի քանի տարի միայնակ հաղթահարել, մինչև որ 1968 թ. ամուսնացավ իր ուսանողական ընկերուհի Էմմա Գասպարյանի հետ, ով նրա հետ կիսեց երեխաների խնամքի, դաստիարակութեան և կրթութեան հոգսը:

Գ. Աբգարյանի գիտական գործունեութիւնը սկսվեց գիտական հայտնաբերութեամբ: 1946 թ. ԵՊՀ-ում իր ավարտական դիպլոմային աշխատանքում ցույց տվեց, որ Մադաքիա Աբեղային կամ Վարդան Արևելցուն վերագրվող «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» ձեռագիր մատյանն

⁵ S assuuni Davith. Armeenia keelest tõlkinud Boris Kabur. Tallin, 1975, l. 178.

իրականում պատկանում է XIII դ. պատմիչ Գրիգոր Ակներցուն, և վերջինիս անվամբ էլ մոնղոլական արշավանքներին վերաբերող այդ երկը թարգմանվել է անգլերեն, թուրքերեն ու վրացերեն:

Այս ընթացքում ճարտարագետ Մարկ Գրիգորյանի նախագծով կառուցվեց Մատենադարանի հոյակապ շենքը Մաշտոցի պողոտայի հյուսիսային ծայրում՝ դեպի Երևան նայող բլրի վրա: Մատենադարանը նորակառույց շենք է փոխադրվել 1959 թ., իսկ 1962-ին՝ կոչվել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան: 1954–1982 թթ. Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենն է եղել ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանը, որի ջանքերով հաստատությունը կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք բերեց միջազգային ճանաչում: Նրա հանձնարարությունները՝ նորակառույց Մատենադարանի շենքի և ձեռագիր գանձերի մասին «Մատենադարան» գիրքը՝ 126 էջ ծավալով, գրեց Գ. Աբգարյանը բազմակերպության ղեկավարների համար՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն՝ 1962 թ., իսկ լեհերեն՝ 1965 թ.:

1954 թ. Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի գիտությունների ակադեմիաների իսկական անդամ, Քեմբրիջի (Անգլիա) համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Ֆ. Մինորսկին նամակով Հայաստանի գիտնականների ուշադրությունը ներկայացրեց Յո. Մարկվարտի «Die Provinz Parskahajk» գերմաներեն աշխատության հեղինակային ձեռագիրը⁶: Այդ հետազոտությանը վերջինս նպատակ էր դրել վերականգնել Պարսկահայքի տեղագրությունը և դրա գրաված տարածքը ճշգրտելու համար օգտագործել էր բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ հին ու նոր լեզուներով (հայերեն, հունարեն, արաբերեն, լատիներեն, ասորերեն, պարսկերեն, պահլավերեն, հին եբրայերեն և այլն), ինչպես և հայ, գերմանացի, ֆրանսիացի, անգլիացի ու այլ հեղինակների ավելի քան 100 հետազոտություն: Արդյունքում Մարկվարտը բացահայտեց բազմաթիվ նոր տվյալներ հայ ժողովրդի պատմության, մատենագրության և ընդհանուր բանասիրության բնագավառում:

1960–1961 թթ. հետևելով Մինորսկու ուշադրավ առաջարկին՝ Աբգարյանն առաջինը ձեռնարկեց Մարկվարտի եզակի ուսումնասիրության հետազոտումը՝ նվիրված Մեծ Հայքի Աշխարհացույցի 7-րդ նահանգ Պարսկահայքին⁷: Նախկին ռազմագերու ձախավեր ճակատագիրն ուղեկցել է նույն

⁶ 1946 թվին, երբ Խորհրդային Միության ղեկավարությունն արդեն հարց էր բարձրացրել ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի առաջ՝ վերադարձնելու հայ ժողովրդից խլված պատմական հողերը, Վ. Ֆ. Մինորսկին հանդես էր եկել քաղաքական հայտարարությամբ, որում դատապարտում էր Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Էռնեստ Բեկինին Թուրքիայի վարչապետ Սարաջողլուի հայտարարությունը պաշտպանելու համար՝ իբր Կարսի և Արդահանի տարածաշրջանում հայեր գոյություն չեն ունեցել: Հիշեցնելով Հիտլերի խոսքերը, թե «ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածի մասին»՝ Մինորսկին մատնանշում էր մարդկության հիշողությունը այնքան էլ կարճ չէ և նա հիշում է, թե ինչպես վարվեցին երիտթուրքերը հայերի հետ:

⁷ Գ. Աբգարյան. Հ. Մարկվարտի «Պարսկահայք նահանգը» անտիպ ուսումնասիրությունը. – ՊԲՀ, 1961, № 1, էջ 180–184, Յո. Մարկվարտ. Պարսկահայք նահանգը. – նույն տեղում, էջ 185–207, 1961, № 2, էջ 212–244 (գերմա-

նրակ անվանի գիտնական Գ. Աբգարյանին: Իր կենսագրության վերը բերված հանգամանքների հետևանքով հնարավորություն չունենալով անձամբ թղթատել Մարկվարտի գիտական արխիվը, որը պահվում է Իտալիայում՝ Հռոմի «Pontificio istituto Biblico» (այսինքն՝ պապական) գրադարանում Գ. Աբգարյանը ստիպված էր այդ անտիպ ժառանգությունը ուսումնասիրել Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ Հռոմից ստացված ոչ կատարյալ լուսապատճենների միջոցով, այն ժամանակվա խոշորացնող պարզագույն հարմարանքով, որն անհարմարություններ էր պատճառում գիտնականներին: Նա ստիպված էր տող առ տող հաղթահարել դժվարընթեռնելի գերմաներեն ձեռագրի լուսատիպը, միաժամանակ վերծանել ձեռագրում սփռված հունարեն, ասորերեն ու արաբերեն վկայությունները՝ վերականգնելով անընթեռնելի տեղիներն անհրաժեշտ ծանոթագրումներով: Շուտով անտիպ աշխատության հայերեն թարգմանությունը ներկայացրեց հայ ու օտար գիտական շրջանների դատին: Այդ թարգմանության և կատարված հետազոտության արձագանքն այնքան մեծ էր, որ 1966 թ. Մարկվարտի «Պարսկահայք նահանգը» աշխատությունը լույս տեսավ Ֆրանսերեն, և դրա թարգմանության համար բնագիր ծառայեց Գ. Աբգարյանի հայերեն թարգմանությունը⁸. մի փաստ, որը հազվագյուտ է գիտական թարգմանությունների պատմության մեջ:

Դեռ 2005 թ. սեպտեմբերի 6-ին, երբ Գերմանիայից հրավիրված Հյուրերի մասնակցությամբ և Մատենադարանի տնօրեն Սեն Արևշատյանի նախագահությամբ ետմահու հանդիսավոր նշվեց Մատենադարանի հնաբնակ դոկտոր Գ. Աբգարյանի ծննդյան 85-ամյակը, իմ ելույթում նրա ժառանգների ուղադրությունը հրավիրեցի այն կարևոր փաստի վրա, որ, բացի Մարկվարտի «Պարսկահայք նահանգի» հայերեն թարգմանությունից, Աբգարյանը վերծանել ու ճշգրտել է նույնի գերմաներեն բնագիրը և, փաստորեն, այն լրիվ պատրաստ է գերմաներեն լեզվով հրատարակության, որով սերտորեն իրար են կապվում գերմանացի ու հայ երկու խոշոր հայագետների անունները:

Գ. Աբգարյանը մեկ անգամ չէ, որ գիտական շրջանների ուղադրության է արժանացրել գերմանացի հայագետների անտիպ մեծարժեք գործերը: Այդպիսին է գերմանացի լեզվաբան Յոզեֆ Կարստի (1871–1962) «Միջին հայերենի բառարանը», որի մասին նա հանդես եկավ ԵՊՀ-ի «Բանբեր»-ում 1995-ին⁹: Այստեղ չեմ կարող չընդգծել Մատենադարանի ղեկավարության բարյացկամ, կասեի՝ նրբանկատ վերաբերմունքը, որը ի հիշատակ Գ. Աբգարյանի՝ Կարստի անտիպ «Միջին հայերենի բառարանի» վերծանումը և քննությունը վստահեց Գ. Աբգարյանի դեռևս սկսնակ որդուն՝ Վահագն

ներեն անտիպ բնագիրը թարգմանեց, ծանոթագրեց և պատրաստեց հրատարակության Գ. Վ. Աբգարյանը):

⁸ Introduction à la Province de Parskahayk^c. Une etude inedite de J. Markwart; La Province de Parskahayk^c [Գ. Աբգարյանի «Հ. Մարկվարտի «Պարսկահայք նահանգը» անտիպ ուսումնասիրությունը» աշխատության ֆրանսերեն թարգմանությունը]. – “Revue des Études Arméniennes (Nouvelle Série)”. Paris, 1966, T. III, pp. 245–314.

⁹ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1995, թիվ 2, էջ 183–186:

Աբգարյանին, որն այս ընթացքում իր լեզվական գիտելիքներով լիովին արդարացրեց այդ վստահությունը:

1912 թ. հայ ժողովուրդը նշեց Հայոց գրերի գյուտի 1500-ամյա հոբելյանը: Այդ նշանավոր տարելիցի առթիվ Յո. Մարկվարտը Վիեննայի «Հանդես ամսօրյա»-ում հանդես եկավ հիմնարար ուսումնասիրությամբ՝ իր հարգանքի տուրքը մատուցելով հայ ժողովրդի գրի և դպրության հանճարին: Այդ հետազոտության հիմնադրույթներով երիտասարդ եռանդուն գիտնականը զեկուցում էր կարդացել դեռևս 1902-ին Համբուրգում կայացած Միջազգային կոնգրեսում, որի համար 1904-ին արժանացավ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի մրցանակին:

1962 թ.՝ Մաշտոցյան հոբելյանից ընդամենը կես դար անց, նշվեց Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակը: Եվ ահա գերմանացի մեծ հայագետին փոխադարձ հարգանք մատուցելով և, կարծես, նրան Մաշտոցյան հոբելյանին մասնակից դարձնելու համար՝ Գ. Աբգարյանը վերստին թարգմանեց Հայոց այբուբենին նվիրված Մարկվարտի աշխատությունը «Հայոց այբուբենի ծագումը և ս. Մաշտոցի կենսագրությունը» վերնագրով¹⁰:

Յո. Մարկվարտի նկատմամբ Գ. Աբգարյանի հիացմունքն առանձնակի ուժով դրսևորվեց գերմանացի մեծ հայագետի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանին նվիրած հոդվածում¹¹՝ գրված գիտնականի ու բելետրիստի յուրատեսակ փայլուն ոճով, որը ինձ ուղեկցում է 1965 թվականից և տպավորված է հիշողությանս մեջ այնպես, որ Գ. Աբգարյանի ծննդյան 100-ամյակի առիթով սույն անդրադարձը գրելիս կարիք չունեի կրկին թարմացնելու հիշողությանս մեջ նույնիսկ մանրամասները: Դրանց մեջ խորաքանդակի պես դրոշմված էր այն ժամանակվա գերմանական ռայխի թրքամոլության և գերմանական գիտական մտքի վեհությունների հակադրությունը, որն արտահայտված է Գերմանիայի և Թուրքիայի ռազմական դաշնությունում ու գերմանացի հայագետների գիտական բարձր գաղափարներով: Այս ֆոնի վրա էլ ցուցադրվում է գերմանացի մեծ հայագետ Մարկվարտի հայագիտական բազմաբեղուն ժառանգությունը, որի մեջ ցայտուն դրսևորվել է հայ ժողովրդի ստեղծած բազմադարյան դպրության ու մշակույթի խորամուխ ընկալումը և բարձր դրվատանքը:

Թվում էր, թե Մարկվարտի “Die Provinz Parskahajk” աշխատության հայերեն թարգմանությունը, վերձանուամն ու բազմակողմանի քննությունը ավելի քան բավարար պետք է լիներ արդեն քառասունն անց բազմափորձ գիտնականի համար՝ թեկնածուական դիսերտացիայի հայց ներկայացնելու: Բայց Գ. Աբգարյանն այդ ասպարեզն ընտրել էր մի ավելի մեծ գիտական սխրանքի համար, և դրանից երկու տարի անց նա պաշտպանության ներկայացրեց հայ մատենագրության մի ավելի պրոբլեմատիկ պատմական երկի թեմա՝ «Սերեոսի պատմությունը և Անանունի առեղծվածը»: 1965 թ. Մատենադարանի գիտական խորհուրդն այդ դիսերտացիայի համար նրան շնորհեց ոչ թե թեկնածուի, այլ միանգամից դոկտորի գիտական աստիճան,

¹⁰ «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 117–180:

¹¹ Գ. Աբգարյան. Յոզեֆ Մարկվարտ (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, 1965, № 2, էջ 149–156:

ինչը հազվագյուտ երևույթ է, և դա հաջողութամբ հաստատվեց նաև ՄԱՀՄ Բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի որոշմամբ: Այն լույս տեսավ առանձին գրքով՝ նույն վերնագրով 1965 թ. Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության կողմից 252 էջ ծավալով: Բուն «Պատմություն Սեբեոսի» մատյանը՝ հարուստ ծանոթագրություններով և բազմալեզու հեղինակների մանրամասն քննության վկայակոչումներով, դոկտոր Գ. Աբգարյանը հրատարակեց 1979 թ. (466 էջ ծավալով):

Գ. Աբգարյանի աշխատությունները նվիրված են հայ միջնադարյան գրականությանը, ձեռագրագիտությանը, հայ-հունական, հայ-վրացական, հայ-սլավոնական, հայ-ֆրանսիական, հայ-գերմանական մատենագրական աղբյուրներին, եվրոպական հայագիտության պատմությանը: Աբգարյանը գերմաներենից հայերեն է թարգմանել Յո. Մարկվարտի, Հանս Վալտեր Պոլի, Լինոս Բենակիսի ու այլոց հայագիտական ուսումնասիրությունները, լուսաբանել է միջին գերմաներենում արծարծված հայկական թեմաները: Նա սևեռուն հետաքրքրություն էր տածում եվրոպական հայագիտության նշանավոր դեմքերի և, հատկապես, գերմանացի հայագետների ուսումնասիրություններին. լայնախոհ գիտնականի տեսադաշտում էին XX դ. Հայոց Մեծ եղեռնի մասին գերմանացի հեղինակների գրական երկերն ու հրապարակումները՝ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» պատմավեպը¹²:

Գ. Աբգարյանը կազմել է «Հայկական աղբյուրները Աբխազիայի և աբխազների մասին» ուղևորներին ժողովածուն: Առանձին հոդվածներ է նվիրել բազմաթիվ հին ու նոր գրողների և բանաստեղծների՝ Խորենացի, Նարեկացի, Լամբրոնացի, Թլկուրանցի, Կարապետ Վիպող, Աբովյան, Բաֆֆի, Իսահակյան¹³, Վարուժան, Վերֆել, Խեչումյան ու այլք: Նրա գրչին է պատկանում նաև եվրոպական ու ամերիկյան հայագետներին և հայագիտության պատմությանը նվիրված հոդվածների շարքը: 1975–1976 թթ. Աբգարյանը ԵՊՀ-ում դասավանդել է հայ թարգմանական մատենագրության պատմություն:

Գերմանուհի Գաբրիելե Վինկլերը (ծնվ. 1940 թ.) Գերմանական հայագիտության ներկայումս գործող նշանավոր դեմքերից է. Հոմոմում, Մյունխենում, Օքսֆորդում ուսումնասիրել է հայերեն, վրացերեն, ասորերեն, ղպտիերեն, եթովպերեն: 1986 թ. նա մասնակցեց Երևանում կայացած անդրանիկ

¹² Գ. Աբգարյան. Պոֆ. Հանս Վալտեր Պոլլ (Քյոլն), Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» (Թարգմ. գերմաներենից Գ. Աբգարյանի). – ՊՀ, 1973, № 2, էջ 105–112, նույն ինքնի վարուժան և Ֆրանց Վերֆել. – «Գրական թերթ», 01. VI. 1984, նույն ինքնի թարգմանված գանգերի ղողանջը (Ֆրանց Վերֆելի մասին). – «Սովետական Հայաստան», 1985, № 4, էջ 28–31, նույն ինքնի Ալմա Մահլեր-Վերֆել. «Իմ կյանքը» (Ֆրանց Վերֆելի կնոջ մասին). – «Հայրենիքի ձայն», 18. VI. 1986, նույն ինքնի Ֆրանց Վերֆելի փրկած մի երգ. – «Հայրենիքի ձայն», 26. IX. 1990, նույն ինքնի Մանդյան ճրագալույց երեկոն. Մեծ մարդասերը, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամը (Ֆրանց Վերֆելի մասին). – «Հայրենիքի ձայն», 10. VI. 1991:

¹³ Գ. Աբգարյան. Իսահակյանագիտությունը 1984-ին (Ա. Մուշեղյանի «Ավետիք Իսահակյան՝ վաղ տարիներ» մենագրության մասին). – «Գրական թերթ», 30. XI. 1984:

Միջազգային հայագիտական սիմպոզիումին: 1994 թ. Հոտմում գերմաներեն հրատարակեց «Կորյունի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը – թարգմանություն և մեկնաբանում» վերնագրով ստվարածավալ և մանրախույզ աշխատությունը¹⁴:

Վինկլերի այս գիրքը նույնպես չվրիպեց Գ. Աբգարյանի ուշադրությունից և նա դրան նվիրեց երկու հոդված՝ «Գերմանական մաշտոցագիտությունից նոր նվաճումը»¹⁵, ապա և՛ ««Մաշտոցի Վարքը» գերմաներէն թարգմանությունը և կորինագիտական այլ խնդիրներ»¹⁶: Կարելի է մի ամբողջ հոդված գրել միայն այս գրքի քննության ու բարձրացրած հարցերի վերաբերյալ, սակայն չսպառել դոկտոր Աբգարյանի սուր դիտողականությունը ու դիպուկ գնահատականների այն արտառուց ջանքը և ազնիվ մղումը, որով հայ գիտնականը ձգտում է հայ ընթերցողին լիովին հասցնել գերմանուհի հայագետի տքնաջան պրպտումները¹⁷:

Կորյունի նախորդ երեք թարգմանությունները, որոնք լույս են տեսել 1841-ին Տյուբինգենում, 1927-ին Մյունխենում և 1963-ին Դյուսելդորֆում, կատարված են թերի գրաբար տեքստերից, մինչդեռ Վինկլերի թարգմանությունը հիմքում ունի Մ. Աբեղյանի 1941 թ. քննական հրատարակությունը՝ իր ծանոթագրումներով: Ամբողջական տեքստը և մանրակրկիտ ծանոթագրումները հնարավորություն են տվել գերմանուհի թարգմանչին անհամատ ծավալուն ու բազմակողմանի քննությամբ բացահայտել և գերմանացի հայագետներին ու մասնագետ ընթերցողներին մատուցել IV–V դդ. հայ մեծ լուսավորիչ, Հայ գրերի գյուտի և Հայոց այբուբենի մեծ երախտավոր Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքն ու գրաստեղծ գործունեությունը:

Մ. Աբեղյանի հրատարակությունը Գ. Աբգարյանի գնահատմամբ «մեկնաբանությունների լիակատարությամբ ունի հանրագիտարանային արժեք: Մաշտոցագիտական որոշ խնդիրներ այնտեղ ներկայացված են նոր լույսի տակ: Դրանցից է նաև Մեսրոպ Մաշտոցի և Մոպսուեստիայի եպիսկոպոս Թեոդորոսի կապերի խնդիրը: Թեոդորոսը Անտիոքում քահանա¹⁸ եղած տարիներին գրել է պարսից մոզերի դեմ մի գրվածք, ուղղված ծագումով հայաստանցի քորեպիսկոպոս Մաստուբիոսին: Ալիշանը դեռևս 1901 թ. «Հայապատմում» Մաստուբիոսին կոչում է Մաշտոց: Նրան հետևել են Ն. Աղոնցը և շատ ուրիշներ: Ն. Ակինյանը ենթադրել է, թե Մաշտոցը 380-ական թվականներին կրթություն է ստացել Անտիոքում, Լիբանիոսի դպրոցում և այդ ընթացքում ծանոթ է եղել Թեոդորոսին: Վերջինիս քահանա (պրեսբիտեր) լինելու և մոզերի դեմ գրելու մասին տեղեկությունը մասնագետները քաղել են Փոտ պատրիարքի «Մատենադարան» կամ «Բիւրամատեան»

¹⁴ Winkler Gabriele. Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc'. Übersetzung und Kommentar, Orientalia Christiana Analecta 245. Rom, 1994.

¹⁵ Գ. Աբգարյան. Գերմանական մաշտոցագիտության նոր նվաճումը. – «Հայաստան», 18. V. 1995:

¹⁶ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), 1996, թիվ 1–12, էջ 454–473:

¹⁷ Մանրամասն տե՛ս Գ. Աբգարյան. Գերմանական մաշտոցագիտության նոր նվաճումը:

¹⁸ «Քահանա» տիտղոսը Գ. Վինկլերի գերմաներեն տեքստում առկա է presbyter ձևով, որը, ըստ իս, պետք է հայերեն թարգմանել «երէց»:

Հատորից: Սակայն 1959 թ. Փարիզում հրատարակված «Մատենադարանում», որը Փոտի երկի քննական բնագիրն է, Թեոդորոսի անվան դիմաց բացակայում է «պրեսբիտեր» (քահանա) տիտղոսը: Սույն նորոթյունը «Մաշտոցի վարքի» գերմաներեն թարգմանությունում բերված է ցույց տալու համար, որ Մաշտոցին և Մոպսուեստացուն միմյանց հետ կապելու նպատակով վկայակոչված «պրեսբիտեր» տիտղոսը դադարում է հաստատ կովան հանդիսանալուց:

... Ընդհանրապես տիկին Գաբրիելե Վինկլերի մենագրությունում ուսումնասիրված են գրերի գյուտի ժամանակաշրջանին առնչվող պատմական կարևոր իրադարձությունները, նորովի են վերլուծված գրավոր հուշարձանները, բացահայտված են նոր իրողություններ: Այս առումով մենագրությունն ունի պատմագիտական լուրջ արժեք և չպետք է վրիպի մասնագետների ուշադրությունից»¹⁹:

Ինքնին հասկանալի է, որ Հայոց գրերի գյուտին վերաբերող գերմաներեն հրատարակություն մեջ պետք է շոշափվեր նաև Մ. Մաշտոցի ստեղծած վրաց գրերի խնդիրը: «Գ. Վինկլերը համոզված է, – գրում է Գ. Աբգարյանը, – որ վրացերենը պաշտոնական լեզու է ընդունվել միայն քրիստոնեություն ընդունելուց հետո: Ըստ այսմ էլ հավանական է համարում, որ վրացական գրերը նույնպես ստեղծվել են միևնույն առիթով: Այս համոզմունքից հետո, թվում է, թե պետք է հաջորդեր Մաշտոցի հեղինակություն ընդունումը: Սակայն հարգարժան հեղինակը գրում է. «Հայկական և վրացական այբուբենների մի ուշագրավ համեմատություն է մեզ մատուցում Պատարիճեն»²⁰: Վերջինս իր գերմաներեն հոդվածում փորձ է անում գտնել գծագրական ընդհանրություններ հայկական որոշ տառերի և, իբր, վաղուց գոյություն ունեցած վրացական գրերի միջև: Սա դիվանագիտական քայլ է, որով կողմնակիորեն գլխի է գցվում, թե հայկական այբուբենը ստեղծվել է վրացականից հետո և վրացականի օգտագործմամբ: Եթե մինչ այդ վրացագետները բավարարվում էին միայն Մաշտոցի վաստակը ժխտելով, ապա այժմ «ապացուցում են» Մաշտոցն ինքն է հայկական այբուբենը ստեղծելիս օգտվել վրացական տառերից: Սակայն մասնագետներին քաջ հայտնի է, որ գծագրական առնչությունների հիման վրա այբուբենների ժամանակագրական հերթականությունը որոշել հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե ստույգ հայտնի է երկու այբուբենի ստեղծման ժամանակը: Այլապես՝ գծագրական յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն նմանվում է 6 և 9 թվանշաններով խաղին: Եթե 6-ը գլխիվայր շրջենք՝ կդառնա 9:

Բելգիացի արևելագետ Պ. Պետերսն արդեն նկատել է, որ վրացագետներին հուզում է ոչ այնքան իրենց այբուբենին օտար ծագում վերագրելը (նրանք գերադասում են վրացական տառերը բխեցնել հեռավոր ու մեռած փյունիկյան կամ արամեական գրություններից և ոչ թե դրկիցների կենդանի այբուբենից), որքան «այն որ լուսավորությունը ծագել է Հայաստանից»: Իսկ սա նշանակում է, որ հարցը քննվում է ազգային արժանապատ-

¹⁹ Գ. Աբգարյան. «Մաշտոցի Վարքը». գերմաներեն թարգմանությունը և կորիւնագիտական այլ խնդիրներ:

²⁰ Գ. Աբգարյան. Գերմանական մաշտոցագիտությունն ու նվաճումը:

վուծյան դիրքերից: Նման պայմաններում ճշմարտությունը բացատրելու առաքելությունը մնում է օտար գիտնականներին, որոնք հայ-վրացական շահագրգռություններից պետք է որ հեռու կանգնեն և ուսումնասիրությունը վարեն անկողմնակալ քննությունում»²¹:

Գ. Վինկլերի աշխատության վերաբերյալ այս կարևոր ցուցումների հետ միասին Գ. Աբգարյանը ուշագրավ դիտողություն է անում, որ 1991 թ. աշխատությունն ավարտելուց հետո՝ մինչև 1994 թ. գրքի լույս ընծայումը, լույս տեսած ուսումնասիրությունները, բնականաբար, չեն քննարկվել: Շարունակելով այս միտքը՝ հարկ եմ համարում ընդգծել, որ Մաշտոցագիտությունը հաջորդ տասնամյակներում ապրեց բուռն զարգացման նոր շրջան՝ շնորհիվ Հայ գրքերի գյուտի և Մաշտոցի հետ կապված հոբելյանների²²:

«Գուլիելմոս Պոստելը 1538 թ. Ֆրանսիայում և Թեոդոս Ամբրոսիոսը 1539 թ. Իտալիայում իրենց աշխատություններում տպագրել են հայկական տառերի նմուշներ, – գրում է Գ. Աբգարյանը: – Սրանք մինչև այժմ համարվում էին ամենավաղ տպագրությունները: Սակայն վերջերս մեզ վիճակվեց պարզել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած այբուբենի տպագրության հայրենիքը Գերմանիան է, և որ այբուբենը տպագրվել է առաջին անգամ դեռևս 1486 թ.»²³: Եվրոպական տպագրության մեծ հայտնագործող Գուտենբերգի մահից 18 տարի անց Մայնցում Բերնհարդ ֆոն Բրայերենբախի «Ուխտագնացություն դեպի Ավեստյաց երկիր» ուղեգրության հետ տպագրվել է ժամանակի նշանավոր հոլանդացի նկարիչներից Ռեուվիխի ձեռքով գծված մեսրոպյան փայտափորագիր հայերեն այբուբենը՝ վերևում դրոշմված հայերեն անուններով: «Մարդկությունն ակնածանքով է հարգում Գուտենբերգի հիշատակը, – շարունակում է Գ. Աբգարյանը, – Գրքեր տպագրելիս ոչ ոք չի նեղվում այն փաստից, որ Գուտենբերգը գերմանացի է: Երախտագիտությունը բարձրագույն առաքելություն է»²⁴:

1996 թ. տողերիս հեղինակը պաշտպանեց դոկտորական ատենախոսություն «V դարի հայ մատենագրության ժամանակագրական խնդիրներ» թեմայով հեղինակների և նրանց երկերի դասակարգումը նոր տեսանկյունից: Պաշտոնական ընդդիմախոսներն էին ԳԱ փոխնախագահ Գագիկ Սարգսյանը, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանից դոկտոր Գևորգ Աբգարյանը և ԵՊՀ-ից դոկտոր Պողոս Խաչատրյանը: Պաշտպանությունը նշանակված էր նոյեմբերի 1-ին ժ. 12-ին: Գիտեի, որ դոկտոր Աբգարյանն անկողնային հիվանդ է, ուստի նախորդ օրը երեկոյան զանգեցի իրեն՝ տեղեկա-

²¹ Նույն տեղում:

²² 1990-ական թվերին տողերիս գրողը նոր տեսանկյունից է բացահայտել Մաշտոցի գործունեությունը՝ ցույց տալով, որ նա հեթանոս դպրապետների աշխատությունների հիման վրա վերականգնել է հին Հայոց այբուբենը և նշանագրերը. տե՛ս А. Мушегян. Армянские буквы за более чем четыре века до Месропа Маштоца. – «Голос Армении», 23. V. 2006; Ն ու յ ն ի՝ Մեսրոպ Մաշտոցը և նախամաշտոցյան հայ գիրը. – ՊԲՀ, 2006, № 2, էջ 210–236, ն ու յ ն ի՝ Մեսրոպ Մաշտոցը և նախամաշտոցյան հայ գիրը (լրացված տարբերակը՝ գրքերի գյուտի 1600-ամյակին նվիրված Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Երևան, 2006, էջ 79–98:

²³ Գ. Աբգարյան. Գերմանական մաշտոցագիտությունը նոր նվաճումը:

²⁴ Նույն տեղում:

նալու առողջութեան մասին: Նա պատասխանեց, որ, ցավոք, չի կարող ներկայանալ պաշտպանութեանը, բարձր է գնահատում իմ աշխատանքը և ի սրտե հաջողութիւն մաղթեց ինձ: Միայն խնդրեց փոխանցել Գրականութեան ինստիտուտի տնօրեն ակադեմիկոս էդ. Զրբաշյանին, որ ընդդիմախօսի իր կարծիքը հանձնարարովի կարգալ միայն Հին գրականութեան բաժնի գիտաշխատող, դոկտոր Արշալույս Ղազինյանին: Նրա այս խնդրանքից, հասկացա, թե նա ինչպիսի հարգանք էր տածում վերջինիս նկատմամբ իբրև մարդու և գիտնականի, և նույնիսկ քառորդ դար անց նրա ցանկութեանը չեմ մոռանում:

Դոկտոր Գևորգ Աբգարյանը վախճանվեց 1998 թ. մայիսի 15-ին 78 տարեկան հասակում: Ստորև բերվող իմ բանաստեղծութիւնն այդ տխուր առիթով տպագրվեց Գիտութիւնների ակադեմիայի «Գիտութիւն» թերթում 1998 թ. հունիսին № 12-ի 4-րդ էջում:

ԴՈՎՏՈՐ ԳԵՎՈՐԳ ԱՅԳԱՐՅԱՆԻՆ

Մեր կյանքում միայն նա է վեհ մնում,
Ով նախընտրում է վեհը թեթևից.
Մարդ կա, որ պատվի ետքից է գնում,
Մարդ կա՝ պատիվն է գնում ետևից:

Դու՝ սիրտդ բարի բացած բոլորին,
Տքնեցիր անդուլ, ոգու ցնծումով.
Դու հակվում էիր մագաղաթներին
Հին գրչի նման՝ մոմով ու ծոմով:

Կռիվ, գերութիւն, զնդան ու աքսոր
Անկարող եղան քո միտքը սանձել,
Եվ հեռանալով թողնում ես այսօր
Հին մատյաններին համարժեք գանձեր:

ԱԼԲԵՐՏ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականութեան ինստիտուտի Հայ Հին մատենագրութեան բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրութիւնները՝ Հայ-գերմանական գրական առնչութիւններ, Հայ Հին գրականութիւն, թարգմանչութիւն, ուրարտական արձանագրութիւնների նոր վերծանումներ և Հին Արևելքի լեզուներում նախաաշտոցյան Հայերեն բազմաթիվ բառերի բացահայտումներ: Հեղինակ է 3 գրքի և 150-ից ավելի հոդվածի: albert.musheghyan@yandex.com

ԱՆՄՆԱՑՈՐԴ ՆԿԻՐՈՒՄ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ
(Ակադեմիկոս Աշոտ Աղասու Մելքոնյանի
ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)

Ակադեմիկոս Աշոտ Աղասու Մելքոնյանի կյանքն անխզելիորեն կապված է ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի և պատմության ինստիտուտի հետ, ուր սկսելով աշխատել՝ տարիների ընթացքում հասել է տնօրենի պատասխանատու պաշտոնին:

Ա. Մելքոնյանի գործն անմնացորդ նվիրում է հարազատ ժողովրդի պատմության լուսաբանմանը, պատմագիտությանը և ընդհանրապես հայագիտության զարգացմանը: Հանրապետության հասարակայնությունը և Սփյուռքը նրան ճանաչում են որպես ականավոր գիտնականի, գիտության և կրթության ոլորտի փորձառու մասնագետի, ուղղամիտ մարդու և իսկական քաղաքացու:

Աշոտ Մելքոնյանը պատկանում է այն գործիչների թվին, ովքեր ընտրելով իրենց մասնագիտությունը, գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում, տասնամյակների անխնայ աշխատանքով ծանրակշիռ ներդրում են ունեցել գիտության զարգացման գործում և դրանով իսկ խոշոր ծառայություն մատուցել հայագիտությանը, հետևապես՝ Հայրենիքին:

Ա. Մելքոնյանի և պատմության ինստիտուտի աշխատակազմի անդուլ ջանքերով կյանքի կոչվեց արտակարգ պատասխանատու ու արժեքավոր այնպիսի գործ, ինչպիսին «Հայոց պատմություն» ակադեմիական նոր բազմաստորյակի հրատարակությունն է:

Հայնահուն է ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը, այն ընդգրկում է Արևմտյան Հայաստանը, Հայկական հարցը, Հայոց ցեղասպանությունը, Զավախքի պատմությունը, հայ-վրացական հարաբերությունները, պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցերը, Հայոց պետականության պատմությունը և այլն: Ա. Մելքոնյանը գիտաքաղաքական կարևորագույն նշանակություն ունեցող Հայաստանի նահանգների վարչատարածքային և ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրության նախաձեռնողներից է: Նրա ղեկավարությամբ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործել է թեմատիկ խումբ: Նրա ուղղորդմամբ էլ այդ ուղղությամբ աշխատանքները լայն ծավալ ընդունեցին՝ ընդգրկվելով արդի գիտական շրջանառության մեջ:

Ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանը 18 դրքի և 450-ից ավելի գիտական հոդվածների հեղինակ է: Նրա գիտական խմբագրությամբ լույս են տեսել տասնյակ աշխատություններ, ժողովածուներ, դպրոցական դասագրքեր և բուհական ձեռնարկներ: Բազմիցս մասնակցել է հանրապետական և միջազգային գիտական հեղինակավոր խորհրդաժողովների, 4 տասնյակից ավելի երկրներ

րում հանդես է եկել ելույթներով և դասախոսություններով, ինչի շնորհիվ մեծ ճանաչում է ստացել ոչ միայն հայության, այլև արտասահմանի մասնագետ-պատմաբանների շրջանում:

Հայրենի երկրի և արմատների հանդեպ պաշտամունքի հասնող Աշոտ Մելքոնյանի սերն էլ հենց պայմանավորել են մասնագիտական բնագավառում նրա խորությունը: Դրա վառ ապացույցը հայրենի էրզրումին և Զավախքին նվիրված բազում հոդվածներն ու գրքերն են: Գիտական հասարակայնությունը հետաքրքրությամբ և արժևորումով ընդունեց «էրզրում. էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին» (այս գիրքը և Արևմտյան Հայաստանի գավառներին ու բնակավայրերին նվիրված Ա. Մելքոնյանի մոտ 30 հոդվածներն արժանացել են «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գլխավոր մրցանակին՝ «Երիտասարդ գիտնական-94» անվանակարգով) և «Զավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» (արժանացել է «Գուրգեն Մելիքյանի Քաջաթաղի բազմազավակ ընտանիքների» հիմնադրամի դրամաշնորհին և Թեքեյան մշակութային միությունից «Հայկաշեն Ուզունյան» մրցանակին) մենագրությունները: Ընդգծենք, որ այդ գրքերը յուրահատուկ նշանակություն ունեցան վարչատարածքային և ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրության մեթոդաբանության մշակման հարցում: Պատմական ժողովրդագրությունն Աշոտ Մելքոնյանի տարերքն է, ուսումնասիրության հիմնաքարը, և այդ ասպարեզում ոչ մի մասնագետ անտարբեր չի կարող անցնել նրա աշխատությունների կողքով:

Աշոտ Մելքոնյանը բեղմնավոր գործունեություն է ծավալում իբրև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն: Նրա շնորհիվ սոցիալ-տնտեսական աննպաստ պայմաններում հնարավոր եղավ պահպանել ինստիտուտի գիտական ներուժը, ստեղծել աշխատանքային բարենպաստ միջավայր: Զգալի է նաև նրա ներդրումը գիտական երիտասարդ կադրերի պատրաստման ասպարեզում: Նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել է 14 թեկնածուական ատենախոսություն, որոնք նվիրված են եղել Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության, ցեղասպանության և այլ թեմաներին:

Աշոտ Մելքոնյանը գլխավորում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական և պատմության ինստիտուտում գործող 004 Հայոց պատմության մասնագիտական խորհուրդները, անդամակցում է ԵՊՀ-ի, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի գիտական խորհուրդներին, հանդիսանում է նաև մի շարք գիտական հանդեսների՝ «Հայոց պատմության հարցեր» (խմբագիր), «Պատմաբանասիրական հանդես» (խմբագրական խորհրդի նախագահ), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Բանբեր հայագիտության», «Վէմ», «Կանթեղ», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Вестник гуманитарных и юридических наук (Ставрополь Северокавказский федеральный университет)» խմբագրական կազմերի անդամ:

Ա. Մելքոնյանի ղեկավարության տարիներին ինստիտուտն արձանագրել է լուրջ ձեռքբերումներ. ակտիվացրել գործակցությունն ինչպես Սիյունքի մեր հայրենակիցների, այնպես էլ արտասահմանյան գիտական շրջանակների հետ:

Ողջունելի և օրինակելի է գիտությունը հասարակական-քաղաքական գործունեությունը շաղկապելու նրա մեծ հմտությունը: Գիտությունը գուժահեռ, Ա. Մելքոնյանը մտահոգված է մեր երկրի հոգսերով, իրականացրել և իրականացնում է հասարակական-քաղաքական արդյունավետ գործունեություն:

Գնահատելի է Ա. Մելքոնյանի նախաձեռնությունը Մուղնիի դպրոցն անվանի հոգևորական Մեսրոպ արք. Աշճյանի անվամբ կոչելու և Սրբազանի արձանը տեղադրելու գործում: Նրա շնորհիվ ինստիտուտում հիմնվեցին Մեսրոպ արք. Աշճյան կենտրոնը, գրադարանը, նաև տպարանը, ուր «Մեսրոպ արք. Աշճյան մատենաշարով» տպագրվում են ինստիտուտի գիտաշխատողների աշխատությունները:

Վաստակաշատ գործիչը Հայրենիքում և Սիյուռքում վաղուց ճանաչում է ձեռք բերել ոչ միայն որպես նշանավոր պատմաբան, լրջախոհ գիտնական, գիտություն բանիբուն կազմակերպիչ, այլև ազնիվ քաղաքացի, մեր ժողովրդի ու հանրապետության հոգսերին մշտապես ականջալուր հայ մարդ:

Մեր հանրապետության քաղաքացիները քաջածանոթ են նաև հայթուրքական հարաբերությունների և նախաստորագրված արձանագրությունների վերաբերյալ նրա դիրքորոշմանը: Քաղաքացիական արիության ու սեփական հավատամքին անդավաճան մնալու վառ օրինակ է ՀՀ Ազգային ժողովում «Նախաստորագրված արձանագրությունները և Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը» թեմայով խորհրդարանական լսումներին նրա ելույթը:

Ա. Մելքոնյանի նկարագրին բնորոշ հատկանիշներից են ազնվությունը, շիտակությունը, սկզբունքայնությունը: Հայրենասիրության յուրահատուկ դրսևորումներ են 1997 թվականից նրա ուխտագնացություններն Արևմտյան Հայաստան և Կիլիկիա, որոնք վարակիչ եղան շատերի համար: Ուխտագնացությունների գազաթնակետը հանդիսացավ նրա վերելքը «Հայոց անմահության խորհուրդ» Սուրբ Արարատ լեռը:

Անհնարին է չըջանցել ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի գործունեության մեջ այնպիսի մի կարևոր բնագավառ, որպիսին կրթական կյանքում նրա ունեցած մեծ ավանդն է: Նրա ղեկավարությամբ ծնվեցին դպրոցական նոր դասագրքեր, որոնցում հայոց պատմության շատ վիճահարույց խնդիրներ ստացան իրենց հայեցակարգային լուծումները: Տասնամյակներ շարունակ դասավանդելով ԳԱԱ մագիստրատուրայում, Մխիթար Հերացու անվան բժշկական (2004–2006 թթ. համատեղության կարգով հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ), Երևանի պետական համալսարանում և Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանում՝ Ա. Մելքոնյանը զգալի նպաստ բերեց երիտասարդությանը կրթելու, հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու այնքան անհրաժեշտ գործին:

2010 թ. ՀՀ պաշտպանության նախարարին կից հասարակական խորհրդի նախաձեռնած «Պատմության և մշակույթի էջեր» ծրագրի շրջանակներում հանրապետության այլ գիտնականների, մտավորականների հետ նաև հայրենասիրական դասախոսություններ է կարդացել Հայոց բանակում՝ նպաստելով անձնակազմի ռազմահայրենասիրական ոգու բարձրացմանը:

Ըստ արժանվույն է գնահատվել մեր թանկագին հոբելյարի վաստակը: Նա Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս է, հանրաճանաչ՝ հայրենական և արտերկրի հայագիտական շրջաններում, Հայրենիքում և Սփյուռքում՝ նաև իր հասարակական-քաղաքական անդադրում գործունեությամբ: Նա պարգևատրվել է բազմաթիվ մրցանակներով, Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունների կառավարական բարձր պարգևներով, ի թիվս որոնց՝ Երևանի բժշկական համալսարանի «Ոսկե» (2005 թ.), «Ակսել Բակունց» (2011 թ.), «Ֆրիտյոֆ Նանսեն» ոսկե (2010 թ.), ԵՊՀ-ի ոսկե (2011 թ.), «Մանկավարժական համալսարան» ոսկե (2011 թ.), ՀՀ ՊՆ «Գարեգին Նժդեհ» (2011 թ.), ՀՀ ՊՆ «Անդրանիկ Օզանյան» (2013 թ.), «ԼՂՀ ազգային-ազատագրական պայքարի 25-ամյակի առթիվ» (2013 թ.), «Արգիշտի Առաջին» (2015 թ.), «Վաչագան Բարեպաշտ» (2018 թ.) հուշամեդալներով և մեդալներով: Պատմագիտության բնագավառում ձեռք բերած ակնառու հաջողությունների համար Ա. Մելքոնյանին շնորհվել է «Մովսես Խորենացի» (2003 թ.), Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցի միջոցառումներին ակտիվորեն մասնակցելու համար՝ ՀՀ վարչապետի (2005 թ.) մեդալները:

Սիրելի Աշոտ Աղասու

Ջերմորեն շնորհավորում ենք Ձեզ՝ ծննդյան 60-ամյա հոբելյանի առիթով, մաղթում երկար տարիների կյանք, քաջառողջություն, արեւաշատություն, երջանկություն, իղձերի իրականացում, գիտամանկավարժական ու հասարակական հետազա արգասաբեր գործունեություն, անսպառ եռանդ ու բեղուն գրիչ՝ ի փառս հայրենական գիտության զարգացման, հայրենիք-սփյուռք գիտակրթական կապերի հետազա սերտաճման, անմնացորդ նվիրում մեր ժողովրդին ու Հայրենիքին:

ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ,
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

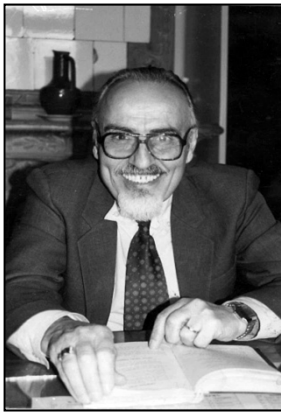
«Գիտություն», փետրվար, № 2, 2021 թ.

Խմբագրության կողմից

Հանդեսի խմբագրական խորհրդի հետ ի սրտե շնորհավորում ենք անվանի գիտնականին, նրան մաղթում քաջառողջություն և գիտավարչական ասպարեզում նորանոր ձեռքբերումներ, բազմաթիվ աշխատություններ՝ ի մարմնավորումն իր գիտական անսպառ մտահղացումների ու երիտասարդական եռանդի:

ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՂԻՐՅԱՆ. ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՎԻՐՅԱԼԸ
(Ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)*

Լեզվաբան, բ. գ. դ., պրոֆ. Պետրոս Սարգսի Բեղիրյանը ծնվել է 1931 թ. ապրիլի 7-ին Սիրիայի Հալեպ քաղաքում: Հայրենադարձվել է 1947 թվա-

կանին: Հայրենիքում փայլուն ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետը, ապա՝ ասպիրանտուրան և 1955 թ-ից անցել դասախոսական աշխատանքի: Տասնամյակներ շարունակ եղել է Հարազատ բուհի, Ս. Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի և Վազգենյան հոգևոր դպրանոցի դասախոս, դասավանդել ժամանակակից Հայոց լեզու, գրաբար, ընդհանուր լեզվաբանություն, հատուկ դասընթացներ: Նա ազնիվ է, սկզբունքային, սիրված ու գնահատված:

Գիտական գործունեության սկիզբը եղել է 1955 թվականը: Երիտասարդ գիտնականը համարձակորեն մոտաք գործեց լեզվաբանության ամենադժվար բաժիններից մեկի՝ ստուգաբանության ոլորտը և Հայաստանի գիտական պարբերականներում («Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», «Պատմա-բանասիրական հանդես»), Միլանի ակադեմիական 2 տարեգրքերում (Ֆրանսերեն), նաև անգլերեն մի հոդվածում (արժանացել է Հայաստանում Իրանի դեսպանության մրցանակին) հաջորդաբար ներկայացրել է իր ստուգաբանությունները, դրանց անդրադարձել «Հայերենագիտական հոդվածներ և նոթեր» ժողովածուում (Երևան, 2012): Պ. Բեղիրյանը ստուգաբանել է 60 արմատ ու բառ՝ հնդեվրոպական արմատներ, ինչպես և փոխառություններ արաբերենից, պարսկերենից ու այլ լեզուներից: Դրանցից են՝ հաաբ, կնճիթ, ծափ, ձեղուն, ոլոռ, նուազ, օթանդակ, կուլթ, մատն «բլուր», խալոկ, խատար կամ խալար, ախրիզան «ծաղիկներ են», ապի «արմատ կապած բույս», հագիմաթ «մի տեսակ վհուկ», խնդակել «նեղել», կիզ «խորոված», շարադոյր «գրակի վրա գցելու կանացի քող», խորը կամ խորչակ, հեց «անվի շրջանակը», հեծան, ճիւղ, ճիւ և այլն:

Մենագրություններում՝ «Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն» (Երևան, 1973), «Ժամանակակից հայերենի ոչ փոխաբերական կայուն բառակապակցությունները» (Երևան, 1990), «Ակնարկներ ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանության» (Երևան, 2007) հոդվածներում և «Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բառարանում» (Երևան, 2011) Պ. Բեղիրյանը շարադրել է հայերենի դարձվածաբանության ինքնատիպ տեսություն: Հակադրվելով ընդհանուր դարձվածաբանության մեջ

* Ներկայացվել է 15. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 26. II. 2021 թ.:

արմատավորված այն կարծիքին, թե կայուն կապակցությունները կաղապարելի չեն՝ նա ապացուցել է, որ այդպիսի բառակապակցությունների, այդ թվում դարձվածքների (իդիոմ) կաղապարներ էլ գոյություն ունեն (և ոչ միայն հայերենում. այս իմաստով արժեվորվել է լեզվաբանի ներդրումը ընդհանուր դարձվածաբանության ու լեզվաբանության մեջ առհասարակ): Հմուտ դարձվածաբանը նկարագրել է 315 կաղապար, դրանցից մի քանիսը՝ ուսուցիչներին, անգլիկներին, ֆրանսիացիներին, գերմաններին զուգահեռներով:

Գրաբարի հմուտ դասախոս Պ. Բեդիրյանն ինքնուսուցիչ սկզբունքով ստեղծեց «Լեզու նախնեաց» գրաբարի դասագիրքը նախ՝ արևմտահայերեն (Բեյրութ, 1972, Նիկոսիա, 1989), ապա՝ արևելահայերեն՝ հոգևոր կրթական հաստատությունների համար (Ս. Էջմիածին, 1997, 2000, 2006):

Հայերեն գիտահանրամատչելի գրականության լավագույն նմուշներից է Պ. Բեդիրյանի «Բառերի խորհրդավոր աշխարհից» գիրքը (Երևան, 1985, 1989, գրքի նոր տարբերակը լույս է տեսել 2003-ին «Բառերի խորհրդավոր աշխարհում» վերնագրով): Այս գրքում ամփոփված 200-ից ավելի զրույցները կարծես գեղարվեստական փոքրիկ ստեղծագործություններ են բառերի իսկապես խորհրդավոր աշխարհի բազում գանձերի մասին: Հեղինակն ընթերցողին, որ աշակերտ է, ուսանող, ուսուցիչ ու դասախոս, պարզապես հետաքրքրասեր մարդ, քայլ առ քայլ առաջնորդում է բառերի գանձարանում: Եվ քանի որ բառի ընկալման նուրբ զգացողություն ունի, հայերեն բառերի «կենսագրություն» ըստ ամենայնի գիտի, հայերեն և օտար բառերի խորքային, շատերին ոչ նկատելի կապեր է տեսնում և մատուցում պարզ ու հյուսվեղ լեզվով, արդեն քանի՜ սերունդ գիրքը կարդում է մեծագույն հաճույքով՝ մոռանալով, որ այն նվիրված է լեզվաբանության ամենադժվար, բայց հետաքրքրական բաժնին՝ ստուգաբանությանը: Հարյուրավոր բառերի և դարձվածքների ծագումը, անցած ուղին, իմաստային ընդգրկումն ու կազմությունը, ոճական արժեքը, այլալեզու (հին հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն, արաբերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն) զուգահեռները գիտականորեն ճիշտ և համոզիչ են՝ շարադրված գրավիչ, աշխույժ ու սրամիտ:

Դպրոցին սերտորեն կապված գիտնականն իր գործունեության ընթացքում նաև մեթոդական խնդիրների է անդրադարձել: Հայերենի ուսուցիչներին է ուղղված «Մայրենիի ուսուցման հարցեր» (Երևան, 1982) հոդվածների ժողովածուն:

Մանկավարժ-գիտնականին մշտապես հետաքրքրել են ժամանակակից հայերենի գործնական խնդիրները, խոսքի մշակույթի հարցերը: Դրանց են նվիրված Պ. Բեդիրյանի զույգ աշխատանքները՝ արևմտահայերենի համար՝ «Եկէք ձիշդ խօսինք Ու Գրենք» (Բոստոն, 1993) օժանդակ ձեռնարկը և արևելահայերենի համար՝ «Հայ լեզուն և մեր խոսքը» (Երևան, 1999, 2007) արևելահայերենի խոսքի գործնական ուղեցույցը: Առաջին գիրքը արևմտահայերենի ուսուցիչների «չտապ օգնությունն է», իսկ երկրորդը շատ ու շատ ուսուցիչների, դասախոսների, լրագրողների, խմբագիրների սեղանի գիրքը, վստահելի աղբյուր, որի շնորհիվ կարելի է կողմնորոշվել լեզվական տարատեսակ հարցերի մեջ, որոնք առնչվում են բառերի արտասանության, բառերի ու բառաձևերի գործածության, կապակցություն-

ներ, նախադասություններ, խոսք կառուցելու ոճական և տրամաբանական դժվարություններին:

Բազմաթիվ են Պ. Բեդիրյանի և իր համահեղինակությամբ ստեղծված դասագրքերը, ուսումնական ու ուսումնասօժանդակ ձեռնարկները: Դրանցից են՝ Սփյուռքի դպրոցների համար՝ «Հայ գրականութիւն. Ը տարի» դասագիրքը (Երևան, 1979, 1984, համահեղինակներ՝ Ս. Տարոնցի, Պ. Մարգարյան), «Հայաստան Աշխարհ» և Սփյուռքի հայերենի ուսուցիչների համար՝ «Զրոյցներ Արևմտահայերէնի Դասաւանդութեան Վերաբերեալ» (Կահիրե, 2006), հայաստանցի դպրոցականների համար՝ «Հայոց լեզվից 50 հարցարան» (Երևան, 1992, համահեղինակներ՝ Լ. Խաչատրյան, Դ. Գյուրջինյան) ձեռնարկը՝ մեզանում առաջին փորձը, ռուսախոս հայերի համար՝ «Учебник армянского языка» (Երևան, 2004, 2006) և այլն: Նշենք, որ ուսուցման խնդիրներով մշտապես զբաղված գիտնական-մանկավարժը տարբեր տարիներին հայրենիքից գործուղվել է Սփյուռք (ԱՄՆ, Կանադա, Եգիպտոս, Արգենտինա, Ուրուգվայ)՝ հայերենի ուսուցիչներին մեթոդական օգնութիւն ցույց տալու նպատակով:

Պ. Բեդիրյան-լեզվաբանի գիտական արտադրանքի մեջ տեսակարար մեծ կշիռ ունեն բառարանները:

Հմուտ դարձվածաբանի բառարանագրական գործունեութիւնը սկսվել է դարձվածաբանական բառարանով: Նրա «Դարձվածաբանական բացատրական բառարանը» (Երևան, 1971), որ թեև դպրոցական, համառոտ է, բայց առաջին դարձվածաբանական բառարանն է մեզանում:

Տասնամյակներ անց Պ. Բեդիրյանն ավարտեց իր կյանքի գործը՝ հայերենի դարձվածաբանական կոթողային բառարանը՝ «Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարանը» (Երևան, 2011): Ստվարածավալ (բաղկացած՝ 1.404 մեծադիր էջերից): Սա անվանի դարձվածաբանի և բառարանագրի կեսդարյա տքնաջան ու բարեխիղճ աշխատանքի արգասիքն է: Բառարանը ներկայացնում է հայերեն 25.310 դարձվածք: Սրանք, այսպես կոչված, բուն դարձվածքներն են, այն կայուն բառակապակցութիւնները, որոնք վերաիմաստավորված են, օժտված փոխաբերական-այլաբերական իմաստով (բնականաբար, սրանցից դուրս են առած-ասացվածքները և միազագաթ դարձվածքները, որոնց միայն մեկ բաղադրիչն է յուրահատուկ իմաստ ձեռք բերած լինում):

Բառարանային միավորներ են դարձել արևելահայերեն ու արևմտահայերեն գրական, խոսակցական, բարբառային դարձվածքները՝ իրենց տարատեսակ տարբերակներով, բնագրային համապատասխան օրինակներով (բարբառայինների մի մասը միայն՝ բանավոր խոսքից): Դարձվածային հսկայական նյութը հեղինակը քաղել է հարյուրավոր սկզբնաղբյուրներից՝ գրական ստեղծագործութիւններից (Սայաթ-Նովայից, Նաղաշ Հովնաթանից, Խաչատուր Աբովյանից մինչև մեր օրերը, այդ թվում թարգմանական), հայրենի և սփյուռքյան մամուլից, հեռուստատեսութիւնից ու ռադիոյից: Եվ հայկական դարձվածանու այդ հսկայածավալ նյութը կարող է հիմք դառնալ լեզվաբանական տարբեր հետազոտութիւնների:

Հեղինակն այնուհետև հրատարակեց այս բառարանի համեմատաբար սեղմ տարբերակը՝ «Հայերեն դարձվածքների բացատրական բառարանը»

(Երևան, 2012), որի պարունակած նյութը՝ 7.052 միավոր, նախատեսված է արդեն զանգվածային օգտագործման համար՝ ի տարբերություն նախորդի:

Հայ բառարանագրության մեջ նոր խոսք է «Հայերեն շրջասուլթյունների բառարանը» (Ս. Էջմիածին, 2002, Երևան, 2006): Մեզանում առաջին անգամ մեկ բառարանում մեկտեղվել են արդի հայերենի (արևելահայերեն և արևմտահայերեն) 2.000-ից ավելի շրջասուլթյուններ, որոնք երկար տարիների ընթացքում հեղինակը քաղել է մեծաթիվ աղբյուրներից ու ներկայացրել բնագրային նմուշներով: Բառարանը գիտաճանաչողական մեծ արժեք ունի: Շրջասական կապակցությունների և բառերի միջոցով ներկայացվում են աշխարհը, Հայաստանը, այլևայլ առարկաներ, անձեր, գործողություններ ու այլն, ինչպես՝ կանաչ աշխարհամաս, կենդուրունների երկիր, հինգերորդ աշխարհամաս – Ավստրալիա, մեծ քանաքեռցի – Խ. Աբովյան, Հայաստանի լեռների սրնգահար – Համաստեղ, հայկական ժենշեն – լոշտակ, սպիտակ պատանք հագնել – ձյունով ծածկվել և այլն: Հեղինակը մատնանշում է տարբերակներ, ինչպես՝ Աղամի հագուստով / Աղամի ու Եվայի հագուստով / գգեստով – բոլորովին մերկ, տալիս համեմատելի միավորներ, ինչպես՝ Աղամի / Եվայի մերկությունը, բազմաթիվ շրջասուլթյունների պարագայում նշվել են մեկից ավելի իմաստներ, ինչպես՝ հյուսիսային վենետիկ (1. Ամստերդամ, 2. Պետերբուրգ, 3. Ստոկհոլմ, 4. Բրյուզգե) և այլն:

Հիմնարար աշխատանք է Պ. Բեդիրյանի «Հայերեն թևավոր խոսքեր» բառարանը (Երևան, 2007), որ լեզվամշակութային և իմացական հսկայական տեղեկատվություն է պարունակում: Այն ընդգրկում է հայերեն գրավոր (հազվադեպ՝ նաև բանավոր) խոսքում հանդիպող 2.265 թևավոր խոսքեր: Բառարանում տրվում են, այսպես կոչված, «միջազգային» թևավոր խոսքերի՝ ուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն համարժեքները: Բնագրային նմուշներով ներկայացվող այդ խոսքերը (դրանք մեծապես նպաստում են իմաստի ընկալմանը) առավելաբար ծագել են Աստվածաշնչից, հունահռոմեական դիցաբանությունից, պատմական հանրահայտ իրադարձություններից, համաշխարհային (հիմնականում՝ եվրոպական) գրականության գոհարներից: Բառարանի թևավոր խոսքերի զգալի մասը հայկական ծագում ունի: Դրանք գալիս են մեր գրականությունից, բանահյուսությունից, պատմությունից, երբեմն՝ նաև ֆիլմերից: Այսպես՝ հիմի է՞լ լուենք (Ռ. Պատկանյան) «էլի՞ հանդուրժենք. ինչքա՞ն լուռ մնանք», նրբացուցիչ (մեղմացուցիչ) դեպք հանցանաց (Հ. Պարոնյան) «մեղքը, հանցանքը, զանցանքը փոքր-ինչ արդարացնող, մեղմացնող հանգամանք» (հեզնական), սիրուհու չափ տենչալի, մահվան չափ անդիմադրելի (Նար-Դոս) «չափազանց գորավոր ապրում, պահանջ և այլն», ուղեղային մորմոք (Եղ. Չարենց) «թյուր դատողություն, հիվանդ երևակայություն» և այլն:

Թևավոր խոսքերը ներկայացնում են հայերենի տարբեր գոյավիճակներ և դրսևորումներ՝ գրաբար (Մանիր զքեզ «առաջին հերթին ինքդ քեզ ճանաչիր, քո հնարավորությունները, ծագումը ...», Հունձք բազում են, եւ մշակք սակաւ «ասպարեզում գործ շատ կա, բայց նվիրված աշխատողներ՝ քիչ» և այլն), արևելահայերեն (տառապանքս փորձ ունի, ամեն մեռնողի

երանի տալ և այլն), արևմտահայերեն (հովվերգության ճյուղին կպատկանի «անիրական, խոսքի նյութի հետ կապ չունեցող բան է» և այլն), խոսակցական լեզու ու բարբառ (Նաջարյանը փոշմանել ա «կատակով կամ հեգնանքով ասվում է մեկի մտափոխության, մի գործից ետ քաշվելու մասին», մի մուշտի [բուռնցքի հարված] եմ տվել «ի՛նչ մեծ հարված եմ հասցրել որ» և այլն):

Կառուցվածքային առումով թեև վոր խոսքերը բառեր են (կովախնձոր «կովի, գծտուլթյան պատճառ, առիթ», Գոբսեկ «ծայրաստիճան ժլատ մարդ» և այլն), բառակապակցություններ (Աբրահամի գառ «գոհաբերվելու պատրաստ էակ» և այլն) ու նախադասություններ (Հաննիբալը դարպասների մոտ է «մոտայուտ մեծ վտանգ է սպառնում» և այլն), որոնք վերաբերում են և պատրաստի ներմուծվում են խոսքի մեջ:

Հայերենի թեև վոր խոսքերի բառարանից հետո լույս տեսավ Հաջորդը՝ «Սուրբգրային թեև վոր խոսքեր» բառարանը (Երևան, 2016), որն ընդգրկում է 528 միավոր՝ ուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն համարժեքներով: Սուրբգրային թեև վոր խոսքերի մեջ առանձնանում են այնպիսիք, որոնց սուրբգրային ծագումն առաջին իսկ հայացքից զգալի է՝ ահեղ դատաստան, աղքատ Ղազարոս, անցե՛ք և բազմացե՛ք, ամեն բան իր ժամանակն ունի, այր և կին՝ մեկ մարմին, անառակ որդի և այլն, և նրանք, որոնց աստվածաշնչյան ծագումն «անզեն աչքով» չի երևում, ինչպես՝ ամբողջ սրտով, անմեղ գառնուկ, աչքի լույսի պես պահել, առանց դեմքին (ու դիրքին) նայելու, արևի (լուսնի) տակ ոչինչ նոր չէ և այլն: Դրանց մի մասը մինչև օրս զրաբարով է մնացել մեր խոսքի մեջ, ինչպես՝ ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման, ձայն բարբառոյ յանապատի և այլն:

Գրեթե յուրաքանչյուր թեև վոր խոսքի համար բերվում է նրա գործածությունը հայ դասական և ժամանակակից արևելահայ ու արևմտահայ գրականության, ինչպես նաև մամուլի լեզվում, մատնանշվում ու ներկայացվում է Աստվածաշնչի այն հատվածը, որից անմիջականորեն կամ որոշ փոփոխությամբ (կառուցվածքային կամ իմաստային) ծագում է տվյալ խոսքը:

Պ. Բեդիրյանը ստեղծել է ոչ միայն միալեզվյան, այլև երկլեզվյան ու եռլեզվյան բառարաններ: Առաջինը «Թուս-Հայերեն, Հայ-թուսերեն բառարան» է (Երևան, 1987, ապա 1988, Դ. Անմեղիկյանի և Զ. Ղարիբյանի համահեղինակությամբ), որը կազմված է գործնական սկզբունքով և պարունակում է առաջին բաժնում 20.000 բառ և դարձվածք և շուրջ 25.000 երկրորդ բաժնում: Հետագայում լույս տեսավ հեղինակային նույն խմբի «Հայ-թուսերեն գործնական բառարանը» (Երևան, 2010), որն ընդգրկում է այսօրվա հայերենի գործուն բառազանձը:

«Հայերեն-Անգլերեն, Անգլերեն-Հայերեն Գործնական Բառարանը» (Երևան, 2010) անգլիախոս արևմտահայերի ու արևելահայերի համար է: Այն ընդգրկում է արևմտահայերեն ու արևելահայերեն համարժեք բառազանձ (հայերեն-անգլերեն բաժնում՝ 8.000 բառ և դարձվածային արտահայտություն, անգլերեն-հայերեն բաժնում՝ 6.000-ից ավելի միավոր) և իբրև այդպիսին՝ առաջինն է իր տեսակի մեջ: Բառարանը կազմվել է հայերենը որպես երկրորդ լեզու սովորեցնելու մեթոդներին հետևելով:

Հմուտ բառարանագրի համահեղինակությամբ (Վ. Հայկազյանի, Վ. Ավագյանի հետ) ստեղծվել է «Երկրագործական հայերեն–անգլերեն–ռուսերեն բառարանը» (Երևան, 2016, պարունակում է մոտ 140.000 բառ, 10.000 գլխաբառ), որը մեզանում առաջինն է իր տեսակով ունի գիտագործնական կարևոր նշանակություն:

Բառարանագրական ուշագրավ աշխատանքներից է «Բառերի ընտրությունը» վերնագրով լույս տեսած հոմանիշների գործնական-ուսումնական բառարանը (Երևան, 2017), որը պարունակում է 4.900 հոմանշային շարք՝ բնագրային նմուշներով, իմաստային նրբությունների և կիրառության յուրահատկությունների մատնանշումով, որոնք օգտագործողին հնարավորություն կտան խոսքի համար անհրաժեշտ ամենահարմար հոմանիշն ընտրելու: Հոմանշային շարքերում հոմանիշի կողքին հարկ եղած դեպքում նշվել են նրա իմաստային կամ գործածության տարբերությունները: Օրինակ՝ երազ-ի հոմանշային շարքում անուրջ (քաղցր երազ) – տեսիլք (երևակայելի երազ) – մղձավանջ (ծանր՝ վատ երազ) և այլն: Հոմանիշների տարբերակման հարցում կարևորվել են ոչ միայն նրբմաստները, այլ հոմանիշների կիրառությունը: Օրինակ՝ կանգնեցնել-ը և կասեցնել-ը իմաստով չեն զանազանվում, սակայն որոշակիորեն տարբերվում են իրենց գործածությամբ. կանգնեցնել-ն ընդհանուր գործածություն ունի, մինչդեռ կասեցնել-ը կապակցելիության յուրահատկություններ է դրսևորում. կասեցնում են ընթացքը, վտանգը, առաջխաղացումը, հարձակումը (մարտի դաշտում ու մարզադաշտում), օրենքի գործադրումը և այլն:

Վաստակաշատ հայերենագետի հաջորդ աշխատանքը «Հայերեն բառերի ու արտահայտությունների թեմատիկ բառարան-գանձարանն» է (Երևան, 2019), որը պարունակում է 299 թեմա: Այս տեսակի բառարաններ (թեզաուրուսներ) անգլերենի, ֆրանսերենի համար ստեղծվել են XIX դ. կեսերից, հայերենի համար դրա կարիքը վաղուց էր զգացվում: Բառարանն օգտակար կլինի նրանց համար, ովքեր խոսք շարադրելիս փնտրում են տվյալ թեմային առնչվող անհրաժեշտ բառը կամ արտահայտությունը, կամ դժվարանում են այս կամ այն միավորն ընտրելիս: Օրինակ՝ ազատություն գլխաբառի ներքո տրված են գոյականներ՝ ազատում, փրկություն (վտանգից, կախումից), ինքնիշխանություն, անկախություն, ազատագրություն և այլն, ածականներ՝ քաղաքական (ազատություն), անձնական, ազատ, ինքնիշխան, ազատագրական, բայեր՝ ազատել, փրկել (նեղ տեղից, վտանգից, կախումից), ազատագրել (երկիրը, ժողովրդին), ազատություն տալ (գործելու ...) և այլն:

Բառարանագրական նոր աշխատանքներից է «Հայերեն–ռուսերեն–անգլերեն պատկերարանը» (Երևան, 2020)՝ պատկերներով բացատրական բառարանը, որը պարունակում է 4.490 բառ ու կապակցություն, և որի գլխավոր նպատակը մատչելի՝ ամենից ավելի գործածական նվազագույն բառապաշար ներկայացնելն է: Ի դեպ, «Հայերեն» անվանվածի ներքո այստեղ ևս ընկալվում են արևելահայերենն ու արևմտահայերենը հավասարապես: Բառարանում բառերը ներկայացված են թեմատիկ հիմունքով սկսելով «Մեր մարմինը» թեմայից մինչև «Եկեղեցի»: Նյութերը դասավորված են տրամաբանական հաջորդականությամբ, ըստ առօրյա կյանքում իրենց գործածության կարևորության աստիճանի: Պատկերներով բացատրվածնե-

րից բացի՝ տրվում են թեմային առնչվող բառեր, բառակապակցություններ և արտահայտություններ, իսկ էջի ներքևում՝ դրանց խոսքային կիրառությունն ընդհանուր (առավելաբար երկխոսություն ձևով): Այդպես է, քանի որ բառարանի առաջին հասցեատերը սովորողներն են, ինչպես նաև նրանց ուսուցիչներն ու ծնողները: Իր կառուցվածքի շնորհիվ պատկերաբանը ձեռք է բերում լեզվի ինքնուսուցիչ արժեք:

Հիշատակելի է Պ. Բեդիրյանի մասնակցությունը Հայ մատենագիրների համաբարբառների կազմման աշխատանքներին. գրաբարագետ լեզվաբանը կազմել է Ղևոնդ Մեծ Պատմիչի «Պատմութիւն» երկի համաբարբառը (Երևան, 1978):

Պետրոս Բեդիրյանի դիմանկարն ամբողջացնող մեր խոսքի ավարտին նշենք, որ գիտնական-դասախոսի գիտամանկավարժական աշխատանքը գնահատվել է: Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի, Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի, Վազգենյան հոգևոր դպրանոցի և Կիարոսի Մելքոնյան վարժարանի երկարամյա դասախոսն արժանացել է ՀՀ վաստակավոր մանկավարժի կոչման, պարգևատրվել «Պատվո նշան» (1986), Սուրբ Էջմիածնի «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» (2004) շքանշաններով, «Աշխատանքային արիություն համար» (1970) և «Խ. Աբովյան» (1981) մեդալներով: Ամենամեծ գնահատականը, իհարկե, ակցրունքային դասախոսի և գիտնականի հազարավոր սաների ջերմ վերաբերմունքն ու ակնածանքն է: Նաև բոլոր այն մարդկանց գնահատանքը, որոնք օգտվում են գիտնական մանկավարժի գրաբարի դասագրքերից, արևելահայերեն ու արևմտահայերեն խոսքի ուղեցույցներից, բազմաթիվ բառարաններից:

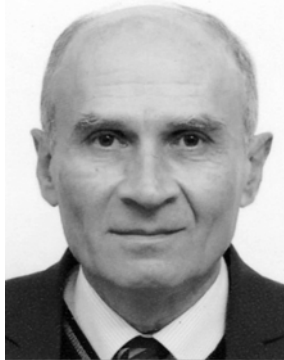
Մեր ժամանակի ամենաբեղմնավոր հայերենագետն այսօր էլ շարունակում է մեղվաջան աշխատել:

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒՐՋԻՆՅԱՆ

Բ. Գ. Թ., դոցենտ, ՀՀ լեզվի կոմիտեի նախագահ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայոց լեզվի բառակազմություն և բառակազմական իմաստաբանություն, բառարանագրություն և բառարանագիտություն, խոսքարվեստ, արդի հայերենի ուսուցման հարցեր: Հեղինակ (և համահեղինակ) է դպրոցական և համալսարանական դասագրքերի ու ձեռնարկների, ուսումնական և մեթոդական գրքերի, բառարանների և 80 հոդվածի: gyurjidav@mail.ru

ԱՐԱՍ ՔՈՍՅԱՆ
(Ծննդյան 65-ամյակի առթիվ)*

Պ. Գ. Դ., պրոֆ. Արամ Քոսյանը 65 տարեկան է: Ծնվել է 1956 թ. մայիսի 18-ին Երևանում, անվանի բանասեր Վաղարշակ Քոսյանի ընտանիքում:

1977 թ. ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-աշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության և հասարակագիտության բաժինը: Ա. Քոսյանի, որպես գիտնականի, կայացման ճանապարհին կարևորագույն նշանակություն է ունեցել 1981–1982 թթ., երբ նա որպես փորձնակ–հետազոտող ուսանել է ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի սլավոնագիտության և բալկանագիտության ինստիտուտում (գիտական ղեկավար՝ Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Վյաչեսլավ Իվանով): Այնուհետև՝ 1978 թ., աշխատանքի է անցել Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի

արևելագիտության ինստիտուտում, որտեղ աշխատում է առայսօր: Ինստիտուտի առաջին տնօրեն, ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանի նախաձեռնությամբ ստեղծված Սեպագիր քաղաքակրթությունների բաժնում Ա. Քոսյանը ստանձնում է Հայաստանում խեթագիտության զարգացման և այդ ուղղությամբ նոր մասնագետների պատրաստման պատասխանատու ու կարևոր գործը:

1994–1995 թթ. Ա. Քոսյանը “W. Fulbright Foundation” դրամաշնորհի շրջանակներում հետազոտություններ է անցկացրել Քլիվլենդի պետական համալսարանում (ԱՄՆ), իսկ 2000–2002 թթ.՝ Գերմանիայի Վյուրցբուրգի համալսարանի Արևելյան բանասիրության ինստիտուտում “Alexander von Humboldt Stiftung”-ի ծրագրով:

Գիտական հետաքրքրություններից գատ՝ Ա. Քոսյանը, ունենալով ղեկավարման ու կազմակերպման ձիրք և ունակություններ, զբաղեցրել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ. 1995–2001 թթ.՝ Արևելագիտության ինստիտուտի փոխտնօրեն, 2002–2007 թթ.՝ ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության Գիտության և հետբուհական կրթության վարչության պետ, այնուհետև՝ Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Գիտական կենտրոնի տնօրեն: 2011 թվականից նա գլխավորում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի աշխատանքները:

1987 թ. Ա. Քոսյանը ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան (ատենախոսության թեմա՝ «Մ. թ. ա. XII–VIII դդ. Փոքր Ասիայի և հարակից շրջանների լուսվիական պետությունները»), իսկ

* Ներկայացվել է 11. III. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 23. III. 2021 թ.:

1997 թ.՝ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան (ատենախոսություն թեմա՝ «Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը»), այնուհետև՝ 2012 թ. իս. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Համաշխարհային պատմության և նրա դասական դաման մեթոդիկայի ամբիոնի պրոֆեսորի կոչում:

Ա. Քոսյանի անվան հետ է կապված Հայաստանում արևելագիտության կարևորագույն ուղղություններից մեկի՝ խեթագիտության զարգացումը: Խոսելով ներկա փուլի մասին՝ անհնար է պատկերացնել հայկական խեթագիտության զարգացումն առանց ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի գործունեության, որտեղ իր կարևոր դերակատարումն ունի բաժնի վարիչ Ա. Քոսյանը: Նրա աշխատանքներն աչքի են ընկնում Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորներին վերաբերող սեպագիր աղբյուրների համակողմանի վերլուծությամբ¹: Դրանք առանձ-

¹ *Տե՛ս* К изучению склонения в иероглифическом лувийском. – «Древний Восток», 1988, 5, с. 181–186; *Խեթական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում*. – ՊԲՀ, 1991, № 1, էջ 65–78; *Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII–VIII вв. до н. э.* Ереван, 1994; *Իսուվան (Մոփքը) մ. թ. ա. XIII–XII դարերում*. – ՊԲՀ, 1997, № 1, էջ 177–192, *Խեթական տերությունը և Ախիյայական (Տրոյական պատերազմը), Երևան, 1997, Հին Առաջավոր Ասիայի և Էգեյան ծովի ավազանի պատմության պարբերացման շուրջ*. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» (այսուհետ՝ ՄՄԱԵԺ), 1998, № XVII, էջ 124–140, *Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998, Իսուվան և Գորդիոնը մ. թ. ա. XII–X դարերում*. – ՊԲՀ, 1998, № 3, էջ 117–124, *Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսին*. – ՊԲՀ, 1999, № 2–3, էջ 222–231, *Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XV դարում*. – ՊԲՀ, 2000, № 3, էջ 161–174, *Նոր նյութեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին*. – ՄՄԱԵԺ, 2001, № XX, էջ 233–245, *Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում*. – ՊԲՀ, 2002, № 3, էջ 225–241, *Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում*. – ՄՄԱԵԺ, 2003, № XXII, էջ 252–264, *Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները*. – ՄՄԱԵԺ, 2004, № XXIII, էջ 472–484, *Մուրսիլիս II-ի հայաստան արշավանքները*. – ՊԲՀ, 2004, № 2, էջ 197–204, *Հայաստանի աստվածները*. – ՄՄԱԵԺ, 2005, № XXIV, էջ 444–457, *Հայաստան և Ազգին, Շնորհ ի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն, Երևան, 2008, էջ 263–291, Arnuwandas I in the East “Aramazd: Armenian Journal of the Near Eastern Studies” (այսուհետ՝ AJNES), 2006, I, pp. 72–97; On the Ethnic Background of Isuwa. – AJNES, 2009, IV/2, pp. 85–97; Towards the Hittite Eastern Periphery. – AJNES, 2011, VI/2, pp. 87–94; *Վանից մինչև Եփրատ (հայոց պետականության ակունքներում)*. – Հայկագույններ. առասպել և պատմություն, 2012, էջ 24–27, *Առաջավոր Ասիայի շրջակա միջավայրը և Հայկական լեռնաշխարհը (վաղ և միջին բրոնզեդար)*, Հին Արևելք, 1, 2014, էջ 144–165, *Հայոց վաղ պետականության պատմության մի խնդրի շուրջ*. – «Բանբեր*

նանում են նաև նորահայտ սկզբնաղբյուրների օգտագործմամբ, Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ ինտերթի հարաբերությունների նորովի մեկնաբանություններով: Հատկապես կարևոր է ընդգծել նրա՝ 2004 թ. լույս ընծայած «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների)» մենագրությունը: Ուսումնասիրության մեջ ներկայացվում են խեթական տեքստերում վկայված այն բոլոր տեղանունները, որոնք գտնվել են ինչպես բուն Հայաստանում և Իսուվայում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններում և խեթա-հայաստական ու խեթա-իսուվական շփման գոտում: Տրվել են նոր տեղանուններ, որոնք ի հայտ են եկել նոր սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման արդյունքում: Ճշգրտվել են նաև հայտնի տեղանունների մի մասի ընթերցումները և դրանց առնչակցությունը Հայաստանի և Իսուվային: Լինելով հայտնի արևելագետներ Վ. Իվանովի, Ի. Դյակոնովի աշակերտը՝ նա իր փորձն ու գիտելիքները անմնացորդ փոխանցել և շարունակում է փոխանցել երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչներին՝ Ռ. Ղազարյան, Ռ. Ցականյան, Հ. Հմայակյան, Մ. Խանդաղյան, Լ. Պետրոսյան և այլք:

Հարկ է նշել, որ աշխատանքները Հայաստանի և հարակից երկրների պատմության համար առանցքային նշանակություն ունեցող խեթական

հայագիտության» (հայագիտական միջազգային հանդես) (Երևան), 2014, 1, էջ 5–25, To the East of Hatti. – In: Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immersed in Archaeology (ed.A.Özfirat). Istanbul, 2014, pp. 277–282. Rulers of Hayasa. Hukkana. – In: Kosyan Aram, Grekyan Yervand, Bobokhyan Arsen (eds.), The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan in Occasion of His 65th Birthday. – AJNES, vol. VIII, Issues 1–2, 2013 [2014]. Yerevan, pp. 128–134; Les Aryens au Pahhuwa. – “Societas Anatolica. Bulletin”, 2015, № 3, pp. 53–63; Between Euphrates and Lake Van (on the Location of Hayasa and Azzi). – “International Symposium on East Anatolia–South Caucasus Cultures”, vol. I. Cambridge, 2015, pp. 271–276; Հայաստանի արքաները. – «Բանբեր Հայագիտության», 2016, № 1, էջ 95–124, A Note on Hittite Toponymy: the Case of Pittiyariga. “Papers dedicated to the 65th birthday of Gregory Areshyan”. Oxford, 2016, pp. 251–254; Հայկական լեռնաշխարհի մ. թ. ա. XV դարի խեթական սեպագիր աղբյուրներում (աղբյուրների տեսություն), Երևան, № XXXI, Երևան, 2018, էջ 11–18, The plain of Erzinka in the II–I millenniums BC. – “Fundamental Armenology” (Yerevan), № I, 2018, pp. 49–68; Եփրատյան կոնտակտային գոտու հյուսիսային դարպասը, Երզնկայի դաշտը. – Երևան, Պատմամշակութային ժառանգություն, № IV, 2018, էջ 214–235, First Haykides and the “House of Torgom” (an overview of tradition and new prospects). – “Fundamental Armenology”, 2019, № 2, pp. 46–62; Upper Euphrates Political Geography Reconsidered. “Over the Mountains and Far Away. Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday”. Oxford, 2019, pp. 312–316; Евфратская контактная зона во II тысячелетии до н. э. (на примере Исувы). – ՄՄԱԵԺ, 2020, № XXXIII(1), էջ 95–110, Բնակչիմայական իրավիճակը Հայկական լեռնաշխարհում վաղ հոլոցենում. – ՄՄԱԵԺ, № XXXIII (2), 2020, էջ 56–73, Ecology and civilization of the Armenian highland. – “Fundamental Armenology”, 2020, № 1, pp. 23–38.

սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման ուղղութիւնով շարունակական բնույթ են կրում: Բացի ամենամյա հրատարակութուններից՝ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտութեան ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի աշխատակիցները, Ա. Քոսյանի գլխավորութեամբ, նախաձեռնել են մի կարևոր գործ ևս՝ «Խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին» շարքը²:

Առանձնահատուկ պետք է նշել նաև, որ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտութեան ինստիտուտը 2013 թ. գիտական հանրութեանը ներկայացրեց կարևորագույն մի աշխատություն «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն» քառահատորյակի առաջին հատորը (պատասխանատու խմբագիր Ա. Քոսյան), որտեղ, առանձին գլուխներով, ժամանակակից խեթագիտութեան ձեռքբերումների հիման վրա Ա. Քոսյանը տվել է նաև Փոքր Ասիայի հին շրջանի, Խեթական տերություն ու Լուվիական պետությունների պատմությունը:

Վերոհիշյալ բազմաբեղուն գործունեությունը անվանի գիտնականը գուզակցել է գիտակազմակերպական, գիտախմբագրական և մանկավարժական գործունեությունը: Նրա համահեղինակությամբ են հրատարակվել մի շարք բուհական և դպրոցական դասագրքեր ու ձեռնարկներ: Նա գիտական մի շարք ժողովածուների խմբագրական խորհրդի անդամ կամ գլխավոր խմբագիր է («Արամազդ», «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», «Հին Արևելք», «Հիմնարար հայագիտություն» և այլն):

Հանրագումարի բերելով կարող ենք փաստել, որ մեծանուն գիտնականի բազմավաստակ գործունեության շնորհիվ խեթագիտությունը Հայաստանում արևելագիտության ու սեպագրագիտության կայացած ուղղություններից մեկն է: Այն դեպի ապագան միտված գիտական ուղղություն է և ժամանակի ընթացքում նորանոր նյութեր կտրամադրի, որոնք նոր լույս կսփռեն Հայկական լեռնաշխարհի ու հարակից տարածաշրջանների հին շրջանի պատմության, լեզվի, մշակույթի և այլ հարցերի վրա:

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի ողջ աշխատակազմը, շնորհավորելով Արամ Քոսյանի ծննդյան 65-ամյակի կապակցությամբ, ցանկանում է, որ նա իր տաղանդը և մասնագիտական հմտությունները դեռ երկար տարիներ ծառայեցնի գիտության զարգացմանը:

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

² Ա. Քոսյան. Մ. թ. ա. XIV դարի խեթա-հայաստանյան մեջպետական պայմանագրերը. – Խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին, հ. I, Երևան, 2016, էջ 175, Ա. Քոսյան, Թ. Ղազարյան, Մ. Խանզադյան, Ս. Մարտիրոսյան. Մ. թ. ա. XV դարի խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին. – Խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին, հ. II, Երևան, 2018, էջ 183:

ՀՀ ԳԱՍ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴԻԲԵԶԱՆԻ ՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ
ԱՆՑԱԾ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇՏԱԴԻՏԱՐԿՄԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արցախի դեմ սանձազերծված ռազմական գործողությունների դադարեցման վերաբերյալ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի ղեկավարների նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությունը հաջորդող այս ամիսներին Ադրբեջանի բարձրագույն ղեկավարության գործելաոճը, սոցցանցերում և միջազգային հարթակներում տիրաժավորվող կեղծիքն ու ռազմատենչ հռետորաբանությունը կասկած չեն թողնում, որ Ադրբեջանի ներկայիս ղեկավարությունն ամեն ինչ անելու է տարածաշրջանում խաղաղություն հաստատելու ջանքերը վիժեցնելու և Արցախը հայաթափելու համար:

Տարիներ շարունակ հայերին և հայկականությունը մերժող ատելություն խուսքի շնորհիվ այսօր արդեն հայատյացությունն ադրբեջանական հանրության ինքնության կարևոր բաղադրիչ է վերածվել:

Վերջին հարյուրամյակում տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդների ուժացման, էթնիկ գոտումների, պարբերաբար կրկնվող զանգվածային կոտորածների պրակտիկաներում «հաջողություններ գրանցած» Ադրբեջանի ղեկավարությունը տարածաշրջանի պատմության կեղծման, հայոց մշակութային ժառանգության ոչնչացման կամ «այբանականացման» քաղաքականությունն այսօրերին դարձրել է ազգային նպատակ: Իհրամ Ալիևի մասնակցությամբ Շուշին ամբողջ թյուրքական աշխարհի մշակութային մայրաքաղաք հռչակելու հիմնադրուկ առաջարկի քննարկումները, Արցախի հայկական եկեղեցիները ոչնչացնելու մասին Ադրբեջանի ճարտարապետների ասոցիացիայի նախագահի հայտարարությունը, Դադիվանքում ուղի Ռաֆիկ Դանաբարիին սպասավոր նշանակելու և թատերականացված «ծիսական» արարողությունների ցուցադրությունը, Արցախում 300 «աղվանական» եկեղեցիների մասին լրատվամիջոցներով սադրիչ հայտարարությունն այդ քաղաքականության կենսագործման ակնհայտ վկայություններն են: Հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման, օտարման քաղաքականությունը միջազգային հանրությունը ներկայացվում է, որպես աղվանական ժողովրդի կրոնական իրավունքի վերականգնման քայլ՝ այդ նպատակի համար օգտագործելով Ադրբեջանում քաղաքական պատանդի կարգավիճակով գոյատևող ուղի ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Ներկայումս ամեն գնով փորձ է արվում կյանքի կոչել նորահար «ուղիական» եկեղեցու նախագիծը: Այն դարձել է հայամերժ ազգային նպատակի, պատմության կեղծման կարևոր գործիք: Ադրբեջանական իշխանություններն առիթը բաց չեն թողնում հայտարարելու, որ իբրև «Աղվանից» եկեղեցու իրավահաջորդ «ուղիական» եկեղեցին իրավունք ունի տնօրինելու Արցախում, պատմական Ուտիքում, անգամ ներկայիս Թուրքիայի տարածքում գտնվող և ադրբեջանական աճապարար պատմաբանների կողմից աղվանական հռչակված եկեղեցիները:

Գիտական առումով որևէ քննադատության չդիմացող և քաղաքական առումով բարոյականության հետ նվազագույն աղերս չունեցող նման գործերակերպի ողջ զագրելիությունն ավելի հստակ է դառնում, երբ հետադարձ հայացք ենք նետում աղվանից եկեղեցու պատմությանը և ուղի ժողովրդի անցած պատմական ուղուն:

Պատմական փաստերը վկայում են, որ Աղվանից եկեղեցին պատմության ողջ ընթացքում սերտորեն կապված է եղել Հայոց եկեղեցուն, առաքելական քարոզության շրջանից հետո վերահաստատվել է Գրիգոր Լուսավորչի թոռան՝ Գրիգորիսի կողմից 330–332 թթ. և հետագա պատմության ողջ ընթացքում «ի հոգևորս» մաս է կազմել Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգի:

Աղվանից եկեղեցու առաջնորդները ձեռնադրվել են Հայոց եկեղեցու կաթողիկոսների կողմից, կամ, երբեմն՝ նրանց համաձայնությամբ:

Զարգացած միջնադարում Աղվանից եկեղեցին ամբողջապես հայկականանում է, երբ XV դ. սկզբից Գանձասար է փոխադրվում կաթողիկոսական աթոռը, «Աղվանից կաթողիկոս» կապակցությունը մնում է որպես անցյալից ավանդված պատվո անուն:

Ադրբեջանի հսկողության տակ անցած տարածքներում հայկական մշակութային ժառանգության օբյեկտների ոչնչացման և վանդալիզմի դեպքերը կոծկելու համար Ադրբեջանի առաջին դեմքի մակարդակով հայտարարություններ են տարածվում, որ հայերն իբրև թե ոչնչացրել են Արցախի տարածքում գտնվող թվով 67 մզկիթներից 64-ը: Այս հայտարարությունն ակնհայտ սուտ է և քաղաքական ենթատեքստ ունի: Բավական է նշել, որ Ադրբեջանի կառավարության 1988 թ. հաստատված և պետական պահպանության տակ առնված պատմության և մշակույթի հուշարձանների ցանկի համաձայն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքում և հարևան շրջաններում արձանագրված է 27 մզկիթ: Այս ցանկում արձանագրված է, որ Լեռնային Ղարաբաղում իբրև թե 282 հուշարձան կա: Այսօր Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններում հաշվառված և գրանցված շուրջ 3900 հուշարձան կա, այդ թվում 241 վանք ու եկեղեցի: Դաշտային հետազոտական աշխատանքների շնորհիվ հիմնովին թարմացվել է նաև Քարվաճառի ու Քաջաթաղի հուշարձանների ցանկը: Վկայագրվել և գրանցվել է շուրջ 750 հուշարձան, այդ թվում 53 վանք ու եկեղեցի: Այս տվյալներն ինքնին ցույց են տալիս, որ փաստերի կեղծումը Ադրբեջանի պետական քաղաքականության կարևոր մասն է կազմել տասնյակ տարիներ:

Արցախի դեմ սանձազերծված ռազմական գործողություններից հետո այս հուշարձանների զգալի մասն Ադրբեջանի վերահսկողության տակ են անցել և վաղ թե ուշ Նախիջևանի տարածքի հայկական մշակութային ժառանգության ճակատագրին են արժանանալու՝ ավերվելու են, կամ, լավագույն դեպքում, անվանափոխվելու և «աղվանականացվելու են»:

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան գտնում է, որ Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած տարածքներում հայկական մշակութային ժառանգության պահպանությունը և անխաթարության ապահովումը տարածաշրջանում կայուն խաղաղություն հաստատելու, հումանիտար ճգնա-

ժամը հաղթահարելու առանցքային պայմաններից մեկն է և անհետաձգելի լուծում է պահանջում:

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան առանձնապես գնահատում է Դադիվանքի պահպանության ուղևորական խողովակապահների հանձնառությունը և գտնում, որ այդ հանձնառության շրջանակները պետք է ընդլայնվեն՝ պատմամշակութային հուշարձաններում վանդալիզմի և ավերումների դեպքերը հնարավորինս բացառելու համար:

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան բարձր է գնահատում Եվրոպական խորհրդարանի այս տարվա հունվարի 20-ին ընդունված «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգային քաղաքականություն» (CFSP) զեկույց-բանաձևում Լեոնային Ղարաբաղում հայ բնակչության անվտանգության ապահովման, հայկական մշակութային ժառանգության պահպանման, իրենց նախկին բնակության վայրեր տեղահանված անձանց և փախստականների անվտանգ վերադարձի, ռազմագերիների և զոհվածների մարմինների՝ առանց հապաղելու փոխանակման անհրաժեշտության վերաբերյալ դրույթների ամրագրումը և հույս հայտնում, որ կմշակվեն գործուն մեխանիզմներ դրանց լուծման համար:

Առանձնակի կարևորելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 2017 թ. մարտի 24-ի նստաշրջանում ընդունված թիվ 2347 բանաձևում ամրագրված դրույթներն առ այն, որ «մշակութային ժառանգության ապօրինի ոչնչացումը, թալանը և մշակութային արժեքների մաքսանենգությունը զինված բախումների, այդ թվում՝ ահաբեկչական խմբավորումների կողմից, և, այս համատեքստում, պատմական արժանատիների ու մշակութային բազմազանության ժխտման փորձերը կարող են թեժացնել և սրել հակամարտությունները, խոչընդոտել հետհակամարտական ազգային հաշտեցումը, այս կերպ խաթարելով տուժած երկրների անվտանգությունը, կայունությունը, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային զարգացումը», ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան դիմում է Մինսկի խմբի համանախագահող երկրների ղեկավարներին՝ խնդրելով օժանդակել Միավորված ազգերի կրթական, գիտական և մշակութային կազմակերպությանը (UNESCO)՝ ռազմական գործողությունների տարածքում մշակութային ժառանգության վիճակը գնահատելու մշտադիտարկում իրականացնելու համար: Միաժամանակ կոչ ենք անում մշակութային արժեքների պաշտպանության հարցերով զբաղվող միջազգային կառույցներին՝ Թանգարանների միջազգային խորհրդին (ICOM), Հուշարձանների և տեսարժան վայրերի պահպանման միջազգային խորհրդին (ICOMOS), Հակամարտության գոտիներում ժառանգության պաշտպանության հարցերով միջազգային ալյանսին գործուն քայլերով օժանդակել և խրախուսել UNESCO-ին այս նախաձեռնությունը կյանքի կոչելու համար:

ՀՀ ԳԱԱ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ-ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀ ՌԱԴԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ.
«ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՒՄՆ ԱՎԵԼԱՑՆԵԼՆ
ԱՎԵԼԻ ԿՆՊԱՍՏԵՐ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆԸ,
ՔԱՆ ՆՈՐ ՕՐԵՆՔ ՄՇԱԿԵԼԸ»

Սույն թվականի փետրվարի 15-ին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայում տեղի ունեցավ «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» օրինագծի վերաբերյալ քննարկում ՀՀ ԳԱԱ նախագահության անդամների և ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի (ԿԳՄՍ) նախարար Վահրամ Դումանյանի, գիտության կոմիտեի նախագահ Սարգիս Հայոցյանի և նախարարի խորհրդական Սամվել Կարաբեկյանի մասնակցությամբ:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանն իր ելույթում նշեց. «Գիտության մասին այդպիսի օրենքի անհրաժեշտությունն այսօր չկա, որովհետև կա արդեն գործող երկու օրենք՝ «Գիտական և գիտատեխնիկական քաղաքականության մասին» ՀՀ օրենք, մյուսը՝ «Գիտությունների ազգային ակադեմիայի մասին» ՀՀ օրենք: Եթե այդ երկու օրենքներում կան խնդիրներ, որոնք չեն նպաստում գիտության զարգացմանը, կարելի է առաջին հերթին այդ օրենքներում փոփոխություններ մտցնել»:

Նա նշեց, որ եթե հնարավոր լիներ գիտության ֆինանսավորումն ավելացնել, դա ավելի կնպաստեր գիտության զարգացմանը, քան օրենք մշակելը: «1991 թ. մինչև հիմա Հայաստանում գիտության ֆինանսավորում չի եղել: Չնչին ֆինանսական միջոցներով հնարավոր է եղել պահպանել գիտական կազմակերպությունների գոյությունը», – ասաց Ռադիկ Մարտիրոսյանը:

Չնայած սուղ ֆինանսավորմանը՝ ՀՀ ԳԱԱ 12 կազմակերպություն ընդգրկված է գիտական ամսագրերի, գրքերի և գիտաժողովների աշխատանքներին հղում կատարող տվյալների ամենամեծ շտեմարան Scopus-ի՝ ըստ գիտական նվաճումների դասակարգած աշխարհի 8800 գիտական կազմակերպությունների ցանկում:

Ռադիկ Մարտիրոսյանը նշեց, որ, ըստ օրինագծի հիմնավորման, ակադեմիական ինստիտուտներն ինքնուրույն չեն, ազատ չեն իրենց կառավարման համակարգում: «ԳԱԱ ինստիտուտների կոլեկտիվներում անցկացվեցին քննարկումներ և փակ գաղտնի քվեարկություն: Արդյունքում մասնակիցների 90 տոկոսը դեմ եղան ակադեմիայի համակարգից դուրս գալուն: Վատ է, որ այդ օրենքը գրելուց ակադեմիայի համակարգից մարդ չի մասնակցել», – ասաց Ռադիկ Մարտիրոսյանը:

«Գիտությունը զարգանում է ի շնորհիվ գիտական արդյունքների քննարկման, ծրագրերի կազմման, ընդհանուր գաղափարախոսության զարգացման ձևով: Ակադեմիայի բրենդը նրանում է, որ նա նպաստում է գի-

տուլթյան զարգացմանը իր կառուցվածքով, իր ինստիտուտներով: ԳԱԱ բաժանմունքները ցանց են, որոնց շրջանակում քննարկվում են գիտական հարցերը», – ասաց ՀՀ ԳԱԱ նախագահը: Նա նշեց, որ օրինագծում բացակայում է «ակադեմիա» հասկացությունը: Նա, մասնավորապես, առաջարկեց օրինագծի 26-րդ հոդվածը ձևակերպել հետևյալ կերպ. «ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան պետություն կողմից հիմնադրած ոչ առևտրային գիտական կազմակերպություն է, որն ունի պետության կողմից սահմանված կարգով խորհրդատվություն տրամադրելու և հանրապետության հիմնարար հետազոտությունները համակարգելու իրավասություն»:

Ի պատասխան ԿԳՄՍ նախարար Վահրամ Դումանյանն ասաց. «Այստեղ սկզբունքային շեշտ կա: Սա սկզբունքային միտք էր: Սա փլում է օրինագծի ամբողջ տրամաբանությունը»:

ԳԱԱ-ի մյուս առաջարկն է 26-րդ հոդվածում ավելացնել Յրդ կետ, որ ակադեմիան կարող է ստեղծել գիտական համագործակցային ցանցեր գիտատեխնիկական կամ նորարարական խնդիրների համատեղ լուծմանն աջակցելու նպատակով՝ իրականացնելով այդ կազմակերպությունների գիտամեթոդական ղեկավարում: «Եթե կազմակերպության ֆինանսական, վարչական կառավարումն իրականացվելու է լիազոր մարմնի՝ նախարարության կողմից, ապա գիտամեթոդականը, գիտական հիմնարար ծրագրերը, նրանց արդյունքների, հաշվետվությունների գիտական քննարկումներն իրականացվեն ակադեմիական համակարգում», – ասաց Ռադիկ Մարտիրոսյանը:

Մյուս առաջարկն է հրաժարվել մեկ գիտական աստիճանի անցնելու դրույթից, պահպանել ասպիրանտուրայի ինստիտուտը գիտական կազմակերպություններում, որպես հիմնական օղակ, երիտասարդությանը գիտության մեջ ներգրավելու համար:

Մյուսը Բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի՝ ԲՈՀ-ի հարցն էր: «Մենք համաձայն չենք, որ ԲՈՀ-ն է վերացվում: Մեր գիտության համար մենք առաջնահերթ պետք է ունենանք պետական լիազորված կառույց, որը վերահսկի այդ գործընթացը», – ասաց Ռադիկ Մարտիրոսյանը:

ԿԳՄՍ նախարար Վահրամ Դումանյանն ասաց. «Պետք է իրատես լինենք և հասկանանք, որ մենք այսօր գտնվում ենք տնտեսական և հասարակական բոլորովին այլ իրավիճակում: Խորհրդային Միությունն իր անսահման ֆինանսական ռեսուրսներով վաղուց այլևս չկա:

Ես գտնում եմ, որ բարձրագույն կրթությունն ու գիտությունը միմյանցից անջատելը նպատակահարմար չէ: Այս երկու համակարգերը պետք է դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն, և պետք է կարգավորումը տալ միասնական օրենքով: Ես համամիտ եմ, որ օրենքի նախագծում պետք է ամրագրել ֆինանսավորման կոնկրետ ծավալ՝ հաշվի առնելով գիտության շահը և պետության հնարավորությունները»:

Ելույթներով ու հարցադրումներով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ, ակադեմիկոս Յուրի Շուքուրյանը, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ Էդուարդ Ղազարյանը, Լենաեր Աղալովյանը, Աշոտ Սաղյանը, Յուրի Սուվարյանը, Գևորգ Պողոսյանը, Լևոն Թավադյանը, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամներ Ռու-

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ԱՌԱՆՑՔՈՒՄ ՍՈՍԿՈՎՅԱՆ
100-ԱՄՅԱ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐՆ ԷՐ

Մարտի 18-ին ՀՀ ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի (ՀՊՄՀ) «Հայաստանը 1920–1991 թթ.-ին» գիտական լաբորատորիայի կազմակերպած կոր սեղանը՝ նվիրված 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի ներկայացուցիչների միջև ստորագրված պայմանագրի 100-ամյակին:

Ինչպես գիտենք, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրով ավարտվեց հայ-թուրքական պատերազմը: Ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, Թուրքիայի պարտադրանքով Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի դաշնագրից: Պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը: Սուրմալուի գավառը երբեք չէր եղել Թուրքիայի կազմում: Նախիջևանի մարզը նույնպես անցավ Թուրքիայի հովանու տակ և շուտով հանձնվեց Ադրբեյջանին: Հայ-թուրքական պետական սահմանը դարձան Ախուրյան և Արաքս գետերը:

1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքված պայմանագրի համաձայն Թուրքիայի հյուսիսարևելյան (ՀՍՍՀ-ի հետ) սահմանն անցնում էր Ախուրյան ու Արաքս գետերի հունով թուրքական կողմում թողնելով Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը: Նախիջևանի մարզը դառնում էր ինքնավար տարածք՝ Ադրբեյջանի խնամակալության ներքո, որը չէր զիջվելու երրորդ պետության, ինչը Հայաստանի դեմ էր ուղղված: Մոսկվայի պայմանագրով Խորհրդային Հայաստանի տարածքը կազմում էր 29 հազար քառակուսի կիլոմետր, որը նախատեսում էր ավելի մեծ տարածք, քան Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

Կոր սեղանի կազմակերպիչները վերոհիշյալ խնդրի շուրջ քննարկումներին մասնակցելու էին հրավիրել հայ անվանի գիտնականների, ակադեմիկոսների, դոկտոր-պրոֆեսորների, ՌԴ-ից հրավիրված բանախոսների՝ «Միջազգային վերլուծություն» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Սերգեյ Մարկեդոնովին, պատմական գիտությունների դոկտոր Ալեքսանդր Կոխովին, հետխորհրդային հետազոտությունների փորձագետ Վադիմ Մուխանովին, Ուրալի Դաշնային Համալսարանի «Պատմության ֆակուլտետ» դեպարտամենտի տնօրեն Ալեքսանդր Պավլինին, Ուրալի Դաշնային Համալսարանի Ռուսաստանի պատմության ամբիոնի վարիչ Սերգեյ Սոկոլովին:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանը ողջունեց Մոսկվայի պայմանագրի 100-ամյակին նվիրված կոր սեղանի մասնակիցներին և ասաց, որ այս օրերին գիտական ժողովներ են

կազմակերպվում, անց են կացվում գիտական քննարկումներ, այդ թեմայով ստեղծվել է գիտական լուրջ գրականություն:

«Գիտնականները տարբեր մոտեցումներ են հանդես բերել քննարկող թեմայի շուրջ, որը բավականին զգալուն թեմա է հայերի համար, և այսօր կուզեինք լսել մեր ուսուցիչներին՝ պատմաբանների և քաղաքագետների կարծիքը», – ասաց պատմաբանը: Նա ընդհանուր գծերով ներկայացրեց Մոսկվայի պայմանագրի վավերացման նախապատմությունը, թե ինչպես Ադրբեյջանի խորհրդայնացումից հետո Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցությունը քեմալական Թուրքիայի հետ բարեկամացավ, և վերջինս ստացավ Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը՝ հայկական տարածքների կորուստների հաշվին: Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև բարեկամությունը հաստատվեց 1921 թվականի մարտի 21-ի մոսկովյան պայմանագրով:

Համանախագահողի կարծիքով ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Ռուսաստանը կարող էր նոր մոտեցում ցուցաբերել այս պայմանագրի շուրջ: Ցավոք, այսօր էլ հայտնի է ՌԴ պաշտոնական շրջանակների մոտեցումները այս պայմանագրին, դա նաև հասկանալի դարձավ, երբ Ռուսաստանի դեսպանը Անկարայում 100-ամյա պայմանագիրը համարեց «բարեկամական»:

Պատմաբանն անդրադարձավ երկու պետությունների շահերին, որոնք հանգեցրին նման պայմանագրի ստեղծման հանգուցալուծմանը, ապա հարց ուղղեց ուսուցիչներին՝ արդյո՞ք 2021 թվականի նոյեմբերի 9-ի եռակողմ համաձայնությունը կապ ուներ մոսկովյան պայմանագրի հետ:

ՀՊՄՆ ռեկտոր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ռուբեն Միրզախանյանը ցավով նշեց, որ այս օրերին մոսկովյան պայմանագրի շուրջ բազմաթիվ քննարկումներ են տեղի ունենում, որոնք չեն պարունակում մասնագիտական մոտեցումներ: Այդ տեսանկյունից նա նշեց, որ առաջատար մասնագետների մասնակցությամբ ներկա կլոր սեղանի շուրջ քննարկումը բացառիկ իրադարձություն է:

Խոսելով մոսկովյան պայմանագրի մասին՝ Ռ. Միրզախանյանը հիշեցրեց Չիչերինի, Մոլոտովի մոտեցումները, որոնցով հրապարակայնորեն բարձրաձայնվել է պայմանագրի անարդարացի լինելու մասին:

«Այսօր հավաքվել ենք միասին վերլուծելու պատմական այդ փաստը, և մենք ևս պարտավոր ենք բարձրաձայնել պատմական անարդարության մասին, ասել ողջ ճշմարտությունը», – ընդգծեց ռեկտորը՝ շեշտելով, որ նման մակարդակով արված հայտարարությունները չէին կարող պատահակալանություն լինել: Միմյանց դեմ 13 պատերազմ վարած երկրների Ռուսաստանի և Թուրքիայի մասին խոսելիս, պետք է հիմնվել պատմական ճշմարտության վրա:

Համանախագահողը մի շարք հարցադրումներ արեց, միաժամանակ ընդգծեց, որ կա մի մեծ պատմական ճշմարտություն՝ յուրաքանչյուր պետություն ներկայացնում է իր շահերն ու հետաքրքրությունները, և որ պետք է ազգային-պետական շահերը համընկնեն: Կարևորելով գործընկերների վերլուծությունները՝ նա ուսուցիչներին ու քաղաքագետներին հրավիրեց անկեղծ երկխոսության:

Քննարկվող խնդրի շուրջ իր տեսակետներն արտահայտեց Մոսկվայի «Միջազգային վերլուծություն» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Սերգեյ Մար-

Պատմաբանամիջակայանի հանդես 2021 № 1 Историко-филологический журнал

կեղոնով: Նա թեման համարեց արդիական՝ ասելով, որ պետք է գտնել անցյալի այնպիսի փաստեր, որոնց միջոցով կարելի է հասնել խնդրի մերօրյա լուծմանը:

Նա կարծում է, որ պատմական անցյալում պետք է փնտրել պետութ-յունների վարքագծերի մոդելներ և փորձել ներկան ընկալել դրանց լույսի ներքո. «Չի կարելի դատել 1921 թվականի մասին 2021 թվականի դիրքերից: Դաշնակիցները պետք է կարողանան անկեղծ խոսել միմյանց հետ, և բնական է, որ դաշնակիցների միջև ևս պետք է լինեն ճշգրտման ենթակա հարցեր ու հակասություններ: Հատկանշական է, որ Հայաստանի և Ռուսաստանի գիտական հանրությունների կապակցության ներկայացուցիչների կողմից Մոսկվայի պայմանագիրն ընկալվում է միանգամայն տարբեր կերպ: Եվ սա բնական է, քանի որ համեմատելի է այդ պատմական իրադարձության ազդեցությունը Հայաստանի և Ռուսաստանի պատմական հիշողության վրա»:

«Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել, որ Անդրկովկասում գոյություն ունեին որոշակի ազգային պետութ-յունների նախագծեր, որոնք տապալվեցին, իսկ այդ տապալմանը հաջորդեց խորհրդայնացումը: Պետք է հաշվի առնել, որ Մոսկվայի պայմանագրին նախորդել է հայ-թուրքական պատերազմը, որի ընթացքում թուրքերին հաջողվել էր հայտնվել Ալեքսանդրապոլում, և միայն այդ պայմանագրից հետո թուրքական զորքերը հետ քաշվեցին քաղաքից», – ասաց Մարկեղոնովը՝ հավելելով, որ պատմական իրադարձության մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել ստեղծված իրավիճակի ընդհանուր դիպլոմատիկական, որպեսզի չհանգենք պատմության հատվածային ընկալմանը:

ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյանն ասաց, որ պայմանագիրը մինչ օրս գիտական վեճերի տեղիք է տալիս և հարցին անդրադարձավ թուրքական դիվանագիտության մոտեցումների տեսանկյունից: «Հայկական հարցը չլուծվեց հօգուտ Հայաստանի և հայերի, որովհետև այստեղ վճռորոշ եղավ Ստալինի դերը, այնինչ Ռուսաստանը կարող էր ավելի կոշտ լինել Թուրքիայի հանդեպ», – հավելեց Ռ. Սաֆրաստյանը:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կարեն Խաչատրյանն ընդգծեց, որ Մոսկվայի պայմանագիրն անհամեմատելի է դրանից 2,5 ամիս առաջ կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հետ, քանզի Մոսկվայի պայմանագրով երաշխավորվում էր Հայաստանի ինքնուրույնությունը, իսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանը Թուրքիայի վասալություն էր դառնում ճանապարհների վերահսկողությունն ամբողջությամբ հայտնվում էր թուրքական կողմի հովանու ներքո:

Մոսկվային հաջորդող Կարսի պայմանագրով բացառվում էր Ադրբեջանին հանձնված Նախիջևանի նկատմամբ երրորդ երկրի հավակնությունները, ասել է թե բացառվեց Թուրքիայի ազդեցությունը Նախիջևանի, հետևաբար, նաև Հարավային Կովկասի վրա, և այն դուրս մղվեց տարածաշրջանից՝ դիրքերը զիջելով Ռուսաստանին: Ցավոք, այսօր, Ադրբեջանի թող-տվությունը, Թուրքիան որոշակի ռազմական և տնտեսական ներկայու-թյուն ունի Նախիջևանում, որը պետք է անհանգստացնի Ռուսաստանին:

«Ժամանակի համատեքստում պետք է հասկանալ կատարված իրադար-ձությունների ընդհանուր տրամաբանությունը», – ասաց պատմական գի-

տուժյունների դոկտոր Ալեքսանդր Կուրյովը, հորդորեց 100-ամյա պատմական իրողությանը սթափ հայացքով նայել և գնահատականներ տալիս նկատի ունենալ ժամանակի հասարակական և քաղաքական իրողությունները:

Հետխորհրդային հետազոտությունների փորձագետ Վադիմ Մուխանովն ու իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Վոլոդյա Հովհաննիսյանը խոսեցին պայմանագրի իրավական կողմերի մասին: Նրանք շեշտեցին, որ կան հնարավորություններ՝ միջազգայնորեն լուծելու պայմանագրի չեղարկման հարցը:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խաչատուր Ստեփանյանը փաստեց, որ Ռուսաստանը մեր դաշնակիցն է, և մենք չունենք այլընտրանք, որ հայերի հզորությունը բխում է Ռուսաստանի շահերից: Ռ. Միրզախանյանն էլ նկատեց՝ նախևառաջ հայերի շահերից է բխում Ռուսաստանի հզորությունը, և ոչ թե մենք ենք ընտրում ում հետ անենք բարեկամություն, այլ մեզ են ընտրում, ինչի համար խորհուրդ տվեց գնահատականներ հնչեցնելուց առաջ նայել քարտեզին: Այս հարցի շուրջ Սերգեյ Մարկեղոսովը զարմանալի է համարում այն տարածված թյուր կարծիքը, թե ուս-թուրքական հարաբերությունների լարվածության բարձրացումը հայերի օգտին կլինի: Նա հակառակ կարծիքին է, որովհետև ուս-թուրքական լարված հարաբերություններում առաջինը տուժելու է Հայաստանը, քանի որ ռազմական գործողությունների թատերաբեմը հենց Հայաստանն է լինելու:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Էդիկ Մինասյանը խոսեց միջազգային իրադրության, թուրքիայի նպատակադրումների, ռազմաքաղաքական դաշինքին նախորդած իրադարձությունների և պատմությունից դասեր քաղելու մասին:

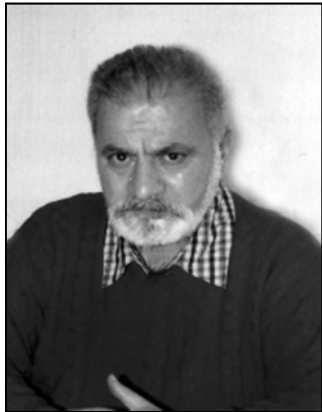
Քարտեզագետ Տիգրան Բաբայանը ներկաների ուշադրությունը հրավիրեց Մոսկվայի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերի հիման վրա պատրաստված քարտեզներին, որոնցում պարզորոշ երևում են ընդամենը 2,5 ամսվա տարբերությամբ կնքված հայ-թուրքական՝ Ալեքսանդրապոլի, և ուս-թուրքական՝ Մոսկվայի համաձայնագրերի տարածքային տարբերությունները:

Կլոր սեղանի շուրջ բանավեճն ընթացավ բանախոսների կողմից իրատեսական վերլուծությունների ներկայացմամբ, տեսակետների հակադարձումներով և համընկնումներով: Բոլոր ելույթ ունեցողները նշեցին, որ պատմական փաստերն ու իրողությունները պետք է համակողմանի և իրատեսական վերլուծության ենթարկել՝ հարցի արդար ու ճշմարիտ հանգուցալուծմանը հասնելու համար:

«ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ»,
31 ՄԱՐՏԻ 2021 Թ.

Պատմաբանամիջազգային հանրույթ 2021 № 1 Историко-филологический журнал

ՄԱՆՈՒԿ ԱՐՍԵՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

74 տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ ճանաչված փիլիսոփա, գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մանուկ Արսենի Հարությունյանը: Կարճատև հիվանդությունից հետո՝ մեր օրերի կորոնավիրուսային համավարակը քայքայիչ հարված հասցրեց նրա կյանքին:

Մ. Հարությունյանը ՀՀ ԳԱ փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի ստեղծման օրվանից՝ 1969 թ. աշխատանքի էր անցել որպես ավագ լաբորանտ: Նույն թվականին գինակոչվել էր սովետական բանակի շարքերը և զորացրվելուց հետո՝ կրկին վերադարձել էր աշխատանքի ինստիտուտ, որտեղ և աշխատում էր

առայսօր: Նրա գիտական հետաքրքրությունները մշտապես կապված էին հայ հասարակության ապրելակերպի սոցիալ-փիլիսոփայական հիմնախնդիրների հետ: Այդ խնդիրներին նվիրված նա հրատարակել է բազմաթիվ գիտական հոդվածներ ու մենագրություններ: Դրանց թվում՝ «Սոցիալիզմը և մարդու իրավունքները» (կոլեկտիվ մենագրություն, 1980 թ.), «Ապրելակերպ. անձնավորություն. գիտատեխնիկական հեղափոխություն» (1984 թ.), «Հայաստան. օտարացած հասարակություն» (համահեղինակություն, 2007 թ.), «Արդի հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը» (2014 թ.), «Իշխանության լեգիտիմություն: Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ» (2016 թ.): Ինստիտուտում աշխատանքի տարիներին Մ. Ա. Հարությունյանը պաշտպանեց թեկնածուական ու դոկտորական ատենախոսություններ սոցիալական փիլիսոփայության գծով: Նա կարելի էր ասել, ինստիտուտի բաղկացուցիչ մասն էր: Միշտ հանգիստ, բարյացկամ և ուշադիր, մշտապես գտնվում էր ինստիտուտի անկեղծ մարդկային շփումների կենտրոնում: Ինստիտուտի աշխատակիցները լավ հիշում են Մանուկի աշխատասենյակում ծավալվող բազմաթիվ ու երկարատև քննարկումները, զրույցներն ու վեճերը: Վերջին տարիներին նա ղեկավարում էր ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի Սոցիալական փիլիսոփայության բաժինը:

Պրոֆեսոր Մ. Հարությունյանը համատեղության կարգով երկար տարիներ աշխատում էր ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնում, ղեկավարում էր կենտրոնի փիլիսոփայության ամբիոնը: Նա հանդիսանում էր կենտրոնի լավագույն դասախոսներից մեկը: Նրա ճարտար լեզուն ու սրամիտ ուղեղը մշտապես զբաղվում էին տարբեր մասնագիտությունների մագիստրանտների ու ասպիրանտների ուշադրությունը: Սովորողները մեծ հետաքրքրությամբ էին Մ. Ա. Հարությունյանի դասախոսությունները,

լսում նրա գունազարդ հայերենով ներկայացվող համաշխարհային փիլիսոփայությունների տեսությունները:

Նա անտարբեր էր հանրապետությունում ընթացող սոցիալ-քաղաքական գործընթացների նկատմամբ և գիտական վերլուծական խորը ուշադրություն էր արձագանքում հանրային երևույթներին: ՀՀ-ում պառլամենտական համակարգին անցնելուց հետո նա նախաձեռնեց նոր տեսական ծրագիր՝ նվիրված հանրապետությունում պառլամենտարիզմի զարգացման հեռանկարներին: Արդյունքում նրա ղեկավարած հեղինակային խումբը 2020 թ. լույս ընծայեց հիմնարար ու արժեքավոր մի աշխատություն՝ «Արևմտասեփրոպական և հետխորհրդային պառլամենտարիզմը համեմատական հեռանկարում» խորագրով: Ցավոք, նրա շատ գիտական ծրագրեր կիսատ մնացին: Խորհրդանշական էր, որ մահը անսպասելի վրա հասավ նոյեմբերի 18-ին, երբ գիտական աշխարհը նշում էր ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի միջազգային փիլիսոփայության օրը:

Մանուկ Հարությունյանը իսկապես կյանքի փիլիսոփա էր, և իր կյանքում էլ փիլիսոփայությունը ընկալում էր որպես կյանքի ուղի: Նա սիրում էր կյանքն իր բոլոր դրսևորումներով, հեղոնիստ, առատաձեռն ու հյուրասեր մարդ էր, ընկերությունը գնահատող անձնավորություն, հետաքրքիր զրուցակից, ազատամիտ, ճշմարտախոս և կամեցող անձնավորություն:

Նրա պայծառ հիշատակը միշտ վառ կմնա մեր սրտերում:

ՀՀ ԳԱԱ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ,
ՀՀ ԳԱԱ ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ,
«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ, № 12, 2020 թ.

Պատմամանկավարժական հանրագիտություն 2020 № 3 Историко-филологический журнал

ՌԻՄԱ ՇԱԼՈՒՆՅ

Կյանքից հեռացել է ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի երկարամյա աշխատակից, բ. գ. դ. Ռիմա Նիկոլայի Շալունյը:

Ռ. Շալունյը ծնվել է Գորիսում 1937 թ. հոկտեմբերի 9-ին: 1944 թ. ընդունվել է Գորիսի թիվ 2 միջնակարգ դպրոցը: Ավարտելուց հետո որոշ ժամանակ աշխատել է Գորիսի պետական թատրոնում: 1961–1965 թթ. սովորել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետում, ապա ընդունվել ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի ասպիրանտուրան՝ «Բառագիտություն և բառարանագրություն» մասնագիտությամբ: 1972 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում», 1994 թ. դոկտորական ատենախոսություն՝ «Ձանգվածային լրատվության լեզուն և ոճը» թեմաներով: Վերջինս որպես ուսումնական ձեռնարկ գործածվում է բուհերում:

Ռ. Շալունյը զբաղվում էր բառագիտությամբ: Հետաքրքիր են նրա դիտարկումները համանունների, հականիշների, տերմինային համանիշության և բազմիմաստության վերաբերյալ: Հեղինակել է «Արդի հայերենի համանունների դպրոցական բառարանը» (1980 թ.), որում ընդգրկված են ինչպես դպրոցական դասագրքերում, այնպես էլ հայ դասական և խորհրդային գրողների երկերում (XIX դ. 70-ական թվականներից սկսած) հանդիպող համանուն բառերը:

Անվանի լեզվաբանը բազմիցս հանդես է եկել մամուլում հանդիպող սխալների, դրանց վերացման, հայերենի անաղարտության վերաբերյալ հոդվածներով, որոնք սիրով և շնորհակալությամբ են ընդունվել ընթերցողների կողմից: Մասնակցել է «Մեր լեզուն, մեր խոսքը» հեռուստատեսային հաղորդաշարին՝ անդրադառնալով հայերենին անհարազատ ոճերին, հոլովական սխալ կիրառություններին, կապակցելիության սխալներին և այլն:

Ռ. Շալունյը 2000 թվականից բնակվում էր ԱՄՆ-ում: Մահացել է 2021 թ. հունվարի 22-ին: Նրան ճանաչողները միշտ կհիշեն՝ զուսպ, համեստ, աշխատասեր, իր գործին նվիրված մարդուն:

ՍԻԼՎԱ ՊԱՊԻԿՅԱՆ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

– Աղպաշեան Համբարձում, «Իրաքահայոց արդի պատմութիւնը», յառաջաբանը՝ Փրանսայի հայոց թեմի առաջնորդ Վահան եպս. Յովհաննէսեանի, Yerevan Printing, Լոս Անճելոս, 2021, 400 էջ (16 x 24 սմ) (525 լուսանկար) (արաբերէն): Հեղինակը գիրքը ձօնած է իր գէթունցի հօր՝ Մինաս Աղպաշեանի յիշատակին:

– Գալփագեան Յովհաննես (անունը այսպէս սխալ տպուած է), «Ռուսահայ գաղութը», վերահրատարակութիւն 1979-ին Երուսաղէմի Արքեպիսկոպոսի վանքէն լոյս տեսած գիրքին, խմբագրեց, սրբագրեց, ծանօթագրեց, անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկերը կազմեց Հեթում քահանայ Թարվերդեան, Երեւան, 2021 (բազմաթիւ լուսանկարներ): Հրատարակուած է ԱՄՆ էջմիածնական արեւմտեան թեմի «Փոքրիկ հրեշտակներ» շաբաթօրեայ դպրոցի մեկենասութեամբ՝ ի յիշատակ Արցախեան երկրորդ պատերազմին նահատակուած հայ զինուորներուն:

– Եսայեան Զապէլ, «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ)», կազմող, յառաջաբանի եւ ծանօթագրութիւններու հեղինակ՝ Անուշաւան Զաքարեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, «էջիթ պրինտ» ՍՊԸ տպարան, Երեւան, 2020, 180 էջ (14,4 x 20,5 սմ) (Մեծ Եղեռնի ականատես վկայ Հայկ Թորոյեանէն հայ գրագիտուհիին գրառած եւ Պաքուի «Գործ» ամսագիրի 1917 թուականի 2-րդ եւ 3-րդ թիւերուն մէջ լոյս տեսած նիւթը, ընդարձակ յառաջաբան, ուսուերէն եւ անգլերէն ամփոփումներ): Տպագրուած է ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան հիմնարկի գիտական խորհուրդին որոշումով:

– Զաքարեան Անուշաւան, «Ռուս կոմպոզիտոր Թոմաս Հարտմանը եւ Կոմիտասը», խմբագիր՝ Աննա Ասատրեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2019, 108 էջ (14,4 x 20,3 սմ) (ուսուերէն եւ հայերէն ոչ-նոյնական նիւթեր) (լուսանկարներ, յաւելուած, հայերէն, ուսուերէն եւ անգլերէն ամփոփումներ): Գիրքը լոյս տեսած է Կոմիտասի ծննդեան 150-ամեակին առթիւ:

– «Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան 100-ամեակ – Գիտաժողովի նիւթեր (21–23 մարտ 2018)», խմբագիր՝ Աշոտ Մելքոնեան, «Խաչիկ Պապիկեան հրատարակչական հիմնադրամ» թիւ 14, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տպարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2021, 575 էջ (Լիբանանի հայոց երեք հոգեւոր պետերուն խօսքերը եւ գիտաժողովին հնչած 33 զեկուցումները, լուսանկարներ համագումարէն): Հրատարակութեան երաշխաւորած է ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան հիմնարկի գիտական խորհուրդը:

– «Նիկոլ Դուման. Նամականի», հրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն եւ ծանօթագրութիւններ՝ Երուանդ Փամպուքեանի, Նիկոլ Դումանի մասին ակնարկը՝ Խաչատուր Ստեփանեանի, «Վէմ» մատենաշար թիւ 3, «Լուսակն» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2021, 336 էջ (16,5 x 23,4 սմ) (Նիկոլ Դումանի գրած 132 նամակ, յետմահու լոյս տեսած նիւթեր, եր-

կու յաւելուած, անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկեր, ծանօթագրութիւններ, լուսանկարներ): «Հատորը կը տպագրուի հովանաւորութեամբ ընկեր Նազարէթ Պարսոմեանի, ի յիշատակ Հրայր Մարուխեանի»:

– Նովայէս Մենտէզ Ռաֆայէլ տը, «Չորս տարի մահիկի տակ», ռուսերէնէ արաբերէն թարգմանութեան վերատեսութիւնը՝ Հուրի Ազէզեանի, «Խաչիկ Պապիկեան հրատարակչական հիմնադրամ» թիւ 15, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տպարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2021, 534 էջ (Մեծ Եղեռնի ժամանակ օսմանեան բանակին մէջ ծառայած եւ հայոց դէմ վայրագութեանց մասնակից վնեգուելացի վարձկանին յուշերը) (արաբերէն):

– Պետրոսեան Մելքոն, «60 տարի ետք յուզումը դեռ կը խեղդէ գիս, 1905–1918 – Սարըլարէն Այնթուրա տարագրութեան պատմութիւնը», Ֆրանսերէնէ թարգմանեց Շանթ Մարճանեան, «Hémisphères Maisonneuve & Larose» հրատարակչութիւն, Փարիզ, 2021 (Լեոնայիբանանի Այնթուրա գիւղին մէջ հաստատուած եւ հայ 1200 որբերու թրջացման նպատակը հետապնդող Խալիտէ Էտիպի տնօրինած որբանոցի հայ սանի մը յուշերը) (ֆրանսերէն):

– Ռոպինս ձեյմս, «Երբ արթուն կը մեռնինք – Աւստրալիան, Նոր Զելանտան եւ Հայկական ցեղասպանութիւնը», «I. B. Tauris» հրատարակչութիւն (Լոնտոն – Նիւ Եորք), նոյեմբեր 2020, 280 էջ (15,6 x 23,4 սմ) (անգլերէն):

– Տղմաճեան Մորիս, «Ցեղասպանութենէն մինչեւ աքսոր», «Գիրք փապիշինկ» հրատարակչութիւն, փետրուար 2021, 375 էջ (16 x 24 սմ) (ֆրանսերէն) (պատմավէպ. քանի մը հայ ընտանիքներու հաւաքական կեանքը, իթիհատականներու իշխանութեան գալը, տարագրութիւն դէպի Ռաս ուլ-Այնի մահուան ճամբարներ, Փրանսա հաստատում):

– Քիեզեր Հանս-Լուքաս, «Թալաթ փաշա. Իթիհատականներու ուղեղը, ցեղասպանութեան ճարտարապետը», թարգմանիչ՝ Այթեն Ալքան, «Իլեթիշիմ» հրատարակչութիւն, Սթամպուլ, 2021, 408 էջ (15 x 21,5 սմ) (թրքերէն):

– Քուրթ Իւմիթ, «Այնթապի հայերը. ցեղասպանութեան տնտեսութիւնը օսմանեան նահանգի մը մէջ», Հարվըրտի համալսարանի հրատարակչութիւն, Նիւ Եորք, 2021, 400 էջ (15,5 x 23,2 սմ) (Այնթապի նահանգին օրինակի հիման վրայ, հեղինակը կը հաստատէ, թէ հայոց ունեցուածքին տիրանալու մոլուցքը եղած է հայոց ցեղասպանութեան գլխաւոր իմասններէն մէկը, 15 լուսանկար, 10 աղիւսակ, 2 քարտէս) (անգլերէն):

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ ԳԷՈՐԳ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ԶԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԶԱՍԱՐ

«Պատմաբանասիրական հանդես»-ի էջերում լուսաբանվում են հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի, արվեստի ու մշակույթի, փիլիսոփայության հարցերը, պատմագրության, ընդհանուր բանասիրության և հայագիտության տեսական խնդիրները, հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կապերը մյուս ժողովուրդների հետ:

Հանդեսն ունի հոդվածների, հաղորդումների, քննարկման ու բանավեճի, հրապարակումների, գրախոսության, մեր երախտավորները, մեր հոբելյարները, գիտական կյանք, լրատու բաժիններ: Հոդվածները տպագրվում են հայերեն և ռուսերեն՝ համապատասխան ամփոփումներով, անվճար:

Պարբերականը լույս է տեսնում 4 ամիսը մեկ անգամ, տարեկան 3 համար, յուրաքանչյուր համարի ծավալը 20 տպ. մամուլ (320 էջ):

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://academhistory.am/hy>
պատմաբանասիրական-հանդես.html

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ patmhandes@rambler.ru,
patmhandes@yahoo.com

ՀՈՂՎԱԾԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Հոդվածի ծավալը պետք է լինի մինչև 15 էջ (ավելի մեծ ծավալը՝ խմբագրության որոշմամբ), տեքստի լայնությունը՝ 12.5 սմ, երկարությունը՝ 21 սմ, միջտողային տարածությունը At least՝ 13:

2. Հայերեն տեքստը «Grqee Nor» տառատեսակով՝ շեղ (*italic*), ընդգծված տեքստը (բառը)՝ ուղիղ, 12 տառաչափով, ռուսերենը՝ «Times New Roman»՝ 11.5:

3. Հոդվածի վերնագիրը պետք է լինի «Arial Armenia» տառատեսակով, ՄԵԾԱՏԱՌԵՐՈՎ (հայերենի չափը 12, ռուսերենինը՝ 11), գրվում է կենտրոնում, իսկ դրա ներքևում՝ հեղինակի անուն-ազգանունը՝ ՄԵԾԱՏԱՌԵՐՈՎ (հայերենը՝ «Grqee Nor» տառատեսակով, չափը՝ 11, ռուսերենը՝ «Times New Roman»-ով, չափը՝ 10):

4. Հաջորդ տողում գրվում են «Բանալի բառեր»-ը՝ առնվազն 10 բառ կամ բառակապակցություններ (ուղիղ):

5. Հոդվածի վերջում տրվող ամփոփումները պետք է ունենան տեքստի սեղմ բովանդակությունը (կես էջի չափով կամ 6–7 նախադասություն): Եթե հոդվածը հայերեն է, ապա ամփոփումները պետք է լինեն ռուսերեն ու անգլերեն, իսկ եթե ռուսերեն է՝ հայերեն

և անգլերեն: Հայերենի ու անգլերենի տառաչափը 11.5, ռուսերենինը՝ 11:

6. Ամփոփումների տեքստից առաջ պետք է ՄԵԾԱՏԱՌԵՐՈՎ գրել հոդվածի վերնագիրը (տառաչափը՝ 11), ներքևում հեղինակի անուն-ազգանունը (կենտրոնում) և ՄԵԾԱՏԱՌԵՐՈՎ (տառաչափը՝ 10): Հաջորդ տողում՝ կենտրոնում, գրվում են համապատասխանաբար՝ «Ամփոփում», «Резюме», «Summary» բառերը ցրիվ, տառաչափը՝ 10: Յուրաքանչյուր ամփոփման տեքստից առաջ գրվում են համապատասխան լեզվով «Բանալի բառեր»-ը, իսկ տառաչափը՝ ամփոփման տեքստի տառաչափով: Բոլոր լեզուներով տրվող «Բանալի բառեր»-ը պետք է լինեն նույնական:

7. Հոդվածի տեքստի վերջում գրվում են հեղինակի (հեղինակներին) մասին հակիրճ տեղեկություններ՝ գիտական աստիճանը, աշխատավայրը, գիտական հետաքրքրությունների ոլորտը, հրատարակված աշխատանքների քանակը: Որից հետո գրվում է հոդվածի օգտագործված գրականության ցանկը՝ լատինատառ տառադարձմամբ (այբբենական կարգով):

8. Ռուսերեն ամփոփումից հետո ռուսերենով գրվում է հեղինակի մասին տեղեկությունը, իսկ անգլերենից հետո՝ անգլերենով:

ՀՂՈՒՄՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

ա) Հղումների տառաչափը. հայերենը՝ 11, ռուսերենը՝ 10.5, այլ լեզուներով՝ 11:

բ) Գրքի վրա հղման դեպքում գրվում է հեղինակի անվան սկզբնատառը, ազգանունը՝ ամբողջությամբ և ցրիվ, որից հետո գրվում է միջակետ, այնուհետև՝ մեծատառով գրքի վերնագիրն առանց չափերտների, ստորակետով՝ հրատարակության վայրը, թիվը, էջը:

գ) Ժողովածուների դեպքում նախ նշվում է օգտագործված հոդվածի վերնագիրը, գրվում է միջակետ ու անջատման գիծ, ապա գրվում է ժողովածուի վերնագիրը, խմբագրի կամ կազմողի տվյալները, հրատարակության վայրը, թիվը, էջը:

դ) Հղված ամսագրերի դեպքում տրվում է հոդվածի հեղինակի անուն-ազգանունը, վերնագիրը, այնուհետև գրվում է միջակետ ու անջատման գիծ, չափերտների մեջ նշվում է ամսագրի անվանումը, հրատարակության վայրը, թիվը, համարը, էջը: Թերթերի դեպքում չափերտների մեջ նշվում է թերթի անունը, այնուհետև՝ փակագծում հրատարակության վայրը, որից հետո՝ ամսաթիվը (օրինակ՝ Օ1. II. 1998): Վերը նշվածը վերաբերում է նաև ռուսերեն ու այլ լեզուներով հղումներին:

դ) Կայքերին տրվող հղումների դեպքում գրվում է հոդվածի կամ հոդվածի հեղինակի տվյալները և վերնագիրը, ապա գրվում է միջակետ ու անջատման գիծ, նշվում՝ կայքի հասցեն:

Հոդվածները գրախոսվում են, մերժման դեպքում չեն վերադարձվում:

РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ

На страницах «Историко-филологического журнала» освещаются вопросы истории, литературы, языка, искусства и культуры, философии армянского народа, общетеоретические вопросы историографии, общей филологии и арменистики, политические, экономические и культурные связи армянского народа с другими народами.

Журнал имеет разделы статей, сообщений, обсуждений и дискуссий, публикаций, рецензий, наши заслуженные деятели, наши юбиляры, научная жизнь, хроника. Статьи печатаются на армянском и русском языках с соответствующими резюме, бесплатно.

Журнал выходит раз в 4 месяца, 3 номера в год, объем каждого номера – 20 печ. листов (320 с.).

Официальный сайт журнала: <http://academhistory.am/hy/սլոնոմարմանիմարման-հանդես.html>

Электронная почта журнала: patmhandes@rambler.ru,
patmhandes@yahoo.com

СТРУКТУРА И ТЕХНИЧЕСКОЕ ОФОРМЛЕНИЕ СТАТЬИ

1. Объем статьи должен быть до 15 страниц (бóльший объем – по решению редакции), ширина текста – 12,5 см, длина – 21 см, интервал At least – 13.

2. Армянский текст – шрифт «Grqee Nor», курсив (*italic*), выделенный текст (слово) – прямо, размер шрифта 12; русский текст – «Times New Roman» – 11,5.

3. Заглавие статьи – шрифт «Arial Armenia», прописными буквами (на армянском языке размер 12, на русском – 11), помещается в центре, под ним пишется имя и фамилия автора прописными буквами (на армянском языке шрифтом «Grqee Nor», размер 11, на русском – «Times New Roman», размер 10).

4. На следующей строке пишутся «Ключевые слова» – минимум 10 слов или словосочетаний (курсивом).

5. Резюме, прилагаемые к статье, должны заключать в себе ее краткое содержание (полстраницы или 6–7 предложений). Если текст статьи на армянском языке, то резюме должны быть на русском и английском языках, если текст статьи на русском, резюме – на армянском и английском. На армянском и английском языках размер шрифта 11,5, на русском – 11.

6. Перед текстом резюме пишется прописными буквами заглавие статьи (размер 11), ниже, в центре – имя и фамилия автора прописными

буквами (размер 10). На следующей строке, в центре пишется соответственно «Միջինում», «Резюме», «Summary» вразбивку, размер 10. Перед текстом каждого резюме даются «Ключевые слова» на соответствующем языке, размер шрифта такой же, как в тексте резюме. «Ключевые слова» на всех языках должны быть одинаковыми.

7. После текста статьи пишутся краткие сведения об авторе (авторах): ученая степень, место работы, сфера научных интересов, количество опубликованных работ. Затем помещается библиография статьи в латинской транслитерации (в алфавитном порядке).

8. После резюме на русском языке помещаются краткие сведения об авторе на русском языке, а после резюме на английском языке – на английском.

ОФОРМЛЕНИЕ СНОСОК

а) Размер шрифта: на армянском языке – 11, на русском – 10,5, на других языках – 11.

б) При ссылке на книгу, пишутся инициал имени автора, фамилия полностью, вразбивку, после чего ставится точка, затем без кавычек, с прописной буквы пишется заглавие книги, после запятой – место, год издания, страница.

в) При ссылке на сборник пишутся имя и фамилия автора, заглавие использованной статьи, ставятся точка и тире, затем пишется заглавие сборника, данные редактора или составителя, место, год издания, страница.

г) При ссылке на журналы пишутся имя и фамилия автора, заглавие статьи, затем ставятся точка и тире, пишется название журнала в кавычках, место, год издания, номер, страница. При ссылке на газеты пишется в кавычках название газеты, затем в скобках место издания, после чего указывается дата (например, 01. II. 1998). Вышеуказанное относится также к сноскам на русском и других языках.

д) При ссылке на сайт пишутся данные статьи или автора статьи, затем ставятся точка, тире, указывается адрес сайта.

Статьи рецензируются, в случае отказа не возвращаются.

A GUIDELINE FOR THE AUTHORS

In the pages of “Historical-Philological Journal” issues of the history, literature, language, art and culture, philosophy of Armenian people, theoretical questions of historiography, general philology and armenology, the political, economic and cultural ties of Armenian people with other nations are elucidated.

The journal has segments for articles, reports, discussions and debates, publications, reviews, our honoured workers, our jubilees, scientific life and news. Articles are published in Armenian and Russian in the journal with appropriate summaries and free of charge.

The periodical is published once for 4 months, 3 issues a year, the volume for each issue is 20 printing press (320 pages).

The official webpage of the Journal: <http://academhistory.am/hy>

Historical-Philological Journal: պատմաբանասիրական-հանդես.html

The email of the Journal: patmhandes@rambler.ru,
patmhandes@yahoo.com

THE STRUCTURE OF THE ARTICLE AND TECHNICAL DESIGN

1. The volume of the article should be up to 15 pages (in case of larger volume with the decision of the Editorial), the width of the text – 12.5 cm, length – 21 cm, line spacing - at least 1.3 cm.
2. The Armenian text should be in “Grqee Nor” font type, italic, the highlighted text (word) should be straight, with 12 font size, the Russian text should be in “Times New Roman” with 11.5 font size.
3. The title of the article should be in “Arial Armenian” font type, with CAPITAL LETTERS (the font size of Armenian text – 12, Russian text – 11), is put in the centre, and below it – the name and surname of the author in CAPITAL LETTERS (Armenian with “Grqee Nor” font type, the sizes – 11, Russian – “Times New Roman”, font size – 10).
4. In the next line the “Key words” – at least 10 words or word combinations (straight).
5. The summaries placed at the end of the article should have a brief content of the text (half of a page or 6-7 sentences). If the article is in Armenian then the summaries should be both in Russian and English. The font size for Armenian and English – 11.5, for Russian – 11.
6. Before the text of the summaries the title of the article should be written with CAPITAL LETTERS (font size: 11), below – the name and surname of the author (in the centre) with CAPITAL LETTERS. In the

centre of the next line, accordingly the words of «Ամփոփում», «Резюме», “Summary” are written in separate letters, with the font size of 10. Before each text of summary, the “Key words” are accordingly written in the given language, and the font size should be the same as the text of summary. The “Key words” should be identical in all languages.

7. At the end of the text of the article, brief information about the author (authors) are written – the scientific degree, workplace, the scope of scientific interests, the quantity of the published works, after which the list of the used literature is placed in Latin transliteration (in alphabetical order).
8. After the summary in Russian, the information about the author is placed in Russian, and accordingly, after the summary in English – the English one.

THE DESIGN OF REFERENCES

- a) The font size for footnotes; Armenian – 11, Russian – 10.5, other languages – 11.
- b) In case of a reference to a book, the initial letter of the author’s name and his/her surname in separate letters are written, after which a semicolon is put, then there come the title of the book without quotation marks, and with separated commas, the place, date and page of the publication.
- c) In case of collections of articles, firstly the title of the used article is mentioned, a semicolon and a dash are put, then the title of the collection of articles, the data of the editor or the compiler, the place, date and page of the publication are written.
- d) In case of referred journals, the name and surname of the article’s author, title are given, then a semicolon and a dash are put, the name of the journal, the place, date, issue and page of the publication are mentioned in quotation marks.
- e) In case of newspapers, the name of the paper, then the place and date are mentioned in brackets (for example 01. 02. 1998). The aforementioned points concern the references also in Russian and other languages.
- f) In case of references made to websites, the data of the article or the author of the article as well as the title are mentioned, then a semicolon and a dash are put, subsequently the website address is mentioned.

The articles are reviewed and in case of refusal they are not returned.

ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՌՈՒՄԵՐԵՆ ԱՅՐՈՒԲԵՆՆԵՐԻ
ԳՐԱԴԱՐՉԱՅԻՆ ԼԱՏԻՆԱՏԱՌ ԱՂՅՈՒՄԱԿ

Հայերէն բնիկ	Eastern Armenian Transliteration	Western Armenian Transliteration	Русский	Russian Transliteration
ա	a	a	а	a
բ	b	p	б	b
գ	g	k	в	v
դ	d	t	г	g
ե	e	e	д	d
զ	z	z	е	e ye
է	e	e	ё	ë yë
ը	e	e	ж	zh
թ	t	t	з	z
ժ	zh	zh	и	i
ի	i	i	й	i y
լ	l	l	к	k
խ	kh	kh	л	l
ծ	ds	dz	м	m
կ	k	g	н	n
հ	h	h	о	o
ձ	dz	tz	п	p
ղ	gh	gh	р	r
ճ	j	j	с	s
մ	m	m	т	t
յ	h y –	–	у	u
ն	n	n	ф	f
շ	sh	sh	х	kh
ո	vo o	–	ц	ts
չ	ch	ch	ч	ch
պ	p	b	ш	sh
զ	dj j	ch	щ	shch
ր	r	r	ъ	”
ս	s	s	ы	y
վ	v	v	ь	”
տ	t	d	э	e
ր	r	r	ю	iu yu
ց	ts	ts	я	ia ya
ւ	v u	u		
փ	p	p		
ք	k	k		
և				
օ	o	o		
ֆ	f	f		

Երկհնչյուններ	Diphthongs
ու	u v
ոյ	ui oy o
այ	ai ay a
իւ	iu
յու	iu
եա	ia ya
յա	ia ya

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ, ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

I

1921 թ. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԱՏՈՐԱԳՐՄԱՆ
100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Արմեն Մարուքյան – 1921 թ. «Բարեկամության և եղբայրության մասին» Մոսկվայի խորհրդա-թուրքական պայմանագրի պատմաիրավական վերլուծությունը (ռուս.)	3
Լիլիթ Հովհաննիսյան – Ռուս-թուրքական գործակցությունը և 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը հայաստանյան պատմագիտության գնահատմամբ (1991–2020 թթ.)	20

Վահե Սարգսյան – Արցախյան վերջին գոյապայքարը, Վրաստանը, տարանցիկ նոր նախագծերը և Հայաստանի շրջափակման գործընթացը	47
Պետրոս Դեմիրճյան – Ժամանակի հայտնի դեմքերը Խրիմյան Հայրիկի մասին	64
Գեղամ Հովհաննիսյան – Հայ ազգային-քաղաքական խնդիրները «Երիտասարդ Հայաստան» պարբերականում (1908–1914 թթ.)	79

II

Տարոն Դանիելյան, Հերմինե Բաբուռյան – Գովազդը որպես պարողիա թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում (XIX դ. 90-ական թվականներ – XX դարասկիզբ)	99
Աստղիկ Իսրայելյան – Հայաստանի պատմության թանգարանի XVIII–XX դդ. ուխտի ընծաների ժողովածուները (ռուս.)	111
Ավետիս Գրիգորյան – Իշխանանիստ Սոթքը. պատմությունը և հուշարձանները	125
Արսեն Հարությունյան – Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի պատկերաքանդակները և դրանց հավանական վարպետը	145
Քնար Հարությունյան – Գրաբարի բառարաններում չարձանագրված դարձվածքներ Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկում	159
Սարգիս Ավետյան – Հնդեվրոպական անվանական հիմքերի վերջահանգ ձայնավորների ձևաբանական կարգավիճակը հին հայերենում	170
Գայանե Քոչարյան – Դվին ամրոց-սրբավայրի մշտնջենական խորհուրդը	180

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Երվանդ Գրեկյան – «Ք. ա. VII դ. ճգնաժամ»-ը և մարական տերության կազմավորման խնդիրը	192
---	-----

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Անուշավան Զաքարյան – Դավիթ Անանունի «Կարսի անկունը» վերնագրով հոդվածը219

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աելիտա Դոլուխանյան – Սեն Արևշատյան. Պատմություն: Փիլիսոփայություն: Մշակույթ 223

Արշակ Փոլադյան, Արմեն Մելքոնյան – Նիկոլայ Հովհաննիսյան. Հայոց պատմության անընդմեջ շղթան դարերի խորքից մինչև XXI դարի սկիզբ (պատմաբան-միջազգայնագետի դիտարկումներ) 230

Հովհաննես Այվազյան – Հովհաննես Թումանյան. Հանրագիտարան234

Ռուբեն Սահակյան – Գեղամ Հովհաննիսյան. Արփիար Արփիարյան. հասարակական-քաղաքական հայացքներն ու գործունեությունը241

Լուսինե Հայրիյան – Էսթեր Խենչյան. Տավուշի բանահյուսական ժառանգությունը..249

ՄԵՐ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

Ալբերտ Մուշեղյան – Դոկտոր Գևորգ Աբգարյանը և նրա գերմանական հայագիտությունը (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)254

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Անմնացորդ նվիրում մեր ժողովրդին ու հայրենիքին (ակադեմիկոս Աշոտ Աղասու Մելքոնյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)265

Դավիթ Գյուրջիյան – Պետրոս Բեդիրյան. հայերենագիտության նվիրյալը (ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)269

Արամ Քոսյան (ծննդյան 65-ամյակի առթիվ)276

ԼՐԱՏՈՒ

ՀՀ ԳԱԱ հայտարարությունը Ադրբեջանի հսկողության տակ անցած տարածքների մշակութային ժառանգության պահպանության և մշտադիտարկման կազմակերպման մասին 280

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ռադիկ Մարտիրոսյան. «Գիտության ֆինանսավորումն ավելացնելն ավելի կնպաստեր գիտության զարգացմանը, քան նոր օրենք մշակելը» 283

Քննարկման առանցքում մոսկովյան 100-ամյա պայմանագիրն էր286

Մանուկ Արսենի Հարությունյան290

Ռիմա Շայունց292

Գեորգ Եազըճեան – Նոր հրատարակութիւններ293

Պատմաբանափրական հանդես 2021 № 1 Историко-филологический журнал

Ուղեցույց հեղինակների համար	295
Ուղեցույց հեղինակների համար (ռուս.)	297
Ուղեցույց հեղինակների համար (անգլ.)	299
Հայերեն և ռուսերեն այբուբենների գրադարձային լատինատառ աղյուսակ	301

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

I

К 100-ЛЕТИЮ ПОДПИСАНИЯ
СОВЕТСКО-ТУРЕЦКОГО
МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА 1921 ГОДА

Армен Марукян – Историко-правовой анализ советско-турецкого Московского договора 1921 года «О дружбе и братстве» (на русск. яз.)	3
Лилит Оганисян – Русско-турецкое сотрудничество и Московский договор от 16 марта 1921 г. по оценке армянской исторической науки (1991–2020 гг.)	20

Ваз Саркисян – Последняя Арцахская война, Грузия, новые транзитные проекты и процесс блокады Армении	47
Петрос Демирчян – Видные деятели времени о Хримяне Айрике	64
Гегам Оганисян – Армянские национально-политические задачи в периодическом издании «Еритасард Айастан» (1908–1914 гг.)	79

II

Тарон Даниелян, Эрмине Бабурян – Реклама как пародия в армянской периодической печати Тифлиса (90-е годы XIX в. – начало XX в.)	99
Астхик Израелян – Коллекции вотивных даров XVIII–XX вв. Музея истории Армении (на русск. яз.)	111
Аветис Григорян – Княжеская резиденция Сотк: история и памятники	125
Арсен Арутюнян – Скульптурные изображения храма Св. Павла и Петра в Татевском монастыре и их предполагаемый мастер	145
Кнар Арутюнян – Фразеологизмы в труде «История Армении» Лазаря Парпеци, не представленные в словарях древнеармянского языка	159
Саргис Аветян – Морфологический статус конечных гласных индоевропейских именных основ в древнеармянском языке	170

Гаянэ Кочарян – Вечный завет крепости-святилища Двин	180
---	-----

ОБСУЖДЕНИЯ

Ерванд Грекян – «Кризис VII в. до н. э.» и проблема образования мидийской державы	192
--	-----

ПУБЛИКАЦИИ

Анушаван Закарян – Статья Давида Анануна под заглавием «Падение Карса»	219
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Аэлига Долуханян – Сен Аревшатян. История. Философия. Культура	223
Аршак Поладян, Армен Мелконян – Николай Оганесян. Непрерывная цепь истории Армении с глубины веков до начала XXI века (наблюдения историка -международника)	230
Ованнес Айвазян – Ованес Туманян. Энциклопедия	234
Рубен Саакян – Гегам Оганнисян. Арпиар Арпиарян: общественно-политические взгляды и деятельность	241
Лусине Аирян – Эстер Хемчян. Фольклорное наследие Тавуша	249

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Альберт Мушегян – Доктор Геворг Абгарян и его немецкое арменоведение (к 100-летию со дня рождения)	254
---	-----

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Беззаветная преданность нашему народу и родине (к 60-летию со дня рождения академика Ашота Агасиевича Мелконяна)	265
Давид Гюрджинян – Петрос Бедирян: преданность арменистике (к 90-летию со дня рождения)	269
Арам Косян (к 65-летию со дня рождения)	276

ХРОНИКА

Заявление НАН РА об организации охраны и мониторинга культурного наследия территорий, перешедших под контроль Азербайджана	280
Президент НАН РА Радик Мартиросян: «Увеличение финансирования науки будет больше способствовать развитию науки, чем разработка нового закона»	283
В центре обсуждения был 100-летний московский договор	286
Манук Арсенович Арутюнян	290
Рима Шалуңц	292
Геворг Язычян – Новые издания	293

Руководство для авторов	295
Руководство для авторов (на русск. яз.)	297
Руководство для авторов (на англ. яз.)	299
Таблица латинской транслитерации армянского и русского алфавитов	301

CONTENTS

ARTICLES, REPORTS

I

TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE SIGNING
OF THE 1921 SOVIET-TURKISH MOSCOW TREATY

Armen Marukyan – Historical and legal analysis of the Soviet-Turkish Moscow agreement of 1921 “On friendship and brotherhood”	3
Lilit Hovhannisyan – The Russian–Turkish cooperation and the Moscow Treaty as of March 16, 1921, according to the assessment of the Armenian historical science (1991–2020)	20

Vahe Sargsyan – The last Artsakh war, Georgia, new transit projects and the end of the RA blockade process	47
Petros Demirchyan – Prominent figures of the time about Khrimyan Hayrik	64
Gegham Hovhannisyan – Armenian national-political issues in “Yeritasard Hayastan” periodical (1908–1914)	79

II

Taron Danielyan, Hermine Baburyan – Advertisement as a parody in the Armenian periodical press of Tiflis (the 90s of the 19th c. – the early 20th c.)	99
Astghik Israelyan – The votive offerings of the 18th-20th cc. of the History Museum of Armenia (in Russ.)	111
Avetis Grigoryan – Prince residence Sotk: History and monuments	125
Arsen Harutyunyan – The reliefs and their probable master of St. Paul-Peter Temple of Tatev Monastery	145
Knar Harutyunyan – Idioms in the “History of Armenia” By Ghazar Parpetsi not recorded in the dictionaries of Old Armenian	159

Sargis Avetyan – The morphological status of the stem-final vowels of Indo-European nominal stems in Old Armenian170
Gayane Kocharyan – The eternal sacrament of Dvin fortress-sanctuary180

DISCUSSIONS

Yervand Grekyan – “The crisis of the 7th century BC” and the problem of formation of the Median Empire192

PUBLICATIONS

Anushavan Zakaryan – The article by Davit Ananun entitled “The Fall of Kars”219

REVIEWS

Aelita Dolukhanyan – Sen Arevshatyan. History. Philosophy. Culture223
Arshak Poladyan, Armen Melkonyan – Nikolay Hovhannisyan. An uninterrupted chain of the history of Armenia from the depths of centuries to the beginning of the 21th century (observations of the international historian)230
Hovhannes Ayvazyan – Hovhannes Tumanyan. Encyclopedia234
Ruben Sahakyan – Gegham Hovhannisyan. Arpiar Arpiaryan: socio-political views and activities241
Lusine Hayriyan – Ester Khemchyan: The Folklore Heritage of Tavush249

OUR HONOURED SCHOLARS

Albert Mushegyan – Doctor Gevorg Abgaryan and his German Armenology (on the occasion of his 100th birth anniversary)254

OUR JUBILEES

Selfless devotion to our people and homeland (to the 60th birth anniversary of Academician Ashot Aghasi Melkonyan)265
Davit Gyurjinyan – Petros Bediryan: the devotee of Armenology (on the occasion of his 90th birth anniversary)269
 Aram Qosyan (on the occasion of his 65th birth anniversary)276

NEWS

The NAS RA statement on the organization of protection and monitoring of the cultural heritage of the territories passed under the control of Azerbaijan280
 NAS RA President Radik Martirosyan: “Increasing science funding would contribute more to the development of science than to develop a new law”283
 The 100-year-old Moscow agreement was at the center of the discussion.....286

Manuk Arsen Harutunyan	290
Rima Shalunts	292
Gevorg Yazedjyan – New publications	293
A guidance for the authors	295
A guidance for the authors (Russ.)	297
A guidance for the authors (Eng.)	299
Latin transliteration table of the Armenian and Russian alphabets.....	301

Հայերեն բաժնի խմբագիրներ

Ուսերեն բաժնի խմբագիր
Հայերենի սրբագրիչ
Անգլերենի խմբագիր
Համակարգչային ձևավորում և էջադրում

Редакторы армянского отдела

Редактор русского отдела
Корректор армянского отдела
Редактор английского отдела
Компьютерный дизайн и пагинация

Editors of Armenian segment

Editor of Russian segment
Proofreader of Armenian segment
Proofreader of English segment
Computer design and pagination

Թամար Ջաքարյան
Լիանա Օհանյան
Կարինե Ալեքսանյան
Աղավնի Շահինյան
Հարություն Խուդանյան
Գոհար Հովհաննիսյան

Тамар Закарян
Лиана Оганян
Карине Алексанян
Агавни Шагинян
Арутюн Худанян
Гоар Оганнисян

Tamar Zakaryan
Liana Ohanyan
Karine Aleksanyan
Aghavni Shahinyan
Harutyun Khudanyan
Gohar Hovhannisyanyan

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24-գ, հեռ. (010)581872
Адрес редакции: 0019, Ереван-19, пр. Маршала Баграмяна, 24 г, тел. (010)581872
Address: 24G Marshal Baghramian av., 0019, Yerevan, Armenia, tel. (010)581872

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>
Официальный сайт журнала: <http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>
Official site of the journal: <http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com
Электронная почта журнала: patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com
E-mail of the journal: patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com

*Հրատ. պատվեր № 1090:
Ստորագրված է տպագրության 12.04.2021 թ.:
Տպագրական 19,5 մամուլ: Թուղթ № 1, 70x100:
Տպաքանակը՝ 250:*

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Изд. заказ № 1090.
Подписано к печати 12.04.2021 г.
Печ. 19,5 л. Бумага № 1, 70x100.
Тираж –250.

Типография НАН РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.